

**ҰЛЫ ДАЛА МҰРАСЫ:
ЗЕРГЕРЛІК ӨНЕР ЖАУҺАРЛАРЫ**

**BÖYÜK ÇÖLÜN MİRASI:
ZƏRGƏRLİK SƏNƏTİNİN ŞAH ƏSƏRLƏRİ**

«Алтын адамның әлем музейлеріне шеруі» атты халықаралық көрме жобасы аясында
"Qızıl adamın dünya muzeylərinə səyahəti" beynəlxalq sərgi layihəsi çərçivəsində
Within the framework of the international exhibition project «The Golden man's World Museums tour»

ДӘСТҮРЛЕР МЕН ИННОВАЦИЯЛАР
Көрме каталогы

ӘНЕНӘ ҮӘ ИННОВАСИЯЛАР
Sərginin kataloqu

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі
«Халық қазынасы» ғылыми-зерттеу институты

Qazaxıstan Respublikası Mədəniyyət və İdman Nazirliyi
Qazaxıstan Respublikası Milli Muzeyi
«Халық қазынасы» elmi-tədqiqat İnstitutu

Ministry of Culture and sport of the Republic of Kazakhstan
National museum of the Republic of Kazakhstan
The National heritage research institute

Министерство культуры и спорта Республики Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан
Научно-исследовательский институт «Халық қазынасы»

ҰЛЫ ДАЛА МҰРАСЫ: ЗЕРГЕРЛІК ӨНЕР ЖАУҺАРЛАРЫ

BÖYÜK ÇÖLÜN MİRASI: ZƏRGƏRLİK SƏNƏTİNİN ŞAH ƏSƏRLƏRİ

HERITAGE OF THE GREAT STEPPE: MASTERPIECES OF JEWELRY ART

НАСЛЕДИЕ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ: ШЕДЕВРЫ ЮВЕЛИРНОГО ИСКУССТВА

«Алтын адамның әлем музейлеріне шеруі»
атты халықаралық көрме жобасы аясында

“Qızıl adamın dünya muzeylərinə səyahəti”
beynəlxalq sərgi layihəsi çərçivəsində

Within the framework of the international exhibition project
«The Golden man's World Museums tour»

В рамках международного выставочного проекта
«Шествие Золотого человека по музеям мира»

ДӘСТҮРЛЕР МЕН ИННОВАЦИЯЛАР

Көрме каталогы

ӘНӘНӘ ВӘ İNNOVASIYALAR

Sərginin kataloqu

TRADITION AND INNOVATION

The exhibition catalogue

ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИИ

Каталог выставки

ӘОЖ 902/904 (084)
КБЖ 63.4я6
Ұ46

Баспаға Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің Ғылыми кеңесі ұсынған
Published according to the decision of the Scientific Council of the National Museum
of the Republic of Kazakhstan
Печатается по решению Ученого совета Национального музея Республики Казахстан

Редакциялық коллегия:

А. Оңғарұлы (редактор), Р. Дәрменов, Б. Хасенова, С. Есенов, Ә. Нұсқабай (құрастырушылар)

Editorial board:

A. Onggaruly (editor), R. Darmenov, B. Khasenova, S. Esenov, A. Nuskabai (originators)

Редакционная коллегия:

А. Онгарулы (редактор), Р. Дарменов, Б. Хасенова, С. Есенов, А. Нускабай (составители)

Қ Ұлы дала мұрасы: зергерлік өнер жауһарлары. II-том. Дәстүрлер мен инновациялар. Көрме каталогы. – Heritage of the Great Steppe: masterpieces of jewelry art. Volume II. Tradition and innovation. The exhibition catalogue. – Наследие Великой степи: шедевры ювелирного искусства. Каталог выставки. Том II. Традиции и инновации. – Астана, 2018, – 352 с. – Қазақша, ағылшынша, орысша, әзербайжанша.

ISBN 978-9965-23-447-7

Топтамада Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қорында сақталған, ерте темір дәуірінен бастап этнографиялық кезеңге дейінгі аралықты қамтитын Ұлы дала мәдениетінің ежелгі өнер туындылары ұсынылған. Сонымен қатар отандық зерттеушілердің аталған салалардағы соңғы зерттеу нәтижелері де қоса беріліп отыр.

Топтама Қазақстанның мәдени мұрасын зерттеу мен насихаттау бағытындағы археологтарға, этнографтарға, тарихшылар мен мәдениеттанушыларға және осы мәселелермен айналысатын барлық қызығушыларға арналады.

В каталоге представлены произведения древнего искусства, являющиеся неоценимым сокровищем культуры Великой степи, хранящиеся в Национальном музее Республики Казахстан. Как изделия из драгоценных металлов, начиная с раннего железного века и до этнографического периода, они представляют художественный характер степной цивилизации. Вместе с этим в книге представлены научные статьи отечественных ученых.

Каталог посвящается археологам, этнографам, историкам и культурологам в области изучения и пропаганды культурного наследия Казахстана и тем, кто интересуется этими вопросами.

ӘОЖ 902/904 (084)
КБЖ 63.4я6

ISBN 978-9965-23-445-3 (общ.)
ISBN 978-9965-23-447-7 (том 2)

© Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, 2018
© Мақала авторлары, 2018
© «Exponat» ЖШС, 2018

**Көрме Әзірбайжан Республикасының Баку қаласындағы
ӘҒҒА Әзірбайжанның тарихы ұлттық музейінде
22 мамырдан 01 шілдеге дейін өтеді**

**Sərgi AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində
22 may-01 iyul 2018-ci il tarixində keçirilir. Bakı şəhəri, Azərbaycan Respublikası**

Көрменің ұйымдастыру комитеті:

Л.В. Кочетов, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі директорының міндетін атқарушы
Ж.Қ. Таймағамбетов, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі директорының ғылым жөніндегі
орынбасары

А.К. Сатубалдин, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі директорының қор қызметі жөніндегі
орынбасары

З.К. Сұрағанова, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің ғылыми хатшысы

Р.Е. Бекталиева, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің жинақтау, есеп жүргізу және сақтау
қызметінің басшысы, бас қор сақтаушы

Т.С. Мәжитова, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің көрме-экспозициялық қызметінің бас-
шысы

Жұмыс тобы:

Ұ.Т. Садықова, Б.Р. Ақпасова, Ш.А. Мұқатаева, А. Қалиақбар, Н. Қадыс, А. Қыдыралиева, Ғ. Алма-
тов, С.М. Хабар, Ж.Ж. Тоқсаба, Г.С. Бурабаева, А.Б. Жакупов, А.К. Кошенов, М.С. Бекенова

Фотограф: Қ. Мусин, А. Қайырмағамбетов

www.altynadamworld.com

**The exhibition passes from 22 May to 01 June 2018
in the National Museum of the History of Azerbaijan, the city of Baku,
the Republic of Azerbaijan**

Exhibition Organizing Committee:

L.V. Kochetov, Acting Director of the National Museum of the Republic of Kazakhstan
Zh.K. Taymagambetov, Deputy Director of the National Museum of the Republic of Kazakhstan for scientific research
A.K. Satubaldin, Deputy Director of the National Museum of the Republic of Kazakhstan for Stock Market Activities
Z.K. Suraganova, scientific secretary of the National Museum of the Republic of Kazakhstan
R.I. Bektalieva, Head of Recruitment, Accounting and Storage, Chief Curator of the National Museum of the Republic of Kazakhstan
T.S. Mazhitova, the head of the exposition and exhibition service of the National Museum of the Republic of Kazakhstan

Working group:

U.T. Sadykova, B.R. Akpasova, Sh.A. Mukataeva, A. Kaliakbar, N. Kadys, A. Kydyralieva, G. Almatov, S.M. Khabar, Zh.Zh. Toksaba, G.S. Burabaeva, A.A. Zhakupov, A.K. Koshenov, M.S. Bekenova

The photographer: K. Musin, A. Kairmagambetov

www.altynadamworld.com

МАЗМҰНЫ

CONTENT

СОДЕРЖАНИЕ

	Құттықтау сөз.....	10
	Хоş söz.....	11
	Құттықтау сөз.....	12
	Хоş söz.....	13
	Хоş söz.....	14
	Құттықтау сөз.....	15
	Алғы сөз.....	16
	Giriş.....	18
1	Сақтар Иран кеңістігінде.....	22
	И. Жеменей	
	Saks in the Iranian space.....	24
	I. Zhemenei	
	Саки в иранском пространстве.....	27
	И. Жеменей	
2	Сақ дәуіріндегі Орталық Қазақстан тұрғындарының мәдениеті.....	30
	А. Бейсенов	
	About culture of the Population of Central Kazakhstan in the Saka Age.....	35
	A. Beisenov	
	О культуре населения Центрального Казахстана в сакскую эпоху.....	39
	А. Бейсенов	
3	Мәңгілік тоң – ежелгі қазыналарды сақтаушы.....	44
	З. Самашев	
	Permafrost is the guardian of antiquities.....	52
	Z. Samashev	
	Вечная мерзлота – хранительница древних сокровищ.....	58
	З. Самашев	
4	Сақ кезеңіндегі Қазақстан тұрғындарының киімі (археологиялық мәліметтер негізінде).....	65
	Ғ. Базарбаева, Ғ. Джумабекова	
	The clothing of the population of Kazakhstan of the Saka era.....	72
	according to archaeological data	
	G. Bazarbaeva, G. Dzhumabekova	
	Одежда населения Казахстана сакской эпохи по археологическим данным.....	78
	Ғ. Базарбаева, Ғ. Джумабекова	
5	Ортағасырдағы Азиялық түркі тайпаларының сәндік-қолданбалы өнері.....	87
	З. Самашев, Б. Хасенова	
	Decorative and applied art of the Turkic tribes of Asia of the Middle Ages.....	95
	Z. Samashev, B. Khasenova	
	Декоративно-прикладное искусство тюркских племен Азии эпохи средневековья.....	102
	З. Самашев, Б. Хасенова	

6	Маңғыстаудағы ортағасырлық сауда жолдары мен қалалар	109
	A. Астафьев	
	The medieval trade route and ancient cities of Mangistau	112
	A. Astafiev	
	Средневековые торговые пути и городища Мангыстау	116
	A. Астафьев	
7	XVIII–XX ғғ. қазақтардың зергерлік өнерінің стильдік бағыттары	121
	Ш. Тоқтабаева	
	Stylistic directions of jewelry art of Kazakhs of the XVIII–XX centuries	126
	Sh. Tohtabaeva	
	Стилевые направления ювелирного искусства казахов XVIII–XX вв.	131
	Ш. Тохтабаева	
8	Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің текстиль топтамасы	136
	Р. Бекталиева	
	Collection of Textiles of the National Museum of the Republic of Kazakhstan	140
	R. Bektalieva	
	Коллекция текстиля Национального музея Республики Казахстан	145
	Р. Бекталиева	
9	Қазақ халқының ұлттық киімдері	150
	A. Сауытбекова	
	National costumes of the Kazakh people	154
	A. Sauitbekova	
	Национальная одежда казахского народа	157
	A. Сауытбекова	
	Сарыарқа сақтарының қазыналары	163
	Saryark saklarının хәzinəsi	
	Treasures of Saryarka Saks	
	Сокровища саков Сарыарки	
	Мәңгі тоң басқан жәдігерлер	233
	Əbədi gözəllik	
	Beauty, which has become eternal	
	Красота, ставшая вечной	
	Түркі әлемінің нышандары	287
	Türk dünyasının nişaneləri	
	Signs of the Turkic world	
	Знаки тюркского мира	
	Ежелгі өнердің мұрагерлері	297
	Qədim sənətin varisləri	
	Heirs of Ancient Art	
	Наследники древнего искусства	

Құрметті достар!

Бүгінгі Қазақстан жері көне түркі халықтары ен жайлаған құтты қоныс, тарихи мекен. Бабаларымыз осынау сайын даланы емен жайлап, еркін көсіле жүріп дала өркениетін қалыптастырды. Көненің көшіне көз салсақ түркі баласының ықылым заманнан бергі талай тағдыры тек осы даламен байланысты. Дала – кешегі өткен тарихтың киелі кітабы іспетті. Дала – бабаларымыздың баға жетпес жәдігерлері сақталған алып қазынасы, таусылмайтын мәңгілік мұрағаты.

Көне дүниенің көмбесін ақтарып, тарихын түгендеп жүрген археолог-ғалымдарымыз бұл өлкені адамзаттың аяғы басқан кезеңдерден бастап, металл өңдеуді игеріп, жылқыны үйретіп, қала салып өркениет орнатқандығын дәлелдеп берді. Оның мысалы, энеолит заманында жылқыны қолға үйретумен, ерте темір дәуірінде бағалы металл өңдеуді игеру, мазмұны терең ғажайып туындыларды жасаумен байланысты. Ал оның ұлы тарихы сақ, сармат, үйсін, Түркі қағанаты, Оғыз, Қимақ, Қыпшақ, Моңғол мемлекеті, Қазақ хандығы сынды мемлекеттік бірлестік құру кезеңдерінде дәстүрлі жалғасын тапты.

Бүгін міне алдарыңызға дала тарихынан сыр шертетін «Ұлы дала мұрасы: зергерлік өнер жауһарлары» атты көрмені ұсынып отырмыз. Көрме «Алтын адамның әлем музейлеріне шеруі» атты халықаралық жобаның аясында жүзеге асырылып отыр және ол Азия, Еуропа мен АҚШ музейлеріне де жол тартатын болады. Бұл жоба біздің еліміздің мәдени құндылықтарын әлем жұртшылығына таныстырады.

Көрмеде далалықтардың ізі қалған, тарихи дәстүрінің өзіндік ерекшеліктерін толыққанды сипаттауға лайықты көне мәдениет туындыларының теңдессіз жәдігерлері назарларыңызға ұсынылған. Көрменің басты жәдігері Алтын киімді адам алғаш рет әлемдік ғылымда сақ көсемінің киімін қалпына келтіруге мүмкіндік берген қазақстандық ғалымдардың қажырлы еңбегінің жемісі. Өлбетте, біз үшін Алтын адамның бас киіміндегі кейбір нышандық әшекейлердің еліміздің мемлекеттік рәміздерінде бейнеленуінің мәні ерекше.

Интеграциялық үрдістер белең алған әлемдік қоғамда біздер үшін өз мәдени кодымызды сақтап қалу аса жауапты міндеттің бірі. Бұл туралы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды» деп айқын ұстанымын білдірді, бұл дегеніміз кез-келген тұлғалардан біріге салған қауым емес, туған жеріне, оның мәдениеті мен салт-дәстүріне ерекше ықыласпен қарайтын, шын мәніндегі ұлтты ұлт ететін мәдени-генетикалық кодының негізі.

А. Мұхамедиұлы,
*Қазақстан Республикасының
Мәдениет және спорт министрі*

Əziz dostlar!

Sizi “Böyük çölün miras: zərgərlik sənətinin şah əsərləri” sərgisində ürəkdən salamlayıram! Sərgi “Qızıl adamın dünya muzeylərinə səyahəti” layihəsi çərçivəsində həyata keçirilir və bir neçə il ərzində Asiya, Avropa və ABŞ muzeylərində nümayiş olunacaqdır. Layihə, mədəni irsimizin dünya birliyində təqdimatı üzrə tədbirlərin əsas hissəsidir.

Mübaligəsiz demək olar ki, xalqlar və dövlətlər arasındakı dialoqda mədəniyyətin rolu çox önəmlidir. Məhz mədəniyyət humanist düşüncənin daşıyıcısıdır: o hər bir etnosun, hər bir dövlətin özünəməxsusluq haqqını və mədəni təcrübənin dəyərini bəyan edir. Dünya birliyinə təbii inteqrasiya prosesində öz mədəni kodumuzu qoruyub saxlamaq hər birimizin borcudur. “Gələcəyə baxış: ictimai şüurun modernləşməsi” adlı məqalədə Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti N.A. Nazarbayev buna aid öz fikrini çox aydın bildirmişdir: “Heç bir modernləşdirmə milli-mədəni dəyərlər qorunmadan, özünə layiq yer tuta bilməz”. İstənilən milləti fərdlərin toplusu deyil, millət edən mədəni-genetik kodun əsasını doğma torpağa, eləcə də onun mədəniyyətinə, adətlərinə və ənənələrinə xüsusi münasibət təşkil edir.

Minilliklər ərzində Avrasiya çöllərində özünəməxsus çöl sivilizasiyası formalaşmışdır. Onun mənbəyi eneolit dövründə atın əhliləşdirilməsi, tunc dövründə isə metallurgiya əsaslarının mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Bu sivilizasiyanın möhtəşəm tarixi saklara, sarmatlara, yueçjeylərə məxsus dövlət birliklərinin, Türk xaqanlıqlarının, Oğuz, Kimak, Kıpçak və Monqol dövlətlərinin, eləcə də Qazax xanlığının yarandığı dövrlərdə də davam etmişdi.

Sərgidə sizin diqqətinizə təqdim olunan keçmişin bu qiymətli artefaktları qədim incəsənətin inciləri olmaqla, bütövlükdə çölçülərin keçirdiyi tarixi yolun özünəməxsusluğunu əks etdirir. Həqiqətən, sərginin əsas eksponatı, Qazaxıstan arxeoloqlarının unikal tapıntısı olan və dünya elmində ilk dəfə sak tayfa başçısının geyimini bərpa etmək imkanını yaradan Qızıl adamdır. Əlbəttə, bizim üçün əsas məqam odur ki, ölkəmizin bəzi dövlət rəmzləri Qızıl adamın baş geyiminin tərtibatındakı elementlərdən götürülmüşdür.

Qədim sənətkarların ərsəyə gətirdikləri möhtəşəm memulatlarda gözəllik haqqında hərtərəfli təsəvvürləri təsdiqləməklə, öz növbəsində digər mədəniyyətləri də dərk etmək üçün unikal kod yaradır.

A. Muxamediuli

*Qazaxıstan Respublikası Mədəniyyət
və İdman naziri*

Қымбатты достар!

Назарларыңызға ұсынылып отырған «Алтын адамның әлем музейлеріне шеруі» атты халықаралық жоба аясындағы Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінің кезекті көрмесі. Жоба қазақ даласының ежелгі өнер туындыларын қалың көпшілікке насихаттауға арналған. Көрме жобасы Шығыс Азия (Жапония, Корея), Оңтүстік-шығыс Азия (Қытай), Еуропа (Австрия, Франция), сондай-ақ Ресей, Белоруссия және Америка Құрама Штаттарын қамтиды.

Көрмеде Ұлы даланың теңдессіз қазынасы болып табылатын ежелгі өнер туындыларын тамашалауға болады. Бұл бұйымдар дала империяларының тарихы, жойқын жеңістер мен ғажайып көріністердің куәсі болып табылады. Ұсынылған барлық бұйымдардың алтыннан жасалуы да кездейсоқтық емес. Ерте заманда, көптеген халықтар арасында аталған қымбат металл мен материалдан жасалған бұйымның иелері айрықша мәртебеге ие болған. Қазіргі уақытта Қазақстан аумағында сегіз Алтын киімді адамның жерлеу орны анықталды. Көрмеде сіздердің назарларыңызға Алтын адаммен бірге Алтайдағы Берел қорымының және Орталық Қазақстан жерінен ашылған Талды 2 обасының теңдессіз археологиялық жәдігерлері ұсынылып отыр. Бұл заттардың көпшілігі жануарлар бейнесінде сомдалып, алтынмен қапталған. Жануарлардың бейнесін біз адамзат тарихының ең ерте кезеңінен-ақ білгенімізбен, аң стилі – ерте темір дәуіріндегі алғашқы далалық мемлекеттер дәуірінің мұрасы ретінде еш нәрсемен алмастыру мүмкін емес! Материалдың қасиеттерін игеру қабілеті, аса жоғары талғампаздық, бейнеленген жануарлардың ең маңызды тұстарын жеткізе білуі, асқан шеберлік, мұның барлығы таңғажайып туындыларды өмірге әкелді. Аң стилінде жасалған заттар, жануарлардың түр-тұлғаларына тән, көркемдік пен сәндікті бейнелейді.

Бай символизм дала өнерінің кейінгі кезеңдеріне де тән. Осыған байланысты көрмеде дәстүрлі қазақ мәдениетінің жауһарлары саналатын сәндік қолданбалы өнер туындылары да беріліп отыр. Тамырын тереңнен алатын дәстүрлі өнер мұралары қазақ халқының ұлттық байлығы һәм тарихи жадысы іспетті.

Ұлы даланың ежелгі және дәстүрлі өнер туындыларын бүкіл әлемдік қоғамдастыққа таныстыру құрметінің Қазақстан Республикасының Ұлттық музейіне бұйырып отырғаны мен үшін үлкен қуаныш. Біздің музей Орталық Азиядағы ең жас, әрі іргелі орталықтың бірі болып табылады. Ол бүгінде еліміздің жетекші музей алаңына, ғылым, білім мен шығармашылық инновациялар орталығына айналды.

Л.В. Кочетов,
Қазақстан Республикасы
Ұлттық музейінің директоры м.а.

Hörmətli dostar!

Sizə təqdim olunan sərgi Qazaxıstan Respublikası Milli Muzeyinin “Qızıl adamın Dünya Muzeylərinə səyahəti” adlı möhtəşəm sərgi layihəsinin bir hissəsidir. Layihənin məqsədi, qazax çöllərinin qədim sənətinin şedevrlərini dünya səviyyəsində təqdim ediləcəkdir. Sərgi layihəsinin marşrutuna Şərqi Asiya (Yaponiya, Koreya), Cənubi-şərqi Asiya (Çin), Avropa (Avstriya, Fransa), eləcə də Rusiya, Belorusiya, Azərbaycan və Amerika Birləşmiş Ştatları daxildir.

Sərgidə, Böyük çölün keçmişi haqqında əsl informasiya xəzinəsi olan qədim sənətin şedevrlərini görə bilərsiniz. Bu əşyalar çöl imperiyalarının tarixinin, böyük zəfərlərin və gözəl əməllərin şahididir. Təsadüfi deyil ki, burada nümayiş olunan bütün əşyalar qızıldan hazırlanıb. Məhz, bu qiymətli metalın vasitəsi ilə keçmişdə bir çox xalqlarda belə əşyaların sahiblərinə xüsusi status verilir. Bu gün Qazaxıstanın ərazisində səkkiz Qızıl adamın qəbri aşkar olunub. Sərgidə “Qızıl adam”la bərabər Altaydakı Berel və Mərkəzi Qazaxıstanın Taldı-2 qəbir yerində tapılmış unikal arxeoloji artefaktlar da sizin nəzərinizə çatdırılacaq. Bu əşyaların əksəriyyəti heyvani üslubda işlənilib və üstləri qızılla örtülüb. İnsan tarixinin ilk səhifələrindən başlayaraq heyvanların görünüşü haqqında təsəvvürümüz olsa da, erkən dəmir dövr tayfalarının yaratdığı ilk çöl dövlətləri dövrünün heyvani üslubunu heç şeylə qarışdırmaq olmaz. Materialın xüsusiyyətlərinə çox yaxşı bələd olmaq, gözəl müşahidə qabiliyyəti, təsvir olunan heyvanın əsas keyfiyyətlərini təqdim etmək bacarığı, ustalığı – bunların hamısı həqiqətən də möhtəşəm nəticə vermişdir. Heyvani üslubda hazırlanmış əşyalar onların prototipi olan heyvanlara məxsus incəlik və plastikasını əks etdirir. Zəngin simvolika sonrakı dövrdə də çöl mədəniyyəti üçün səciyyəvidir. Sərgidə ənənəvi qazax geyim dəstləri də nümayiş olunur. Qazax zərgərlik sənətindəki nəbatı, zoomorf, antropomorf motivlər əcdadlardan qalan miras və xatirədir.

Zəngin simvolizm çöl mədəniyyətinin sonrakı mərhələləri üçün də səciyyəvidir. Bununla əlaqədar sərgidə, həmçinin, ənənəvi qazax mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini əks etdirən tətbiqi-dekorativ incəsənət əsərləri də nümayiş olunur. Tarixi yüzlərin dərinliyinə gedən ənənəvi bədii irs qazax xalqının milli sərvəti və tarixi yaddaşın şahididir.

Mən çox şadam ki, Böyük çölün qədim və ənənəvi sənətinin şedevrlərini dünya birliyinə təqdim etmək şərəfi məhz Qazaxıstan Respublikası Milli Muzeyinə nəşib olub. Bizim muzey Mərkəzi Asiyanın ən gənc və ən böyük muzeyidir, ölkənin aparıcı muzey meydanı, elm, təhsil və yaradıcılıq yenilikləri mərkəzidir.

L.V. Koçetov

*Qazaxıstan Respublikası Milli Muzeyinin
direktor vəzifəsini icra edən*

Hörmətli dostar!

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin möhtəşəm şərq zalında açılan “Böyük çölün mirası: zərgərlik sənətinin şah əsərləri” sərgisi Azərbaycan tamaşaçısını Qazaxıstan Milli Muzeyinin müxtəlif fondlarında qorunan ən qiymətli incilərlə tanış edir. Başqa xalqların, xüsusilə də orta q mədəniyyətə malik türk xalqlarının zəngin milli-mədəni irsi ilə tanışlıq gündən-günə qloballaşan və inteqrasiyaya məruz qalan xalqlarımız arasında mənəvi bağılılığın qorunmasına və daha da möhkəmlənməsinə kömək edən mühüm amillərdəndir. Sərgidə nümayiş olunan maddi mədəniyyət inciləri arasında Qazaxıstan arxeoloqların ölkənin ərazisində apardıqları qazıntılar zamanı aşkar etdikləri minlərlə qiymətli tapıntının ən gözəl nümunələri diqqəti xüsusilə cəlb edir. Bunlardan İssiq kurqanından tapılmış təkrəredilməz “Qızıl döyüşçü”, skif-sak dövrünün “heyvani” stilində hazırlanmış müxtəlif qızıl bəzəklər, eləcə də qazax sənətkarlarının əllərinin məhsulu olan unikal tətbiqi sənət şedevrləri Qazaxıstan muzeyçilərinin təqdim etdikləri bu gözəl sərgini unudulmaz edir. Qardaş Qazaxıstanın müstəqilliyinin simvoluna çevrilən Qızıl adam isə hələ 2500 il bundan əvvəl çöl mədəniyyətinin yüksək inkişaf səviyyəsini təsdiq edir.

Köklü və zəngin tarixin və mədəniyyətin göstəricisi olan, ulu türkün tarixinin qədimliyini təsdiq edən bu sərgi muzeylərimiz arasında yaradılan dəyərli əməkdaşlığın böyük əhəmiyyətini göstərməklə yanaşı onun davamlığının nə qədər vacib olduğunu da nümayiş etdirir.

N.M. Vəlixanlı

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru, akademik

Құрметті ағайындар!

Әзербайжан тарихы ұлттық музейінің Шығыс залында ашылатын «Ұлы дала мұрасы: зергерлік өнер жауһарлары» атты көрме әзербайжандық көрермендерді Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қорында сақталған құнды жәдігерлермен таныстыратын болады. Екі елдің аса құнды ұлттық-мәдени мұраларымен өзара таныстығы, әсіресе ортақ түркі мәдениетімен сабақтастығы, жаһандану мен үдерістер жағдайындағы қос ел арасындағы рухани байланысты арттырудағы маңызды фактордың бірі. Көрмеде ұсынылып отырған материалдық мәдениеттің жауһарлары арасында Қазақстан археологтарының ел аумағында жүргізген зерттеулері барысында табылған құнды жәдігерлері ерекше назар аудартады. Ұсынылып отырған көрмеден есте қалар естелік Есік обасынан табылған «Алтын жауынгер» және сақ-сармат кезеңіне жататын «аң» стилінде жасалған түрлі әшекей бұйымдар мен қазақ шеберлерінің қолынан шыққан ғажайып өнер туындылары болмақ. Дала мәдениетінің осыдан 2500 жыл бұрынғы жоғары дәрежедегі өнер дамуының айғағы саналатын «Алтын адам», бауырлас тәуелсіз Қазақстан елінің нышаны.

Бұл көрме көне түрік тарихының бай мәдениетін айшықтайтын, екі ел музейлері арасындағы ынтымақтастық пен болашақтағы оңтайлы қарым-қатынастың маңыздылығын байқатады.

Н.М. Велиханлы

Әзербайжан тарихы

ұлттық музейінің директоры, академик

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қорында сақталған көне дәуірлерден сыр шертетін тарихи мұралар мен осы күнге дейін асыл қазына болып жеткен жәдігерлер баршылық. Солардың қатарында алтынмен апталып, күміспен күптелген бағалы металдардан жасалған бұйымдар ерекше көз тартады. Олар өз иелерінің ерекше мәртебесін айқындайды. Бұл құнды жәдігерлер – Ұлы Дала тарихының ескірмейтін естелігі.

Дала өнері орталық Еуразия кеңістігін мекендеген тұрғындардың дүниетанымы мен оның ерекшеліктерін айқын көрсетеді. Көрмеде ұсынылып отырған заттар, ата-бабаларымыздың қатаң қағидалармен ғана шектелмейтін, дүниенің жаңалықтарына бейім, ертеден келе жатқан салт-дәстүрі бар, өзіндік қайталанбас мәдениетін қалыптастыруға деген қабілетін айғақтайды. Әр тарихи кезең өзіндік түрлі техникаларды, материалдарды, қолайлы бейнелерді, сарындар мен сюжеттерін береді. Қашанда дала өнерінің стильдеудегі жоғары шеберлігі, яғни ойды жеткізудегі басты дүниені айқындай білу ерекшелігі басым.

Көрме ерте темір дәуірінен этнографиялық кезеңге дейінгі ежелгі және дәстүрлі өнердің туындыларын ұсынады. Бұл жерден Есік обасынан табылған Алтын адам мен Алтайдың көне қазынасы саналатын Берел қорымының және Орталық Қазақстан аумағындағы Талды 2 обасындағы сақ кезеңінің жерлеу орнынан табылған жәдігерлерді, алтын заттардың топтамасын көре аласыздар. Ежелгі өнер туындыларының жалғасы – қазақ халқының дәстүрлі өнер мұралары болып табылады. Көрмеде VI–XX ғғ. дейінгі аралықты қамтитын қазақ халқының төл мәдениетін танытатын сәндік-қолданбалы өнер туындылары қойылған.

Ж.с.д. V–IV ғғ. мерзімделген сақ көсемінің аса бай жерлеу орны, Жетісудағы Есік обаларының бірін қазу барысында табылған. Обадағы қазба жұмыстары 1969–1970 жылдар аралығында жүргізілген. Табылған төрт мыңнан астам алтын бұйымдардың көпшілігі, зергерлік өнердің туындылары, «Алтын адам» атауымен сенсациялық жаңалық болып тарихқа енді.

Ескерткішті қазақстандық белгілі ғалымдар К.А. Ақышев және Б.Н. Нұрмұханбетов зерттеген. «Алтын адамның» киімін қайта қалпына келтіру барысындағы ауқымды жұмыстар негізінен А.К. Ақышевтің қисынды ғылыми тұжырымдары мен реставратор В. Садомсковтың шеберлігінің нәтижесінде жүзеге асты.

2009–2010 жылдары Шығыс Сарыарқадағы Талды-II қорымындағы археологиялық жұмыстар кезінде 200-ге жуық алтын бұйымдар, сондай-ақ 22 мыңнан астам ұсақ әшекейлер табылды. Сонымен қатар осы аймақтағы басқа да ескірткіштерде жүргізілген археологиялық жұмыстар барысында Қарашоқы, Шерубай I қорымдарында зергерлік өнердің тамаша туындылары табылған. Өкінішке орай, жерлеу орыны тоналып кеткен, сақталған тамаша бұйымдарға, көпшілігінің ерекше нәзік стильде жасалғанына қарағанда, далалық билеушілердің киім-кешектері өте таңғажайып үлгіде болғаныдығын болжай аламыз.

Көрмеге қойылған археологиялық жәдігерлер қатарын Қазақ Алтайының сақ кезеңіне жататын Берел қорымынан табылған жәдігерлер құрайды. Ескерткіш қазақ ғалымы З. Самашевтің жетекшілігімен ұйымдастырылып, ғалымдардың ұзақ жылдар бойғы қажырлы еңбегінің нәтижесінде ғылыми айналымға еніп, көпшілік назарына ұсынылуда. Жан-жақты ғылыми зерттеулердің барысында 20-дан аса тоң басқан обалар қазылып зерттеліп, ақсүйектер мен сақ мәдениетінің аң стилінде жасалған бұйымдары әлемге әйгілі болды. Мұндағы үлкен обаларда табиғат пен климаттың және обаны үйген материалдар мен ескерткіш құрылысының үйлесімінен пайда болған тоңның арқасында органика, яғни киім, ат әбзелдері, ағаш бұйымдары, ер-тоқым, тері мен киізден жасалған заттар шірімей жақсы сақталған. Түрлі әшекейлер мен әбзелдер грифондар түрінде бейнеленіп, ағаш, мүйіз, сүйек, металдан жасалып, алтынмен қапталған. Барлық сәндік-қолданбалы, сондай-ақ культтік-рәсімдік заттарда кездесетін қызыл, ақ және сары түстердің өзі белгілі бір мифтік, поэтикалық көзқарастар мен символикалық ұғымдарды білдіреді. Ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасуы мен ақсүйек билеушілерінің мәйіті мен жылқыларын қоса жерлеу дәстүрінің озық үлгісі осы өңірден айқын аңғарылады. Қайталанбас көне өнер үлгілердің сақталуы және батырлық дәуірдің сипаты болып табылатын тоң басқан обалар күйінде жетіп отыр. Табылған заттарды зерттеуде алғаш рет жаратылыстану ғылымының әдістері пайдаланылып, Берел өңірінің палеоэкологиясы, палеозоологиясы мен антропологиясы бойынша құнды мәліметтер алынды.

Көне дәуір шеберлерінің қиялынан шыққан бейнелер адамзатты таңғалдырады. Аң стиліне тән сипаттар: бірінші кезекте бейнені беру, суреттелген жануардың белгілі бір қасиеттеріне ерекше назар аудару, әртүрлі стилистикалық әдістерді қолдану болып табылады.

Аң стилінде қоғам өмірінде маңызды мағынасы бар бұйымдар суреттелген: жоғары биліктің белгілері, киім-кешектің бөліктері, зергерлік бұйымдар, қару-жарақ және діни нысандар.

Көрменің бір бөлігін қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнер туындылары құрайды. Қолданбалы өнер саласы да тарихы ерте кезеңдермен сабақтасып жатқан, халық өмірінің бір айнасы болып саналады. Қолданбалы өнер дәстүр сабақтастығын үзбеген, рухани мәні мен мәдени құндылығын жоймаған. Қазақстан жерінде асыл тастан, сүйектен, жүннен, ағаштан, қыштан, бағалы металдан, былғарыдан, саздан – қару-жарақ, құрал-сайман, үй жиһазы, т.б. тұрмысқа қажетті тұтыну бұйымдарын, түрлі сәндік қолөнер туындыларын жасаудың озық үлгісі қалыптасқан. Жасалған бұйымдарды өздерінің дүниетанымына, эстетикалық талғамына сай әшекейлеп, безендіре білудің сырын да терең меңгерген.

Көне жәдігерлер көзге тартымды келіп, көңілге ой салады. Бұл таңғажайып өнер туындыларынан қозғалыстың белгісі, шексіз кеңістіктің елесі сезіледі. Онда қалалар мен обаларды салушылардың ізі қалған. Осынау қатал да, тағы сұлулық дала рухын айғақтайды!

GIRIŞ

Qazaxıstan Respublikası Milli Muzeyinin fondlarında qədim dövrlərdən qalmış tarixi- mədəni irsin abidələri qorunur. Qızıl və gümüşdən olan əşyalar əcdadlarımızdan qalan möhtəşəm mirasdır. O dövrdə onlar sahiblərinin statusunu bildirirdi. Bu qiymətli artefaktlar əzəmətli tarixin yaddaşındadır.

Çöl mədəniyyəti Orta Avrasiyada yaşayan insanların dünyaya münasibətini aydın göstərir. Sərgidə görəyiniz əşyalar əcdadlarımızın yeniliyə cəsarətlə addım ataraq, ənənə çərçivəsində qalmadıqlarını və sənətin təkrarolunmaz xüsusiyyətini tapmaq bacarığının göstəricisidir. Hər bir tarixi mərhələ müxtəlif texnika, material, bədii surət, mövzu və süjetlər nümayiş etdirir. Lakin hər zaman stilizasiya, yəni ideyanın əsas məqsədini qabartma bacarığı adətən Çöl mədəniyyətinə xas olub.

Sərgidəki materiallar ilk dəmir dövründən başlayaraq müasir etnoqrafik materiallara qədər qədim və ənənəvi sənətin inciləri ilə tanış edir. Burada siz İssık kurqanında tapılmış "Qızıl adama" məxsus qızıl əşya və artefatların kolleksiyasını, Berel kurqanında aşkarlanmış Altay cəvahiratını, Sarıarx – Taldı-2 ilk sak qəbir abidələrindən tapılmış əşyaları və s. görə bilərsiniz. Qazax xalqının zərgərlik sənəti qədim ənənələrin davamıdır. Sərgidə, həmçinin qazax xalqının orijinal mədəniyyətini əks etdirən bəzək kolleksiyası da təqdim olunub.

E.ə. V-IV yüzillərə aid sak başçısının zəngin qəbri Jetisuda İssık qəbir kurqanında 1969-1970-ci illərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmışdır. Burada qazıntılar. Əksəriyyəti zərgərlik sənətinin inciləri olan dörd mindən artıq qızıl əşya "Qızıl adam" sensasiyon tapıntının adını müəyyən etmişdir.

Abidə görkəmli Qazaxıstan alimləri K.A. Akişev və B.N. Nurmuxanbetov tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Qızıl adamın geyiminin yenidən yüksək səviyyədə əvvəlki görkəminə qaytarılması K.A. Akişevin elmi araşdırmaları ilə bərgə bərgə B. Sadomskinin virtuoz işi sayəsində baş tutmuşdur.

2009-2010-cu illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Şərqi Sarıarxda Taldı-II qədim qəbir yerlərində təxminən 200 qızıl əşya və 22 000-dən artıq xırda bəzək əşyaları tapılmışdır. İş əsnasında həmin bölgənin Karaşox, Şerubay-1 qəbir abidələrində də zərgərlik sənətinin inciləri tapılmışdır. Təəssüflər olsun ki, qəbirlər talanmışdır və biz yalnız qorunub qalmış şəbəkə üslubunda hazırlanmış gözəl bəzək əşyalarına istinadən çöl hakimlərinin nə qədər gözəl geyimləri olduğunu təxmin edə bilərik.

Sərgidə nümayiş edilən arxeoloji artefaktlar arasında Berel sak qəbir abidələrində (Qazax Altayı) tapılmış eksponatlar da var. Alim Z.Samaşevin rəhbərliyi ilə aparılan uzun müddətli gərgin işin nəticəsində abidə elmi dövriyyəyə daxil edilmiş və geniş ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. 20-dən çox kurqanın hərtərəfli tədqiqi nəticəsində sak mədəniyyətinin heyvani üslubda hazırlanmış əşyaları bütün dünyaya məlum olmuşdur. Təbii, iqlim materialları və tikinti kombinasiyalarının istifadə edilməsi və uyğunlaşdırılması sayəsində kurqanların qalın örtüyü altında orqanik əşyalar – geyim, at bəzəkləri, taxta əşyalar, yəhərlər, dəri və keçədən olan əşyalar yaxşı qorunub saxlanılmışdır. Erkən köçəri mədəniyyətinin hökmdarlarının o dünyaya çoxsaylı atlarla yola salınması Böyük çöl əhalisinin dəfn mərasimi ənənələrindəndir. Qədim unikal sənət qəhrəmanlıq dastanlarının xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirmişdir. Təbiət elmləri metodlarının tətbiq edilməsi sayəsində Berel bölgəsinin paleoekologiya, paleozoologiya və antropologiyasına dair qiymətli informasiya əldə edilmişdir.

Keçmiş ustaların yaratdığı düşünülmüş obrazlar insanı heyrətə gətirir. Müxtəlif stilistik üslublarla hazırlanmış təsvirlərdə heyvanın müəyyən keyfiyyətinin qabardılması vasitəsilə ekspressiyanın ötürülməsi heyvani üslubun səciyyəvi xüsusiyyətidir.

Cəmiyyətin həyatında böyük əhəmiyyət kəsb edən əşyalar: ali hakimiyyət rəmzləri, geyim hissələri, bəzəklər, silah, dini mərasim əşyaları (buraya tunc çıraqlar, qazanlar, daş qurbangahlar aiddir) heyvani stildə bəzədilirdi.

Sərgi həmçinin qazax xalqının tədbiqi-dekorativ sənəti ilə tanış edir. Tədbiqi incəsənət ənənələrə xələl gətirməmiş, özünün mənəvi mahiyyətini və mədəni qiymətini itirməmişdir. Müxtəlif qiymətli daş, sümük, yun, ağac, saxsı, metal, dəri və gildən məmulatların hazırlanma ənənəsi hələ də Qazaxıstanda gözəl nümunə kimi qalmışdır. Silahlar, məişət əşyaları və alətlər xüsusi ustalıqla bəzədilirdi.

Qədim artefaktlar xüsusi cəlbedici qüvvəyə malikdir. Onlarda hərəkət, sərhədsiz fəza duyğusu var, onlarda nə vaxtsa şəhər və kurqanları yaradanların yaddaşı həkk olunub. Bu sərt və hətta vəhşi gözəllik çöllərin ruhunu ifadə edir.

САҚТАР ИРАН КЕҢІСТІГІНДЕ

Ислам Жеменей

Сақтардың ежелгі Иран тарихында өте маңызды орны бар. Өйткені қазіргі Иран жерінің шығысында орналасқан «Систан» жазығы 15197 шаршы километр ауқымындағы кеңістік бұрынғы заманда сақтардың тұрағы болған. Бірақ ескі дәуірде территориясы өте ауқымды, Ауғаныстанның оңтүстік пен шығысын жартылай қамтып, Пәкістанның солтүстік аймақтарынан өтіп, Кашмирға дейінгі жерге жеткен. Тіпті кейбір деректерде Тибет өңірі де Систан билеушілеріне бағынып келген. Ал Систан ежелгі дәуірде сақтар мекен еткен өлке ретінде парсы жазбалары мен зерттеулерінде кеңінен әңгіме болып келеді. Кең байтақ «Систан» Иран мен Британия арасындағы 1872 жылғы Париж келісімі бойынша Иран мен Ауғаныстан арасына бөлінді. Содан қазіргі Иран территориясында үлес болып қалған «Систан» кеңістігі тарылып қалды.

Қазақтар «сақ» деп атап келген тайпаны, парсылар «сәка – сәке» (скут, скит, сит) түрінде айтып, жазып жүр. «Систан» ежелден Сағәстан, Сәгізстан, Сежістан өлкесі атауларымен тарихта жазылған. Ол атаулар «сәка – сәке» атының соңына «стан» жұрнағы жалғанып атанған «сәка – сәке мекені» деген мағынада пайда болған түрі. Сәкістан заман барысында өзгерістерге ұшырап, ең соңында «Систан» болып айтылып кеткен. «Систан» бұрынырақ «Зэрәнг» аталып келген. Соған орай Сәкестан аталмастан бұрын зэрәнг, Дэрнгиана, Дэрәнгстан, зэрәнге, Зэрәнж, Зәрке, Зэрәнке, Завул, Звбволстан, заболстан деп айтылған.

Сақтар Әшк әулеттері (әшқан) патшалық құрған дәуірдің II Фарһад (ж.с.д. 136–128 жж.) және II Әрдеван (ж.с.д. 127–124 жж.) билік тізгінін қолға алған жылдары ж.с.д. 128 жылында Ауғаныстанның солтүстігінен оңтүстікке қарай Қандаһарға өтіп, содан батыс жаққа бет бұрып, Зэрәнг өлкесіне жетіп, зәре көлінің жағалауына табан тіреген еді. Сол кезден бастап Зэрәнг өлкесінің аты Сәкестан болып өзгерді. Арабтар Сежестан деп атады, кейін бірте-бірте бүгінгі «Систан» есімін алды.

«Систан» ежелгі иранның аңыз әпсаналары мен зәрдешт (заратустра) дінінің салт-дәстүрінде ерекше орын ие болған. Оған айғақ Систан Әбілқасым Фирдәуси жырлаған «Шаһнама» дастанында әйгілі Рүстем палуанның әкесі Залдың туған өлкесі болғанын жазған. Соған қарап сақтар Иранның орталық билігінің қолдаушы және қорғаушы міндетін атқарған делінеді. Әрі Рүстем батыр да сақ баһадүрларының бірі болғаны болжанады.

Сондай-ақ Ирандағы сақтардың тарихын одан терең жатқанын Иранның екінші мың жылдық пәлеви тілінде жазылған «Иран қалалары» атты жазбасында «Систан» мен Көркүйе отханасын салған Тұран патшасы Афрасиаб салған деп жазылған дейді зерттеушілер. Афрасиаб жайында ж.с.д. VII–VI ғасырларда өмір сүрген Зәрдешт пайғамбар «Авеста» кітабында оны тұран патшасы деп атаған. Ал, әйгілі Авеста зерттеуші, неміс ғалымы Фердинанд Юсти (1837–1907 жж.) Авестаға арнаған «Намнама» түсіндірме

еңбегінде Афрасиаб сөзінің лексикалық мағынасын «қорқыныш тудыратын адам», – деп берген. Осы мағынаға назар салғанда, Афрасиаб есімін иран жұрты оған бергені мәлім. Өйткені ұдайы шабуылдап тұрған, әрі кейбір деректерге қарағанда Афрасиаб иран елін он екі, не жиырма сегіз жыл билеп тұрған дейді. Афрасиаб «Авеста» кітабында Фэрнәгресин деп жазылған. Ал Пәһлеви тілінде Фрасив, Фрасиак, Фрасиаб түрінде берілген. Ал Афрасиаб туралы Жүсіп Баласағұн былай деп жырлайды:

Назар салсаң, бұл түріктің бектері,
Жаһанның өз бектері, асыл тектері.
Түрік бектері ішінде атын асырған
Алып Ер Тоңа ер еді, құты тасыған.
Білімі – даңқы ұлы, көптің сарасы,
Білімді, ойлы әрі халық ағасы.
Зерек, дана көңілі сара, сері еді,
Жұтты жалған елге тұтқа ер еді.
Тәжіктер оны Афрасиаб атаған,
Елдерге ол көп ізгілік жасаған.
Қажет білсең білім, ақыл, даналық,
Қолға алуға дүниені қаратып.
Тәжіктер де хатқа мұны түсірген,
Кітапта жоқ болса кімдер түсірген!?

Маһмұт Кашғари «диуан лұғат түрік» атты еңбектің авторы Афрасиаб өмір сүрген уақыттан он жеті ғасыр өткен соң Афрасиаб жоқтауын ел аузынан естіп, хатқа түсірді. Соған қарағанда Афрасиаб ғасырлар бойы халықтың есінде қалғандығы оның ел үшін орны айрықша тұлға болғанын дәлелдейді. Кашғари Афрасиаб түрік жұртының Алып Ер Тоңа екенін растаған болып, жоқтау жырын былай хаттаған:

Алып Ер Тоңа өлді ме?
Жалған дүние қалды ма?
Заман өшін алды ма?
Енді жүрек жыртылар!

Гректер Дэрнгиана деп атаған өлке ж.с.д. 128 жылында сақтардың қоныстануымен Сәкестан аталғанын айттық. Сәкестан ежелгі дәуірде өте абат, әрі гүлденген аймақ болғанымен бірге батырлар көптеп шыққан өлке екен. Сол себептен Рүстем сияқты палуандарына иран билігі ұдайы арқа сүйеп келген. Ежелгі Сәкестан бүгінгі «Систан» жері құнарлы болғаны үшін, Иранның астық қоймасы аталып, асқан байлыққа кенеліп, көптеген қалалар салынған. Бүгінде сол қалалардың ізі жер-жерде байқалады. Ахеменид патшалығына бағынышты кездері үкімет қазынасына салық төлеу жағынан елдің екінші бай сатрабы болған екендігі айтылады. «Систан» өлкесі кейін тарихында оны суарып тұратын һирмәнд өзенінің арнасы бірнеше рет бағытын өзгертіп, өлкенің егін шаруашылығына кесірін тигізді. Сондай-ақ жұттың болуы, әрі мұңғұлдар Сәкестанға шабуыл жасағанда сақтардың жауынгер болғанын байқап қалып, олардың кейін күш жинап, қарсы шыға алмаулары үшін аймақтағы дамыған егін шаруашылығын талқандады,

жер асты суларын пайдалануға жасалған кәріз бен құдықтарын ойрандады. Сонымен Сәкестан одан кейін қайта гүлденуге мұршасы келмей қалды. Өсіресі 758 һижри шәмси (1419 милади) жылғы Өмір Темірдің шабуылының салдарынан қамалы құлап, халқы қырғынға ұшыраған соң «қотыр үстіне шиқан» демекші, Сәкестанның күйзелісі сонша ауыр болғандықтан бұрынғы гүлденіп тұрған «Систан» солып, жері шөлге айналды.

Ахеменид патшалығы ж.с.д. 550–330 жылдар аралығында өмір сүрген дәуірде билігі аса ауқымды болған кездері иран тарихшыларының пайымдауы бойынша сәкелер (сақтар) олардың қарамағында алты аймаққа (страп-уалаят) бөлініп орныққанын жазады. Ахеменид патшалығының құрамына мына елдерді кіргізген. Олар: Асур, Арабистан, Мысыр, Армения, Кіші Азияның шығыс бөлігі (Кападукия), Кіші Азияның батыс бөлігі (Сард), Македония, Тракия, Сомали, Әдән, Куша, Мәкия, Керхе, Мад, Хузестан, Парт (Хорасан, Горган және Соғд), һерат, Бәлх, Соғд, систан (Зәрәнг), Ауғаныстанның оңтүстігі Қандаһарға дейін, Пәнжаб (Үндістан), Кабыл, Нишабур, Сенд, Хорезм мен Хиуа. Иран тарихында ахеменид патшалығы аталған аймақтармен бірге сақтар тұратын алты аймақты да қосып айтады. Олар: 1) Жейһун өзенінің аржағындағы сақтар аймағы. 2) Сейһун өзенінің аржағындағы сақтар аймағы. 3) Патшалық құрған сақтар аймағы. 4) Егінші сақтар аймағы. 5) Теңіздің аржағындағы сақтар аймағы. 6) Далалық сақтар аймағы. Иран ғалымдары пайымдаған бұндай қорытындыға қарағанда сақтар иран елінің тағдырына тікелей қатысты болғанын аңғаруға болады. Дегенмен ахеменид патшалары сақтармен біркелкі қатынаста болып, оларды бағындырып келмегені де анық. Ахеменид патшалары мен сақтар арасындағы ұрыстар Геродот жазбаларында да хатталған.

Ахеменидтер патшалығының саяси-әскери іс-қимылына сақтар барынша ықпал еткені тарихтан белгілі. Ендігі мәселе сақтардың шығу жері мен шығу тегі жайындағы зерттеулерді зерделеу болып табылады.

Жалпы түріктердің ежелгі дәуір тарихына байыпты, әрі зерделі қарау керек. Өйткені түрлі түрік текті тайпалар Иран елімен мыңдаған жыл бойы бір-бірімен әскери, саяси, экономикалық терең байланыста болып келсе де, бәсекелестік психологиясы бәсеңдемей жалғасып келе жатыр. Бұндай қисынсыз бәсеке парсылар мен түріктер арасындағы әділетті ықпалдастықтарын жоққа шығарып, ғылыми зерттеу бағытында өзара пікірлер қайшылығына әкелуде. Иран елінде патшалық құрған Әшк әулеттерінің тегі туралы зерттеулер өз байыбымен зерделеніп келе жатқан жоқ. Көбіне бір жақты, егес түрінде айтыстарға ұласып жатады. Мәселен: Әшк әулеттері тарихы жайында Мұхаммед Асан хан Итимад әс-Сәлтәне жазған «*خیرات یف انجیئتلاررد*» «*نایناکشوالا ینب*» атты кітапта Әшк Дағыстан (қыпшақ даласынан) шыққан түрік болғанын жазады. Бұл еңбек мұқият оқылып, зерделенуге тиіс шығарма. Бұл әңгімені айтып отырған себебіміз – сақтар осы әшк әулеттері патшалық құрған дәуірде Зәрәнг өлкесіне келіп қоныстанған, әрі Зәрәнг аты Сәкестанға ауысуына себеп болған.

Ал сақтардың тегін арийлер екендігін иран ғалымдары мен ақындары айтады. Мәселен, Мұхаммед Мүйін өзінің

үлкен энциклопедиясында: «сақтар түрлі тайпалардан құралған қауымдастық. Бірақ олардың басым бөлігі арий тектілерден тұрады. Олар ахеменид патшалығынан бұрын да, кейін де Иран төңірегінде тұрған. Сақ қауымы түрлі тарихи кезеңдер де Орта Азияның жүрегінен, яғни Қытай Түркістаннан Арал теңізі, Иран одан Дон өзенінен Дунай өзенінің жағалауларына дейінгі кеңістікте қанат жайып, тұрақтаған. Орта Азия жағынан Иранмен байланыста болған сақтарды ахеменидтың патшасы Дарий «Сәкә» атаған. Шығыс еуропа жақта тұрған сақтар Геродот тарихында – Скит (Soyth) аталып, кейін французша «Сит» деп айтылып кеткен», – деп жазады. Бұл тұжырымға қарағанда, сақтар арий мен түріктік тектің ортық нәсілі деген ойға жетелейді. Сондай-ақ шығыс еуропадағы сақтар туралы Ніррокрте (ж.с.д. 460–375 жж.), Аристотель (ж.с.д. 384–322 жж.), Страбон (ж.с.д. 27 – ж.с.к. 14 жж.), Птоломей (167 милади) сынды грек ғалымдары көптеп мәлімет берген болса да, ахеменидтің ұлы Дарий патшасы Орта Азия, Кавказ бен Шығыс еуропа сақтарын бір есіммен, яғни «Сәкә – «жауынгер, батыл» деген мағынада атап кетен.

Сондай-ақ сақтар ұдайы Иран жеріне жорықтар жасап, өз билігін жүргізуге әрекет жасаған. Сол жорықтар Мад патшалығы (ж.с.д. 701–549 жж.) кезінде ме, әлде ахеменид патшалығы (ж.с.д. 550–330 жж.) дәуірде ме белгісіз, бір топтамға келмеген. Алайда Геродот тарихына сүйене айтқанда: «ж.с.д. VII ғ. сақтар Кап тауларынан өтіп, Өзірбайжан мен Иранның солтүстігіне жорық жасаған. Сол кезде Мад патшасы Нувәхшәтре Асурияны жаулауға жолға шыққан болатын. Ол кенеттен сақтардың жорыққа шыққан хабарын естіп, Нейнауа қоршауын тастап, сақтарға қарсы Ұрүмийе көлінің жанында соғысты. Бірақ шайқаста қатты жеңіліске ұшырап, олардың шарттарын қабылдап, ауыр шығынға ұшырады. Бұл жеңіс сақтар үшін Иран, Анадолы, Таяу шығыс және Шығыс еуропа елдерінде қол жеткізген жеңістерінің бірі болатын. Оған ұлы Дарий патшаның сақ сөзін «жауынгер, батыл» мағынада қолданғаны айғақ.

Иран жерінде жиырма сегіз жыл бойы үстемдік жүргізген сақтардың «Madyes» атты патшасын сардарларымен бірге Мад патшасы Нувәхшәтре қонаққа шақырып, әбден мас күйге түсіріп, өлтірген екен.

Бұл оқиға Әбілқасым Фирдаусидің жырлаған «Шаһнама» дастанында өзгешелеу көрініс тапқан. Онда тұран патшасы Афрасиаб бейнесінде сомдалып, иран патшасы Кейхұсраудан қашып жүріп, ең соңында оның қолынан қаза табады. Иран елінің зерттеуші ғалымдары Фирдаусидің бұл жырын жалған және ақынның ойдан шығарған тарауы деп қабылдайды.

Ендігі бір көңіл бөлетін жайт, иран ғалымдарының сақтар қоныстанған алты аймақ ахеменид патшалығы дәуірінде Иранның алты страбы (уалаяты) болған делінгені. Бұл тұстағы мәселе аталмыш сақтардың алты аймағының орналасуына назар салғанда тарихта «Тұран» деп аталып келген кейінгі Түркістан (Шығыс пен Батыс), бүгінгі Орталық Азия, парсы тарихнамалар мен жырларында да Авеста кітабында жазылғандай, «Тұран» жұрты болып қолданысқа енген. Сондай-ақ бұл жайында Әбілқасым Фирдауси «Шаһнама» дастанында тұран, иран мен араб жұртын бір

тектен шыққанын жырлайды.

Фирдауси «Шаһнама» жырында: «пишдад династиясының Феридун атты патшасы және үш ұлы болды. Олар: Ирәж, Тұр және Сәләм. Феридун билігіндегі мемлекетті үш ұлына бөліп, әр қайсысының үлесін белгілеп береді. Иран Ирәжға, Тұран Тұрға, Шам Сәләмге тиесілі болады. Иран зерттеушілер Иран мен Тұран шекарасын Амударияның арғы жағы Тұран, бергі жағы Иран деп анықтаған. Бұл жайында «садақшы Ареш» атты аңызда бар. Мәселе бұл жерде тұран, иран мен араб жұрты бір тектен яғни арий болып белгіленуінде.

Кап тауынан Сырдарияға дейін кеңістікте екі жағына қанат ашқан Тұран елі жайында парсы, араб тілінде жазылған көптеген жазба деректер бар. Алайда авеста мен пәһлеви тіліндегі діни шығармалар, ежелгі иранның ұлттық дастандары, тарихшылары иран мен тұран бір этно, бір тектен деп жазған. Олардың айырмасы ирандықтар ертерек отырықшы болып үлгерген, ал тұрандықтар сол далалық күйде көшпенділік тіршілігі жалғасып жатты. Кейбір жазбаларда Каспий, Қытайдағы Шығыс Түркістан, Орталық Азия мен Тибет шегіне дейін Түрік даласы деп жазылған жайттар байқалса да «Тұран, Сәрман, Сайын, Дай» Авестаның Иәшт тарауында аталған төрт өлкеде иран сияқты арий қауымының шекарасында орын алған», - делінеді.

Авеста графикасы, Иәсна бөлімі

Алайда сақтар, тұрандықтар, түрік текті халықтарымен тарих бойынша түрлі саяси-әскери себептерге байланысты парсылармен тығыз қарым-қатынаста болғандары үшін түрік пен иран халықтарының тарихын бір-бірінен бөлек қарастырып, зерттеу мүмкін болмай тұрған сияқты.

Әдебиеттер:

Мұхаммед Асан хан Итимад әс-Сәлтәне «انچیتلاررد» «نايناکشالال ینب خيرات ىف», –жауапты шығарушы: Нимәт Аһмеди. – Үш томдық. – 836 б.

Ираника данешнама.

Әбділәзим Рези «Иранның мың жылдық тарихы». – Төрт томдық. – Теһран, «Иқбал» баспасы, 1381 һижри шәмси жылы

Доктор Мұхаммед Мүйін «фәрһәнғ мүйін», көп томдық. – Теһран: «Әмир Кәбир» баспасы, VIII-басылым, 1371 һижри шәмси жылы

Үсейін Шәһиди Мазандерани «фәрһәнғ Шаһнама». – Теһран: «Бәлх» баспасы, 1377 һижри шәмси жылы. – 814 б.

Жеменей И. «Түрік халықтарының әдебиет тарихы». – Алматы: «Таңбалы» баспасы, 2014. – 200 б.

«Авеста» ирандықтардың ежелгі әндері, Жәлел Достха. – Теһран: «Меруерт» баспасы, 1377 һижри шәмси жылы. – 1206 б.

Геродот. Геродот тарихы. – Теһран, 1973. – 46 б.

Риза Шабани «Иран Тарихы». аударған И. Жеменей. – Алматы: «Зерде» баспасы, 2008. – 288 б.

Мұхаммед Мұхаммеди Мәлайери «Иранның тарих пен мәдениеті». Төрт томдық. – Теһран: «Тус» баспасы, 1379 һижри шәмси жылы.

Қашғари М. «Түрік сөздігі». аударған А. Егеубай. – Алматы: «Хант» баспасы, 1997. – 591 б.

Баласағұн Ж. «Құтты Білік». аударған А. Егеубай. – Алматы, 1986.

SAKS IN THE IRANIAN SPACE

Islam Zhemenei

The Saka tribes occupy a very important place in the ancient history of Iran.

Since the area of the plateau «Sistan», 15197 km², located in the eastern part of nowadays Iran, was the residence of the Saks in the past. But in the ancient era, the territory was quite extensive, part of the southern and eastern lands of Afghanistan, crossing the northern regions of Pakistan and reaching Kashmir. Some sources give such information that even the Tibetan regions were subordinate to the rulers of Sistan. In accordance with the Paris Agreement of 1872 between Iran and Great Britain, the vast lands of Sistan were divided between Iran and Afghanistan. Since the spacious lands of Sistan became part of the territory of present-day Iran, they have decreased at times. Tribes, which the Kazakhs called «saks», and the Persians called and described them «saka-sake» (skut, skit, sieve). «Sistan» has long been mentioned in ancient times with the names Sagastan, Sagistan, Seistan. The names «saka-sake» after adding the ending «stan», a new

semantic form appeared as «the locality of the sake - sake». Sakistan in the course of time was transformed and changed into «Sistan». «Sistan» was earlier called «Zarang». Before it was called Sakistan, the Zarang called Darnghiyana (Darniya), Darangstan (Dageng), the Zaragi called Zarki, Zaranki, Zavul, Zvbolvstan, Zabolstan.

During the reign of the Assyrian dynasty and the reign of Fhrad II (1313 - 128 BC) and Ardavan II (127 – 124 years BC) in 128 year BC saks were occupied from northern Afghanistan to the south through Kandahar, and to the west to the boundary of the Zarang and the shores of the lake. Zare. Since that time, the name of Zarang has been renamed Sakestan. The Arabs called Sizhistan, then gradually and until now called «Sistan». «Sistan» takes a special place in the traditions of the ancient Iranian legend and the Zoroastrian religion. In the message «Shahnameh» Sistan Abilkasima Firdausi written that he was the birthplace of Zal, the father of the famous wrestler Rustam. These data show that the Saki fulfilled the duties of supporters

and defenders of the central government of Iran. It is further assumed that Batyr Rustam was one of the Saka heroes.

According to the researchers, the history of the Iranian Saks remained in the work titled «Iranian cities,» written in the second millennium, which describes that the workshops in the cities of Sistan and Karkuye were built by the Turanian king Afrasiab. In the book of the prophet Zarathustra, who lived in VII - VI centuries BC. «Avesta» is information that Afrasiab was a Turanian king. The well-known researcher of the Avesta, the German scientist Ferdinand Justi (Judy) (1837-1907), in the explanatory work of Namnama (Namm) for Avesta, described the words of the lexicon in Afrasiab as «inspiring the fear of man.»

If we pay attention to the meaning of the word, we will learn that the name Afrasiabu was given by the Iranian people. Some data say that Afrasiab ruled the Iranian country twelve or twenty-eight years. In the book «Avesta» Afrasiab is recorded as Farnagresin. And in the language of Pahlavi sounds so Frasiv, Phrasiak, Phraciab. About Afrasiyab Yusuf Balasuguni writes as follows:

Among the Turkic beks there are many glorious,
They are more glorious than many rulers.
Between them there is a famous husband - Alp Tonga,
And all his words are forever dear.
Great was this chosen, valor is glorious,
He was wise and brave.
And how many valiant, strong and powerful
This world turns into forever mute!
Tajiks call him Afrasiab.
When he led his subjects,
He ought to be wise and brave,
To power to strengthen above the boundless limit ...

The author of the comprehensive dictionary «Dīwān Lughāt al-Turk» Mahmud Kashgari seventeen centuries after the life of Afrasiab's activities, recorded in the book a memorial song about Afrasiab taken from the mouth of people.

Paying the attention to this, we see that Afrasiab remained forever in the memory of the people and proves that he occupies a special place as a person. Kashgari confirmed that Afrasiab is the Ayp Er Ton of the Turkic people, then he describes the memorial song as follows:

Did Alp Er Tonga die?
A bad (evil) world remained?
Did not he have time for revenge (fate)?
Now (here) the heart is bursting!

The region called the Darngiyan Greeks began to be mentioned by Sakistan, from the moment when the Saks migrated here in 128 year BC. In ancient times, Sakistan was a very prosperous and prosperous region, and was considered a region with many folk heroes. That is why the Iranian authorities have always relied on help from heroes, such as Rustam. The ancient city of Sakistan, today's Sistan, because of its rich, abundant and fruitful lands, was called the depository of the grain of Yaran, and due to these riches cities were built. Today traces of these cities are observed everywhere. It is said that when he submitted to the Achaemenid state, he was the second largest satrap in the state treasury.

In the history of the «Sistani» region there is information that the river Hyrmand, which was the main water artel, several times changed its course, which ultimately caused damage to the agricultural culture of the region. Therefore, during the attack on «Sakistan», the Moguls saw warrior Saks and understood how they could be defeated, first attacked the city and destroyed all the sowing crops, and to avoid further resistance, they destroyed sewage and wells for the use of underground waters. Thus, after this, Sakistan could no longer flourish. The state of Sakistan deteriorated very badly after the attack of Emir Timur in 758 on the hijra (1419 miladis), the fortress was destroyed, the people were exhausted and because of the severe consequences, the earlier flourishing «Sistan» fell into desolation, turning into a desert.

During the reign and strengthening of the power of the Achaemenid kingdom in 550-330 years BC. according to Iranian historians, the Saks were in their composition and divided into six regions (Satrap-Ualayyat). The Achaemenid kingdom included the following regions:

Asur, Arabistan, Egypt, Armenia, the eastern part of the small Asia (Kapadukiya), the western part of Asia Minor (Sard), Makadonia, Trakia, Somalia, Adan, Kusha, Makiya, Kerhe, Mad, Khuzestan, Part (Khorasan, Gorgan and Sogd) , Herat, Balkh, Sogd, Sistan (Zarang), to Kandahar of southern Afghanistan, Punjab (India), Kabul, Nishabur, Send, Khorezm and Khiva. In Iranian historiography, along with the named lands of the Achaemenid kingdom, the regions inhabited by the Saks are also shown. These are: 1. Saka region on the other bank of the river Jayhun 2. The region of the Saks on the bank of the river Seycheen 3. The region of the Saka kingdom 4. The region of the Saka farmers 5. The region of the overseas Saks 6. The region of the steppe Saks. According to Iranian sources, it can be concluded that the Saks had a direct bearing on the fate of the Iranian people. And yet, one thing is clear, that the kings of the Achaemenids were on good terms with the Saka and did not have the goal of subjugating them under their authority. The battles between Achaemenid kings and saks are recorded in the records of Herodotus.

From history it is known that the Saks had military and political influence in the Achaemenid kingdom. The next question is to investigate the origin of the Saks. In general, the ancient history of the Turks requires serious and careful consideration.

Because, many different Tuqi tribes continue to struggle with Iran for thousands of years, although there are military, political and economic ties between them, and the psychology of competition continues to decline. Such illegal competition had a negative impact on scientific research, excluding the positive interaction between Persians and Turks.

The history of the descendants of the Assyrian dynasty that ruled in Iran was not studied on its own. Often one-sided, in the form of auscultation. For example: On the history of the Achaemenid dynasty in the book titled «خیرات یف ناچی تیلارد» «نایناکشالا ینب» Muhammad Asan khan Itimad as-Saltane wrote that Ahememen Dagistan is a Turk, coming from the Kipchak steppes. This work requires in-depth study and research. The reason for this story is that during the reign of

the Achaemenid dynasty, the Saka migrated to Zarang and renamed Sakistan. And that the Saka is derived from the Aryans are written by Iranian scientists and poets. For example, Mohammed Muyin in his large encyclopedia writes: «Saka is a community of different tribes. But most of them come from the Aryans. They lived in Iran even before the advent of the Achaemenid kingdom. The Saka community in various historical periods occupied territories from the heart of Central Asia - China, Turkistan, the Aral Sea, Iran and up to the coast of the Don and Danube rivers. Saks from Central Asia, who were in contact with Iran, the Achaemenid king called them «Saka». In the history of Herodotus, the Saks who lived in Eastern Europe, they called - Sail (Soyth) further in French - «Sith». This conclusion leads to the idea that the Saks are the heirs of the Aryan and Turkic tribes. Also the Greek scholars Hippocrfte (460-375 years BC), Aristol (384-322 years BC), Strabo (27 year BC -14 AD), Ptolmaios (167 miladi), then the son of the Achaemenids, King Darius, mentioned the Central Asian, Caucasian and Eastern European Saks, naming one name - «Saka», which means «warrior, brave». In addition, the Saks always tried to exercise their power on the Iranian lands. These campaigns were carried out during the reign of Mada (701-549 BC) Or in the period of the reign of Achaemenides (550-330 BC) did not reach a consensus. However, based on the history of the gerodot: «In the VII century BC. the Saks crossed the Caucasus Mountains and went on a campaign to the north to Azerbaijan and Iran. Meanwhile, the King of Mades went to conquer Asuria. He suddenly heard the news, that the Saks had gone on a campaign, left Neinaua and went to battle against the Saks near the lake. Urumia. But he was strongly defeated in the battle, accepting their conditions, suffered great losses. For the Saks, this was one of the main victories in countries such as Iran, Anadols, the Middle East and Eastern Europe. It is obvious that the great king Darius used the word «sake» in terms of «warrior, brave».

The Saka ruler Madyes, who for twenty-eight years ruled the Persian Empire, united with the Sardars, deceived by invitation to visit the Mudsky King Hovahshatra, and then watered him. This story was reflected in the scenes of the epic poem «Shahname» by Abylkasym Firdousi. There, the role of the Turanian king Afrasiab, where the Iranian king fled from Keyhusrau and finally, dies at his hands, is performed.

Iranian researchers consider Firdausi's poem a fraudulent and poetic episode of the poet. The next thing that the Iranian scientists pay attention to is that the six regions where the Saks lived were the six satraps of Iran (the Wailaites) during the reign of the Achaemenides dynasty. Focusing on the issue of the location of the six Saks, history has known the name of the area «Turan», later Turkistan (Eastern and Western), Modern Asia, as recorded in Persian historiography and Avesta, «Turan» was put into circulation as the name terrain. In addition, Abylkasim Firdausi in his work «Shahnama» sings that the Turanian, Iranian and Arab tribes come from the same kind. Firdausi in his poem «Shahnama» writes: «There was a ruler Feridun from the Pishdad dynasty. He had three sons. They are: Irazh, Tour, Salam. Feridun divided the state between the three sons and determined the contribution of each of them. Iran began

to belong to Iral, Turan Tur, Sham Salam. Iranian researchers have identified the borders of Iran and Turan as «Turan» on the other side of the Amu Darya, and the second side is the territory of Iran. About this there is a legend called «Archer Aresh». The problem here is that the Turanian, Iranian and Arab tribes have a common origin, more precisely from the Aryans.

There are many written sources in the Persian and Arabic languages about the country of Turan, whose lands stretch from the Caucasus to the Syr Darya. However, religious literature in the languages of Avesta and Pahlevi, traditional dastans of Iran, Iranian historians wrote that Iran and Turan have a common origin. Their difference is that the Iranians used to lead a sedentary life, and the Turans continued their nomadic life in the steppe. Although some notes show that the Caspian, Chinese Eastern Turkestan, Central Asia and Tibet, these are the Turkic steppes, then in the last section of the book of the Avesta it is described that in four regions such as «Turan, Sarman, Sayin, Dai», as well as in Iran, in the ownership of the Saks

However, for various military and political reasons in the history of the Saks, Turans and Turks, it is impossible to study the history of the Turkic and Iranian peoples separately from each other because of their close ties with the Persians.

Literature

Mohammed Asan Khan Itimad al-Salt and «یغ ناچی تاراورد» «نایان اکشالا ینب خورات» Responsible person: Nimat Ahamediy, three volume, 836 p.

Iranian Talks.

Abdilazim Reizi «The Thousand Years of Iran's History». four volumes. – Tehran, «Iqbal» publishing house, 1381 hijri year.

Dr. Mohammed Muyin «The Faith of Hope», Multi-volume. – Tehran, «Amir Kabir» Publishing House, VIII edition, 1371 hijri year.

Useyin Shahedi Mazandani's «Farhang Shakhname». – Tehran «Balh» Publishing House, 1377 Hijri year. – 814 p.

Жеменей И. «Түрік халықтарының әдебиет тарихы». – Алматы: «Таңбалы» баспасы, 2014. – 200 б. (I. Zhemenei «The history of Turkic people literature». – Almaty, «Tanbaly» publishing house, 2014. – 200 p.)

«Avesta» is an ancient song of Iranians, Jalel Dostha. – Tehran: «Meruert» publishing house, 1377 hijri year. – 1206 p.

Herodotus. Herodotus History. – Tehran, 1973.

Riza Shabani, «History of Iran». translated by: I. Zhemenei. – Almaty, Zerde publishing house, 2008. – 288 p.

Mohammed Mohammedi Malaieri, «The History and Culture of Iran», four volumes. – Tehran, «Tus» publishing house, 1379 hijri year.

Қашғари М. «Түрік сөздігі». аударған А. Егеубай. – Алматы: «Хант» баспасы, 1997. – 591 б. (M. Kashgari, translated as «Turkic dictionary», translated by: A. Egeubai, –Almaty, «Hunt», 1997. – p. 591)

Баласағұн Ж. «Құтты Білік». аударған А. Егеубай. – Алматы, 1986. (Zh. Balasagun «Kutti bilik», translated by: A. Egeubay,. – Almaty, 1986)

САКИ В ИРАНСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Жеменей И.

Сакиские племена занимают очень важное место в древней истории Ирана.

Плато «Систан» площадью 15197 кв. км, расположенное в восточной части современного Ирана, была местом проживания саков в прошлом. Но в древнюю эпоху эта территория была достаточно обширной, частично сюда входили южные и восточные земли Афганистана, пересекая северные регионы Пакистана и доходили до Кашмира. В некоторых источниках приведены такие сведения, что даже Тибет подчинялся частично правителям Систана. В соответствии с Парижским соглашением 1872 г. между Ираном и Великобританией, обширные земли Систана были разделены между Ираном и Афганистаном. С тех пор, как просторные земли Систан стали частью территории нынешнего Ирана, они уменьшились в разы. В статье пойдет речь о племенах, которых казахи называли «саками», а персы – «сака – саке» (скут, скит, сит). Систан уже давно с древних времен упоминается в истории с названиями Сагастан, Сагистан, Сежистан. После добавления окончания «стан» к названию «сака – саке», появилась новая смысловая форма, как «местность сака – саке». Сакистан с течением времени был преобразован и изменен в «Систан». «Систан» ранее назывался «Заранг». До того, как его называли Сакистаном, Заранг называли Дарнгиана (Дарния), Дарангстан (Дагенг), заранги называли Зарки, Заранки, Завул, Звбволстан, Заболстан.

В годы царствования ассирийской династии и правления Фахрада II (1313–128 гг. до н.э.) и Ардавана II (127–124 гг. до н.э.) в 128 г. до н.э. саки оккупировали территорию с северного Афганистана на юг через Кандагар, и на запад до границы местности Заранг и берегов оз. Заре. С того времени местность Заранг была переименована в Сакестан. Арабы называли Сижистан, затем постепенно и до сегодняшнего времени называют «Систан».

«Систан» занимает особое место в традициях древней иранской легенды и зороастрийской религии. В сказании «Шахнаме» Абилкаси́ма Фирдауси написано, что Систан был родиной Зала, отца знаменитого борца Рустама. Эти данные показывают, что саки выполняли обязанности сторонников и защитников центрального правительства Ирана. Далее предполагается, что батыр Рустам был одним из сакских героев.

По мнению исследователей, история иранских саков сохранилась в труде под названием «Иранские города», написанная во II тысячелетии, где описывается, что мастерские в городах Систана и Каркуйе были построены Туранским царем Афрасиабом. В книге пророка Заратустры, жившего в VII–VI вв. до н.э., «Авесте» есть сведения о том, что Афрасиаб был туранским царем. Известный исследователь Авесты, немецкий ученый Фердинанд Юсти (Джуди) (1837–1907), в пояснительной работе «Намнама» (Намма) для «Авесты», описал Афрасиаба, как «вдохновляющего страх человека».

Если обратить внимание на значение слова, нам станет известно, что имя Афрасиабу было дано иранским народом. В некоторых данных говорится, что Афрасиаб правил иранской страной 12 или 28 лет. В книге «Авеста» Афрасиаб записан как Фарнагресин. На языке пехлеви он звучит так Фрасив, Фрасиак, Фрасиаб. Об Афрасиабе Юсуф Баласугуни пишет так:

Среди тюркских беков есть множество славных,
Славней они многих владык предержавных.

Меж них есть прославленный муж – Алп Тонга,
И всем его слова вовек дорога.

Велик был сей избранный, доблестью славен,
Умом и премудростью был он державен.

И сколько столь доблестных, сильных и властных
Сей мир превращает в навеки безгласных!

Таджики его Афрасиабом зовут.

Когда он возглавил свой подданный люд,

Ему подобало быть мудрым и смелым,

Чтоб власть укрепить над бескрайним пределом ...

Автор труда «Диуани лугат ат-тюрк» Махмуд Кашгари через 17 веков после жизни и деятельности Афрасиаба, записал в книгу поминальную песню об Афрасиабе, взятую из уст людей.

Обратив внимание на это, мы видим что Афрасиаб остался навеки в памяти народа и доказывает, что он занимает особое место как личность. Кашгари подтвердил, что Афрасиаб – это Алып Ер Тона тюркского народа, далее он описывает поминальную песню так:

Неужели умер Алп Эр Тонга?

А скверный (злой) мир остался?

Не отомстило ли ему время (судьба)?

Теперь (вот) разрывается сердце!

Регион, называемый греками Дарнгиана, стал упоминаться Сакистаном, с того момента, когда саки переселились сюда в 128 г. до н.э. В древности Сакистан был очень благоустроенным и процветающим регионом, и считался регионом, где много народных героев. Вот почему иранские власти всегда полагались на помощь со стороны героев, таких как Рустам. Древний город «Сакистан», сегодняшний «Систан» из-за своих богатых, изобильных и плодотворных земель, был назван хранилищем зерна Ирана, и за счет этих богатств были возведены города. Сегодня следы этих городов наблюдаются повсюду. Говорят, что когда он подчинялся Ахеменидскому государству, он был вторым по величине сатрапом в государственной казне.

В истории «Систанского» края есть сведения, что реке Хирманд, которая была основной водной артерью, несколько раз меняли течение, что в конечном итоге наносило урон сельскохозяйственной культуре региона. Поэтому, когда во время нападения на «Сакистан», моголы увидели воистинных саков, то поняли как их можно победить без ведения военных действий, сначала напали на город и уничтожили все посевные сельскохозяйственные культуры,

а чтобы избежать дальнейшего сопротивления разрушили сточные воды и колодцы для использования подземных вод. Таким образом, после этого Сакистан больше не мог процветать. Сильно ухудшилось состояние Сакистана после нападения эмира Тимура в 758 г. по хиджре (1419 милади), крепость была разрушена, народ истощен и из-за тяжелых последствий, раннее процветавший «Систан» пришел в упадок, превратившись в пустыню.

Во времена царствования и усиления власти Ахеменидского царства в 550–330 гг. до н.э. по словам иранских историков саки находились в их составе и делились на шесть регионов (сатрап-уалаят). В состав Ахеменидского царства входили регионы: Асур, Арабистан, Египет, Армения, восточная часть малой Азии (Кападукия), западная часть Малой Азии (Сард), Макадония, Тракия, Сомали, Адан, Куша, Макия, Керхе, Мад, Хузестан, Парт (Хорасан, Горган и Согд), Херат, Балх, Согд, Систан (Заранг), до Кандагара южного Афганистана, Пенджаб (Индия), Кабул, Нишабур, Сенд, Хорезм и Хива. В иранской историографии, вместе с названными землями Ахеменидского царства, показаны и регионы, населенные саками. Это: 1. Сакский регион на другом берегу р. Джейхун. 2. Регион саков на берегу р. Сейхен. 3. Регион сакского царства. 4. Регион сакских земледельцев. 5. Регион заморских саков. 6. Регион степных саков. По словам иранских источников можно сделать такой вывод, что саки имели прямое отношение к судьбе иранского народа. И все таки ясно, что цари Ахеменидов были в хороших отношениях с саками и не имели целью подчинить их своей власти. Сражения между ахеменидскими царями и саками записаны в записях Геродота.

Из истории известно, что саки имели военно-политическое влияние в Ахеменидском царстве. Следующий вопрос состоит в том чтобы исследовать происхождение саков. В общем, древняя история тюрков требует серьезного и тщательного рассмотрения.

Многие различные тюркские племена в течение тысяч лет продолжают бороться с Ираном, хотя между ними существуют военные, политические и экономические связи, а психология конкуренции продолжает снижаться. Такая незаконная конкуренция оказала негативное влияние на научные исследования, исключая позитивное взаимодействие между персами и тюрками.

История потомков ассирийской династии, правившей в Иране, не изучалась самостоятельно. Часто она была однобокой. Например: об истории династии Ахеменидов в книге под названием «نایانکشانالاینب خیرات یف ناچی تیلارد» писал Мухаммед Асан хан Итимад ас-Салтане. Он ситат, что Ахеменид Дагистан тюрк, выходец из кипчакских степей. Это труд требует внимательного изучения и исследования. Причиной этой истории послужило то обстоятельство, что во время правления династии Ахеменидов, саки мигрировали в местность Заранг и переименовали ее в Сакистан. А о том, что саки происходят от арийцев, пишут иранские ученые и поэты. Например, Мухаммед Муйин в своей большой энциклопедии пишет: «саки – это сообщество из разных племен. Но большинство из них происходят от арийцев. Они жили в Иране еще до прихода царства Ахеменидов.

Сакское сообщество в различные исторические периоды занимало территории, начиная от сердца Азии – Китай, Туркистан, Аральское море, Иран, и вплоть до побережья рек Дон и Дунай. Саков из Средней Азии, которые были в контакте с Ираном, ахеменидский царь называл «Сака». В истории Геродота, саков которые проживали в Восточной Европе, называли Скит (Soyth) далее на французском – «Сит». Это заключение наталкивает на мысль, что саки – это наследники арийских и тюркских племен. Также о саках Восточной Европы оставили много сведений греческие ученые Гипокрите (460–375 гг. до н.э.), Аристотель (384–322 гг. до н.э.), Страбон (27 г. до н.э. – 14 н.э.), Птолемей (ок. 100 – ок. 170 гг.). Ахеменид, царь Дарий, упомянул среднеазиатских, кавказских и восточно-европейских саков, назвав одним именем – «Сака», что означает «воин, смелый». Кроме того, саки всегда пытались осуществить свою власть на иранских землях. Эти походы были совершены во время царствования Мада (701–549 до н.э.) или же в период царствования Ахеменидов (550–330 до н.э.), здесь не пришли к единому мнению. Однако, основываясь на истории Геродота: «В VII в. до н.э. саки пересекли Кавказские горы и отправились в поход на север в Азербайджан и Иран. Между тем Мадский царь отправился покорять Асурию. Он внезапно услышав новость, о том, что саки вышли в поход, покинул Нейнауа и отправился на сражение против саков около оз. Урумия. Но он был сильно побежден в битве, приняв их условия, понес большие потери. Для саков это было одной из главных побед в таких странах как Иран, Анатолия, Ближнего Востока и Восточной Европы. Очевидно, что великий царь Дарий использовал слово «сак» в терминах «воин, смелый».

Сакского правителя «Madyes», который в течение 28 лет правил Персидской империей, объединившись с сардарами, обманным путем пригласили в гости Мадского царя Хувахшатре, затем напоив его, убили. Эта история отразилась в сценах эпической поэмы «Шахнама» Абылкасыма Фирдоуси.

Иранские исследователи считают стихотворение Фирдоуси мошенническим и поэтическим эпизодом, придуманным поэтом. Следующее, на что обращают внимание иранские ученые, это то, что шесть регионов, где проживали саки, были шестью сатрапиями Ирана (уалаяты) в период царствования династии Ахеменидов. Сосредоточив внимание на вопросе о местонахождении шести районов саков, можно сказать, что в истории известно такое название местности «Туран», позднее Туркестан (Восточный и Западный), современная Азия, как записано в персидской историографии и в «Авесте», «Туран» был введен в оборот как название местности. Кроме того, Абылкасим Фирдоуси в своем труде «Шахнама» воспевает о том, что туранские, иранские и арабские племена происходят из одного и того же рода. Фирдоуси в своем стихотворении «Шахнама» пишет: «Был правитель Феридун из династии Пишдад. У него было трое сыновей. Они: Ираж, Тур, Салам. Феридун поделил государство между тремя сыновьями и определил вклад каждого из них. Иран стал принадлежать Иражу, Туран Туру, Шам Саламу. Иранские исследователи определи-

ли границы Ирана и Турана, как «Туран» – с одной стороны Амударьи, а на противоположном берегу – территория Ирана. Об этом есть легенда под названием «Лучник Ареш». Проблема здесь в том, что туранские, иранские и арабские племена имеют общее происхождение, если быть точнее, точнее от арийцев.

Имеются множество письменных источников на персидском и арабском языках о стране Туран, земли которой простираются от Кавказа до Сырдарьи. Однако религиозная литература на языках «Авесты» и пехлеви, традиционные дастаны Ирана, иранские историки писали, что Иран и Туран имеют общее происхождение. Их различие в том, что иранцы раньше стали вести оседлый образ жизни, а туранцы продолжили свой кочевой образ жизни в степи. Хотя некоторые заметки показывают что Каспий, китайский Восточный Туркестан, Средняя Азия и Тибет, это Тюркские степи, в разделе Иашт «Авесты» описывается, что четыре региона, такие как «Туран, Сарман, Сайын, Дай» также, как и в Иране входили в состав владений саков.

Однако по различным военно-политическим причинам в истории саков, туранцев и тюрков, невозможно изучать историю тюркских и иранских народов отдельно друг от друга из-за их тесных связей с персами

Литература

Мұхаммед Асан хан Итимад әс-Сәлтәне «فناجىتلاررد» «نایاکشالالاینب خیرات», –издатель Нимәт Аһмеди. – Трехтомник. – 836 б.

Ираника данешнама.

Әбділәзим Рези «Тысячелетная история Ирана». – четырехтомник. – Тегеран, «Иқбал», 1381 г. по хиджре

Доктор Мұхаммед Мүйін «фәрһәнг мүйін». Многотомник. – Тегеран: «Әмир Кәбир» баспасы, VIII-басылым, 1371 г. по хиджре

Үсейін Шәһиди Мазандерани «фәрһәнг Шаһнама». – Тегеран: «Бәлх» баспасы, 1377 г. по хиджре. – 814 с.

Жеменей И. «Түрік халықтарының әдебиет тарихы». – Алматы: «Таңбалы» баспасы, 2014. – 200 б.

«Авеста» старинная песня иранцев, Жәлел Достха. – Тегеран: «Меруерт», 1377 г. по хиджре. – 1206 с.

Геродот. История Геродота. – Тегеран, 1973. – 46 с.

Риза Шабани «История Ирана». Перевод И. Жеменей. – Алматы: «Зерде» баспасы, 2008. – 288 с.

Мұхаммед Мұхаммеди Мәләйери «История и культура Ирана». 4-х томник. – Тегеран: изд-во «Тус», 1379 г. по хиджре.

Қашғари М. «Түрік сөздігі». аударған А. Егеубай. – Алматы: «Хант» баспасы, 1997. – 591 б.

Баласағұн Ж. «Құтты Білік». перевод А. Егеубай. – Алматы, 1986.

САҚ ДӘУІРІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ МӘДЕНИЕТІ

А. Бейсенов

Орталық Қазақстанның сақ дәуірін қазіргі заманғы деректер бойынша ж.с.д. VIII–V ғғ. жататын Тасмола мәдениеті сипаттайды. Жүргізілген зерттеулерге сәйкес, Тасмола тұрғындарының экономикасында құрғақ дала жағдайларына жақсы бейімделген мал шаруашылығы бағыты басым болды. Елді-мекендерде көптеген тастан жасалған дәнүккіштер мен кетпендердің табылуы егін шаруашылығының болғандығын көрсетеді, бұл қазақтардың «жатақ» шаруашылық типіне жақындау болуы мүмкін. Тасмолалықтарда егін шаруашылығының осындай түрі дамыған сияқты (Бейсенов, 2017). Тасмолалықтардың тамақтануын зерттеудің изотоптық деректері олардың тары тағамдарын тұтынғанын көрсетті (Святко, Бейсенов, 2017).

Орталық Қазақстанда 3–10 қабірден тұратын кішігірім қорымдардың болуы құрғақ ландшафттарда бытыраңқы шаруашылық түрінің таралғандығын көрсетеді, онда негізгі бірлік жақын отбасылардан құралған кішігірім қауымдастықтар болды. Экологиялық жағдайлар маусымдық жайылымдары бар көшпелі мал шаруашылығының басым болуына себеп болды. Қауымдар жазды шөбі қалың, су көздеріне жақын жазық далаларда өткізіп, қыста елді-мекендерде қыстады.

Бұл аймақтағы ерте сақ кезеңіндегі обалардың құрылымы бір қабірдің үстіне салынған дөңгелек үйіндімен көрсетілген. Қабір үстіндегі төбе мен үйінді тасты және тасты-топырақты болып келеді. Кең жазықтарда, өзен аңғарларында топырақ үйіндісі бар обалар да кездеседі, оларда тас аз мөлшерде қолданылған. Құрылыс материалы ретінде шымды қабаттар мен топырақтан жасалған қалыптар да пайдаланылды. Тасмола обаларында қайтыс болған адамның басы көбінесе солтүстік-батысқа, батысқа қарай қаратылды. Қарама-қарсы бағытқа, яғни оңтүстік-шығысқа, шығысқа қарай бағыттала орналасқан дәліздердің болуы көбінесе элиталық обаларға тән. Дәлізі бар қабірлер Орталық Қазақстан үшін жергілікті дәстүр болып табылады. Қазақстанның сақ мәдениеті таралған аймақтардағы дәліздер қайтыс болған адамның тұрғын үйінің бір бөлігі ретінде шығыс идеясымен байланысты болса керек (Бейсенов, 2017).

Антропологиялық зерттеулер тасмолалықтардың белсенді көшпелі өмір салтын ұстанған, денсаулығы жақсы адамдар болғандығын көрсетті. Сүйек тінінің жағдайы, жарақаттар мен зақымданудың болмауы қоғам жалпы бейбіт, жанжалсыз болғандығын аңғартады. Тасмола

Сақ обасы. Талды-2 қорымы
Сакский курган. Могильный Талды-2
The Sak burial mound. The burial ground Taldy-2

мәдениетінің ерте сатысында элиталық өкілдердің арасында болған қызықты дәстүр – бұл трепанация, яғни бас сүйегін тесіп, ота жасау болып табылады. Тасмола мәдениетінің ескерткіштерін зерттеу барысында барлығы 13 тесілген бас сүйек табылды, олардың 11-і соңғы ізденістер барысында табылған (Бейсенов, Исмагулова, Китов, Китова, 2015). Тесілген 13 бас сүйектің біреуі кішкентай балаға, тағы біреуі әйел адамға, қалғандары ер адамдарға тиесілі. Тек Бірлік қабірінен табылған әйелдің бас сүйегіне ғана ота тірі кезінде жасалған. Бұл отаны білікті дәрігерлер медициналық мақсатта жасаған. Қалған жағдайлардың бәрінде бас сүйек қайтыс болғаннан кейін тесілген, тесіктердің саны – 1-ден 15-ке дейін. Материалды зерттеген автордың пікірі бойынша, тасмолалықтардағы қайтыс болғаннан кейінгі трепанация мәйітті жерлеу сәтіне дейін денені сақтау мақсатында жасалған. Барлық жағдайларда трепанация бас сүйегінің желке бөлігіне жасалған. Бұл тесіктер денені бұзылып кетуден сақтайтын арнайы заттарды құю үшін немесе денені сақтау кезінде сұйықтықтардың еркін ағуы үшін қолданылған болуы мүмкін. Қазақ этнографиясының кейбір деректері жерлеу сәтіне дейін мүрдені сақтаудың бізге белгісіз ежелгі әдет-ғұрыптарынан ақпарат береді. Орталық Қазақстанда беделді және ерекше құрметті тұлғалардың мүрделерін жерлеу үшін Түркістанға, Қожа Ахмет Яссауи кесенесіне апарды. Мүрдені алып жүретін арнайы түйе керуені жаз айларында жөнелтілді. Осы уақытқа дейін тері мен киізге оралған қайтыс болған адамның денелері сәреде сақталған. Ислам шарттарына сәйкес трепанация немесе басқа да рәсімдер жасауға болмайды. Ежелгі дәуірде, атап айтқанда, сақ дәуірінде қыс мезгілінде қаза тапқан адамның мүрделерін сақтады, сондай-ақ денені рулық қабірлерге жерлеу үшін де сақтайтын болған. Ер адамдардың бас сүйектеріндегі трепанацияның басымдылығы Тасмола қоғамында ерлер рөлінің басым болуымен байланысты (Бейсенов, Исмагулова, Китов, Китова, 2015).

Тасмола мәдениетінің ерте сатысында тас мүсіндер мен қадатастар таралған. Қазіргі уақытта Тасмола аймағында шамамен 20 мүсін белгілі. Семантикасына сәйкес тас мүсіндер батыр ата-бабалардың дәрежесін айғақтайды және ежелгі сақтардың дүниетанымдық көзқарастарын зерттеуде маңызды орын алады. Қадатастар үйіндінің сыртында немесе ішінде, Тасмола обасына жақын жерде орналасқан. Тасмола мәдениеті аймағындағы обалармен құрбандық тақтатастардың да байланысы бар. Кейде оларда жылқының жүгені кездеседі, бұл олардың жылқыны құрбандыққа шалу рәсімін жасағанынан ақпарат береді. Тасмола обаларының маңында құрбандық тақтатастары, тас мүсіндер, қадатастардың орналасуы Орталық Қазақстанның бұрынғы Беғазы-Дөңдібай мәдениетімен генетикалық байланысы барын байқатады.

Сақ дәуірінің элиталық ескерткіштерінен қару-жарақ, ат әбзелдері, сондай-ақ зергерлік бұйымдардың көптеген түрлері белгілі (Қадырбаев, 1966; Бейсенов, 2017).

Еуразия даласының ерте темір дәуірінің мәселелерін зерттеуде беделді жауынгерлер, тайпа басшылары жерленген элиталық қорғандар айрықша орын алады. Қазақстан археологиясы үшін маңызды жаңалық Қазақстан

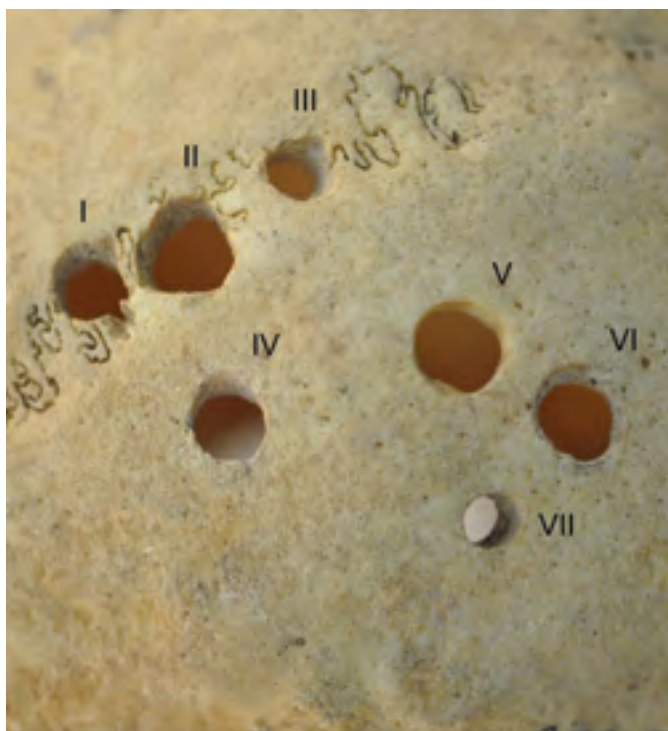
*Бірлік қорымындағы № 25 обадан табылған
бассүйектегі трепанациялық тесік
Трепанационное отверстие на черепе
из кургана № 25 могильника Бирлик
Trepanation hole on the skull from the burial mound 25
of the burial ground Birlik*

Республикасының Қарағанды облысында орналасқан Талды 2 қорымындағы ерте сақ кезеңінің ірі обаларын зерттеу болды.

Ескерткіш Қарқаралы қаласынан оңтүстік-шығысқа қарай 50 км жерде, Талды өзенінің сол жағалауында орналасқан. Жоспарлау тұрғысынан бұл солтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс бағытында 1,5 км созылып жатқан үлкен қорым. Қорымның құрамына қола дәуірі, ерте темір дәуірі, ежелгі түркі дәуірі, қазақ кезеңі қабірлерінің түрлі нысандары кіреді.

Оңтүстіктен солтүстікке қарай көлемдері әртүрлі жеті оба орналасқан, олар № 1–7 деп белгіленген. Олардың диаметрі 30-дан 65 м-ге дейін, биіктігі 1,9-дан 3,5 м-ге дейін, № 2 және № 7 обалар арасындағы қашықтық 170-ден 270 м-ге дейін өзгереді. Негізгі тізбектен тыс, № 5 обадан батысқа қарай 100 м қашықтықта № 6 оба орналасқан. Обаның солтүстік шетінде шағын көлемді көптеген, 5 және 7 тастан тұратын, бұзылған, құрбандық тақтатастар шоғырланған. Диаметрі 5-тен 10 м, биіктігі 0,15-тен 0,5 м дейінгі шағын қорған пішінді құрылыстар үлкен обалардың қасында орналасқан. Ерте сақ кезеңіне жататын № 1–7 үлкен обаларды зерттеу материалдары маңызды ғылыми ақпарат береді. Алынған материалдардың, соның ішінде қоладан жасалған жебелерді қоса алғандағы заттай кешендер, жерлеу рәсімі туралы мәліметтер негізінде олардың археологиялық мерзімі ж.с.д. VII–VI ғғ. қамтиды.

Талды 2 қорымындағы обалар тас үйінділерінен тұратын төменгі бөліктен және топырақтан жасалған қалыптар пайдаланылған, топырақ қабаты бар үстіңгі бөліктен тұрады. Қалыптарды жасау үшін саз, құм, өзен лайынан жасалған аралас батпақ құрамы пайдаланылды.

Қарашоқы қорымының № 7 обасынан табылған бассүйектегі
трепанациялық тесіктер
Трепанационные отверстия на черепе из кургана № 7
могильника Карашоқы
Trepanation holes on the skull from the burial mound 7 of the burial
ground Karashoky

Талды 2 қорымында қымбат әшекейленген киімдерімен жоғары әлеуметтік дәрежедегі адамдар жерленген, олардың бөлшектері көптеген қабірлерде сақталған. Өкінішке орай, қабірлердің толықтай тонағаны және үйінділердің орталық бөліктеріне де қатты зақым келгені анықталды. 3 және 6 обалардағы қабірлер мүлдем бос болып шықты. 1, 2, 4, 5 обалардан киімнің 200-ден астам алтын бөлшектері мен олардың қалдықтары, сондай-ақ 34 мыңнан астам ұсақ бұйымдар табылды. Осы табылған жәдігерлердің басым бөлігі 2 және 5-ші обаларда сақталған.

Талды 2 қорымынан табылған алтын бұйымдардың құрамындағы алтын 72-94% құрайды (Бейсенов, Таиров, Зайков, Блинов, 2011, 21–25-бб.). Алтынның сынамасы 718-ден 930-ға дейінгі аралықты қамтиды. Алтын құрамына сәйкес бес топқа бөлінеді. Алтынның ең көп құрамы негізінен № 2 обадан табылған жәдігерлерден тұратын 1-топта көрсетілгендігін айта кету керек. Бұл, осы обаның ерте хронологиялық жағдайымен байланысты болса керек. Алынған нәтижелерге сәйкес, бұйымның басым бөлігі үшін алтын көзі ретінде Қазақстанның солтүстік бөлігіндегі Бестөбе-Степняк кен орнындағы алтын кеніштерін айтуға болады (қазіргі Ақмола облысының солтүстігі). Металлдың жергілікті шыққан жері ежелгі өнер бұйымдарының байырғы шығу тегін болжауға мүмкіндік береді.

Тасмола мәдениетіндегі зергерлік бұйымдар маңызды орын алады. Олар әртүрлі бұйымдардың беттерін, яғни киім элементтері мен ат әбзелдерін, еңбек және қару-

жарақ құралдарын, ыдыс-аяқтар, діни және сәнді киім-кешек бұйымдарын жануарлардың суреттері және ою-өрнекті үлгілермен сәндейді. Барлық бұйымдар Орталық Қазақстанның ежелгі көшпелілерінің заттық әлемінің бір бөлігі болды.

Ерте көшпелілер кезеңінде алтыннан жасалған жыртқыш мысықтұқымдас түріндегі жапсырмалы әшекейлердің көп болуы экономиканың, әлеуметтік ұйымдардың, әлеуметтік қатынастардың, мәдениеттің, идеологияның даму ерекшеліктеріне байланысты болды, олар тек сәнді ғана емес, сондай-ақ ерекше мәнге ие болды.

Талдыдан табылған жәдігерлер ерте сақ дәуірінің жануарлар стилінде жасалып, орындалу тәсілімен ерекшеленетін бұйымның қолданылуы бойынша әртүрлі сипатқа ие. Алтын бұйымдардың саны, қабір құрылысының монументтілігі мен сән-салтанаты Талды 2 обасында жоғары әлеуметтік тап өкілдерінің жерленгенін топшылауға мүмкіндік береді.

Талды 2 ескерткішінен табылған элиталық өкілдердің киім әшекейіне қатысты жәдігерлер жиынтығы эстетикалық талғам мен әскери-көшпенді өмір салтына бейімделген қоғам идеологиясын бейнелейді. Өрбір жануар кейпіндегі бейнелер киімнің топографиясы мен дүниетанымның мифологиялық жүйесінде белгілі бір орынды иеленді.

Жануарлар бейнесіндегі бұл жиынтықтың ерекше рөлі ерте сақ дәуірінің барлық ескерткіштерінде кездесетін жануарлар мен әфсаналық бейнелердің тұрақты бейнелерінен көрінеді. Талдыдан табылған жәдігерлер Тасмола мәдениетінің бұрын зерттелген ескерткіштерінен басқа, Жалаулы, Шілікті, Ұйғарақ, Кичигино, әсіресе Аржан 2 секілді ерте сақ дәуірі ескерткіштерінің материалдарына өте ұқсас келеді.

Дөңгелене иілген қабылан Шіліктіге өте жақын, тек Талдыда сыртқы тұрпаты дөңгелек, ал Шіліктіде үшбұрыш тәрізді пішінде. Жыртқыш құлағының пішіні әртүрлі, бірақ жалпы типологиялық жақындығы байқалады. Ерте сақ кезеңіндегі Қазақстанның ескерткіштерінде дөңгелене жатқан қабылан бейнесі кең таралмаған. Бұл негізінен Шығыс Қазақстан облысының аумағы, сонымен қатар әзірге Ұйғарақтан ғана осыған ұқсас жануарлардың бейнесі табылды. Есік қорғаны материалдарындағы иілген жыртқыштар бейнесінде (Акишев 1978, 34-б., табл. 42), ұқсастықтар болса да, иконографиясында айырмашылықтар кездеседі.

Жалпы алғанда, иілген жыртқыш бейнесін ерте сақ кезеңінің ерекше жәдігері қатарына жатқызуға болады. Жәдігерлердің саны аз және олар бұл бейненің таралу уақытын, ерте сақ, ерте скиф тайпалары қоғамындағы өзара ықпал мен байланыстарды, соның ішінде Еуразия далалық белдеуі бойынша ежелгі қоныс аудару мәселелерін талдауға мүмкіндік береді.

Ақық қондырмасынан басқа Шілікті (Бәйгетөбе) мен Талды 2 қорымының № 2 обасынан табылған ортасында құс бейнесі бар екі тау ешкісінің басмүсіні түріндегі композициялы әшекейлер бір-біріне өте ұқсас келеді (Толеубаев, 2011, 3-фото). Бұйымдар айналы-симметриялы жасалып, тауешкі мен құс бейнелерінің арасындағы байланысты жақсы көрсетеді. Стилі жағынан Аржан 2 (ж.с.д. VII ғ. соңы)

және Филипповка (ж.с.д. V–IV ғғ.) обаларынан табылған бұғы басының жасалу тәсіліне жақын, мұнда тігінен орналасқан мүйіздері бар осыған ұқсас бейнелер кездеседі. Жалаулыдан (ж.с.д. VII ғ. соңы) табылған әшекейде бұғы бейнесі қолданылған, бұл тағы да ерте сақ тайпаларының діни көзқарастарының жақындығы мен құстардың, бұғы, тау ешкі бейнелерінің өзара алмасатындығын дәлелдейді.

Мамандардың пікірінше, ерте сақ дәуірінде синкретикалық бейнелерді қолдану кең таралмаған. Осындай композициялардан синкретикалық бейнелер идеясы пайда болатынын пайымдауға болады.

Синкретизм элементтері бар стильдік орнитоморфтық бейнелер жұқалтыр алтыннан қиып алынып, аса нәзік шеберлікпен жасалған бірнеше бұйымдардың әшекейінде кездескен (Шерубай, Қарашоқы). Бұйымдардың кейбірінде тесіктердің орналасуы қандай да бір бұйымның қатты бетін, мысалы ағаштан жасалған бұйымды безендіру үшін қолданылуы мүмкін (Бейсенов, Джумабекова, Базарбаева, 2011, 264-б.).

Қыран бейнесі Қазақстанның петроглифтерінде де кездеседі. Ғалымдардың кейбір болжамдарына сәйкес, сақ түсіндірмесіндегі қыран бейнесі Қазақстан аумағына Шығыс Түркістаннан тұрғындардың келуіне байланысты ж.с.д. VII ғ. Алтай-Саянға дейін таралған (Уманский, Шамшин, Шульга 2005, 55-б., 58-сур.).

Талды 2 қорымының көп бұйымдары № 5 обада сақталған. Екінші бетінде ілмегі бар басы қыран құс, денесі арыстан бейнесіндегі моншақ үлкен қызығушылық тудырады. Бұл бұйым белбеуге бекітілетін құрал ретінде пайдаланылды. Ол Аржан 2 обасынан табылды. Талды жәдігерлері жапырақтар, шиыршықтар түрінде безендірілген, ал Аржан 2 обасында шөпқоректі жануарларды жыртқыш мысықтардың азаптау сәтіндегі көріністер бейнеленген (Сигунов, Parzinger, Nagler, 2010).

Талды 2 қорымындағы жұқа қаңылтырдан қиылған бұғы басының бейнесі Аржан обасының бұйымдарынан жануарлардың тек бір мүйізді болып келуімен ерекшеленеді. Типологиялық тұрғыдан Аржан обасының бұйымдарымен және басқа да кейбір ерекшеліктерімен ұқсас келеді. № 5 обада табылған қаруды бекітетін белдіктен қиылған конус түріндегі ілмекте жыртқыш мысық пен бөкен бейнелері суреттелген.

Көшпелілер элитасының, көсемдердің, көрнекті жауынгерлердің қабірлерінде жыртқыш мысықтар, жолбарыс және қабылан бейнесіндегі киімге тігілген әшекейлер жиі кездеседі. Айтарлықтай танымал жабайы жануарларды шебер бейнелеу дағдысы олардың фауналық кешен өкілдерінің анатомиясын жақсы білгендігін көрсетеді. Орталық Қазақстанның ежелгі көшпелілерінің аң стиліндегі туындылары шынайы жануарлар бейнелерімен толығады. Фантастикалық бейнелерді суреттеуге талпыныс жасалса да, топтамалы бейнелерді жасауда басқа жануарлардың белгілері көп таралған.

Кескіндегі жыртқыш мысық бейнесі сәл өзгеше стильде, бірақ жалпы жасалу деңгейі бірдей, сондай-ақ Аржан 2 және Талды 2 сияқты бір-бірінен алыс орналасқан нысандарда қатар кездеседі. Ол әшекейлермен жауынгердің киімдері

қапталған, ол батыр, ержүрек жауынгер немесе патшаның аң аулау кезінде өлтірілген жолбарыс немесе арыстанның терісі сияқты түсінікке ие болды, оны қажыр-қайратының, жоғары дәреже мен билік мансабының бар екендігінің дәлелі ретінде киіп жүрді. Қарашоқы қорымынан табылған әшекей еркін тұрған жолбарыстың бейнесін суреттейді. Кескінде жануар терісінің жолағы көрсетіле отырып, аса шеберлікпен жасалуы жолбарыс бейнесін аша түскен.

Талды 2 қорғанынан табылған жыртқыш мысық түріндегі әшекейлермен Түгіскен қорғанының № 31 және № 53 обаларынан табылған «жатқан арыстан» және «жүріп келе жатқан арыстан» бейнесіндегі кескіндер ұқсас келеді (Артамонов 1973, илл. 21, 22).

Талды 2 қорғанынан табылған жыртқыш бейнесінің біраз ерекшеліктері бар. Әшекейдің бір бөлігінде жалы бар қалың мойын бейнеленген, аяқтары бүгілген қалпында көрсетілген және құйрығының ұшында қылы жоқ. Мұнда не жыртқыш мысықтың жалпылама бейнесі берілген немесе әшекейді жануарды ешқашан көрмеген адам жасаған болуы мүмкін. Егер кескіндегі жыртқыш мысықтардың өте ұқсас бейнелерін салыстыратын болсақ, онда Түгіскен, Талды 2 және Аржан 2 бұйымдарының ұқсастығына қарамастан, Талды 2 қорымының бейнелері әлдеқайда шынайы екендігі көрінеді.

Талды 2 бұйымдарының арасында тағы бір жыртқыш мысық бейнесі бар. № 5 обада 84 тікбұрышты белбеулі оқсауыт табылды, оның беткі жағында төрт жыртқыш бейнеленген. Осындай бұйым Ақбейіт қорымының № 1 обасынан да табылған.

Археологиялық жәдігерлердің айтарлықтай сирек кездесетін түрі – әскери белдіктің бөліктері. Әшекейлі белдіктің бөлшектері Орталық Қазақстанның тасмола мәдениетінің бірқатар ескерткіштерінде (Тасмола, Майкүбен, Тегісжол, Мыржық 5, Қопа 2 және т.б.), сондай-ақ Солтүстік Қазақстан мен Оңтүстік Орал сырты қорғандарында белгілі. Оларға жақын ерте сақ кезеңінің белбеулері Аржан 2, Вавилонка ауылының жанындағы Гилево 10 обасынан, Шығыс Қазақстан облысының Жаңа Шұлбі ауданындағы қабірлерден табылған (Шульга, 2008). Белдеу ж.с.д. VII–VI ғғ. жатады. Талды 2 қорымының № 5 обасында типологиялық тұрғыдан Тасмола 2 қорғанының №1 обасынан табылған оқсауыттарға ұқсас «X» тәрізді оқсауыттар кездеседі (Кадырбаев 1966, 39, 3-сур.).

Орталық Қазақстанның ерте сақ кезеңіне (ж.с.д. VIII ғ. I жартысы–VI ғ.) жапсырылған конусы бар сырғалар тән. Олардың ерекшелігі конустың бетін имекті түйіршіктер жауып тұрады. Талды 2 қорымының № 5 обасынан табылған сырғаларда жапсырылған төрт ілмегі бар түйіршіктер конустың бүкіл бетін жабады. Талды 2-ден басқа, қазір мұндай сырғалар Қарашоқы, Бектауата, Бақыбұлақ сияқты бірқатар ескерткіштерден де табылды.

Қарашоқы қорымының № 8 обасынан аса шеберлікпен жасалған бір үлкен сырға табылды. Сақинаға түйіршік тілімдері арқылы конус бекітілген. Бұл бұйымдар үшін айтарлықтай қалың имектің өзегі зермен безендірілген және өрілген тілімдермен кезектесе отырып жіңішке сыммен қапталған. Конустың негізінде төрт тесік бар. Конус тәрізді

алтын сырғалар Тасмола мәдениетінің заттық кешенінің бірі ретінде қарастырылады (Бейсенов, 2014).

Талды 2 қорымының көптеген көркем бұйымдары біздің тасмола мәдениеті жайлы түсінігімізді өзгертеді және көп жағдайда толықтырып отырады. Біріншіден, ең құнды материал аймақтың көне тұрғындары мәдениетінің ішкі ерекшеліктерін зерттеу үшін алынған. Екіншіден, жаңа деректер Еуразия даласының бүкіл шығысындағы этногенездік аспектілерді салыстырмалы түрде зерттеуді және ерте сақ кезеңіндегі әртүрлі тайпалардың байланыстары мен өзара әрекеттестігін терең зерттеуді жаңа деңгейге шығаруға мүмкіндік береді.

Талды 2 қорымының обаларынан табылған жәдігерлер ерте сақ кезеңінің аң стилі бейнелерінде жүйелі орын алған бірегей топ болып табылады. Жануарлар бейнесі жиынтығының айрықша рөлі ерте сақ дәуірінің барлық ескерткіштерде кездесетін жануарлар мен әфсаналық бейнелердің тұрақты құрамымен сипатталады.

Орталық Қазақстанда сақ дәуірінің жаңа ескерткіштерінің ашылуы Қазақстан мен Орталық Азияның ежелгі тайпаларының мәдениеті саласында болашағы зор ғылыми зерттеулер жүргізуге мүмкіндік береді.

Жаңа жәдігерлердің табылуы Қазақстанның ежелгі көшпелілер әлемі мен Саян-Алтай өлкесінің біз ойлағаннан да тығыз байланыста болғандығын айқындай түседі. Қазақстаннан Туваға дейін бірыңғай тарихи-мәдени аумақ болғаны анық байқалады.

Бұл құбылыстың қалыптасуын зерттеудің өзектілігі жоғары, металлургиялық және зергерлік орталықтарды іздестіру өте маңызды, олар билеушілер мен ақсүйектердің салтанатты киімдерін дайындайтын зергерлер мен тігіншілер мекендеген аймақтарда орналасқан болуы мүмкін.

Еуразияның шығыс аумағындағы ерте сақ кезеңінің бірыңғай тарихи-мәдени қабаты туралы айта отырып, Қазақстан ескерткіштерінің рөлін ерекше атап өту керек.

Қазіргі уақытта Еуразияның шығыс аймақтарындағы ерте сақ дәуірі мәдениеттерінің жақындығы ерте кезеңдерде қалыптасқандығы айқындала түсуде. Қазіргі уақытта қолда бар материалдар Қазақстанның ерте сақ дәуіріндегі элиталық қорғандардың соңғы қола дәуірінің ақсүйектер қабірімен байланысы туралы мәселені көтеруге мүмкіндік береді.

Орталық, Шығыс Қазақстан, Жетісу және басқа да өңірлерде көптеген күрделі дәлізді обалардың таралуы ерте темір дәуірі мәдениетінің қалыптасуындағы соңғы қола дәуірінің Беғазы-Дәндібай мәдениеті тайпаларының рөлін көрсетеді.

Орталық Қазақстандағы сақ дәуірінің қорғандарынан табылған бұйымдардың ерекшеліктері ежелгі өнердің үздік туындыларын жасаған белгілі бір зергерлер мектебінің болғандығы туралы пайымдауға мүмкіндік береді, ол тек

бұйымды көркем безендіруде ғана емес, сондай-ақ өндіріс технологиясында да көрініс тапты (Бейсенов, Базарбаева, 2014, 599–600-бб.).

Әдебиеттер

Артамонов М.И. Сокровища саков. – М: «Искусство», 1973. – 280 с.

Бейсенов А.З. Серьги сакской эпохи // Вестник Томского государственного университета. – Томск, 2014. – 6 (32). – С. 121–128.

Бейсенов А.З. 2017. Тасмолинская культура Сарыарки // Казахстан в сакскую эпоху. Коллективная монография. – Алматы: Институт археологии, 2017. – С. 59–100.

Бейсенов А.З., Базарбаева Г.А. Орнамент в культуре саков Центрального Казахстана // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – Т.16. – № 3 (2). – Самара, 2014. – С. 597–604.

Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. Мир образов в искусстве населения Сарыарки (по материалам памятников 1 тыс. до н.э.) // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы. – Алматы, 2011. – Т. 2. – С. 261–271.

Бейсенов, А.З., Исмагулова, А.О., Китов, Е.П., Китова, А.О. Население Центрального Казахстана в I тыс. до н.э. – Алматы: Институт археологии, 2015. – 188 с.

Бейсенов А.З., Таиров А.Д., Зайков В.В., Блинов И.А. Состав золотых изделий из могильника Талды-2 (Центральный Казахстан) // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии: тез. докл. Круглого стола, посв. 20-летию Независимости Казахстана (23-25 ноября 2011 г, г. Караганды). – Караганды, 2011. – С. 21–25.

Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры // Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1966. – С. 303-433.

Святко С.В., Бейсенов А.З. Первые изотопные данные и диете населения тасмолинской культуры // Самарский научный вестник. – Самара, 2017. –Т. 6. – №3 (20). –С. 223–227.

Толеубаев А.Т. Итоги исследований памятников раннего железного века Тарбагатай и Жетысуского Алатау // Свидетели тысячелетий: Археологическая наука Казахстана за 20 лет (1991-2011): сб. статей, посв. 20-летию Независимости Республики Казахстан. – Алматы, 2011. – С. 156-174.

Уманский А.П., Шамшин А.Б., Шульга П.И. Могильник скифского времени Рогозиха-1 на левобережье Оби. – Барнаул, 2005. – 204 с.

Шульга П.И. Снаряжение верховой лошади и воинские пояса на Алтае. – Барнаул, 2008. – Часть 1. Раннескифское время. – 276 с.

Çugunov K., Parzinger H. Nagler A. Der skythenzeitliche Fürstentum Aržan 2 in Tuva. – Berlin, 2010 (на нем. яз.).

ABOUT CULTURE OF THE POPULATION OF CENTRAL KAZAKHSTAN IN THE SAKA AGE

A. Beisenov

The Saks epoch of Central Kazakhstan is characterized by the Tasmolin culture, which according to modern data dates back to the VIII-V centuries BC. According to the materials of the conducted studies, in the economy of the Tasmola population the cattle-breeding direction, which was well adapted to the conditions of the arid steppes, prevailed. Findings of numerous stone grain growers and hoes in the settlements show the presence of agriculture, perhaps, close to the type of Kazakh farms «zhatak». The Tasmolins, apparently, developed such a form of agriculture (Бейсенов, 2017). Isotope data from the Tasmolin people's diet showed the use of millet in food (Святко, Бейсенов, 2017).

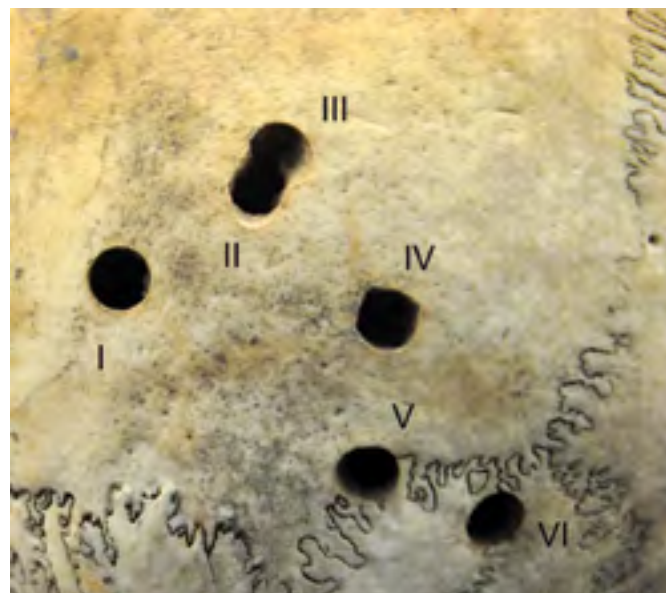
Distribution in Central Kazakhstan of small burial grounds, consisting of 3-10 burial sites, shows that in dry, dry landscapes the leading form was dispersed type of management, where the basic unit was small communities from close families. Environmental conditions contributed to the dominance of mobile forms of cattle breeding (nomadic cattle breeding) with seasonal regulation of pastures. Communities spent summer in the open steppes near water sources with abundant herbage, and in the winter they were settled in settlements.

The structure of the burial mound of the Early Saka period in this region is represented by a rounded embankment, built over one grave. Gravel hill - mound - has a stone, stone-earth content. In broad plains, river valleys, there are barrows with earth embankment, where stone is used in small quantities. Sod strata and soil blocks were also used as building material. In the Tasmolinsky burial mounds, the dead were stacked more often to the northwest, west. In the opposite direction, i.e. to the south-east, east, the dromos are oriented, which are more typical for elite barrows. Dromed graves for Central Kazakhstan are a local tradition. Apparently, the dromos in the areas of the Saka cultures of Kazakhstan, as part of the dwelling of the dead, is associated with the idea of the East (Бейсенов, 2017).

Anthropological studies have shown that the Tasmolins were healthy people, leading an active, mobile way of life. The condition of bone tissue, the absence of injuries and injuries show that society as a whole was peaceful, conflict-free. An interesting tradition, which was among elite representatives already at the early stage of the Tasmolinsky culture, is the trepanation of skulls. In total, 13 skulls with trepanation holes were discovered during the study of the monuments of the Tasmolin culture, 11 of them were found during the latest research (Бейсенов, Исмагулова, Китов, Китова, 2015). Of the 13 cases of trepanation, one was found on the children's skull, another one on the female skull, all the other trephination holes were found on the turtles of men. Only in one case trepanation is in one's lifetime - on the skull of a woman from the mound 25 burial ground Birlik. This operation is made for medical purposes by skilled doctors. In all other cases, trephination was performed posthumously, and the number of

holes was from 1 to 15. According to the author whom they agreed and the anthropologists who studied the material were deceived, postmortem Trepanation was done with the Tasmolins to preserve the body until the moment of burial. In all cases, trepanation is performed on the occipital part of the skull. It is possible that these holes were used for infusion of a preservative substance or for the free flow of liquids during storage of the body. Some data from Kazakh ethnography shed light on the ancient customs of storing the body, unknown to us, until the moment of burial. In Central Kazakhstan bodies of noble and especially deserved persons were taken to bury in Turkestan, the mausoleum of Khoja Ahmed Yassau. Departure of a special camel caravan with the body was carried out in the summer. Before this time, the bodies of the deceased, wrapped in leather blankets and felt, were kept in special structures called «sore». According to the norms of Islam, trepanation or other procedures with the body could no longer do. In the ancient era, in particular, in the Saka times, they could store bodies for burial in a family burial ground, or they kept the dead in the winter time. The apparent predominance of trephination on male turtles is associated with the leading role of men in Tasmolin society (Бейсенов, Исмагулова, Китов, Китова, 2015).

Stone sculptures and menhirs are spread at an early stage of the Tasmolin culture. Currently, about 20 sculptures are

*Талды-2 қорымының № 4 обасынан табылған бассүйектегі
трепанациялық тесіктер*

*Трепанационные отверстия на черепе из кургана № 4
могильника Талды-2*

*Trepanation holes on the skull from the burial mound 4 of the burial
ground Taldy-2*

known in the Tasmola area. According to their semantics, the stone statues testify to the status of the heroized ancestors and occupy an important place in the study of the problems of the world view of the ancient Saks. Menhirs, stells are located on the surface and inside the embankment, as well as at a short distance from the Tasmola mound. The area of the Tasmola culture with burial mounds is also connected with altars. Sometimes they contain articles of horse harness as evidence of the performed ritual of horse sacrifice. Tasmola around mound's altars, statues, menhirs are genetically associated with the previous culture of Begaz-Dandybay era of Central Kazakhstan.

Subject complexes from the elite monuments of the Saks time are generally known - they are armaments, horse equipments, as well as numerous varieties of jewelry (Кадырбаев, 1966; Бейсенов, 2017).

In the study of the problems of the early Iron Age of the steppe Eurasia, a special place is occupied by elite burial mounds - burials of noble warriors, tribal chiefs. An important discovery for Kazakhstan's archaeology was the study of the large burial mounds of the Early Saka period of the burial ground Taldy-2, located in the Karaganda region of Kazakhstan.

The monument is located on the left bank of the Taldy River, 50 km south-east of the city of Karkaraly. In terms of planning, it is a vast grave field stretched along the line of NNE-SSW for 1.5 km. The structure of the burial ground includes various objects of the Bronze Age, the Early Iron Age, the ancient Turkic period, the graves of the Kazakh time.

From the south to the north, there are seven different burial mounds, marked №1-7. Their diameter is from 30 to 65 m, the height is from 1.9 to 3.5 m, the distance between the mounds №2 and №7 varies from 170 to 270 m. Outside the main chain, at a distance of 100 m to the west of the barrow №5 there is a mound №6. In the northern extremity of the burial ground is concentrated the system of numerous destroyed altars of small forms (from 7 and 5 stones). Small barrow-like structures with a diameter of 5 to 10 m, a height of 0.15 to 0.5 m are located around the large mounds. Important scientific information is provided by the materials of the study of large barrows № 1-7 of the Early Saka period. On the basis of the received materials, including the data of the funeral rite, the clothing complex, including bronze bushy ones and clamping arrowheads, their archaeological dating was proposed within the framework of VII-VI centuries BC. The mounds in the burial ground Taldy-2 had a lower part consisting of a rock embankment and an upper one, represented by a layer of earth in which soil blocks were used. In the production of blocks, a mixed composition was used from clay, sand, river silt.

In the burial ground Taldy-2 people of high social rank were buried in richly decorated costumes, the details of which were preserved in many graves. Unfortunately, it turned out that the graves are heavily robbed, the central sectors of the embankments are also severely damaged. Absolutely empty were the graves in the mounds 3 and 6. In the barrows 1, 2, 4, 5 found over 200 gold costume details and their fragments, as well as over 34,000 tiny pieces. The bulk of these finds was preserved in the mounds 2 and 5.

The composition of gold items from Taldy-2 has a total gold content range of 72-94% (Бейсенов, Таиров, Зайков, Блинов, 2011, 21–25 pp.). The gold is in the range from 718 to 930. Five groups of values are distinguished according to the gold content. It is interesting to note that the largest content of gold was noted in group 1, represented mainly by objects from the burial mound # 2. This, apparently, is to some extent connected with the earlier chronological position of this mound. According to the obtained results, gold deposits in the northern part of Kazakhstan in the Bestobe-Stepnyak ore deposit (the north of the modern Akmola region) could serve as a source of gold for the bulk of the products. The local origin of the metal suggests the autochthonous origin of the objects of ancient art.

Jewelry items in Tasmola's culture occupy an important place. Animalistic images and ornamental motifs decorated the surfaces of a wide variety of subjects: elements of costume and horse equipment, weapons and tools, utensils, objects of worship and toilet. All these items were part of the real world of the ancient nomads of Central Kazakhstan.

The abundance of gold plaques from gold in the form of a cat predator in the period of early nomads, due to the specifics of the development of the economy, social organization, social relations, culture, ideology, which allow talking about the nomadic civilization, had a special meaning, not only decorative.

Тас мүсін. Талды-2 қорымы, № 7 оба
Каменное изваяние. Курган № 7 могильника Талды-2
Stone statue. Mound 7 of the burial ground Taldy-2

Taldin's finds are represented by various items designed in the early Saka animal style, and affecting the technology and skill of execution. The number of gold items, monumentality and luxury of funerary structures suggest that in the Taldy-2 cemetery, representatives of high social status were buried.

The complex of bright finds from the Taldy-2 monument, which had to do with the costume design of elite representatives, reflects the aesthetic tastes and ideology of the society that practiced the military-nomadic way of life. Each animalistic image occupied its strictly defined place, both in the topography of the costume, and in the mythologized system of worldview.

The special role of this particular set of animalistic images is shown by the steady composition of images of animals and fantastic creatures that occur almost in all the monuments of the Early Saka era. In addition to the previously studied monuments of Tasmolin culture, the Taldin finds strongly correspond with the materials of such early Saka monuments as Zhalauly, Shilikty, Uigarak, Kichigino, and especially Arzhan-2.

The panther, curled into a ring, is very close to Shilikty, only in Taldy - a rounded outline, and in Shilikty a subtriangular shape. The shape of the predator ears differs, but in general the typological proximity is observed. For the monuments of Kazakhstan in the Early Saka time, the image of a curled panther is not so common. Basically, this is the territory of East Kazakhstan, and so far only from Uigarak is a similar animalistic image. The image of a curdled predator present in the materials of the Issyk burial mound (Акишев 1978, 34 p., 42 tabl.) is a similar image, however, there are differences in iconography.

In general, the images of a curdled predator can be classified as a special finding of the Early Saka time. These items are few and allow us to judge the time of the spread of this image, about contacts and interactions among the Early Saka / Early Scythian tribes, including the problems of ancient migrations along the steppe belt of Eurasia.

Almost identical, except for turquoise inserts, are plaques with a composition in the form of two protas of mountain goats with a bird in the center of the burial mound No. 2 of the Taldy-2 burial ground and Shilikty (Baygetoba) (Толубаев, 2011, photo 3). The objects are made in accordance with the principle of mirror symmetry and show well the connection between the images of a mountain goat and a bird. Stylization is close to the method of transferring the deer's head from the Arzhan-2 mound (late 7th century BC) and Filippovka (5th-4th centuries BC), where similar images with vertically arranged horns are present. Images of deer were used in the plaque from Jalauly (end of the 7th century BC), which again demonstrates the closeness of religious views of the Early Saka tribes and the interchangeability of images of birds, deer, mountain goat.

According to experts, the use of syncretic images was not widespread in the early Saxon period. It can be assumed that from this kind of composition the idea of syncretic images originates. A stylized ornithomorphic image with elements of syncretism was found in the decor of several objects, representing openwork images carved from sheet gold (Cherubai, Karashok). The nature of the location of the holes on one of the objects suggests that it could be the decoration of some hard surface, perhaps a wooden product (Бейсенов,

Джумабекова, Базарбаева, 2011, 264 p.).

The image of the eagle is also found in the petroglyphs of Kazakhstan. According to some assumptions of scientists, the image of the eagle in the Saka interpretation extends to the Sayano-Altai in the 7th century BC in connection with the arrival of the population from Kazakhstan and possibly, from Eastern Turkestan (Уманский, Шамшин, Шульга, 2005, p. 55, figure 58).

In the Taldy-2 burial ground, more objects were preserved in the burial mound No. 5. Interesting is a large prognosis in the form of a stylized eagle griffin, with a loop on the back. The object was used as a fastening weapon to the belt. It was found in Arzhan-2. Taldy find is decorated in the form of petals, curls, and in Arzhan-2, a scene of tormenting by cat predators of herbivores (Cugunov, Parzinger, Nagler, 2010).

Cut out from the foil head of a deer in Taldy-2, the image of the deer differs from the Arzhan product in that the animal has only one horn. Typologically identical with the Arzhansky and some other details. These are the burials from the barrow No. 5 in the form of a truncated cone from the system of straps for securing armaments, decorated with images of an antelope and a cat predator.

As you know, in the burials of the nomadic elite, leaders, outstanding warriors, they often find sewn plaques on clothes in the form of a cat's predator - a tiger, a leopard. The subtle possession of the skill to represent fully recognizable wild animals testifies to the knowledge of the anatomy of representatives of the faunal complex. The bestiary of the ancient nomads of Central Kazakhstan is replete with images of real animals. Even if there are attempts to show a fantastic animal, the meaningful signs of other animals when creating a synthetic image are quite recognizable.

Images of the cat predator in the profile, slightly different styling, but generally identifiable identically, are also noted in objects remote from each other, such as Arzhan-2 and Taldy-2. They wore a warrior costume that had the same idea as the skin of a dead man killed in a valiant tiger hunt or a lion batyr, a knight, a king, into which he then wore, as proof of prowess, the rights to special privileges and power. The plaque from the Karashoky burial ground is a profile image of a tiger standing in a calm pose. The openwork of the image, through which a characteristic striped texture of the animal's skins is transmitted, gives an easy appearance to the tiger.

With the plaques in the form of cat predators from the burial ground Taldy-2, profile images of the «lying lion» and «walking lion» from Tagisken burial ground, burial mounds No. 31 and No. 53 (Артамонов 1973, pictures 21, 22).

There are some features in the transfer of the image of a predator from Taldy-2. On the part of the plaques, a powerful neck with a mane (?) is distinguished, legs are as if in folds, there are no brushes on the tip of the tail. It is possible that here either a generalized image of a cat predator or a plaque was made by someone who has never seen this animal. If you compare very close images of cat predators in profile, then, despite the unambiguous similarity of products from Tagisken, Taldy-2 and Arzhan-2, it can be seen that the images from Taldy-2 are the least realistic.

The image of the cat predator is present on one category of products from Taldy-2. In the barrow No. 5, 84 rectangular clip-on clips are found, on the front side of which four images of predators are given. A similar product was also found in the burial mound No. 1 of the Akbeit burial ground.

Quite a rare kind of archaeological finds - fragments of the combat belt. The details of the dial-up belt are known in a number of monuments of Tasmolin culture (Tasmola, Maikuben, Tegisjol, Myrzhuk-5, Kopa-2, etc.) of Central Kazakhstan, and also in the mounds of Northern Kazakhstan and the Southern Trans-Urals. Close to them, the Early Saka belts were found in Arzhan-2, Gilyovo-10, the mound near the village of Babylon, in the burial from Novoshulbinsky district (Eastern Kazakhstan) (Шульга, 2008). The belts dated to the 7th-6th centuries BC. From the mound №5 Taldy-2 there are X-shaped clips, typologically similar to the clips from the burial mound No. 1 of the Tasmola-2 burial ground (Қадырбаев 1966, figure 39, 3).

For the early Saka period (VIII-first half of the 6th century BC) of Central Kazakhstan, ear-rings with a soldered cone are characteristic. A feature of them is the coating of the surface of the cone, the arches of the grains. At the earring originating from the burial mound No. 5 of the Taldy-2 burial ground, the granule covers the entire surface of the cone, which has four soldered loops on its base. In addition to Taldy-2, now the author found such earrings in a number of monuments: Karashok, Bektauata, Bakybulak.

One large earring, made with special skill, comes from the burial mound No. 8 of the Karashoka burial ground. A cone is attached to the ring by means of a strip of grain. Pretty thick for these items the rod of the bow is decorated with a scape - covered with a thin wire, alternating with a braided stripe. On the basis of the cone there are four holes. Golden tapered earrings are considered by the author as one of the categories of the object complex of the Tasmola culture (Бейсенов, 2014).

Numerous highly artistic products of Taldy-2 in many ways supplement and change our ideas about the culture of Tasmola.

*Талды-2 қорымындағы № 5 обадан табылған қола жебелер
Бронзовые наконечники стрел из кургана
№ 5 могильника Талды-2
Bronze arrowheads from the burial mound 5
of the burial ground Taldy-2*

First, the most valuable material was obtained for studying the internal features of the culture of the ancient population of the region. Secondly, and no less important, the new data allow for a new level to carry out a comparative study of the aspects of ethno-cultural genesis in the entire east of the steppe Eurasia, to outline and study in depth the contacts and interaction of various tribes of the Early Saka period.

The finds, obtained in the mounds of the Taldy-2 burial ground, are a unique link that took the logical place in the chain of Early Saka images of the animal style. A special role of the set of animalistic images is shown by the stable composition of images of animals and fantastic creatures that are found in almost all the monuments of the Early Saxon time.

The opening of new monuments of the Saka era in Central Kazakhstan allows for further promising research in the field of culture of the ancient tribes of Kazakhstan and Central Asia.

In the light of new discoveries, it becomes evident that the world of ancient nomads of Kazakhstan and the Sayano-Altai region is characterized by closer ties than it was before. It can be seen that there was a single historical and cultural layer from Kazakhstan to Tuva.

The study of the components of this phenomenon is topical, it is extremely important to search for metallurgical and jewelry centers, which may be common for many regions, where jewelers and goldsmiths were preparing ceremonial costumes for rulers and grandees.

Speaking about the single historical and cultural layer of the Early Saka period in the territory of the east of Eurasia, it is necessary to emphasize the role and place of the monuments of Kazakhstan.

At the present time, it becomes increasingly obvious that the basis for the proximity of the cultures of the Early Saka period in the eastern regions of Eurasia was laid in the previous era. The available material now allows us to raise the question of the connection of elite barrows of the early Saka time of Kazakhstan with the funeral structures of the highest nobility of the late Bronze Age.

The proliferation of numerous and complex dromedary mounds in Central, Eastern Kazakhstan, Semirechie, and several other regions underscores the role of local Begazy Dandybaev tribes of the late Bronze Age in the compounding of the cultures of the early Iron Age.

Features of objects from the burial grounds of the Saka time of Central Kazakhstan allows us to talk about the existence of a certain school of jewelers who created masterpieces of ancient art, which manifested itself not only in the design of highly artistic products, but also in production technology. (Бейсенов, Базарбаева, 2014, pp. 599-600).

Literature

Артамонов М.И. Сокровища саков. – М: «Искусство», 1973. – 280 с.

Бейсенов А.З. Серьги сакской эпохи // Вестник Томского государственного университета. – Томск, 2014. – 6 (32). – С. 121–128.

Бейсенов А.З. 2017. Тасмолинская культура Сарыарки // Казахстан в сакскую эпоху. Коллективная монография. – Алматы: Институт археологии, 2017. – С. 59–100.

Бейсенов А.З., Базарбаева Г.А. Орнамент в культуре саков Центрального Казахстана // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – Т.16. – № 3 (2). – Самара, 2014. – С. 597–604.

Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. Мир образов в искусстве населения Сарыарки (по материалам памятников 1 тыс. до н.э.) // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы. – Алматы, 2011. – Т. 2. – С. 261–271.

Бейсенов, А.З., Исмагулова, А.О., Китов, Е.П., Китова, А.О. Население Центрального Казахстана в I тыс. до н.э. – Алматы: Институт археологии, 2015. – 188 с.

Бейсенов А.З., Таиров А.Д., Зайков В.В., Блинов И.А. Состав золотых изделий из могильника Талды-2 (Центральный Казахстан) // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии: тез. докл. Круглого стола, посв. 20-летию Независимости Казахстана (23-25 ноября 2011 г, г. Караганды). – Караганды, 2011. – С. 21–25.

Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры // Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алмата, 1966. – С. 303-433.

Святко С.В., Бейсенов А.З. Первые изотопные данные и диете населения тасмолинской культуры // Самарский научный вестник. – Самара, 2017. –Т. 6. – №3 (20). –С. 223–227.

Толеубаев А.Т. Итоги исследований памятников раннего железного века Тарбагатай и Жетысуского Алатау // Свидетели тысячелетий: Археологическая наука Казахстана за 20 лет (1991-2011): сб. статей, посв. 20-летию Независимости Республики Казахстан. – Алматы, 2011. – С. 156-174.

Уманский А.П., Шамшин А.Б., Шульга П.И. Могильник скифского времени Рогозиха-1 на левобережье Оби. – Барнаул, 2005. – 204 с.

Шульга П.И. Снаряжение верховой лошади и воинские пояса на Алтае. – Барнаул, 2008. – Часть 1. Раннескифское время. – 276 с.

Çugunov K., Parzinger H. Nagler A. Der skythenzeitliche Fürstengraben Aržan 2 in Tuva. – Berlin, 2010 (на нем. яз.).

О КУЛЬТУРЕ НАСЕЛЕНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА В САКСКУЮ ЭПОХУ

А. Бейсенов

Сакскую эпоху Центрального Казахстана характеризует тасмолинская культура, которая по современным данным датируется в рамках VIII–V вв. до н.э. Согласно материалам проведенных исследований, в экономике тасмолинского населения преобладало хорошо адаптированное к условиям аридных степей скотоводческое направление. Находки многочисленных каменных зернотерок и мотыг на поселениях показывают наличие земледелия, возможно, приближенной к типу казахских хозяйств «жатак». У тасмолинцев, по-видимому, была развита такая форма земледелия (Бейсенов, 2017). Изотопные данные исследования диеты тасмолинцев показали использование в пище проса (Святко, Бейсенов, 2017).

Распространение в Центральном Казахстане небольших могильников, состоящих из трех–десяти погребальных сооружений, показывает, что в маловодных, сухих ландшафтах ведущей формой являлся дисперсный тип хозяйствования, где основной единицей служили небольшие общины из близких семей. Экологические условия способствовали господству подвижных форм скотоводческого хозяйства (кочевое скотоводство) с посезонной регламентацией пастбищ. Общины лето проводили в открытых степях вблизи водных источников с обильным травостоем, а зимой оседло проживали в поселениях.

Структура кургана раннесакского времени этого региона представлена округлой насыпью, сооруженной над одной могилой. Надмогильный холм – насыпь – имеет каменное, каменно-земляное содержание. В широких равнинах, речных долинах встречаются курганы с земляной насыпью,

где камень использован в малом количестве. Дерновые пласты и грунтовые блоки использовали также в качестве строительного материала. В тасмолинских курганах умершие укладывались головой чаще на северо-запад, запад. В противоположную сторону, т.е. на юго-восток, восток, ориентированы дромосы, которые более характерны для элитных курганов. Дромосные могилы для Центрального Казахстана являются местной традицией. По-видимому, дромос в ареалах сакских культур Казахстана, как часть жилища мертвого, связан с идеей востока (Бейсенов, 2017).

Антропологические исследования показали, что тасмолинцы были людьми здоровыми, ведущими активный, подвижный образ жизни. Состояние костных тканей, отсутствие травм и повреждений показывают, что общество в целом было мирным, бесконфликтным. Интересной традицией, бытовавшей среди представителей элиты уже на раннем этапе тасмолинской культуры, является трепанация черепов. Всего за время изучения памятников тасмолинской культуры выявлены 13 черепов с трепанационными отверстиями, из них 11 найдены в ходе новейших изысканий (Бейсенов, Исмагулова, Китов, Китова, 2015). Из 13 случаев трепанации один выявлен на детском черепе, еще один – на женском, все остальные трепанационные отверстия обнаружены на черепах мужчин. Только в одном случае трепанация является прижизненной – на черепе женщины из кургана № 25 могильника Бирлик. Эта операция сделана умелыми врачами в медицинских целях. Во всех остальных случаях трепанации выполнялись посмертно, количество отверстий – от 1 до 15. По мнению

автора, с которым согласны и антропологи, изучившие материал, посмертные трепанации тасмолинцами делались с целью сохранить тело до момента погребения. Во всех случаях трепанация выполнена на затылочной части черепа. Возможно, эти отверстия использовались для вливания консервирующего вещества или же для свободного вытекания жидкостей во время хранения тела. Некоторые данные казахской этнографии проливают свет на неизвестные нам древние обычаи хранения тела до момента погребения. В Центральном Казахстане тела знатных и особо заслуженных лиц отвозили хоронить в Туркестан, к мавзолею Ходжи Ахмеда Яссауи. Выезд специального верблюжьего каравана с телом осуществлялся в летнее время. До наступления этого срока тела умерших, завернутых в кожаные одеяла и войлок, держали в специальных сооружениях, которые назывались «соре». Согласно нормам ислама, трепанации или же другие процедуры с телом уже не осуществлялись. В древнюю эпоху, в частности, в сакское время, могли хранить тела с целью погребения в родовом могильнике, или же хранили умерших в зимнее время. Явное преобладание трепанации на мужских черепах связано с ведущей ролью мужчин в тасмолинском обществе (Бейсенов, Исмагулова, Китов, Китова, 2015).

На раннем этапе тасмолинской культуры распространяются каменные изваяния и менгиры. В настоящее время в тасмолинском ареале известно около 20 изваяний. По своей семантике каменные изваяния свидетельствуют о статусе героизированных предков и занимают важное место в исследовании проблем мировоззрения древних саксов.

Менгиры, стелы находятся на поверхности и внутри насыпи, а также на небольшом расстоянии от кургана. В ареале тасмолинской культуры с курганами связаны также и жертвенники. Иногда они содержат предметы конской узды как свидетельства проведенного обряда жертвоприношения лошади. Тасмолинские окологурганные жертвенники, изваяния, менгиры генетически связаны с предшествующей культурой бегазы-дандыбаевской эпохи Центрального Казахстана.

Предметные комплексы из элитных памятников сакского времени в целом известны – это предметы вооружения, конского снаряжения, а также многочисленные разновидности украшений (Кадырбаев, 1966; Бейсенов, 2017).

В изучении проблем раннего железного века степной Евразии традиционно особое место занимают элитные курганы – захоронения знатных воинов, вождей племен. Важным открытием для казахстанской археологии явилось изучение крупных курганов раннесакского времени могильника Талды-2, расположенного в Карагандинской области Республики Казахстан.

Памятник находится в левобережной долине реки Талды, в 50 км к юго-востоку от г. Каркаралы. В планиграфическом отношении он представляет собой обширное могильное поле, вытянутое по линии ССВ-ЮЮЗ на 1,5 км. В состав могильника входят разнотипные объекты эпохи бронзы, раннего железного века, древнетюркского периода, могилы казахского времени.

С юга на север тянутся семь отличающихся по размерам курганов, обозначенных №№ 1–7. Диаметр их от 30 до

Талды-2 қорымы, № 1 обасын зерттеу барысы
Курган № 1 могильника Талды-2 в процессе исследования
Mound 1 of the burial ground Taldy-2 in the process of investigation

65 м, высота от 1,9 до 3,5 м, расстояние между курганами № 2 и № 7 варьирует от 170 до 270 м. Вне основной цепочки, на расстоянии 100 м к западу от кургана № 5 расположен курган № 6. В северной оконечности могильника сосредоточена система многочисленных разрушенных жертвенников малых форм (из 7 и 5 камней). Малые курганообразные сооружения диаметром от 5 до 10 м, высотой от 0,15 до 0,5 м расположены вокруг больших курганов. Важную научную информацию дают материалы исследования крупных курганов №№ 1–7 раннесакского периода. На основании полученных материалов, в том числе данных погребального обряда, вещевого комплекса, включая бронзовые втульчатые и зажимные наконечники стрел, предложена их археологическая датировка в рамках VII–VI вв. до н.э. Курганы в могильнике Талды-2 имели нижнюю часть, состоящую из каменной насыпи и верхнюю, представленную слоем земли, в котором использовались грунтовые блоки. В изготовлении блоков использовался смешанный состав из глины, песка, речного ила.

В могильнике Талды-2 погребались лица высокого социального ранга в богато украшенных костюмах, детали которых сохранились во многих могилах. К сожалению, оказалось, что могилы сильно ограблены, центральные секторы насыпей также сильно разрушены. Абсолютно пустыми оказались могилы в курганах № 3 и 6. В курганах № 1, 2, 4, 5 найдено свыше 200 золотых деталей костюма и их фрагменты, также свыше 34 000 мельчайших изделий. Основная масса этих находок сохранилась в курганах № 2 и 5.

Состав золотых изделий из Талды-2 имеют общий диапазон содержания золота 72–94% (Бейсенов, Таиров, Зайков, Блинов, 2011, с. 21–25). Пробность золота в интервале от 718 до 930. По содержанию золота выделено пять групп значений. Интересно отметить, что наибольшее содержание золота отмечено в группе 1, представленной в основном предметами из кургана № 2. Это, видимо, в какой-то степени связано с более ранней хронологической позицией этого кургана. Согласно полученным результатам, источником золота для основной массы изделий могли служить месторождения золота в северной части Казахстана в рудном районе Бестобе – Степняк (север современной Акмолинской области). Местное происхождение металла позволяет предположить автохтонное происхождение предметов древнего искусства.

Предметы украшения в тасмолинской культуре занимают важное место. Анималистическими изображениями и орнаментальными мотивами декорировались поверхности самых разнообразных предметов: элементы костюма и конского снаряжения, предметы вооружения и орудия труда, посуда, предметы культа и туалета. Все эти предметы были частью вещного мира древних кочевников Центрального Казахстана.

Обилие нашивных бляшек из золота в виде изображения кошачьего хищника в период ранних кочевников, в силу специфики развития экономики, социальной организации, общественных отношений, культуры, идеологии, позволяющих говорить о сложении кочевой цивилизации, имело особый смысл, не только декоративный.

Талдинские находки представлены различными по назначению предметами, выполненными в раннесакском зверином стиле, и поражающими технологией и мастерством исполнения. Количество золотых изделий, монументальность и роскошь погребальных сооружений позволяют предположить, что в могильнике Талды-2 совершались захоронения представителей высокого социального статуса.

Комплекс ярких находок из памятника Талды-2, имевший отношение к декору костюма представителей элиты, отражает эстетические вкусы и идеологию общества, практиковавшего военно-кочевой образ жизни. Каждый анималистический образ занимал свое строго определенное место, как в топографии костюма, так и в мифологизированной системе мировоззрения.

Об особой роли именно этого набора анималистических образов говорит устойчивый состав изображений животных и фантастических существ, которые встречаются практически во всех памятниках раннесакского времени. Помимо ранее изученных памятников тасмолинской культуры, талдинские находки сильно перекликаются с материалами таких раннесакских памятников, как Жалаулы, Шиликты, Уйгарак, Кичигино, и, особенно, Аржан-2.

Свернувшаяся в кольцо пантера очень близка к Шиликты, только в Талды – округлый абрис, а в Шиликты подтреугольная форма. Отличается форма ушей хищника, но в общих деталях наблюдается типологическая близость. Для памятников Казахстана раннесакского времени изображения свернувшейся пантеры, явление не настолько распространенное. В основном, это территория Восточного Казахстана, также пока только из Уйгарака происходит подобный анималистический образ. Образ свернувшегося хищника, присутствующий в материалах кургана Иссык (Акишев 1978, с. 34, табл. 42), представляет собой хотя и сходное изображение, однако, в иконографии имеются различия.

В целом, изображения свернувшегося хищника можно отнести к категории особых находок раннесакского времени. Эти предметы немногочисленны и позволяют судить о времени распространения этого образа, о контактах и взаимовлияниях в среде раннесакских/раннескифских племен, включая проблемы древних миграций по степной полосе Евразии.

Практически идентичны, за исключением вставок бирюзы, бляшки с композицией в виде двух протом горных козлов с птицей в центре из кургана № 2 могильника Талды-2 и Шиликты (Байгетобе) (Толеубаев, 2011, фото 3). Предметы выполнены по принципу зеркальной симметрии и хорошо показывают связь образов горного козла и птицы. Стилизация близка к способу передачи головы оленя из кургана Аржан-2 (конец VII в. до н.э.) и Филипповки (V–IV вв. до н.э.), где присутствуют подобные образы с вертикально расположенными рогами. В бляшке из Жалаулы (конец VII в. до н.э.) использованы образы оленей, что еще раз свидетельствует о близости религиозных взглядов раннесакских племен и взаимозаменяемости образов птицы, оленя, горного козла.

По мнению специалистов, в раннесакский период еще не было распространено использование синкретических образов. Можно предположить, что из такого рода компо-

зиций берет начало идея синкретических образов. Стилизованное орнитоморфное изображение с элементами синкретизма встречено в декоре нескольких предметов, представляющих собой ажурные изображения, вырезанные из листового золота (Шерубай, Карашоқы). Характер расположения отверстий на одном из предметов позволяет предположить, что он мог являться декором какой-то твердой поверхности, возможно, деревянного изделия (Бейсенов, Джумабекова, Базарбаева, 2011, с. 264).

Изображение орла встречается и в петроглифах Казахстана. По некоторым предположениям ученых, образ орла в сакской трактовке распространяется на Саяно-Алтае в VII в. до н.э. в связи с приходом населения из Казахстана и, возможно, из Восточного Туркестана (Уманский, Шамшин, Шульга, 2005, с. 55, рис. 58).

В могильнике Талды-2 больше предметов сохранились в кургане № 5. Интересна крупная пронизь в виде стилизованного орлиного грифона, с петлей на обороте. Предмет использовался в качестве крепления оружия к поясу. Талдинская находка декорирована в виде лепестков, завитков, а в Аржане-2 такое изделие – сценой терзания кошачьими хищниками травоядных (Сугупов, Parzinger, Nagler, 2010).

Вырезанная из фольги голова оленя в Талды-2 отличается от изделия из Аржана тем, что у животного только один рог. Типологически идентичны с аржанскими и другие некоторые детали. Это ворворки из кургана № 5 в виде усеченного конуса от системы ремешков крепления предметов вооружения, декорированные изображениями антилопы и кошачьего хищника.

Как известно, в погребениях кочевой элиты, вождей, выдающихся воинов, часто находят нашивные на одежду бляшки в виде изображения кошачьего хищника – тигра, барса. Тонкое владение навыком изображать вполне узнаваемых диких животных свидетельствует о знании анатомии представителей фаунистического комплекса. Бестиарий древних кочевников Центрального Казахстана изобилует изображениями реально существующих животных. Даже если присутствуют попытки показать фантастическое жи-

вотное, то содержательные признаки других животных при создании синтетического образа вполне узнаваемы.

Изображения кошачьего хищника в профиль, немного разной стилизации, но в общем узнаваемо одинаковые, также отмечены в таких удаленных друг от друга объектах, как Аржан-2 и Талды-2. Ими был обшит костюм воина, что имело ту же идею, как и шкура убитого в доблестной охоте тигра или льва батыром, витязем, царем, в которую потом он облачался, как доказательство доблести, права на особые привилегии и власть. Бляшка из могильника Карашоқы представляет собой профильное изображение тигра, стоящего в спокойной позе. Ажурность изображения, с помощью которой передана характерная полосатая фактура шкуры животного, придает легкость облику тигра.

С бляшками в виде кошачьих хищников из могильника Талды-2 переключаются профильные изображения «лежащего льва» и «идущего льва» из курганов № 31 и № 53 могильника Тагискен (Артамонов 1973, ил. 21, 22).

Имеются некоторые особенности в передаче образа хищника из Талды-2. На части бляшек здесь выделены мощная шея с гривой (?), ноги как бы в складках, кисточки на кончике хвоста нет. Возможно, что здесь передан либо обобщенный образ кошачьего хищника, либо бляшки делал тот, кто никогда не видел этого животного. Если сравнивать очень близкие изображения кошачьих хищников в профиль, то, несмотря на однозначное сходство изделий из Тагискена, Талды-2 и Аржана-2, видно, что образы из Талды-2 наименее реалистичные.

Изображение кошачьего хищника присутствует еще на одной категории изделий из Талды-2. В кургане № 5 найдены 84 прямоугольных портупейных обоймы, на лицевой стороне которых даны изображения четырех хищников. Аналогичное изделие найдено также и в кургане № 1 могильника Акбеит.

Довольно редкий вид археологических находок – фрагменты боевого пояса. Детали наборного пояса известны в ряде памятников тасмолинской культуры (Тасмола, Майкубень, Тегисжол, Мыржык-5, Копа-2 и др.) Центрального Казахстана, а также в курганах Северного Казахстана и Южного Зауралья. Близкие к ним раннесакские пояса найдены в Аржане-2, Гилево-10, кургане у с. Вавилонка, в погребении из Новошувльбинского района (Восточный Казахстан) (Шульга, 2008). Датируются пояса VII–VI вв. до н.э. Из кургана № 5 Талды-2 происходят X-видные обоймы, типологически схожие с обоймами из кургана № 1 могильника Тасмола-2 (Кадырбаев 1966, рис. 39, 3).

Для раннесакского периода (VIII – первая половина VI вв. до н.э.) Центрального Казахстана характерными являются серьги с припаянным конусом. Особенностью их является покрытие поверхности конуса, дужки зерню. У серьги, происходящей из кургана № 5 могильника Талды-2, зернь покрывает всю поверхность конуса, имеющего на основании четыре припаянных петельки. Помимо Талды-2, в настоящее время автором найдены такие серьги еще в ряде памятников: Карашоқы, Бектауата, Бақыбулак.

Одна крупная серьга, выполненная с особым мастерством, происходит из кургана № 8 могильника Карашоқы. К

Талды-2 қорымының № 3 оба үйіндісіндегі саз керттіктер
Грунтовые блоки в насыпи кургана № 3 могильника Талды-2
Ground blocks in the embankment of the mound 3
of the burial ground Taldy-2

кольцу с помощью полосы зерни прикреплен конус. Довольно толстый для этих предметов стержень дужки украшен филигранью – покрыт тонкой проволокой, чередующейся плетеной полосой. На основании конуса имеются четыре отверстия. Золотые конические серьги автором рассматриваются как одна из категорий предметного комплекса тасмолинской культуры (Бейсенов, 2014).

Многочисленные высокохудожественные изделия Талды-2 во многом пополняют и меняют наши представления о культуре Тасмоля. Во-первых, ценнейший материал получен для исследования внутренних особенностей культуры древнего населения региона. Во-вторых, и это не менее важно, новые данные позволяют на новом уровне проводить сравнительное изучение аспектов этно-культурогенеза на территории всего востока степной Евразии, наметить и углубленно изучать контакты и взаимодействие различных племен раннесакского времени.

Находки, полученные в курганах могильника Талды-2, представляют собой своеобразное звено, занявшее логичное место в цепи раннесакских изображений звериного стиля. Об особой роли набора анималистических образов говорит устойчивый состав изображений животных и фантастических существ, которые встречаются практически во всех памятниках раннесакского времени.

Открытие в Центральном Казахстане новых памятников сакской эпохи позволяет проведение дальнейших перспективных исследований в области культуры древних племен Казахстана и Центральной Азии.

В свете новых находок становится очевидным тот факт, что мир древних кочевников Казахстана и Саяно-Алтая характеризуется более тесными связями, чем это до сих пор представлялось. Видно, существовал единый историко-культурный пласт от Казахстана до Тувы.

Актуальным является изучение слагающих этого феномена, чрезвычайно важна работа по поиску металлургических и ювелирных центров, возможно, общих для многих регионов, где ювелиры и златошвей готовили парадные костюмы правителей и вельмож.

Говоря о едином историко-культурном пласте периода раннесакского времени на территории востока Евразии, необходимо подчеркнуть роль и место памятников Казахстана.

В настоящее время все более очевидным становится обстоятельство, что основы близости культур раннесакского времени восточных районов Евразии были заложены в предшествующую эпоху. Имеющийся материал в настоящее время позволяет по-новому ставить вопрос о связи элитных курганов раннесакского времени Казахстана с погребальными сооружениями высшей знати периода поздней бронзы.

Распространение многочисленных и сложных дромосных курганов в Центральном, Восточном Казахстане, Семиречье, ряде других регионов подчеркивает роль местных бегазы-дандыбаевских племен эпохи поздней бронзы в сложении культур раннего железного века.

Особенности предметов из могильников сакского времени Центрального Казахстана позволяет рассуждать о

наличии определенной школы ювелиров, создававших шедевры древнего искусства, что проявилось не только в оформлении высокохудожественных изделий, но и в технологии производства. (Бейсенов, Базарбаева, 2014, с. 599–600).

Литература

- Акишев К.А. Курган Иссык. – Москва: «Искусство», 1978. – 132 с.
- Артамонов М.И. Сокровища саков. – Москва: «Искусство», 1973. – 280 с.
- Бейсенов А.З. Серьги сакской эпохи // Вестник Томского государственного университета. – Томск, 2014. – 6 (32). – С. 121–128.
- Бейсенов А.З. Тасмолинская культура Сарыарки // Казахстан в сакскую эпоху. Коллективная монография. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. – С. 59–100.
- Бейсенов А.З., Базарбаева Г.А. Орнамент в культуре саков Центрального Казахстана // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – Т.16. – № 3 (2). – Самара, 2014. – С. 597–604.
- Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. Мир образов в искусстве населения Сарыарки (по материалам памятников I тыс. до н.э.) // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы. – Алматы, 2011. – Т. 2. – С. 261–271.
- Бейсенов, А.З., Исмагулова, А.О., Китов, Е.П., Китова, А.О. Население Центрального Казахстана в I тыс. до н.э. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2015. – 188 с.
- Бейсенов А.З., Таиров А.Д., Зайков В.В., Блинов И.А. Состав золотых изделий из могильника Талды-2 (Центральный Казахстан) // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии: тез. докл. Круглого стола, посв. 20-летию Независимости Казахстана (23–25 ноября 2011 г., г. Караганды). – Караганды, 2011. – С. 21–25.
- Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры // Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алматы, 1966. – С. 303–433.
- Святко С.В., Бейсенов А.З. Первые изотопные данные о диете населения тасмолинской культуры // Самарский научный вестник. – Самара, 2017. –Т. 6. – №3 (20). –С. 223–227.
- Толеубаев А.Т. Итоги исследований памятников раннего железного века Тарбагатай и Жетысуского Алатау // Свидетели тысячелетий: Археологическая наука Казахстана за 20 лет (1991–2011): сб. статей, посв. 20-летию Независимости Республики Казахстан. – Алматы, 2011. – С. 156-174.
- Уманский А.П., Шамшин А.Б., Шульга П.И. Могильник скифского времени Рогозиха-1 на левобережье Оби. – Барнаул, 2005. – 204 с.
- Шульга П.И. Снаряжение верховой лошади и воинские пояса на Алтае. – Барнаул, 2008. – Часть 1. Раннескифское время. – 276 с.
- Çugunov K., Parzinger H. Nagler A. Der skythenzeitliche Fürstengurgan Aržan 2 in Tuva. – Berlin, 2010.

МӘҢГІЛІК ТОҒ – ЕЖЕЛГІ ҚАЗЫНАЛАРДЫ САҚТАУШЫ

3. Самашев

Ж.с.д. I мыңжылдықта Ордостан бастап Дунайға дейінгі Еуразияның кең байтақ даласында антикалық және ежелгі шығыс жазба деректерінде аты аңызға айналған скифтер, сақтар, сарматтар деген және басқа да атпен аталатын халықтар өмір сүрген. Олар ежелгі салт аттылар дәуірінің жарқын мәдениет үлгілерін жасаған, бұған археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған обалардағы және тас молалардағы көптеген қабірлер, пұт құдайларының орасан зор ғибадатханалары, уақытша қоныстар, шаруашылық құрылыстары, бейнелеу өнері ескерткіштері, аң стиліндегі зергерлік бұйымдар, тұрмыстық заттар дәлел болады.

1997 ж. бастап зерттелген Берел қорымының обалары осы заманға жатады. Ескерткіш Қазақ Алтайында, Қазақстан Республикасы Шығыс Қазақстан облысы Катонқарағай ауданындағы Берел ауылынан батысқа қарай 7 шақырым жерде орналасқан.

Берел қорымы көлемі әр түрлі 100-ден аса жерлеу-еске алу құрылымынан тұрады. Ол үшінші алқаптан жоғары террасада, табиғаты тамаша биік тау аңғарында, теңіз деңгейінен биіктігі 1120 метр болатын жерде орналасқан. Бұқтырма өзенінің жазығы оған келіп құятын Ақ Берел (Ақбұлқак), Бұлантау тау өзендерімен шектесіп жатыр.

Қорым 4 топтан құралған. Оның негізін солтүстік-батыс – оңтүстік-шығыс бағытта созылып жатқан бірнеше параллель обалар тізбегі құрайды.

Кейбір Берел обаларының астында осы өңірдің табиғи-климаттық ерекшеліктеріне, сондай-ақ басқа да факторларға байланысты ірі кесек қыртыстардан тоң қабатының пайда болуына себепші болған белгілі бір жағдайлар қалыптасқан, сондықтан жерлеу шұңқырларында көшпелі сақ қоғамының ақсүйектер өкілдерін о дүниеге шығарып салатын заттар – киім, аттың ер-тұрманы және ағаштан жасалған жабдықтары, ер-тоқымдар мен маталар, ағаш ыдыс-аяқ, былғарыдан, киізден жасалған бұйымдар жақсы сақталған. Мұндай ескерткіштердің ерекше болу себебі де осында.

Берел обалары тұрғызылған өңірде қыртыс-топырақтың маусымдық тондануының орташа тереңдігі 150 см жуық. Ол жыл өткен сайын барынша құбылып отырады: 250-ден 60 см дейін. Алайда обаның бетіне төселген тастардың астындағы түзілімдердің жылу сақтау қалпы қалыпты табиғи жағдайдан бірден ерекшеленеді. Мұнда өте терең маусымдық тоңның түзілуіне, қар шоғырларының және әдетте оба астындағы тоң деп аталатын мәңгілік (көп жылдық) тоңның аса үлкен емес сілемдерінің қалыптасуына да себепші болатын жағдайлар туындайды. Обаның бетіне

*Берел қорымы орналасқан Бұқтырма шатқалы
Каньон Бухтарма, где расположен могильник Берел
Canyon of Bukhtarma, where burial ground Berel is located*

төселген тастар өте борқылдақ, оның үстіндегі мұз қабаты тұтас емес және әдетте аса үлкен емес болып келеді. Одан бөлек, тас материалдың (метаморфтық сазды қатпарлы тастар мен төменгі палеозой қабатындағы құмайт тастар) жылу өткізгіштігі жоғары. Мұның барлығы суықтың оба астындағы қалың қабатқа тереңдей енуіне себепші болады. Бұл әсер қалыпты табиғи жағдайда да байқалады. Мысалы, кесек бөлініп түсетін тастар, коллювий және ұсақ топырақ толтырылмаған, опырылудан пайда болған түзілімдер оларға іргелес жатқан шымдалған бөліктерге қарағанда едәуір терең қатады. Экспедициялық жұмыстар кезінде Бұқтырма жазығының сол жақ өңіріндегі беткейлердің солтүстік-батыс бөлігінің төменгі жағынан абсолют биіктігі 1100 метрге жуық болатын мәңгілік тоң сілемдері табылды. Бұл мәңгілік тоң «аралдары» Алтайдағы көп жылдық тоңның биіктігі бойынша таралу бұрыннан белгілі өлшеммен салыстырғанда 800 – 900 метрге азайтуға негіз болады. Енді көп жылдық тоңның өзінің әр жерде кездейсоқ таралатын шағын белдеуін бөліп көрсете отырып, мұны 1100–1000 метр биіктік деңгейінде жүргізген жөн.

Обалардың біреуіндегі (№ 11) геокриологиялық жағдайлар келесі көрсеткіштермен сипатталады. Жабылған тастардың қалыңдығы 2–2,5 метрден асатын орталық бөлігінің астындағы мәңгілік тоң қабаты 1999 жылғы маусымның басында беткі қабаттан 3–3,5 метрден 5,5–6 метрге дейін тереңдікте болды, ондағы ең төменгі температура $-0,4^{\circ}\text{C}$ деп белгіленді. Тоң қабатының диаметрі – 10 метрге жуық (обаның диаметрі – 30 метрге жуық). Жабылған тастардың шетінде, қалыңдығы 1–1,5 метрге дейін азаятын, аталған тоң қабатының шегінен тыс жерлерде тек терең маусымдық тоң түзіліп (2,5–3 метрге дейін), мұз шоғырлары қалыптасқан болуы ықтимал.

Берел обалары тұрғызылған аумақ үшін обаның бетіне төселген тастың ауданына және қалыңдығына байланысты қатып қалған әр алуан тоң түрлерінің (маусымдық және көп жылдық тоң түзілу, мұз шоғырлары) қалыптасу және сақталу мүмкіндігін көрсететін үлгі әзірленді.

Алтайда 2000, 1200 және 600 жылдай бұрын ең қатты суық кезең болғаны, сондай-ақ 3000 және 1200 жыл бұрын осы жылдар аралығында айтарлықтай мұздықтар кезеңі болғаны анықталды. Суық кезеңдерде жаздағы орташа ауа температурасы қазіргіден $2-2,5^{\circ}\text{C}$ төмен болған, демек, Берел обалары салынған заманда көп жылдық тоңның қалыптасуына және сақталуына ең қолайлы жағдайлар болған.

2400 жылдық тарихта бұл обаларда табиғи түрде, сол сияқты жасанды түрде топырақ температурасының ауытқулары болып тұрды. Жасанды ауытқулар қайтадан жерлеу кезінде және кейіннен тоналуына байланысты. Бұл обаның астындағы төмен температура өрісінің тұрақтылығына теріс әсер етіп, органикалық сүйектердің сақталу деңгейіне ықпалын тигізді.

Оба астындағы тоң қабатының арқасында Берел даласының ежелгі тұрғындарының өз билеушілеріне арнап орасан зор сағаналар тұрғызғаны анықталды, оларда қайтыс болған адамдардың денелері ұзақ уақыт бойы бұзылмаған күйінде сақталған. Олар бальзамдау

құпияларын білген, ал олардың тас құрылылыстар салу тәжірибесінде обаның жерлеу шұңқырында маусымдық тоң қабатының қалыптасуы мүмкін екені ескерілген. Шамасы, осы мақсатта жерлеу рәсіміне байланысты барлық ішаралар қатаң тәртіпке бағынған болуы керек, ол бойынша марқұмды о дүниеге шығарып салуды белгілі бір кезеңде – белгілі бір жыл мезгілінде ғана жүргізу керек болған.

Обалардың бірінде (№ 11) патшалық құрған тұлғалар – ер адам мен әйел адам жерленген; оларды көп ғасыр бұрынғы балқарағай діңгегінен ұңғыланған және қиматағанның ішіне орнатылған астауға жатқызылған. Қиматағанның сол қабырғасының арғы жағына 13 ат жерленген. Астау балқарағай діңгегінің бөлігінен ұңғыланған қақпақпен жабылған, оның беті мұқият өңделген және тегістелген, затты ерекше берік ететін арнайы құрамды зат сіңірілген. Астау қақпағының бұрыштарына төрт қиял-ғажайып құстың – бүркіт тәрізді грифондардың алтынмен көмкерілген қола мүсіндері орнатылған, сонымен қатар олар әр түрлі: ұшқан және қонған сәттегі қалпында көрсетілген.

Қима-тағанның үстіне бір-біріне тығыз қиюластырылған жарты діңгектерден тұратын төсем жабылған, жарты діңгектер курил шайының (*Dazifora fruticoza*) бұтасының сабақтары мен бұтақшаларынан ішкі төсемі бар, қабықтан жасалған жайма төсемдердің екі қабатымен жабылған.

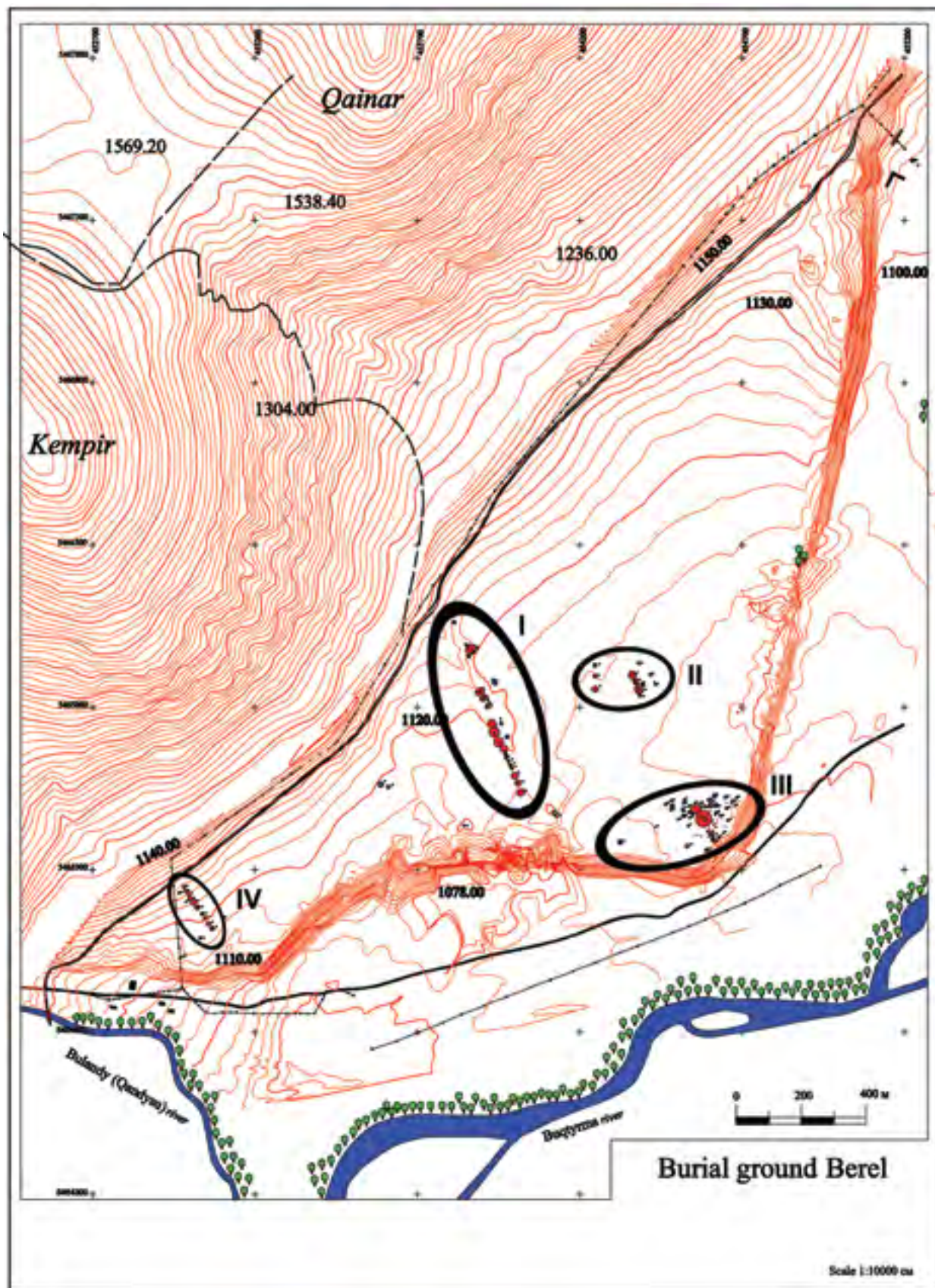
Көсемнің басында күрделі шаш үлгісі – парик сақталған. Шамасы, оның шашы қысқа етіп қиылған болуы керек, бірақ желке жағында кішкентай шаш шоғыры қалдырылған, одан бұрап есілген өрім аттың қылымен шырмалып кеткен. Ер адам көзі тірісінде сақалды және мұртты болған.

Ер адамның бас сүйегінің төбе бөлігінде аяқталмаған трепанациялау іздері бар, бұларды әзірше екі түрлі түсіндіруге болады: не бальзамдаған кезде миын алу үшін орындалатын әдеттегі амал-шара, не шайқас кезінде ұрудан қатты жарақат алғанда жарасынан сүйек сынықтары мен ұйыған қанды алу мақсатында медициналық көмек көрсетуге тырысқан. Қабырғалары мен омыртқасында өмірінің түрлі кезеңдерінде сындырып алған көптеген тұтасып біткен сынықтар бар.

Аттар екі қабат етіп жатқызылған: төменгі қабатта 7 және жоғарғы қабатта 6 ат орналастырылған. Жануарларды бедерлейтін құралмен маңдайынан ұру арқылы жанын кетірген. Жылқыларды адаммен бірге белгілі бір мақсатта жерлеген: олар қайтыс болған адамды о дүниеге шығарып салған немесе жеткізген. Бұл үшін жануарларды толықтай жабдықтап, бетпердемен түрлендірген.

Аттар жүгенделген және ерттелген, олардың кейбіреуінің бастарына бетперделер кигізілген. Ат ер-тұрманының, яғни жүген, өмілдірік, құйысқан қайыс бауларының бөлшектері – қапсырмалар, сулықтар, салпыншақтар, ағаштан ойып жасалған өрнектермен безендірілген, әрі алтын жұқалтырмен және қалайымен көмкерілген.

Ат әбзелдеріндегі жануарлар бейнелерінің арасында мысық тектес жыртқыштар, таутекелер мен арқарлар, бұландар, жыртқыш құстар мен қиял-ғажайып тіршілік иелері – грифондар, өсімдік мотивтері бар. Ежелгі көшпенділер өнерінде бірнеше жануардың белгілерінен құрастырылған қиял-ғажайып тіршілік иесінің бейнесі ең көп қолданылған.

Берел қорымының жоспары
План некрополя Берел
Plan of the necropolis Berel

Табынушылық заттары. Көсемге табынушылыққа байланысты заттарға, билік нышанына № 11 обадан табылған грифонның мүсінін жатқызамыз. Бастапқыда біз оны ат бетпердесінің элементі ретінде айқындадық. Алайда мұндай үлкен мүсінді мүйіз түптерінің арасындағы тар кеңістікке орналастыру өте қиын, сондықтан мұны көсемнің немесе патшаның, антикалық деректер бойынша белгілі алтын күзетуші грифтердің байрағы – таңбалық белгі немесе айрықша белгісі ретінде айқындаған тағы бір пікір айтылды.

Табандарының пішініне қарағанда, мүсін шар тәрізді затқа қондырылған.

«Жолбарыс-грифонның» мүсіні балқарағайдан дайындалған. Тіршілік иесі артқы аяқтары бауырына қарай бүгілген және алдыңғы аяқтары тік келген қалпында бейнеленген. Денесі арық келген, мысық тектес жыртқышқа (дұрысы жолбарысқа) ұқсас жасалған, арқасы бүкірейген. Кеудесі қарымды, жалпақ. Басы мойнынан бедерленген томпақ түрінде бөлініп тұр. Басы бүркіттікі сияқты (немесес грифтікіндей), тұмсығы қатты иілген. Үстіңгі бөлігі жалпақ, төменгісі жіңішке. Ауыз қуысы доға тәрізді тесік түрінде көрсетілген. Томпақ домалақ қарашығы және ерекше көрсетілген терең сызықтары бар, алға қарай шығып тұратын үлкен көздері жұмырланып жиектелген. Көбесінің біркелкі бедері ықшам етіп жасалған.

Көздерінен бастап төменгі жағына дейінгі тұсы желекті шошақтар болып жасалған «жаға» түрінде бедерленген. Өр қырынан қараған кезде бұл элемент кең тараған көзді жыртқыш құстың басын әрі шығыршықталған арқар мүйізін (немесес гриф-арқардың басын) еске түсіреді, жоғарыда қарастырылған «аң тәрізді түрге айналу» тұрғысынан бұлай болуы әбден мүмкін.

Көлемді мойнының үсті бір-бірімен шамамен 8 мм қашықтықта орналасқан бедерлі шұңқырлары бар тегіс жота түрінде жасалған. Бәлкім, мүсіннің бұл элементі аттың жалға арналған қабына ұқсатылған: оның үстінен түбінде шоғыр-шоғыр аттың жалын бекітуге арналған ұяшықтары бар ойық (тереңдігі 17 мм) кесіп жасалған.

Құлақтары алып-салынады және пішіні жапырақ тәрізді. Былғарыдан жасалған мүйіздері мойнының үстінен артқа қарай созылған, ұштары жоғары қарай жұмырланған. Грифонның денесінде қанаттарын (былғары болса керек) бекітуге арналған ойықтар сақталған. Аяғында жұмсақ табандары бедерлеп жасалған. Құйрығы алып-салынатын болған, бірақ саңылауы ғана сақталған.

Мүсіннің өлшемдері: тұмсығынан бастап құйрығының түбіне дейінгі ұзындық – 330 мм, алдыңғы аяқтарының түбінен бастап жалының жоғарғы ұшына дейінгі биіктік – 235 мм, артқы аяқтарының бүгілген жерінен бастап сауырына дейінгі биіктік – 135 мм. Кеудесінен бастап құйрығының түбіне дейінгі денесінің ұзындығы – 220 мм, кеудесінің қалыңдығы – 80 мм, сауырының қалыңдығы – 68 мм.

Мүсіннің төменгі бөлігіндегі кесілген жерлеріне қарап, бұл зат шар тәрізді затқа бекітілген деп болжауға болады. Ол затқа бекіту үшін алдыңғы және артқы аяқтарының тырнақтарының түбіне, артқы аяқтарының бүгілген жеріне аралық саңылаулар жасалған.

Берелдік грифонның тұмсығының сәл ашық болуы және айдарының болмауы жергілікті, алтайлық белгі болып табылады. Грифон бейнесін жасауда тегіс, қырқылған жота, «жаға» сияқты белшектер осы тарихи кезеңде Орталық Шығыс елдері өнерінде кең тараған.

«Жолбарыс-грифон» мүсіні бастапқыда, шамасы, көп түсті бұйым ретінде болған сияқты: тұмсығы мен аяқ тырнақтары толықтай алтынмен көмкерілген, ал денесіндегі жіңішке алтын және қалайы тіліктердің көлбеу бағытта кезектесіп орналасуы жолбарыстың жолақ терісіне ұқсатып жасалған. Былғары мүйіздері мен біркелкі қиылған аттың жалынан жасалған қалың жалы, сондай-ақ құйрығы, қызыл түске боялған сияқты.

Ежелгі көшпелілердің мифтік-рәсімдік кешенімен байланысты ең ұнамды сюжеттерінің бірі – мысық тектес жыртқыштың шөпқоректі жануарды жәбірлеу көрінісі. Ол ежелгі берелдіктерде көптеген қапсырмалар түрінде кездеседі. Бұлармен мағынасы ұқсас көріністер – бүркітбасты грифонның тұмсығындағы тұяқты жануардың басының бейнелері.

Әдетте түйін түріндегі элементтерді таңбалап, аттардың салтанатты жабдықтарының қайыс бауларына орналастырылған көлемді үш өлшемді қапсырмалар ерекше қызығушылық тудырады. Бұл қапсырмалардың көлденең бөлігінде қиял-ғажайып жануарлардың, сол сияқты Қазақ Алтайының фауналық кешенінің шынайы өкілдерінің бейнелері бар.

Берел обаларының материалдарында ағашқа түсірілген аса көркем жануарлар бейнелерімен қатар, көшпенділерге тән материалға – киізге, сондай-ақ жүннен иірілген жіптермен түсірілген кәнігі зергерлердің туындылары бар, олардан нағыз ежелгі өнер жауһарлары – хайуанаттар бейнелерінен, өсімдік және аң бейнесіндегі мотивтерден құралған бастырмалар пайда болған.

Берел обаларының топтамасындағы ең жаңа мүсін – ілмек іспетті арнайы құралдың көмегімен жүннен иірілген жіптерден жасалған, мүйізді бетпердедегі қанатты аттың мүсіні. Жоғарғы дайындау технологияларын үйлестіру, ең ұнамды бейнені соны бейне етіп жеткізу және түс гаммасының таңдалуы бұл туындыға ерекше тартымдылық беріп тұр.

Сфинкстердің – денесі мысық тектес жыртқыш және беті адам түріндегі қиял-ғажайып тіршілік иелерінің алтын жұқалтырмен көмкерілген, шағын ағаш мүсіндері қызығушылық тудырады. Сфинкстердің бастарына мүйізді тәждер кигізілген. Қабірлер тоналғандықтан, бұл мүсіндердің бастапқыда неге арналғанын анықтау қиын, бәлкім, олар костюмнің құрамдас элементі болар, мысалы, баскиімді әшекейлеп тұрған болуы мүмкін.

Аттардың салтанатты киімдерінің белгі элементі – бетперделерге шір түрінде кигізілген жануарлар мүйіздері. Таутеке мүйіздері түріндегі ағаш мүсіндердің берер мағынасы мұндай бұйымдардың әдеттегі сәндік-қолданбалы мақсатынан әлдеқайда терең. Таутекенің бейнесі жоғарғы көсемнің атының салтанатты жабдықтарының қалған элементтерімен өзара байланысты. Бұл жерленген адамның таңдаулылығы туралы идеямен ұштасуы мүмкін.

№ 10 оба. Салт мінілген 10 аттың сүйектері
 Курган № 10. Останки десяти верховых лошадей
 Mound No. 10. Remains of 10 riding horses

Таутеке – аспан әлемінің түкпірін, тек таңдаулылар ғана кіре алатын ерекше кеңістікті мекендеуші, көсемнің айрықша белгісі ретінде ұғындырылады. Көсемнің үш атының бастарындағы бетперделердегі таутекелердің мүйіздері жер қожасының құдіретті болмысы мен таңдаулылығын ерекшелеп көрсетіп тұрған. Бұғының, бұланның, өгіздің, арқардың мүйіздері сияқты таутекелердің мүйіздері де түрлі халықтардың өнерінде және мифологиясында ерекше орын алатынын атап өтейік.

Қайтыс болған әміршілердің денелерін бұзылмаған күйінде сақтауға тырысу сияқты, көшпелі ақсүйектер қабірлерінде көп мөлшердегі салт мінетін аттардың жерленуі олардың әлеуметтік мәртебесі жоғары болғанын білдіретіні сөзсіз. Қайтыс болған адамдарды бальзамдау және оларға арнап қима-тағандар мен атам заманғы балқарағайлардан ұңғыланған арнайы астаулар салудың Берелде кездесетін үлгілері Алтайдағы ежелгі көшпенділердің жерлеу тәжірибесінде кең тараған. Мумияға айналдыру денені ұзақ уақытқа сақтауға, бәлкім, өзге болмыстағы өмірін жалғастыруға деген ұмтылыстан туғаны анық.

Берел қорымының обаларынан мәңгілік тоң линзасының арқасында көп мөлшерде жерлеу құрылымдарының ағаш артефактілері мен құрылымдық элементтері табылғанын атап өтейік, бұл бізге ежелгі заман зергерлерінің ағаш өңдеуінің техникалық-технологиялық циклінің кейбір

ерекшеліктерін анықтауға жол ашады.

Ежелгі көшпенділер үшін ойып өрнек жасау ағаш өңдеудің ерекше түрі болған, оған технологиялық циклдің негізгі операцияларынан бөлек, материалды өңдеудің бірқатар қосымша тәсілдері де кірген, олардың көмегімен ағаштан ойып жасалған бұйым толық аяқталған түрге ие болған.

Техникалық-технологиялық талдау ойып жасалған ағаш заттардың жеті түрлі қызмет атқаратын тобын анықтауға мүмкіндік берді: адам әшекейлері, ат әшекейлері, қару құралдары, қатынас көліктері, шаруашылық-тұрмыстық мақсаттағы заттар, ыдыс-аяқ, табынушылық және музыкалық заттар.

Жасау күрделілігіне қарай ойып жасау жай, күрделі және көркем түрлерге жіктеледі. Жай ойып жасау алуан түрлі шаруашылық-тұрмыстық заттарды: алқалар, жиектемелер, кілтектер, сыналар, сұққыштар, таяқтар, құралдардың, күректердің, балғалардың, сүймендердің, пісектердің (араластырғыш таяқтың) саптарын; ағаш шегелер және т.с.с. жасау үшін қолданылған. Күрделі ойып жасау белгілі бір дағдыларды, үлкен тәжірибені және көз мөлшерінің дәл болуын қажет етеді.

Оюшылар үшін жасауға қиын заттар қару құралдары болған: стандарт саптардан тұратын құрастырмалы қалқандар, қанжарлар мен пышақтарға арналған қынаптар,

бедерлейтін құралдардың саптары, күрделі құрамды садақтардың бөлшектері (доғалары, арқалықтары және иіндері), жебе саптары; түгел жарақтары бар қатынас көліктері: күйме дөңгелегінің күпшектері мен сым шабақтары, себет тағандары; ыдыс-аяқ: табақ-үстелдердің үстіңгі ойық тақтайлары, тікенекті домалақ пышақтар, сабы бар саптыаяқ тәрізді ыдыстар, табақтар; жоғарғы ұштары жұмыр алтыаяқтың саптары және нақыш элементтері жоқ басқа да ағаш заттар.

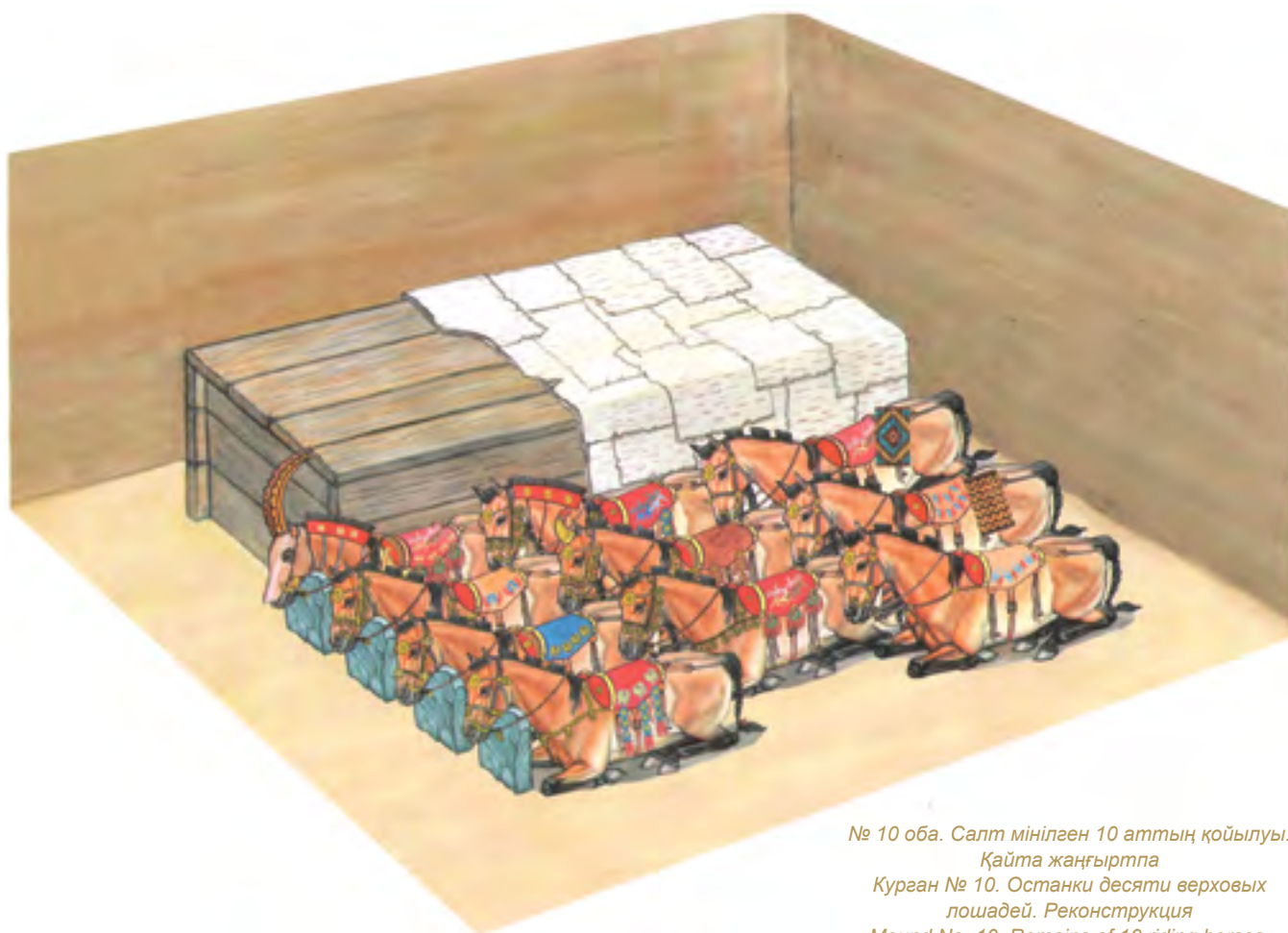
Жасау күрделілігіне қарай көркем ойып жасауды күрделі және аса күрделі түрлерге бөлуге болады. Ойып жасаудың күрделі түрін былғары қорамсақтардың; айнаның металл тіліктеріне арналған пішінді қаптамалардың; әшекейлі белдіктерге арналған бедерлі тігілмелі қапсырмалардың; аттың тегіс бедерлі әшекейлерінің; маңдай қапсырмаларының, сулықтардың, айырықтың, ер-тоқымның салпыншақ қапсырмаларының, жота қаптарының, жалға арналған қаптардың; саптыаяқ тәрізді ыдыстардың пішінді саптарының; музыкалық аспаптардың бедерлі суретті қаңқаларына өрнектер ойып жасаған кезде қолданған. Ойып жасаудың күрделі түрі құралды зергерлік шеберлікпен меңгеруді талап етеді.

Обалардан табылған жүзден аса үлкен ағаш заттардың жазық беттері мен шеткі бөліктерін, бөренелердің,

сырықтардың, таяқтардың көптеген сынықтарын, астау ернеулерінің бөліктерін және бірнеше жүздеген ойып жасалған әшекейлерді зерттеу тұтас ағаш өңдеу құралдарының жинағын анықтауға жол ашты.

Із-таңбаларды трасологиялық және салыстырмалы-типологиялық талдау ағаш өңдеуші шеберлердің өз ісінде мынадай құрал түрлерін пайдаланғанын көрсетті. Жарғыш: балта, шотбалта. Ұрғыш: балға, тоқпақ. Кешенді әрекетке арналған: қашау, қашағыш. Кескіш: пышақ. Кескіш-бұрағыш: біз-колизавр, диаметрі 0,8 мм бастап 5 мм дейін әр түрлі болатын бұрғылар. жерлеу камерасының төбесіндегі жабынның шауып тасталған кеспелтектеріндегі және астау ернеулеріндегі Берелдің ежелгі ағаш ұсталары құралдарының іздерінен басқа, қабірді қорлап тонаған кезде қалдырылған тонаушылар құралдарының іздері анықталды.

Берелдің екі обасынан әзірше оннан астам ер-тоқым қалдықтары табылды. құрылымдық ерекшеліктері бойынша берелдік үлгілердің классикалық Пазырық үлгісіндегі ер-тоқымдарға жататыны сөзсіз: кеудеге және құйрығына тағылатын қайыс баулар түріндегі шеткі бөлшектері, көбінесе қиял-ғажайып тіршілік иелерінің шерулері түріндегі көріністерді бейнелейтін әдемі бастырмалармен безендірілген түрлі салпыншақтары бар киіз тысқабы

№ 10 оба. Салт мінілген 10 аттың қойылуы.
Қайта жаңғыртпа
Курган № 10. Останки десяти верховых
лошадей. Реконструкция
Mound No. 10. Remains of 10 riding horses.
Reconstruction

болған. Барлық жылқының ішінде бөлек бір алтын түстес жирен аттың ер-тоқымы жолбарыс-грифонның бұғыны жәбірлеу көрінісі бейнеленген бастырмамен безендірілген.

Кейбір обалардағы жирен түсті жүні сақталған, мумияға айналдырылған жылқылардың сүйектері де аттардың түсін анықтауға жол ашты. Одан бөлек, жануарлардың жұмсақ ұлпалары мен асқазанындағы заттар сақталған. Ас қорыту жолындағы заттарды шайған кезде айқындауға жарамды тұқымдар мен дәндер анықталған жоқ, бірақ қылқан қалдықтары, дәнді дақылдардың сабақтарының, қабық талшығының қалдықтары табылды.

Тозаңдық талдауға жеті жылқыдан 12 үлгі алынды. Екі палинологиялық кешен зерттелді. А палинокешенінен біршама тозаң дәндері анықталды. Бұлар – негізінен, *Pinus sibirica*, *Larix sp.*, *Betula sp.*, *Betula rotundifolia Spach.*, *Alnus sp.*, *Berberis sp.*, *Artemisia sericea Web.* тозаңы, *Poaceae*, *Chenopodiaceae* тұқымдастар өкілдерінің тозаңы, сондай-ақ қырыққұлақтың, мүктің, сушырмауықтың споралары.

В палинологиялық кешенінде тозаң көп, ол жақсы сақталған, сан алуан түрлерінің көбейіп келе жатқаны байқалады, жекелеген тозаңдықтар, жапырақ сірқабықтарының қалдықтары кездеседі. Қылқан жапырақтылардың (*Pinus sp.*, *Larix sp.*, *Abies sp.*), шоқ гүлділердің (*Betula sp.*) бірлі-жарым тозаң дәндері анықталды. Кешеннің негізін (90 %-ға дейін) *Poaceae*, *Asteraceae* (*Serratula sp.*, *Sonchus sp.*, *Taraxacum sp.*, *Artemisia sp.* тектестердің өкілдері), *Chenopodiaceae*, *Convolvulaceae*, *Geraniaceae*, *Caryophyllaceae*, *Saxifragaaceae* (*Saxifraga sp.*), *Rosaceae* тұқымдас шөпті өсімдіктердің тозаңы құрайды.

Тозаңдары палинологиялық кешендерден табылған алтайлық өсімдіктердің гүлдейтін мерзімі маусым-шілде айларына тұспа-тұс келеді. Палеоботаниктердің алдын ала жасаған қорытындысы бойынша, жерлеу дәл осы уақыт аралығында жүргізілген. Палинологиялық кешендердің құрамдарындағы айырмашылықтар өсімдік қабаты аймағының тігінен таралуына негізделген таудағы жайылымдардың азық болар алқаптарының айырмашылықтарына байланысты болуы мүмкін. Сонымен қатар жылқылардың ас қорыту жолындағы өсімдік құрамындағы өзгеріс сақталу жағдайларына байланысты болуы мүмкін (жануарлардың төменгі қабаты жоғарғысына қарағанда жақсы сақталған).

Тоң жерлеу құрылымын салуға пайдаланылған ағаштың әр түрлі жылдарда (аралығы 21 жылда) кесілгенін анықтауға жол ашты. Бұл фактіні дайын үлгілерді (басқа құрылымдардан) бірнеше рет пайдаланғандығымен немесе суалған ағаштарды пайдаланғандығымен түсіндіруге болады. Әр түрлі жылдары сүректі дайындау әр түрлі жерлерде жүргізілгені анықталды. Мысалы, астауды дайындау үшін балқарағай басқа жерде, яғни қима-тағанды салуға және қабір шұңқырын жабуға ағаш дайындалған жерден бөлек жерде кесіп алынған.

№ 9 обадан көрнекті материалдар алынды, олардың қатарында бүйірлерінде орналасқан, түтін немесе бу шығаруға арналған болуы мүмкін екі түтікшесі бар шағын қола «хош иистендіргіш аспап» бар. Рәсімдік ыдыстың

№ 11 оба. Бек бассүйегінің антропологиялық қайта жаңғыртпасы
Курган № 11. Антропологическая реконструкция по черепу вождя
Mound No. 11. Anthropological reconstruction along the skull of the leader

ішінде кішкентай сегіз жұмыр өзен тасы болды, олардың кейбіреуі, шамасы, температураның кенеттен ауысып отыруынан шағылған болуы керек.

Одан бөлек, ағаш саты табылғанын атап өту керек. Дәл осы жерден салтанатты киімнің көптеген алтын қадамалары, сфинкстер мен грифондардың шағын мүсіндері табылды. Мұнда сақ ақсүйектерінің астауының жанына жерленген әйелдің түтік тәрізді сүйектерінен кемік майы алынғаны анықталды.

Екі қатарлы қима-тағанды камераның ішіне орнатылған, балқарағайдың жарты діңгектерінен жасалған, балқарағайдың тұтас діңгегінен тұратын астауда адам жерленген тағы бір обада (№ 10) толық салтанатты жабдықтары бар жирен түсті 10 салт мінетін ат жерленген. Бұл жерден қиял-ғажайып көп бейнелі тіршілік иелерінің бейнелері берілген бірегей бастырмалары бар ер-тоқым үлгілері алынды, қырынан қарағандағы пішіні бейнеленген сақалды әрі мұртты адамның басына таутекенің мүйіздері қондырылған, жұртқыштың қанатты денесі арыстанды еске түсіреді, қысқа құйрығы үшқұлақ түрінде безендірілген. Бейненің сұлбасы жіңішке жүн жіптермен көмкерілген. Мұндай бейнелеу композициялары – мифтік аңдардың

шеруі Орталық Азияның ежелгі көшпелілерінің өнерінде алғаш рет табылды, бұл өнердің осы түрінің сонылығын әрі байырғы екенін растайды. Қанатты арыстандардың, сфинкстердің, гопатшахтардың, кентаврлардың және басқа да көп бейнелі кейіпкерлердің бейнелері көптеген ежелгі халықтар мен аймақтардың, соның ішінде ассирия-вавилон, месопотамия және т.с.с. өнерінде кездеседі. Алайда біздің үлгілеріміз олардан тек ежелгі Алтай мал шаруашылығымен айналысқан халыққа ғана тән бейнелеу дәстүріндегі қағидаларды көрсететін бірқатар элементтермен ерекшеленеді.

Пазырық заманындағы Берел обаларында ерлер және әйелдер костюмінің әр түрлі үлгілері мен элементтері – қыстық, жаздық, ішкі және сыртқы үлгілері бар.

Кейбір жағдайларда түрлі әшекейлер түріндегі костюм элементтері сақталған. Мысалы, шығарып тасталған заттардың арасынан табылған (№ 10 оба), жауырыны мен жамбасында арқардың басының бейнелері ойып жасалған, тұяқты жануардың, дәлірек айтсақ, алып-салынатын былғары мүйіздері бар бұғының (сақталмаған) ағаш үш өлшемді мүсіні; жерде жатқан тұяқты жануардың екі өлшемді композициясы және қандай да бір заттың бетіне қондыруға бейімдел жасалған аяқтары ұзын арқардың алтын жалатылған ірі мүсіні дулыға тәрізді киіз баскиімнің әшекейлері екені сөзсіз.

№ 11 обадағы қима-тағанның шегінен, негізінен, қабір ішіндегі жерлеу құрылымының батыс қабырғасы мен астаудың арасындағы кеңістіктен, сондай-ақ обадағы астаудың қабынан табылған ағаш «сфинкстердің» алтын жалатылған шағын мүсіндері, шамасы, әйел адамның салтанатты киімінің әшекей элементтеріне жатады. Олар бірнешеу, олардың арасында сол және оң жақтағылары, сондай-ақ орталық мүсіндер – бір басы және бірге құйылған екі денесі бар мүсіндер бар. Осы мүсіндердің тек біреуіне ғана сипаттама берейік. «Сфинкс» денесі мысық тектес жыртқыш түрінде, жатқан қалпында, солға қаратып бейнеленген. Алдыңғы аяқтары денесінің алдында жатыр (созылған), бөлкім, қос аяғы, саусақтары (немесе тырнақтары) нобайлап көрсетілген. Аяғы жұдырық болып түйілген алақанға ұқсайды. Сфинкстің кеудесі мен мойны барынша жалпақ, күшті. Белі қарнына қарай тартылған. Артқы аяғы жіңішке, жинақы. Тізе бүгілісі тұсында диаметрі 0,1 см болатын кішкентай аралық саңылау бар. Саңылау бұйымды тігуге арналған болуы керек.

Шағын ғана жалпақ бетті басы жуан мойнына жалғасқан. Беті солға, тік қаратылған. Иегі үшкір, ұзын беті капюшоннан сығалап тұрғандай етіп жиектелген. Көлбеу маңдайы

бедерлеп көрсетілген, көз шұқыры қиғаш ойым – қуыс түрінде. Олардың түкпірінде, төменгі бедерінде тамшы тәрізді кішкентай көздері шығып тұр. Олар аса биік емес жалпақ тұмсығымен бөлініп тұр. Көз шұқырының сыртқы бұрыштары ұзын, төмен түсірілген. Аузы саңылау тәрізді шұңқыр түрінде белгіленген (аузының бұрыштары сүйірленіп созылған). Құлақтары жоғары қарай делдиіп тұр. Бұл тіршілік иелерінің бет қимылы адамның түрлі жай-күйін көрсетеді.

Берелдік сфинкстер әлдеқайда жинақы, ықшам әрі икемді. Олар жұмбақ кейіпкердің іштей күш түскен жай-күйін көрсетіп тұрғандай.

Төбесінде жалпақ (беткі жағынан жұмыр-томпақ) өсінділер бар. Олар бір-біріне қарама-қарсы жақтарға, бүйірлеріне қарай салбырап тұр. Бейнені жалпы үлгілеуде әр мүсін жеке айрықша сипаттарға, бет әлпетіне ие болған.

Киім элементіне ағаш түймелер жатады, олардың беткі бөлігінде арқардың тұтас мүсіндері ойып жасалған.

Баскиімдер әр түрлі. Кейбір жағдайларда шамамен әйел адамның жерлеу киімінің мол әшекейлерінен ерекше жұқа алтын тіліктерден жасалған қадамалар түріндегі кейбір бөлшектер, ал костюмнің өзінен баскиімнің және елтірі тонның бөліктері сақталған.

Сонымен, Қазақ Алтайы аумағындағы археологиялық зерттеудің тек археологияның кейбір мәселелерін шешуде ғана емес, сонымен қатар аймақтың тұтас мәдени-тарихи үрдістерін қайта құруда маңызды рөл атқаратын ескерткіштердің бірі ретінде маңызы зор.

Егер зерттеліп отырған ескерткіштердің қай мәдениетке жататыны барынша ықтималдығына қарай «пазырықтық» ретінде айқындалса, онда олардың этникалық нышаны анықталмаған күйінде қалады. Алтайдың қосалқы аймағының шегінде және оған іргелес жатқан аумақтарда аты аңызға айналған аримаспалар, «алтын күзетуші грифтер», аргиппейлер, исседондар және т.б. аталған мәдениетті құруы мүмкін халықтар біркелкі шоғырланбаған.

Берелден табылған бірегей заттар қарастырылып отырған дәуірдегі Қазақ Алтайындағы халықтың мәдениеті мен өнерінің деңгейі жоғары болғанын, сондай-ақ дүниетаным жүйесі күрделі болғанын көрсетеді. Арғы аталарымыздың мол мұрасын зерттеу – өте күрделі әрі жауапты іс, бірақ зерттеушілердің қажырлы еңбегі таңғаларлық жаңалықтар ашу арқылы жемісін береді.

Ежелгі көшпелілер өнерінің соны үлгілерінің қазіргі түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының бейнелеу, сәндік-қолданбалы өнерінің түпкі үлгілері екені біз үшін аса маңызды.

PERMAFROST IS THE GUARDIAN OF ANTIQUITIES

Z. Samashev

In the 1st millennium BC. on the vast expanses of Eurasia from Ordos to the Danube, the peoples inhabited by ancient and ancient Oriental written sources are mentioned under the name of the legendary Scythians, Saks, Sarmatians and others. They created a vivid culture of the era of ancient horsemen, as evidenced by the numerous burials in barrows and stone tombs, the grandiose sanctuaries of pagan gods, temporary stands, farm buildings, monuments of fine art, jewelry in animal style, household items found during archaeological excavations.

Burial mounds of the necropolis, researched since 1997 refer to this time. The monument is located in the Kazakh Altai, 7 km to the west of the village of Berel of the Katonkaragai district of the East Kazakhstan region of the Republic of Kazakhstan.

№ 11 оба. Қиял-ғажайып аң бейнесі бар үш өлшемді қапсырма
Курган № 11. Трехмерная бляха с изображением
фантастического зверя
Mound No. 11. Three-dimensional plaque with a picture of
a fantastic beast

The Berel burial ground consists of more than 100 burial-funeral constructions of various sizes. It is located on the third terrace above the floodplain, in a picturesque high-altitude valley, at an altitude of 1120 m. The valley of the Bukhtarma River is bounded by the mountain rivers Ak Berel (Akbulak), Bulanta, which flow into it.

Necropolis is formed by 4 groups of objects. It is based on several parallel chains of mounds stretched in the direction of NW-SE.

Under certain burial mounds from large clastic rocks, due to the natural and climatic features of the microdistrict, as well as other factors, certain conditions were created that contribute to the formation of the permafrost lens, therefore, in the funerary cells, objects accompanying the representatives of the highest nobility of the Saka nomad society, horse equipment and furniture made of wood, saddles and fabrics, wooden utensils, leather goods, felt. This is the uniqueness of such monuments.

In the area of the Berel mounds, the average depth of seasonal freezing of soil and soil is about 150 cm. It is extremely variable from year to year: from 250 to 60 cm. However, under the stone outline of the mound, the thermal conditions of the deposits differ sharply from the natural situation. Here, conditions arise that contribute to a very deep seasonal freezing, the formation of hops and even low-capacity arrays of permafrost (permafrost), which is usually called under kurgans permafrost. The stone outline of the mound has a high porosity, on it the snow cover is not continuous and usually thin. In addition, the stone material (metamorphic clay shales and aleurites of the Lower Paleozoic) has a high thermal conductivity. All this causes the deep penetration of cold waves to a great depth into the under kurgan thickness. This effect can be traced in natural conditions. Thus, coarse-fragmented talus, colluvium, and collapse deposits without fine-grained aggregate freeze much deeper than the adjoining lagged areas. During the expedition work at the foots of the slopes of the northwestern exposition, on the left side of the Bukhtarma valley, the permafrost massifs were found at altitudes of about 1100 m. These «islands» of permafrost provide a basis for lowering the altitude of the permafrost distribution in the Altai region by 800-900m compared to the previously known one. It should now be carried out at a high altitude of 1100 - 1000 m with the isolation of an independent belt of sporadic distribution of permafrost.

The geocryological conditions of one of the burial mounds (No. 11) are characterized by the following indicators. Under the central part of the rock outline, where it reaches a thickness of more than 2 - 2.5 m, the permafrost lens at the beginning of June 1999 was at a depth of 3 to 3.5 m to 5.5 - 6 m from the surface, the minimum temperature in it was fixed at -0.4° C. The diameter of the lens is about 10 m (with a diameter of the mound about 30 m). On the periphery of the rock outline, beyond the mentioned lens, where the thickness of the outline

is reduced to 1-1.5 meters, only a deep seasonal freezing (up to 2.5-3 m) and the formation of the overflights are possible.

For the area of the Berel mounds, a model has been developed that reflects the possibility of forming and preserving various types of frozen rocks (seasonal and perennial freezing, migrations), depending on the area and thickness of the rock outline.

In Altai, the periods of the greatest cooling have been found around 2000, 1200 and 600 years ago, and there was a significant glacial occurrence between 3000 and 1200 years ago. During the cooling periods, the average summer air temperatures were 2 to 2.5 ° C lower than today's, therefore, during the construction of the Berel burial mounds, there were more favorable conditions for the formation and preservation of permafrost.

During the 2,400-year history of these barrows, both natural variations in soil temperature and artificial temperatures occurred. The latter are associated with repeated reintroduction and subsequent robbery. This negatively reflected the stability of the negative temperature field under the mound and affected the safety of organic remains.

Thanks to the under kurgan lens of the permafrost it was found out that the ancient inhabitants of the Berel steppe built grandiose tombs for their rulers, in which it was possible for a long time to keep the bodies of the deceased imperishable. They owned the secrets of embalming, and their experience in building stone structures took into account the possibility of forming a seasonal permafrost lens in the burial chamber of the mound. Apparently, to achieve this goal, all activities related to funeral rituals were subordinated to strict regulations, according to which the departures of the deceased to another world could be carried out only in a certain period - at a certain time of the year.

In one of the burial mounds (No. 11), the reigning persons - a man and a woman were buried; They were placed in a log cut from a barrel of centuries-old larch and installed inside a log house. The northern wall of the log house housed 13 burial places. The deck was closed with a lid, hollowed out of a part of the larch trunk, its surface carefully processed and smoothed, impregnated with a special composition, giving the product a special strength. At the corners of the deck were four bronze, gold-plated sculptures of fantastic birds - eagle griffins, and they are shown in different ways: at the moment of take-off and landing.

Above, the frame was covered with a flooring of densely fitted half-parallel bars, covered with two layers of birch bark cloths with an inner lining of stems and twigs of the bush of the Kuril tea (*Dazifora fruticoza*).

On the head of the leader remained a complex wig. His hair was, apparently, cut short, but in the occipital part left a small bundle of hair, from which a twisted plait braided, convoluted horsehair. During life, a man wore a beard and mustache.

In the parietal part of the man's skull, traces of unfinished trephination are recorded, which have a two-fold explanation: either this is a routine manipulation to extract the brain from embalming, or an attempt to provide medical care to extract bone and blood clots from the wound when getting a strong

№ 11 оба. Аттың бетпердесіндегі таутеке мүйізінің ағаш үлгісі
Курган № 11. Деревянная модель рога горного козла,
увенчавшая конскую маску
Mound No. 11. The wooden model of the horn of a mountain goat,
crowned with a horse mask

injury from a stroke during a battle. On the ribs and vertebrae numerous intergrowth fractures were recorded, obtained at different periods of life.

The horses were laid in two tiers: in the lower one there are 7 and in the upper one - 6. The animals were sacrificed by striking the coin in the forehead. The burial of horses with a man was made for a purpose: they accompanied or delivered the deceased person to another world. For this, the animals were fully equipped, transformed with masks.

The horses were bridled and saddled, the heads of some of them dressed in masks. Details of horse equipment - from the bridle, breastplate, stitched belts - plaques, pendants, belt dividers - were made of wood, decorated with carved patterns and covered with gold foil and tin.

Among the images of animals placed on the objects of the decoration of horses, there are cat predators, mountain goats and sheep, moose, birds of prey and fantastic creatures - griffins; plant motifs. Especially popular in the art of the ancient nomads enjoyed the image of a fantastic creature, combined from the signs of several animals.

Objects of worship. To the subjects connected with the cult of the leader, we refer the symbol of power to the sculpture of the griffin from the burial mound No. 11. Originally it was defined by us as an element of the horse mask. However, it is very difficult to place such a large sculpture in the narrow space between the bases of the horns, that this is a standard - a symbolic attribute sign, a leader or a king guarding the gold of vultures, known by ancient sources.

Judging by the contour of the paws, the sculpture was mounted on a spherical base.

Sculpture of «tigrogrifon», made of larch. The creature is depicted with the hind legs bent under the belly and almost vertically set. The body is fierce, designed like a cat's predator (rather, a tiger), the back is arched. The chest is powerful, wide. The head is separated from the neck by a relief protrusion. Head is eagle (or like a neck), with a strongly curved beak. Upper leaf wide, lower - narrow. The oral slot is shown as an

arcuate through hole. Large forward projecting eyes with round convex pupils and separated deep grooves, surrounded by a relief roller. Laconically worked out a smooth relief of the waxen.

From the eyes to the lower jaw, there is a relief «collar» formed by petal projections. At different angles, this element simultaneously resembles the widespread motif of the head of a bird of prey with an eye and the horns of an archa with rings (or the head of grifo-arhar), which is quite acceptable in the light of the variants of «zoomorphic transformations» considered above.

The massive neck from above is provided with a smooth crest with relief grooves located about 8 mm apart. It is possible that this element of the sculpture mimics a horse's piercing tongue: a groove (depth 17 mm) with nests at the bottom for the attachment of horse hair bundles is cut from above.

The ears are plug-in and have a leaf-like shape. Leather horns are stretched back over the neck, have rounded up ends. On the body of the griffin grooves for fastening the wings (most likely, leather) have been preserved. Legs with embossed soft paws. The tail was plug-in, but only the hole was preserved.

Dimensions of the sculpture: length from the beak to the base of the tail is 330 mm, the height from the base of the front paws to the top of the mane is 235 mm, the height from the

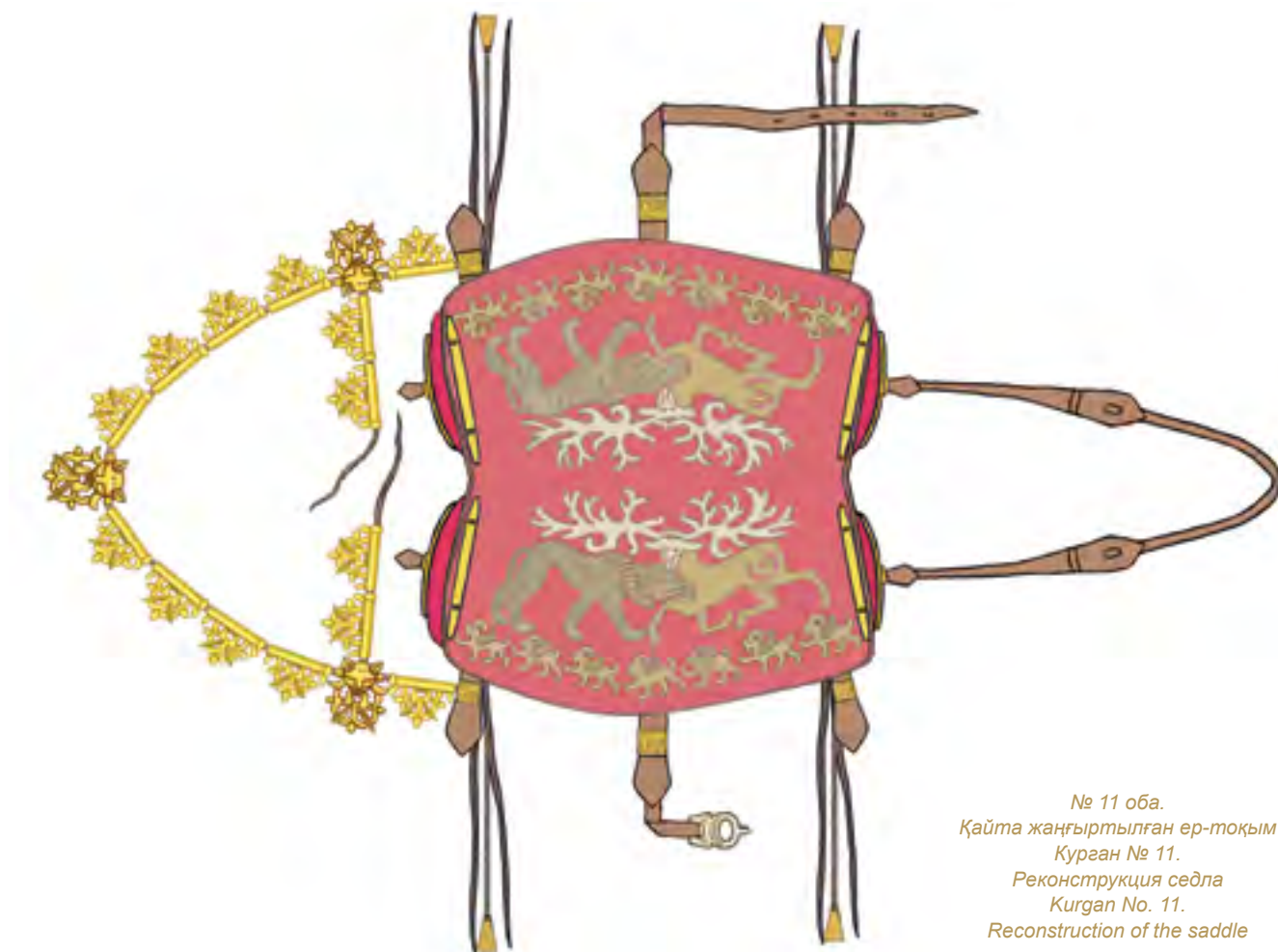
bending of the hind legs to the croup is 135 mm. The trunk from the chest to the base of the tail is 220 mm long, the thickness of the breast is 80 mm, the thickness of the croup is 68 mm.

The cuts on the bottom of the sculpture suggest that the object is fixed to a spherical surface. For fixing to the surface, through holes are made at the base of the claws of the front and hind paws, on the bend of the hind legs.

The slightly open beak and the absence of a tuft in the Berel griffin are typically local, Altai characters. Such details in the image of the griffin, like a smooth, as if trimmed comb, «collar» were widespread in the art of the Middle East of this historical era.

The sculpture of the tigrogrifon originally looked like a polychrome article: the beak and claws of the paws were completely covered in gold, and the oblique alternation of narrow gold and tin plates on the body imitated the striped tiger skin. Leather horns and a dense mane of evenly cropped horsehair, and also the tail, were apparently painted red.

One of the most favorite subjects related to the mytho-ritual complex of ancient nomads is the so-called tearing scene by a cat predator herbivore. It is represented by the ancient Berel with numerous badges. Semantically adjacent to them are images of the ungulate's head in the beak of an eagle-headed griffin.

№ 11 оба.
Қайта жаңғыртылған ер-тоқым
Курган № 11.
Реконструкция седла
Kurgan No. 11.
Reconstruction of the saddle

Exceptional interest is represented by massive three-dimensional plates, which were usually placed on the harness's harnesses, marking the nodal elements. The horizontal part of these plaques equally contains images of both fantastic animals and real representatives of the faunal complex of the Kazakh Altai.

Along with the highly artistic images of animals embodied in the tree, the works of the greatest masters are depicted in the materials of the Berel burial mounds, imprinted in the felt material familiar to the nomad, as well as in woolen threads, from which the true masterpieces of ancient art were created - appliques from animalistic images, plant and zoomorphic motives.

Completely new in the collection of Berel burial mounds is the figure of a winged horse in a horned mask, made of woolen threads with the help of a special device like a hook. The combination of the highest manufacturing technology, the original interpretation of the favorite image and the choice of colors give this product a special attraction.

Of interest are miniature wooden, gold foil-covered sculptures of sphinxes - fantastic creatures with the body of a cat's predator and human face. The heads of the sphinxes are crowned with horned crowns. Since the burials were robbed, it is difficult to establish the original purpose of these sculptures, perhaps they are an integral part of the costume, for example, they could decorate the headdress.

The sign of the ceremonial dressing of horses is the horns of animals, crowned masks. Wooden sculptures in the form of horns of a mountain goat have a deep meaning and go far beyond the usual decorative and applied applications of similar products. The image of the mountain goat is interconnected with the rest of the ceremonial elements of the horse of the supreme leader. This can be linked to the idea of the chosenness of the buried person. Mountain goat - the inhabitant of heavenly peaks, a special sphere of space, accessible only to the chosen, was interpreted as an attribute of the leader. The horns of mountain goats on the head masks of the three horses of the leader emphasized the divine essence and the chosenness of the earthly ruler. Note that the horns of mountain goats, as well as the horns of deer, moose, bull, argali occupy a special place in the art and mythology of different peoples.

Burial of a large number of riding horses in the graves of the nomadic nobility undoubtedly emphasizes their high social status, as well as an attempt to preserve the bodies of the deceased lords in the imperishable form. The embalming of the deceased and the construction of log houses and special decks, carved from the ancient larch, traced in Berel, was widespread in the burial practice of the ancient nomads of the Altai. Clearly, the mummification was dictated by the desire to save for a long period of time, perhaps, to continue living in otherness.

Note that in burial mounds Berel found, thanks to the lenses of permafrost, a large number of wooden artifacts and structural elements of funerary structures, which allowed us to clarify some features of the technological and technological cycle of wood processing by ancient masters.

The thread of the ancient nomads was a special type of wood processing, which included, in addition to the basic

*№ 5 оба. Әйел баскиімінің тігілмелі әшекейлері
Курган № 5. Нашивные украшения женского
головного убора
Mound № 5. Narrative embellishments of the female headdress*

operations of the technological cycle, a number of additional techniques for processing the material with which the carved woodwork acquired a finished appearance.

Technical and technological analysis made it possible to identify seven functional groups of wooden objects with carvings: human decorations, horse ornaments, weapons, vehicles, household items, dishes, objects of worship and musical.

The degree of complexity of the carving is divided into simple, complex and artistic. A simple thread was used to make various household items: stakes, wedges, keys, nagels, pins, sticks, tool handles, shovels, hammers, whorls (stick stirrers); wooden nails, etc. A complex carving required some skills, great practice and an accurate eye.

Difficult to manufacture for the carvers were weapons: shields from standardized poles, sheaths for daggers and knives, coins of coins, bases of complex composite bows (kibits, backs and shoulders), arrows of arrows; vehicles with all the rigging: hubs and spokes of wheels for chariots, body racks; tableware: table-tops of dish-tables, round legs with spikes, cup-

shaped vessels with handles, bowls; six-legged rods with round tops and other wooden objects without ornament elements.

Art carving on the complexity of performance can be divided into: complex and super complicated. Complicated was used when cutting ornaments on bas-relief frames of leather quivers; figured cases - bases for metal plates of mirrors; Native plaques with relief for typing belts; flat-relief ornaments of the horse: headbands, forks, saddle pendant badges; shaped handles of cup-shaped vessels; musical instruments. Supercomplex thread required a jewelry possession of the instrument.

Study of the planes and ends of more than a hundred large wooden objects from burial mounds. Many pieces of logs, poles, sticks, fragments of the sides of the deck and several hundred carvings have revealed a whole set of tools for processing wood

Tracological and comparative typological analysis of fingerprints showed that the masters of woodworkers used

the following types of tools in their arsenal. Cutters: ax, adzo. Percussion: a hammer, a beater. Complex action: chisel, chisel. Cutting: knife. Cutting-turning: an awl-colisaur, drills of different diameters from 0.8 mm to 5 mm. In addition to the traces of tools of ancient carpenters Berel, on the severed plaques of the ceiling of the funerary chamber ceiling and the sides of the deck, fingerprints of tools of robbers left behind when the funeral was desecrated.

More than ten remains of the saddle have been found in two burial mounds of Berel. According to the design features Berel samples, of course, refer to the saddles of the classic Pazyryk type: they had peripheries in the form of chest and tail straps, a felt tire with various pendants, often decorated with magnificent applications depicting scenes of a procession of fantastic creatures. At one of the horses, which stands out from all the golden-rusty suits, the saddle was decorated with an appliqué depicting the scene of the deer's tigrogriphon tearing.

Mummified corpses of horses in some mounds, with preserved red hair, also allowed to determine the suit of horses. In addition, soft tissue of animals and stomach contents were preserved. When washing the contents of the digestive tract, there were no fruits and seeds that could be identified, but the remains of the needles, fragments of the stalk of cereals, fibers of bast were found.

12 samples of seven horses were taken for palynological analysis. Two palynocomplexes were studied. A small number of pollen grains has been established for palynocomplex A. This is mainly pollen of *Pinus sibirica*, *Larix* sp., *Betula* sp., *Betula rotundifolia* Spach., *Alnus* sp., *Berberis* sp., *Artemisia sericea* Web., Pollen of representatives of the families Poaceae, Chenopodiaceae, as well as spores of ferns, mosses, and plains.

In the palynocomplex There is a lot of pollen, it is well preserved, the species diversity considerably increases, there are separate anthers, fragments of cuticles of leaves. Single pollen grains of conifers (*Pinus* sp., *Larix* sp., *Abies* sp.,), And silver-colored (*Betula* sp.) Are established. The basis of the complex (up to 90%) is pollen of herbaceous plants from the families Poaceae, Asteraceae (representatives of the genera *Serratula* sp., *Sonchus* sp., *Taraxacum* sp., *Artemisia* sp.), Chenopodiaceae, Convolvulaceae, Geraniaceae, Caryophyllaceae, Saxifragaaceae (*Saxifraga* sp.) , Rosaceae.

The timing of the flowering of Altai plants, the pollen of which is represented in palynocomplexes, falls on June-July. According to the preliminary conclusion of the paleobotany, the burial was carried out during this period of time. Differences in the composition of the palynocomplexes may be due to differences in the forage lands of mountain pastures, which are due to the vertical zoning of the vegetation cover. At the same time, we do not exclude that the change in the composition of the plant component of the digestive tract of horses is related to the conditions of preservation (the lower tier of animals is better preserved than the upper one).

Permafrost allowed to find out that the tree used for the construction of the funerary structure was felled in different years (with an interval of 21 years). This fact can be explained by the repeated use of blanks (from other buildings) or the use

№ 11 оба. Аттың қайта жаңғыртылған салтанатты-жерлеулік жабдықтары
Курган № 11. Реконструкция парадно-погребального убранства коня
Mound № 11. Reconstruction of the ceremonial-funerary decoration of the horse

of dead trees. It was revealed that in different years logging was conducted in various places. So, the larch for the manufacture of the deck was cut down elsewhere, that is not where the tree was harvested, for the construction of a log and the closure of the grave pit.

Bright materials were obtained in the burial mound No. 9, including a small bronze «censer» with two tubules located on each side, possibly serving for the release of smoke or steam. Inside the ritual vessel were eight round small river pebbles, some of which split, most likely from a sharp temperature drop.

In addition, we note the find of the wooden staircase. Here, too, were found numerous gold stripes from ceremonial clothes, miniature sculptures of sphinxes and griffins. Here, the fact of extracting bone marrow from tubular bones from a woman buried beside a deck of the Saka nobility is recorded.

In another barrow (No. 10), which also contained a man's burial in a log from a solid larch trunk, installed inside a two-member log-chamber, made of larch half-timbered and 10 riding horses of red-colored suits in full decorative decoration. Here, samples of saddles with unique applications containing, including images of fantastic polymorphous creatures - a profile of a man with a beard and mustaches, head is crowned with horns of a mountain goat, a winged body of a predator, resembles a lion, a short tail is decorated in the form of a shamrock. The outlines of the image are decorated with thin woolen threads. Such graphic compositions - the procession of mythical beasts were discovered for the first time in the art of ancient nomads of Central Asia, which confirms the originality and autochthonousness of this art. The image of winged lions, sphinxes, gopatsahs, centaurs and other polymorphic characters is found in the art of many ancient peoples and regions, including Assyro-Babylonian, Mesopotamian, etc. However, our samples differ from them by a whole series of elements that reflect the canons of the pictorial tradition, characteristic only of the ancient Altaic cattle-breeding peoples.

Various types and elements of male and female costumes are represented in Berelian mounds of Pazyryk time - winter, summer, upper.

In some cases, the elements of the costume have been preserved, in the form of various ornaments. For example, a wooden three-dimensional sculpture of an ungulate animal, more likely, a deer with inserted leather horns (not preserved), on the shoulder blade and thigh of which are cut images of the head of the argali; the two-dimensional composition of a lying hoofed animal and a gilded large statuette of argali on long legs, adapted for insertion into some basis, found among the discarded objects (barrow No. 10), are undoubtedly adornments of a helmet-shaped felt headdress.

The elements of the decoration of the ceremonial dress, rather, of the women, are probably the gilded miniature sculptures of the «sphinxes» made of wood found within the framework, mainly in the space between the deck and the western wall of the intravaginal funerary construction, and also on the lid of the barrow of the burial mound No. 11. There are several, among them there are left- and right-handed, as well as central - with one head and two merged torsos. We

will describe only one of these sculptures. «Sphinx» is depicted with the torso of a cat predator, in a lying pose, facing left. The front paws lie before the trunk (stretched out), probably schematically showing both paws, fingers (or claws). The paw reminds of a fist clenched in the fist. The chest and neck of the sphinx are quite wide, powerful. The waist tapers to the belly. The hind leg is thin, neat. In the area of the knee fold is a small through hole, 0.1 cm in diameter. The hole is apparently intended for sewing the article.

A small flat head on a thick vertical neck. The face is turned to the left, straight. A sharp chin, an elongated face is contoured as if the face were peeping out of the hood. The sloping forehead is depicted in relief, in the form of curved inserts - depressions of the eye cavities. In their depths, in the low relief protrude tear-shaped little eyes. They are separated by a short, broad nose. The outer corners of the eye cavities are long, lowered. The mouth is indicated by a point-like depression (the corners of the mouth are roundedly extended). Ears stick upward. The mimicry of these creatures fixes the different stages of a person's state.

Berel's sphinxes are laconic, compact and mobile. They seem to reflect the state of internal tension of the mysterious character.

On the vertex flattened (from the front side of the rounded-convex) sprouts. They hang in opposite sides, at the sides. With the general principle of modeling the image, each figure is endowed with individual distinctive features, facial expressions.

The clothing element includes wooden buttons, on the front part of which are cut twisted whole figures of a mountain sheep.

A variety of headgear. In some cases, from the rich decoration of the burial vestments, presumably female, fragments in the form of strips of especially thin gold plates, and from the costume itself - fragments of the headdress and fur coat were preserved.

Thus, archaeological research in the territory of the Kazakh Altai has serious prospects as one of the monuments that plays an important role not only in solving certain archeological problems, but also in reconstructing the cultural and historical processes of the region as a whole.

If the cultural affiliation of the investigated monuments is determined with a greater degree of probability as «Pazyryk», then their ethnic attribution remains open. There is no unanimity in the precise localization within the Altai subregion and adjacent territories of the legendary arimasov, «guarding the gold of the vultures,» argyppe, issedonov and other possible creators of this culture.

Unique finds from Berel testify to the high level of culture and art, as well as to the complex system of world outlook of the population of the Kazakh Altai in the epoch under consideration. Studying the richest legacy of our ancestors is a very difficult and responsible affair, but hard work of researchers is rewarded with amazing discoveries.

For us it is extremely important that samples of the art of ancient nomads served as prototypes of fine, decorative and applied art of modern Turkic peoples, including Kazakhs.

ВЕЧНАЯ МЕРЗЛОТА – ХРАНИТЕЛЬНИЦА ДРЕВНОСТЕЙ

3. Самашев

В I тыс. до н.э. на огромных просторах Евразии от Ордоса до Дуная обитали народы, которые в античных и древневосточных письменных источниках упоминаются под именем легендарных скифов, саков, сарматов и других. Они создали яркую культуру эпохи древнего всадничества, о которой свидетельствуют многочисленные захоронения в курганах и каменных гробницах, грандиозные святилища языческих богов, временные стоянки, хозяйственные сооружения, памятники изобразительного искусства, ювелирные изделия в зверином стиле, бытовые вещи, обнаруженные при археологических раскопках.

Курганы некрополя Берел, исследуемые с 1997 г., относятся к этому времени. Памятник находится в Казахском Алтае, в 7 км к западу от с. Берел Катонкарагайского района Восточно-Казахстанской области Республики Казахстан.

Могильник Берел состоит из более чем 100 погребально-поминальных сооружений различной величины. Он расположен на третьей надпойменной террасе, в живописной высокогорной долине, на абсолютной высоте 1120 м. Долина реки Бухтарма ограничена горными реками Ак Берел (Акбулак), Буланты, впадающими в нее.

Некрополь образован четырьмя группами объектов. Основу его составляет несколько параллельных цепочек курганов, вытянутых в направлении СЗ-ЮВ.

Под некоторыми курганами Береля из крупнообломочных пород, в силу природно-климатических особенностей микрорайона, а также других факторов, создавались определенные условия, способствующие образованию линзы мерзлоты, поэтому в погребальных камерах неплохо сохранились предметы, сопровождавшие в инобытие представителей высшей знати сакского кочевого общества –

одежда, конское снаряжение и убранство из дерева, седла и ткани, деревянная посуда, изделия из кожи, войлока. В этом заключается уникальность подобных памятников.

В районе Берельских курганов средняя глубина сезонного промерзания почво-грунтов составляет около 150 см. Она крайне изменчива от года к году: от 250 до 60 см. Однако под каменной наброской кургана термические условия отложений резко отличаются от естественной обстановки. Здесь возникают условия, способствующие очень глубокому сезонному промерзанию, формированию перелетков и даже маломощных массивов вечной (многолетней) мерзлоты, которую обычно именуют подкурганной мерзлотой. Каменная наброска кургана обладает высокой пористостью, на ней снежный покров не сплошной и обычно маломощный. Кроме того, камень обладает высокой теплопроводностью. Все это обуславливает глубокое проникновение волн холода на большую глубину в подкургановую толщу. Эффект этот прослеживается и в естественных условиях. Во время экспедиционных работ у подножий склонов северо-западной экспозиции по левому борту долины Бухтармы были обнаружены массивы вечной мерзлоты на абсолютных высотах около 1100 м. Эти «острова» вечной мерзлоты дают основание для снижения высотной границы распространения многолетней мерзлоты на Алтае на 800–900 м по сравнению с ранее известной. Ее теперь следует проводить на высотном уровне 1100–1000 м.

Геокриологические условия одного из курганов (№ 11) характеризуются следующими показателями. Под центральной частью каменной наброски, где она достигает толщины более 2–2,5 м, линза вечной мерзлоты в начале июня 1999 г. находилась на глубинах от 3–3,5 м до 5,5–6 м от дневной поверхности, минимальная температура в ней была зафиксирована в -0,4 С. Диаметр линзы около 10 м (при диаметре кургана около 30 м). По периферии каменной наброски, за пределами упомянутой линзы, там, где мощность наброски уменьшается до 1–1,5 м, возможно лишь глубокое сезонное промерзание (до 2,5–3 м) и формирование перелетков.

Для района Берельских курганов разработана модель, отражающая возможность формирования и сохранения различных типов мерзлых пород (сезонного и многолетнего промерзания, перелетков) в зависимости от площади и мощности каменной наброски.

На Алтае выявлены периоды наибольших похолоданий около 2000, 1200 и 600 лет назад, а также отмечено значительное наступление ледников между 3000 и 1200 лет назад. В периоды похолоданий средние летние температуры воздуха были на 2–2,5°С ниже современных, следовательно, во время сооружения берельских курганов были более благоприятные условия для формирования и сохранения многолетней мерзлоты.

На протяжении 2400-летней истории в этих курганах происходили как естественные колебания температуры

№ 11 оба. Жолбарыс-грифон мүсіні
Курган № 11. Скульптура тигрогрифона
Mound No. 11. Sculpture of the Tigrogriffon

грунтов, так и искусственные. Последние связаны с повторным подзахоронением и последующим ограблением. Это негативно отражалось на устойчивости отрицательного температурного поля под курганом и влияло на сохранность органических останков.

Благодаря наличию подкурганной линзы мерзлоты было выяснено, что древние жители берельской степи сооружали грандиозные усыпальницы для своих правителей, в которых возможным было длительное время сохранить тела усопших нетленными. Они владели секретами бальзамирования, а их опыт строительства каменных конструкций учитывал возможность формирования сезонной линзы мерзлоты в погребальной камере кургана. Видимо, для достижения этой цели все мероприятия, связанные с погребальным ритуалом, были подчинены строгому регламенту, по которому проводы покойника в мир иной можно было осуществить только в определенный период – в определенное время года.

В одном из курганов (№ 11) были погребены царствующие персоны – мужчина и женщина; их уложили в колоду, вырубленную из ствола многовековой лиственницы и установленную внутри сруба. За северной стенкой сруба располагалось захоронение 13 коней. Колода была закрыта крышкой, выдолбленной из части ствола лиственницы, ее поверхность тщательно обработана и заглажена, пропитана специальным составом, придающим изделию особую прочность. По углам крышки колоды были установлены четыре бронзовые, покрытые золотом, скульптуры фантастических птиц – орлиных грифонов, причем, они показаны по-разному: в момент взлета и посадки.

Сверху сруб перекрывался настилом из плотно подогнанных друг к другу полубрусьев, покрытых двумя слоями берестяных полотнищ с внутренней прокладкой из стеблей и веточек кустарника курильского чая (*Dazifora fruticoza*).

На голове вождя сохранился сложный парик. Его волосы были, видимо, коротко острижены, но в затылочной части оставлен небольшой пучок волос, из которых скручен жгут-косичка, перевитая конским волосом. При жизни мужчина носил бороду и усы.

В теменной части черепа мужчины зафиксированы следы незавершенной трепанации, которые имеют пока двоякое объяснение – либо это обычная манипуляция для извлечения мозга при бальзамировании, либо попытка оказания медицинской помощи с целью извлечения из раны осколков костей и сгустков крови при получении сильной травмы от удара во время битвы. На ребрах и позвонках зафиксированы многочисленные сросшиеся переломы, полученные в разные периоды жизни.

Кони были уложены в два яруса: в нижнем расположено семь и в верхнем – шесть. Животных умерщвляли ударом чекана в лоб. Сопогревание лошадей с человеком производилось с определенной целью: они сопровождали или доставляли умершего в иной мир. Для этого животных полностью снаряжали, преобразовывали с помощью масок.

Кони были взнузданы и оседланы, головы некоторых из них облачены в маски. Детали конского снаряжения – от узды, нагрудного, подхвостного ремней, бляхи, псалии,

№ 11 оба. Тоқымның сәндік бастырмасы
Курган № 11. Апликация седла
Mound No. 11. Application of the saddle

подвески, разделители ремней были изготовлены из дерева, украшены резными узорами и покрыты золотой фольгой и оловом.

Среди образов животных, помещенных на предметах убранства коней, присутствуют кошачьи хищники, горные козлы и бараны, лоси, хищные птицы и фантастические существа – грифоны; растительные мотивы. Особой популярностью в искусстве древних кочевников пользовался образ фантастического существа, скомбинированного из признаков нескольких животных.

Предметы культа. К предметам, связанным с культом вождя, символу власти мы относим скульптуру грифона из кургана № 11. Первоначально она определялась нами как элемент конской маски. Однако такую большую скульптуру поместить в узкое пространство между основаниями рогов очень трудно, поэтому была выдвинута другая версия о том, что это штандарт – символический знак-атрибут, вождя или царя «стерегущих золото грифов», известных по античным источникам.

Судя по контуру лап, скульптура устанавливалась на сферическую основу. Скульптура «тигрогрифона», изготовлена из лиственницы. Существо изображено с подогнутыми под брюхо задними и почти вертикально поставленными передними ногами. Туловище поджарое, оформлено как у кошачьего хищника (скорее, тигра), спина выгнутая. Грудь мощная, широкая. Голова отделена от шеи рельефным выступом. Голова орлиная (или как у грифа), с сильно загнутым клювом. Ротовая щель показана в виде дуговидного сквозного отверстия. Большие выступающие вперед глаза с круглыми выпуклыми зрачками и выделенными углублен-

№ 11 оба. Ат әбзелдерінің әшекейлері
Курган № 11. Украшения конского снаряжения
Mound № 11. Ornaments of horse equipment

ными бороздками, обведены рельефным валиком. Лако-нично проработан плавный рельеф восковицы.

От глаз до нижней челюсти проходит рельефный «воротничок», образованный лепестковыми выступами. При разных ракурсах данный элемент одновременно напоминает широко распространенный мотив головы хищной птицы с глазом и рога архара с кольцами (или голову грифо-архара), что вполне допустимо в свете «зооморфных превращений».

Массивная шея сверху снабжена ровным гребнем с рельефными бороздками, расположенными на расстоянии примерно 8 мм друг от друга. Возможно, что этот элемент скульптуры имитирует конский нагривник: у него сверху вырезан паз (глубиной 17 мм) с гнездами на дне для крепления пучков конских волос.

Уши вставные и имеют листовидную форму. Кожаные рога вытянуты назад над шеей, имеют закругленные верх концы. На туловище грифона сохранились пазы для крепления крыльев (скорее всего, кожаных). Ноги с рельефно проработанными мягкими лапами. Хвост был вставной, но сохранилось лишь отверстие.

Размеры скульптуры: длина от клюва до основания хвоста 330 мм, высота от основания передних лап до верха гривы 235 мм, высота от изгиба задних лап до крупа 135

мм. Туловище от груди до основания хвоста длиной 220 мм, толщина груди 80 мм, толщина крупа 68 мм.

Срезы на нижней части скульптуры позволяют предположить о креплении данного предмета на сферическую поверхность. Для крепления к поверхности выполнены сквозные отверстия в основании когтей передних и задних лап, на сгибе задних лап.

Чуть приоткрытый клюв и отсутствие хохолка у берельского грифона является типично местным, алтайским признаком. Такие детали в изображении грифона, как ровный, как бы подстриженный гребень, «воротничок» имели широкое распространение в искусстве Среднего Востока данной исторической эпохи.

Скульптура «тигрогрифона» первоначально выглядела, видимо, как полихромное изделие: клюв и когти лап были полностью покрыты золотом, а наклонное чередование узких золотых и оловянных пластин на корпусе имитировали полосатую шкуру тигра. Кожаные рога и плотная грива из ровно стриженных конских волос, а также хвост, по-видимому, были покрашены в красный цвет.

Одним из наиболее излюбленных сюжетов, связанных с мифо-ритуальным комплексом древних номадов, является так называемая сцена терзания кошачьим хищником травоядного. Он представлен у древних берельцев многочис-

ленными бляхами. Семантически к ним примыкают изображения головы копытного в клюве орлиноголового грифона.

Исключительный интерес представляют массивные трехмерные бляхи, которые обычно, размещались на ремнях парадного убранства коней, маркируя узловые элементы. Горизонтальная часть этих блях одинаково содержит изображения как фантастических животных, так и реальных представителей фаунистического комплекса Казахского Алтая.

Наряду с высокохудожественными изображениями животных, воплощенных в дереве, в материалах берельских курганов присутствуют произведения величайших мастеров, запечатленные в привычном для кочевника материале – войлоке, а также в шерстяных нитях, из которых создавались истинные шедевры древнего искусства – аппликации из анималистических образов, растительных и зооморфных мотивов.

Совершенно новым в коллекции берельских курганов является фигура крылатого коня в рогатой маске, изготовленная из шерстяных нитей при помощи специального приспособления наподобие крючка. Сочетание высочайшей технологии изготовления, оригинальная трактовка излюбленного образа и выбор цветовой гаммы придают этому произведению особую привлекательность.

Интерес представляют миниатюрные деревянные, покрытые золотой фольгой скульптуры сфинксов – фантастических существ с телом кошачьего хищника и человеческим ликом. Головы сфинксов увенчаны рогатыми коронами. Поскольку погребения были ограблены, трудно установить первоначальное предназначение этих скульптур, возможно, они являются составным элементом костюма, например, могли украшать головной убор.

Знаковым элементом парадного облачения коней являются рога животных, венчавшие маски. Деревянные скульптуры в виде рогов горного козла имеют глубокий смысл и выходят далеко за рамки обычного декоративно-прикладного назначения подобных изделий. Образ горного козла взаимосвязан с остальными элементами парадного убранства коня верховного вождя. Это может быть увязано с идеей избранности погребенного человека. Горный козел – обитатель небесных вершин, особой сферы пространства, доступной только избранным, осмысливался как атрибут вождя. Рога горных козлов на головных масках трех коней вождя подчеркивали божественную сущность и избранность земного владыки. Отметим, что рога горных козлов, равно как и рога оленя, лося, быка, архара занимают особое место в искусстве и мифологии различных народов.

Погребение большого количества верховых лошадей в могилах кочевой знати, безусловно, подчеркивает их высокий социальный статус, также как и попытка сохранения в нетленном виде тел усопших владык. Бальзамирование умерших и сооружение для них срубов и специальных колод, выдолбленных из вековых лиственниц, прослеживаемое в Берели, было широко распространено в погребальной практике древних кочевников Алтая. Ясно что, мумификация диктовалась стремлением сохранить на

длительный период времени, возможно, для продолжения жизни в инобытие.

Отметим, что в курганах могильника Берел найдено, благодаря линзе вечной мерзлоты большое количество деревянных артефактов и конструктивных элементов погребальных сооружений, что позволило нам выяснить некоторые особенности технико-технологического цикла обработки дерева древними мастерами.

Резьба у древних кочевников была особым видом обработки дерева, включавшим помимо основных операций технологического цикла еще и ряд дополнительных приемов обработки материала, с помощью которых резное изделие из дерева приобретало законченный вид.

Технико-технологический анализ выявил семь функциональных групп деревянных предметов с резьбой: украшения человека, украшения коня, предметы вооружения, средства передвижения, предметы хозяйственно-бытового назначения, посуда, предметы культа и музыкальные инструменты.

По степени сложности исполнения резьба подразделяется на простую, сложную и художественную. Простая резьба применялась для изготовления разнообразных хозяйственно-бытовых предметов: кольев, клиньев, шпонок, нагелей, штифтов, палок, рукоятей инструментов, лопат, молотов, пешней, мучков (палки-мешалки); деревянных гвоздей и т.д. Сложная резьба требовала некоторых навыков, большой практики и точного глазомера.

Сложными в изготовлении для резчиков были предметы вооружения: наборные щиты из стандартизованных древков, ножны для кинжалов и ножей, рукояти чеканов, основы сложносоставных луков, древки стрел; средства передвижения со всей оснасткой: ступицы и спицы колес для колесниц, стойки кузовов; посуда: емкости-столешницы блюdstоликов, круглые ножки с шипами, кружковидные сосуды с рукоятью, миски; древки шестиног с круглыми навершиями и другие деревянные предметы без элементов орнамента.

Художественную резьбу по сложности исполнения можно подразделить на: сложную и сверхсложную. Сложная применялась при вырезании орнаментов на барельефных каркасах кожаных колчанов; фигурных футляров – основ для металлических пластин зеркал; нашивных блях с

№ 11 оба. Жыртқыштардың басы түріндегі қапсырма-салпыншақтар
Курган № 11. Бляшки-подвески в виде головы хищников
Mound № 11. Plaques-pendants in the form of a head of predators

№ 11 оба. Ат жүеінің қиял-ғажайып аңдар түріндегі айырығы
Курган № 11. Развилка конской узды в виде
фантастических зверей
Mound No. 11. The development of the horse's bridle in the
form of fantastic beasts

рельефом для наборных поясов; плоскорельефных украшений коня: налобные бляхи, псалии, развилки, седельные подвесные бляхи, нахолники, нагривники; фигурные ручки кружковидных сосудов; музыкальные инструменты. Сверхсложная резьба требовала ювелирного владения инструментом.

Исследование плоскостей и торцов более ста крупных деревянных предметов из курганов множество обломков бревен, жердей, палок, фрагментов бортов колоды и нескольких сотен резных украшений позволило выявить целый набор инструментов для обработки дерева.

Трасологический и сравнительно-типологический анализы следов-отпечатков показали, что мастера-деревообрабочники использовали в своем арсенале следующие виды инструментов. Рубящие: топор, тесло. Ударные: молот, колотушка. Комплексного действия: долото, стамеска. Режущие: нож. Режуще-поворачивающие: шило-колизавр, сверла разного диаметра от 0,8 мм до 5 мм. Кроме следов инструментов древних плотников Береля, на перерубленных плахах перекрытия потолка погребальной камеры и

бортах колоды выявлены отпечатки следов инструментов грабителей, оставленных при осквернении погребения.

В двух курганах Береля пока обнаружены более десяти остатков седла. По конструктивным особенностям берельские образцы, безусловно, относятся к седлам классического пазырыкского типа: имели периферии в виде нагрудных и подхвостных ремней, войлочную покрышку с различными подвесками, нередко украшенную великолепными аппликациями, изображающими сцены шествия фантастических существ. У одной из лошадей, выделяющейся из всех золотисто-рыжей мастью, седло было украшено аппликацией, изображающей сцену терзания оленя тигрогрифоном.

Мумифицированные трупы лошадей в некоторых курганах, с сохранившейся рыжей шерстью, также позволили определить масть коней. Кроме того, сохранились мягкие ткани животных и содержимое желудков. При отмывании содержимого пищеварительного тракта не было выявлено плодов и семян, пригодных для определения, но были обнаружены остатки хвоинок, фрагменты стеблей злаков, волокна луба.

На палинологический анализ было взято 12 образцов из семи лошадей. Было изучено два палинокомплекса. Для палинокомплекса А установлено незначительное число пыльцевых зерен. В основном это пыльца *Pinus sibirica*, *Larix sp.*, *Betula sp.*, *Betula rotundifolia Spach.*, *Alnus sp.*, *Berberis sp.*, *Artemisia sericea Web.*, пыльца представителей семейств *Poaceae*, *Chenopodiaceae*, а также споры папоротников, мхов, плаунов.

В палинокомплексе В пыльцы много, она хорошей сохранности, заметно увеличивается видовое разнообразие, встречаются отдельные пыльники, фрагменты кутикул листьев. Установлены единичные пыльцевые зерна хвойных (*Pinus sp.*, *Larix sp.*, *Abies sp.*), сережкоцветных (*Betula sp.*). Основу комплекса (до 90%) составляет пыльца травянистых растений из семейств *Poaceae*, *Asteraceae* (представители родов *Serratula sp.*, *Sonchus sp.*, *Taraxacum sp.*, *Artemisia sp.*), *Chenopodiaceae*, *Convolvulaceae*, *Geraniaceae*, *Caryophyllaceae*, *Saxifragaaceae* (*Saxifraga sp.*), *Rosaceae*.

Сроки цветения алтайских растений, пыльца которых представлена в палинокомплексах, приходятся на июнь-июль. По предварительному заключению палеоботаников, захоронение было произведено в этот отрезок времени. Различия в составах палинокомплексов, возможно, связаны с различиями кормовых угодий горных пастбищ, которые обусловлены вертикальной зональностью растительного покрова. В то же время мы не исключаем, что изменение в составе растительного компонента пищеварительного тракта лошадей связано с условиями сохранности (нижний ярус животных сохранился лучше, чем верхний).

Мерзлота позволила выяснить, что дерево, использовавшееся для строительства погребальной конструкции, срублено в разные годы (с интервалом в 21 год). Этот факт может объясняться неоднократным использованием заготовок (из других построек) или использованием сухостойных деревьев. Выявлено, что в разные годы заготовка древесины велась в различных местах. Так, лиственница

для изготовления колоды была срублена в другом месте, то есть не там, где заготавливалось дерево, для сооружения сруба и перекрытия могильной ямы.

Яркие материалы получены в кургане № 9, в числе которых небольшая бронзовая «курильница» с двумя, расположенными по бокам, трубочками, служившими, возможно, для выпуска дыма или пара. Внутри ритуального сосуда находилось восемь округлых маленьких речных камешков, некоторые из которых раскололись, вероятнее всего, от резкого перепада температур.

Кроме того, отметим находку деревянной лестницы. Здесь же обнаружены многочисленные золотые нашивки от парадной одежды, миниатюрные скульптуры сфинксов и грифонов.

В другом кургане (№ 10), который также содержал захоронение человека в колоде из цельного ствола лиственницы, установленной внутри двухвенцового сруба-камеры, выполненной из лиственничных полубрусьев и десяти верховых коней рыжей масти в полном парадном убранстве. Здесь получены образцы седел с уникальными аппликациями, содержащими, в том числе и образы фантастических полиморфных существ – профиль человека с бородой и усами, голова увенчана рогами горного козла, крылатое туловище хищника, напоминает льва, короткий хвост оформлен в виде трилистника. Контуры изображения оформлены тонкими шерстяными нитками. Такие изобразительные композиции – шествие мифических зверей, обнаружены впервые в искусстве древних кочевников Центральной Азии, что подтверждает оригинальность и автохтонность этого искусства. Образы крылатых львов, сфинксов, кентавров и других полиморфных персонажей встречается в искусстве многих древних народов и регионов, в том числе ассиро-вавилонском, месопотамском и т.д. Однако, наши образцы отличаются от них целым рядом элементов, отражающих каноны изобразительной традиции, характерной только для древнеалтайских скотоводческих народов.

В берельских курганах представлены разные типы и элементы мужского и женского костюма – зимние, летние, нательные и верхние.

В некоторых случаях сохранились элементы костюма, в виде различных украшений. Так, например, деревянная трехмерная скульптура копытного животного, скорее, олень со вставными кожаными рогами (не сохранились), на лопатке и бедре которого вырезаны изображения головы архара; двухмерная композиция лежащего копытного животного и позолоченная крупная статуэтка архара на длинных ногах, приспособленных для вставки в какую-то основу, найденные среди выброшенных вещей (курган № 10), безусловно, являются украшениями шлемовидного войлочного головного убора.

К элементам украшения парадного одеяния, скорее, женщины, относятся, видимо, позолоченные миниатюрные скульптурки «сфинксов» из дерева, найденные в пределах сруба, в основном, в пространстве между колодой и западной стенкой внутримогильного погребального сооружения, а также на крышке колоды кургана № 11. Их несколько, среди них имеются лево- и правосторонние, а также цен-

тральная – с одной головой и двумя слитыми туловищами. Охарактеризуем только одну из этих скульптур. «Сфинкс» изображен с туловищем кошачьего хищника, в лежащей позе, обращен налево. Передние лапы лежат перед туловищем (вытянуты), вероятно, схематично показаны обе лапы, пальцы (или когти). Лапа напоминает сжатую в кулак ладонь. Грудь и шея сфинкса довольно широкие, мощные. Талия сужается прижаты к брюху. Задняя нога тонкая, аккуратная. В районе коленного сгиба находится маленькое сквозное отверстие, диаметром 0,1 см. Отверстие, видимо, предназначено для пришивания изделия.

Небольшая плосколицая голова на толстой вертикальной шее. Лицо обращено налево, прямо. Острый подбородок, удлиненное лицо оконтурено так, будто лицо выглядит из капюшона. Рельефоно показан покатым лоб, в виде изогнутых врезок-углублений глазные впадины. В их глубине, в низком рельефе выступают каплевидные маленькие глазки. Они разделены невысоким, широким носом. Внешние уголки глазных впадин длинные, опущены вниз. Рот обозначен очкообразным углублением (уголки рта округло растянуты). Уши торчат вверх. Мимика этих существ фиксирует различные стадии состояния человека.

Берельские сфинксы более лаконичны, компактны и мобильны. Они как бы отражают состояние внутреннего напряжения загадочного персонажа.

№ 11 оба. Ат эбзелінің жыртқыштың басы түріндегі салпыншағы
Курган № 11. Подвеска конского снаряжения в виде головы хищника
Mound No. 11. Suspension of horse equipment in the form of a predator's head

На макушке уплощенные (с лицевой стороны округло-выпуклые) отростки. Они свешиваются в противоположные друг от друга стороны, по бокам. При общем принципе моделировки образа каждая фигурка наделена индивидуальными отличительными чертами, выражением лица.

К элементу одежды относятся деревянные пуговицы, на лицевой части которых вырезаны скрученные целые фигуры горного барана.

Разнообразны головные уборы. В некоторых случаях от богатого украшения погребального облачения, предположительно, женского, сохранились отдельные фрагменты в виде нашивок из особо тонких золотых пластин, а от самого костюма – фрагменты головного убора и меховой шубы.

Таким образом, археологическое исследование на территории Казахского Алтая имеет серьезные перспективы как одного из памятников, играющего важную роль не только в решении отдельных проблем археологии, но и в реконструкции культурно-исторических процессов региона в целом.

Если культурная принадлежность исследуемых памятников определяется с большей долей вероятности как «пазырыкская», то этническая атрибуция их остается открытой. Нет единодушия в точной локализации в пределах Алтайского субрегиона и прилегающих к нему территориях легендарных аримаспов, «стерегущих золото грифов», аргипев, исседонов и др. возможных создателей названной культуры.

Уникальные находки из Береля свидетельствуют о высоком уровне культуры и искусства, а также сложной системе мировоззрения населения Казахского Алтая в рассматриваемую эпоху. Изучение богатейшего наследия наших предков – очень трудное и ответственное дело, но упорный труд исследователей вознаграждается удивительными открытиями.

Для нас является чрезвычайно важным, что образцы искусства древних кочевников служили прообразами изобразительного, декоративно-прикладного искусства современных тюркских народов, в том числе казахов.

САҚ КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ КИІМІ (АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕР НЕГІЗІНДЕ)

Ғ. Базарбаева, Г. Джумабекова

Қазақстанның ерте темір дәуірі мыңжылдан астам уақытты – шамамен ж.с.д VIII ғасырдан ж.с. I ғасырына дейінгі аралықты қамтиды (Сақ дәуірі кезіндегі Қазақстан, 2017). Отандық тарих ғылымында, аталған дәуір жазба дерек көздерінде кездесетін «сақтар», «сарматтар», «исседондар», «массагеттер», «аримаспылар» және т.б. атаулармен белгілі тайпалар мәдениетінің таралуымен байланысты. Тарихта олар өздерін кім деп атағаны белгісіз. Сақ кезеңінің тайпалары қалдырған ескерткіштер Жетісу, Арал маңы, Сарыарқа мен Алтай аумақтарында кездеседі. Далалық жерлерде, Каспий-

ден Аралға дейінгі аралықта, сондай-ақ Жайық, Елек, Ырғыз, Тобыл өзендерінің жағаларында, Торғай өзенінің тармақтарында сарматтармен байланысты тайпалар мекендеген. Қаратау территориясында сақ және сармат кезеңіне тән белгілер кездеседі.

Табиғи климаттық жағдайлар, өмір салты, сондай-ақ қоршаған ортаға бейімделу дағдылары киім ерекшеліктерінде де көрініс тапқан. Өмірін қазақ халқының киім-кешегін зерттеуге арнаған ғалымдар негізгі үш ареалды бөліп көрсетеді, олар бір этносты құрайтын Ұлы, Орта және Кіші жүздердің мекен еткен аумақтарына сәйкес келеді (Захарова, Ходжаева, 1964; 1989). Олар ғасырлар бойы қазақ даласында қарым-қатынастарды орнатудың тәртібін, қыс, көктем, жаз және күздік жайлымдарды реттеудің ыңғайлы жүйесін қалыптастыра білді. Бұл, өз кезегінде, кез келген экологиялық жағдайға бейімделуге мүмкіндік берді, яғни киім үлгілерінің ерекшеліктері де маусымға сай өзгеріп отырды. Қазақ тілінде диалектінің болмауы сияқты киім үлгісінде де елеулі өзгерістер байқалмайды. Мал табынының құрамына, сондай-ақ қала орталықтарының болуына байланысты киім-кешек дайындауға пайдаланылған шиикізат көзі де өзгеріп отырған болатын (Маргулан, 1946; Джанибеков, 1990; Казахи, 2013).

Археологиялық қазба жұмыстарының материалдары негізінде ерте темір дәуірінің киім-кешегі жайында түсінік қалыптастыруға болады. Қазіргі таңда отандық археологияда зерттеуге дейін тоналмай сақталған үш кешен жайында мәліметтер бар (in situ). Бұл кеңінен танымал және оның элементтері тәуелсіз Қазақстанның әлемге танымал ескерткіші – «Есік» қорғаны, сонымен қатар соңғы жылдары Тақсай аумағынан табылған жәдігерлер және Үржарды айтуға болады (Акишев, 1978; Лукпанова, 2014; Байтанаев, Китов, 2016).

Берел обаларынан (тоң басқан) табылған бірегей, сақталу деңгейі бойынша этнографиялық материалдармен салыстыруға келетін олжаларды да сақ кезеңінің киімдерін сипаттауда дереккөз ретінде пайдалануға болады. 2018 жылы тәуелсіз Қазақстанда осы типтес ескерткіштерді зерттей бастағанына 20 жыл толады (Самашев, 2011). Қалпына келтірушілердің қажырлы еңбектерінің нәтижесі мен № 11 обадан табылған бұйымдарды қайта қалпына келтіру барысында ежелгі тұрғындардың заттай мәдениетінің көптеген элементтерін зерттеуге мүмкіндік туды (Алтынбеков, 2014; Алтынбекова, 2017).

Ежелгі киім-кешек туралы дереккөздер қатарына бейнелеу ескерткіштері де жатады. Олар шартты түрде екі үлкен топқа бөлінеді: монументалды және мобильді. Біріншісіне жылжымайтын нысандар кіреді – бұғытастар, тас мүсіндер, жартас суреттері. Екінші топқа ұсақ жұқалтыр заттар жатады. Егер де бірінші топ ескерткіштері белгілі бір өңірмен тығыз байланысты болса, екінші топқа жататын ескерткіштер ту-

Қыс мезгіліндегі қазақ ауылы. Карл Онике суреті
(Ерофеева, 2007 бойынша)

Казахский аул зимой. Рисунок Карла Онике
(по: (Ерофеева, 2007))

The Kazakh aul in the winter. Drawing of Karl Onike
(on: (Erofeeva, 2007))

ралы алуан түрлі пікірлер қалыптасқан: олар бір орында өндіріледі, сонымен қатар олжа, сый, айырбас ретінде және т.б. мақсатта пайдаланылған.

Бұғытастарда, тас мүсіндерде, жартас суреттерінде бейнеленген суреттер негізінде қару-жарақ, шаш үлгісі элементтерін, әшекейлерді тағу әдістері жайында түсініктер қалыптастыруға мүмкіндік береді. Соңғы бірнеше жылда отандық археология жаңа зерттеулер негізінде анықталған, сондай-ақ бұған дейін белгілі болмаған олжаларды ғылыми айналымға енгізу барысында ерте темір дәуіріне жататын мүсіндік ескерткіштер жайында мәліметтермен толықты.

Бұғытастар ең ежелгі мүсіндік ескерткіш нысандары болып саналады. Аталған нысандардың бұлай аталуына беттеріне жануар бейнесінің көптеп суреттелуі себеп болды. Моңғолия аумағындағы Ушкийн-Увэр жерінен табылған олжалар осындай ескерткіштердің классикалық үлгісі болып саналады (Волков, 2002). Бірақ, бұғытастардың бәрінде бұғы бейнесі бейнеленбеген. Отандық ғылымда, қазақстандық археология ғылымының негізін қалаушы – Әлкей Хақанұлы Марғұлан алғаш рет 1940 ж. жануар бейнесіндегі мүсіндерге назар аударған болатын (Кызласов, 1951). Оның Орталық Қазақстанды зерттеу барысында анықтаған тастары «аютас» (аю бейнесіндегі тастар), «қойтас» (қой бейнесіндегі тастар) деген атауға ие болды (Марғұлан, 1974). Сарыарқаның фауналық ерекшеліктерін ескере отыра жоғарыда аталған жануарлардың бейнеленгені заңдылық деуге болады.

Осы уақытқа дейін жарияланған бұғытастарда киім-кешектің жеке элементтері Сарыарқа (Жанғабыл өзені) (Кызласов, 1951) және Қазақ Алтайында (Маймер жазығында) табылған нысандардың үстінде анықталған (Самашев, Ермолаева, Джумабекова, 2017). Екеуінде де сырға бейнесі суреттелген. Жанғабылдан табылған нысан алғашында бұғытас ретінде жасалуы мүмкін, кейін тас мүсін ретінде қайта жасалған (Ермоленко, Курманкулов, Касенова, 2016).

Қазақстан аумағында табылған бұғытастар санының аздығына қарамастан, салыстырмалы түрде, Ұлы Даланың өзге аймақтарында табылған олжаларды сараптау негізінде олардың келесі ерекшеліктерін атап өтуге болады – жалпы, бұғытастар адам пішінін сипаттағанымен адам образының нақты көрінісі байқалмайды. Бұғытастарды рәсімдеудің «бейнелеу жүйесі», соның ішінде: жоғары (әшекей) және

«Есік» обасындағы жауынгердің жерлеу киімінің қайта жаңғыртпасы. К.А. Ақышевтің қазбасы. Қайта жаңғыртқан Қ. Алтынбеков (Алтынбеков, 2017 бойынша) Реконструкция ритуального облачения воина из кургана «Иссык». Раскопки К.А. Акишева. Автор реконструкции К. Алтынбеков (по: (Алтынбекова, 2017)) Reconstruction of the ritual vestment of the warrior from the burial mound «Issyk». Excavations by K.A. Akishev. The author of reconstruction K. Altynbekov (by: (Altynbekov, 2017))

төменгі (белбеу) жағындағы белдік; жоғары жағында жүзік, сырға және үстіңгі жағында («беті») екі-үш параллелді қиғаш сызықты өрнектер басым. Белдігінде асылған қару бейнеленген және жауынгердің қару-жарағы, кей жағдайда айна, қорамсап және садақ бейнелері кездеседі. Бейнеленген элементтер ішінен сызылған бес бұрышты геометрикалық пішінді және кейбір жануарларды: бұғы, жылқы, серке, доңыз, мысықтұқымдас жыртқыштарды ерекше айтуға болады (Савинов, 1994, 4–5 б.). Зерттеушілердің айтуы бойынша, бұғытастар құрбандық шалу белгілерімен байланысты және дүниетаным ұғымында байланыс қызметін атқарған (Савинов, 1994, 150 б.).

Майемер жазығынан табылған бұғытас обаның үстіне орнатылған. Мұнда ақықтан, көгілдір ақықтан, қыштан (?) жасалған моншақтардың көптеп кездесуіне қарай әйел адамның жерленгені туралы болжам жасауға болады. Рәсім жоралғылары кезінде қатты зақымдалған сары түсті бағалы металлдан жасалған үлкен сырға сақталған (Джумабекова, Базарбаева, 2011; Самашев, Ермолаева, Джумабекова, 2017). Бірақ, бұғытастың қырында бейнеленген суреттерді алдын-ала сараптау негізінде аталған нышандар – белдік және оған бекітілген қысқа семсер – ақынақ және иілген жүзді пышақ (?), сондай-ақ сырға ер адам бейнесін сипаттайды.

Қазіргі таңда отандық ғылым Сарыарқаның әр жерінен табылған сақ дәуірінің 20 тас мүсіні жайында мәліметтер бар. Зерттеушілер осы типтес ескерткіштердің материалдарын сараптау барысында қызығушылық тудыратын қорытындылар жасаған. Солардың бірі жалпы тас мүсіндер қатарында анықталған шығыңқы келген домалақ тас мүсін. Мамандар оларды қазақ мәдениетінде «айдар» және украин тілінде «оседелец» деп аталатын шаш үлгісі ретінде қарастыруды ұсынады. Басқаша айтқанда, бұл бастың төбесінде қалдырылған шаш (Ермоленко, Курманкулов, Касенова, 2015).

Этнографиялық мәліметтер мен фольклорды алдын ала сараптау негізінде қалдырылған «айдар» - шаш үлгісін үлкендер де кішкентай балалар да қойғаны туралы белгілер кездеседі (Бейсенов, 2014). А.З. Бейсеновтың айтуы бойынша, «айдарды» өріп қойған, түрлі-түсті мата қиығымен, ұсақ тастармен безендірген. Кейін, ислам дінінің тарауымен «айдар» кішкентай балалардың шаш үлгісі ретінде қабылданған. Сонымен қатар, зерттеуші фольклорлық мәліметтерге сүйеніп, Кенесарының ағасы – белгілі сұлтан Наурызбайдың тұлғасымен байланысты қызықты дәйек келтіреді. Қайсар жауынгер, атақты ханның найзашысы бағалы тастармен безендірілген «айдар» таққан (Бейсенов, 2014, 140 б.).

Берел қорымының № 11 обасында жүргізілген қазба жұмыстары барысында ер адамның бірнеше компонентті, жоғарғы жағында нобайы бар парик-бас киімі жайында мәліметтер алынған. Бұл құрылыстың қиындығы бұрым мен оны өру жүйесінде, сонымен қоса қосымша ретінде қара түсті элементті пайдалануында (Самашев, 2011).

Ерте темір дәуіріндегі ер адамның шаш үлгісі жайында ақпаратты Жетісудың Құлжабасы обасынан табылған суреттер толықтырады. Мұнда қатар тұрған екі жауынгер бей-

неленген (пл. 18) (Рогожинский, Джумабекова, 2017). Сол жақтағы жауынгердің басында жоғарғы жағы дөңгеленіп келген, конус тәрізді бас киімі бар; қырынан мұрыны мен иегі бейнеленген, шағын ғана сақалы байқалады. Жауынгер сол қолында қанжар, оң қолында семсер ұстаған пішінде сомдалған. Екінші жауынгердің оң қолында безеубас, ал сол қолының шынтағына шағын ғана қалқан ілінген. Басында аласа келген, артқы жағына қайырылған қалпақ бейнеленген.

Екі жауынгер бейнесі (пл. 18) С.А. Яценко қорытындыларына әшекейлер яғни Орталық Азия скиф кезеңі батырларының мүсіні өте кербез болып келеді:

Тақсайлық әйелдің жерлеу кезінде кигізілген киімінің қайта жаңғыртпасы. Я.А. Лұқпанованың қазбасы. Қайта жаңғыртқан Қ. Алтынбеков. О.В. Беляловтың фотосы (Алтынбеков, 2017 бойынша).

Реконструкция ритуального облачения женщины из Таксая. Раскопки Я.А. Лукпановой. Автор реконструкции К. Алтынбеков. Фото О.В. Белялова (по: (Алтынбекова, 2017))

Reconstruction of the ritual vestment of a woman from Taxsay. Excavations of Ya.A. Lukpanova. The author of reconstruction K. Altynbekov. Photo by O.V. Belyalov (by: (Altynbekov, 2017))

*Үржардан табылған әйел қабірі. Б.Ә. Байтанаев, Т.Н. Смағұловтың қазбалары. «Қырым аралы» зертханасында тазалау жұмыстары жүргізілген ((Алтынбеков, 2017) бойынша)
 Погребение женщины в ритуальном убранстве из Уржара. Раскопки Б.А. Байтанаева, Т.Н. Смагулова.
 Расчистка выполнена в лаборатории «Остров Крым» (по: (Алтынбекова, 2017))
 Burial of a woman in ritual decoration from Urzhar. Excavations of B.A. Baytanaev, T.N. Smagulov.
 The sweep was performed in the laboratory «The island of Krim» (by: (Altynbekov, 2017))*

қыпша бел, үлкен басы мен мұртты басты ерекшелік болып табылады. Зерттеушінің ойы бойынша иран халқының жырларында батырлар күш пен әскери өнердің арқасында ғана жеңіске жетпейді, сонымен қатар зияткерлікті де қолданған (Яценко, 2012). Белдігі бар қысқа сауыттар және шошақ төбе қалпақтар сақ-скиф әлемінің шығыс облысына тән ерекшелік.

Арал-Каспий теңіздері арасынан табылған мүсіндік ескерткіштер жауынгерлердің нақты бейнесін сомдайды (Тасмағамбетов, 2002; 2003; Ольховский, 2005; Самашев және т.б., 2007; Самашев және т.б., 2011). Тас мүсіндерде киім киген, денесі ықшам, алыс және жақын ұрысқа қажетті қаруы бар ер адамдар суреттелген. Кейбір жауынгерлерде мойын әшекейі көрсетілген. Мүсінді дайындауға қолданылған материалдың иілгіштігі мүсінді сипаттайтын элементтерді барынша нақты суреттеуге мүмкіндік берді.

Сарматтар мен қазақ мәдениетінің арасында екі мың жылдан астам уақыт жатыр. Бірақ, тастардан ғұрыптық нысандарды жасау құлпытас, қойтас, қошқартас, төртқұлақ және мазарларда нақты сызықтарды жасауда жалғасын тапқан. Ислам дінінің әсері негізінде адамдар мен жануарлардың бейнелері сирек суреттелетін болды. Олар стильдік сипатта бейнеленіп, ою-өрнектің ширатылған элементтерінде жасырынып, тас бетіне толықтай өрнектеле бейнеленді (Аджигалиев, 1994; Тасмағамбетов, 2002).

Тас қашау өнерінде үздік туындылардың үлгісі ретінде, Арал және Каспий далалары арасында кеңінен таралған, сапалы деңгейде құлпытастарды жасауды айта кетуге болады. Олар жынысына, дәрежесіне, қайтыс болған адамның жасына қарай әртүрлі болған. Ер адам басына қойылған құлпытастарда қару-жарақ, жылқы бейнелері, белдіктер бейнеленген. Әйел адам құлпытастарында киім-кешек, әшекей элементтері суреттелген. Бойжеткендердің,

жас қыздардың сондай-ақ қалыңдықтардың немесе тұрмыс құрғаннан кейін бір жыл ішінде қайтыс болған келіншектердің құлпытастарында тойда киетін бас киім – сәукеле бейнеленген. Қазақ қоғамында сәукелені кюйдің қатаң дәстүрі сақталған. Негізінен, сәукелені отбасылық өмірдің бірінші жылында, яғни нәресте туғанға дейін киген. Содан кейін, дәрежесіне байланысты бас киім де өзгеріп отырған.

Қазақ қызының бас киімі – сәукелені сараптау контекстінде «I Петрдің Сібір топтамасындағы» қос қапсырмада бейнеленген сурет желісі ерекше сипатқа ие (Руденко, 1962; Грязнов, 1961). Ғылыми айналымда аталған олжа «Ағаш түбіндегі демалыс» деген атаумен белгілі. Мұндағы оқиға желісі шығармадағы батырлық-эпикалық бейнелеу ретінде қарастырылады (Грязнов, 1961), сонымен қатар жерлеу рәсімінің «мәтіні» ретінде сипатталады (Мотов, 1999). Бұл ежелгі өнердің туындысы – өзіндік, ерекше жылнама. Мұнда суреттелген кейіпкерлер қайтыс болған адаммен қоштасу сәтін бейнелейді (Мотов, 1999). Бұған келесі бейнелер: кейіпкердің көзін жұмып көлденең қалыпта жатқан кейіпі, ағаштың ұшар басымен астасқан әйелдің биік бас киімі, жерлеу ғұрпына жылқыны дайындау, яғни жалдары қиылып, тұлданған аттар бейнесі дәлел бола алады.

Жылқыны қайтыс болған адамға арнау қазақ этнографиясында да кездеседі (Аджигалиев, 1994; Казахи, 2013). Иесі қайтыс болған соң жылқымен байланысты белгілі бір рәсімдерді – оның жалын және қыл-құйрығын қиып, бір жыл өткен соң, яғни асына сойған және күн шығысымен атты үйді айнала жүргізіп өтеді. Бұл жерлеу-ғұрыптық рәсімдегі маңызды шарттардың бірі екендігін көрсетеді. Жылқының қаны мен шешіп алынған жүгенді бөлшектерге бөліп, жерге көметін болған (Казахи, 2013). Осы дәстүр сақ кезеңіндегі дәстүрлердің сарқыншақтарының көрінісі

болуыда ықтимал. Бұған тасмола мәдениетінің құрбандық шалатын жерінде жүргізілген қазба жұмыстар дәлел болады. Олар үлкен сегіз тастың негізінде құралған шеңберді құрайды. Нәтижесінде, сегізтасты деген екінші атауға ие болған. Осындай құрбан шалу жерлерінде қазба жұмысын жүргізу барысында қоладан жасалған жүген элементтері – ауыздық, сулық, айылбастар кездеседі (Мошкова, 1966; Бейсенов, 2015; Варфоломеев, 2017).

Сақ кезеңі киім-кешегіне сараптама жасауға келетін болсақ, көптеген жағдайда, әсіресе, ұсақ жұқалтыр бұйымдарда ер адам бейнесі сипатталған. Әйел киім-кешегіне келетін болсақ, жоғарыда аталған «Ағаш түбінде демалыс» көрінісімен қатар қазіргі таңдағы Қырғызстан территориясын табылған бөлмеге хош иіс беретін аспаптағы мүсіндік бейнелерден көруге болады. Әйел киімінің жеке элементтері пазырақ мәдениетінің материалдарында сақталған. Мысалы, бас киім.

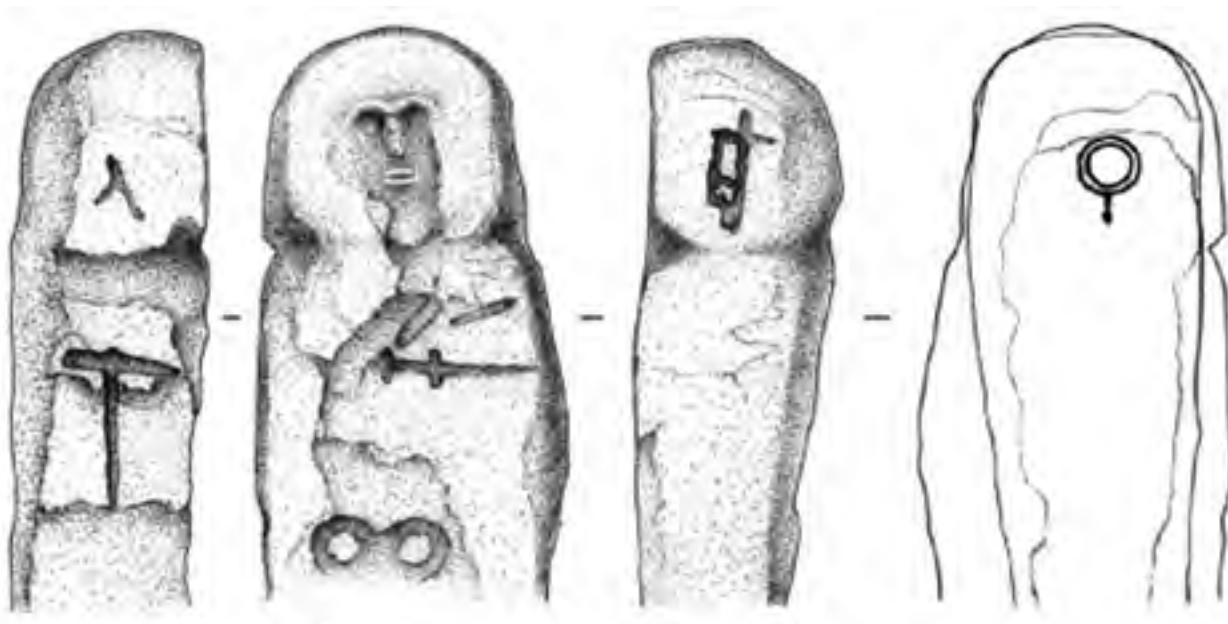
«Есік» қорғанынан табылған «алтын» адам ежелгі көшпенділер кезеңі ер адамының бейнесін толыққанды сипаттайтын кеңінен танымал ескерткіш. Бұл ескерткіш ж.с.д. I мыңжылдықтағы Еуразияның далалық және тауаралық жазықта жерленген жалғыз ғана «алтын адам» емес. Ежелгі қоғам өкілінің киімдеріндегі алтынмен қоса, киімдегі топографиялық элементтердің терең мағыналы символизмі және зооморфты образдардың таңдалып алынғандығы таң қалдырады. Зерттеушілер «Есіктен табылған жауынгер көзі тірі кезінде бір уақытта екі әлеуметтік рөлді атқарған: тайпаның әскери ақсүйектеріне жетекшілік етті

және алғашқы абыз-бақсының міндеттерін атқарған», - деп тұжырымдайды (Лелеков, 1987, 27 б.).

Ө.К. Ақышевтың айтуы бойынша, Есік адамының күртесі толықтай алтын әшекейлермен көмкерілген, қаруланған салт аттының сауыт-сайманы – катафрактамен ұқсастырылады. Көсем күн құдайы-жауынгер рөлінде, сақ тайпаларының діні мен идеологиясының қасиетті қорғаушысы ретінде көрсетілген (Ақышев, 1984, 121–127-бб.). Жауынгер толыққанды жабдықталған кезде көшпенділердің эпикалық жауынгерінің мінсіз бейнесін сипаттайды.

Сонымен қатар ер адам бейнесі бөлмеде хош иіс беретін аспаптағы мүсіндерде де көрініс табады, олар: салт атты садақшылар, жаяу жауынгер, күнделікті қалыптағы салт аттының бейнесі және Теңліктегі айылбас сияқты жамылғысы бар, сондай-ақ Нүркендегі айылбастардағы бірнеше мүсінді композиция сюжеті (Ақишев, 1978; Джумабекова, 1998; Тасмагамбетов, 2003; Джумабекова, Базарбаева, 2013; Бейсенов, 2014). Нүркен-2 обалары ерте сақ дәуіріне жатқызылған (ж.с.д. VII–VI ғғ.).

Әшекейдің беттік жағы бірнеше адам бейнесіндегі кейіпкерлердің суретімен бейнеленген. Сол жағында үш кейіпкер суреттелген, ортасында тұрған жауынгер салт атты болуы мүмкін, яғни үстіне әскери киім киіп, аттың үстінде отырған қалыпта берілген (дулыға астынан киетін бас киім немесе желкені жауып тұратын бас киім, қалқанды «белдемшесі» бар сауыт, және шынтаққа дейін қолғап киген). Салт атты садақшының артында оң қолында балғамен

Жанғабылдан табылған, қайта өңделген бұғытас. Ә.Х. Марғұланның экспедициясы (Ермоленко, Құрманқұлов, Қасенова, 2016 бойынша)

Переоформленный олений камень из Жангабыла. Экспедиция А.Х. Маргулана (по: (Ермоленко, Курманкулов, Касенова, 2016))

Reformed deer stone from Zhangabyul. Expedition of A.H. Margulan (on: (Ermolenko, Kurmankulov, Kasenova, 2016))

қаруланған жауынгер тұр. Оның басында қонымды бас киімі бар. Кигізілген киімнің жоғарғы беті суреттелген (кафтан?). Осы көріністің үшінші кейіпкері жауынгер алдында, жерде отырған қалпында берілген. Оның басына да баскиім кигізілген, аяғында етік-шұлық немесе қоныш, кафтанның белдігі нақты көрсетілген. Тілімшенің оң жағында, яғни шеті сынған бөлігінде, жерде отырған адамның қарсы бетінде келесі кейіпкер суреттелген, оның беті қырылған болуы мүмкін. Бағынышты адам қалпында отырған адам басының үстінде, әшекейдің оң жағында суреттің төменгі жағы сақталған. Бұл, шамасы қалқаны бар, сауыт киіп, жерде жатқан адамның бейнесі болуы ықтимал. Нүркендік әшекейдің көрінісінде қоштасу сәтімен және батырды жерлеу рәсімімен байланысты, қазіргі таңда кеңінен белгілі мифологиялық сюжет бейнеленген (Мотов, 1999; Бейсенов, Джумабекова, 2014).

Бұл олжалар, сонымен қатар Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейіндегі («кубандық» типтегі) дулыға киген, үстіне қонымды және тік жағалы күртеше үлгісіндегі сауыт киген қоладан жасалған жауынгердің мүсіні; Алматыдағы шырағдандағы садақшы мүсіні; «I Петрдің Сібір топтамасындағы» адам типтес суреттер және т.б. ж.с.д. I мыңжылдықтағы жауынгерлердің бейнесін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Батырдың, жауынгердің ержүрек бейнесінің нақты сипатталуы барлық элементтері нақыштала көрсетілген балбал тастарды қалдырған түркілер кезеңінде де өз жалғасын тапқан (шаш үлгісі, бас киім, бет әлпеті, қарулану жүйесі және т.б.).

Бұл құбылыстар соңғы кезеңдердегі қазақ мәдениетіндегі халықтың ауызекі шығармашылығына да тән. Мұнда батыр образы мен әйел адамның сұлулығы өзгеше жолдармен сипатталып отырған. Ұлттық ой мен тарихи байлықтың бірігуі, ерекше ойлау қабілеті қазақ философиясының айрықша ерекшеліктері болып саналады. Қазақ эпосын арнайы зерттеген Ә.Х. Марғұланның айтуы бойынша: «Өзге жағдайларда таралған өзге ұлттардың эпосына қарағанда қазақ эпосында дәлелсіз аңыздар мен ширатылған мифологиялық суреттеулер өте аз болып келеді. Қазақ халқының далалық эпосында, көпшілік жағдайда, тарихи оқиғалар, отбасылық-тұрмыстық образдар, рулық-туыстық қарым-қатынастар суреттеледі...» (Марғұланың, 1946, 75 б.). Мысалы, жас Қобыланды батыр образын нақты және ықшамды етіп сипаттаған:

Кәмшәт беркі басында,
Тобылғы торы ат астында,
Қаршығасы қолында,
Тазсын ерткен соңында,
(Ермоленко, 2008, 204 б. бойынша)

Әдебиеттер:

Адджигалиев С.И. Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). – Алматы: Ғылым, 1994. – 260 с.

Акишев А.К. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата, 1984. – 176 с.

Акишев К.А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. – М.: Искусство, 1978. – 132 с.

Алтынбеков К. Возрожденные сокровища Казахстана: опыт научной реставрации. – Алматы: Остров Крым, 2014. – 360 с.

Алтынбекова Э.К. О реставрации и реконструкции археологических артефактов в лаборатории «Остров Крым» // Казахстан в сакскую эпоху: коллективная монография. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. – С. 211–223.

Байтанаев Б.А., Китов Е.П. Антропологические особенности женского погребения из могильника Уржар // Культурное наследие Евразии (с древнейших времен до наших дней). – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2016. – С. 722–729.

Бейсенов А.З. Древние сокровища Сарыарки. Книга-альбом. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана; НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2014. – 196 с. (на каз., рус. и англ. яз.)

Бейсенов А.З. Околокурганские жертвенники как разновидность памятников тасмолинской культуры // Вестник ТомГУ. История. – 2015. – № 4 (36). – С. 96–104.

Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С. Бляшка с мифологическим сюжетом из Центрального Казахстана // Известия АлтГУ. – 2014. Вып. 4 (84). С. 42–46.

Бейсенов А.З., Ермоленко Л.Н. Новые каменные изваяния сакской эпохи из Сарыарки // Вестник КемГУ. – 2014. – № 3 (59). – С. 34–40.

Варфоломеев В.В. Каменные жертвенные кольца на р. Карагайлы в верховьях Ишима // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение: сб. научн. ст., посвящ. 70-летию организации Центрально-Казахстанской археологической экспедиции АН Казахстана. – Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2017. – Т. 2. – С. 90–95.

Волков В.В. Оленные камни Монголии. – М.: Научный мир, 2002. – 248 с.

Грязнов М.П. Древнейшие памятники героического эпоса народов Южной Сибири // Археологический сборник ГосЭрмитажа. – 1961. – № 3. – С. 7–31.

Джанибеков У. Эхо... По следам легенды о золотой домбре. – Алма-Ата: Өнер, 1990. – 304 с.

Джумабекова Г. Опыт атрибуции конного лучника из Алматы // Вопросы археологии Казахстана: сб. научн. статей. – М.–Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 1998. – Вып. 2. – С. 72–82.

Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. В поисках следов свернувшейся пантеры: к изучению памятников Маймерской степи // История и археология Семиречья: сб. статей и публикаций. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2011. – С. 67–88.

Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. Художественные бронзы Жетысу. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2013. – 120 с.

Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., Торгоев А.И. Новые образы в художественной бронзе саков Прииссыккуля // Диалог культур Евразии и археологии Казахстана: сб. научн. статей, посвящ. 90-летию со дня рождения выдаю-

- щегося археолога К.А. Акишева. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 2014. – С. 307–327.
- Ермоленко Л.Н. Изобразительные памятники и эпическая традиция: по материалам культуры древних и средневековых кочевников Евразии. – Томск: ТГПУ, 2008. – 288 с.
- Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж.К., Касенова А.Д. Новые данные о специфической разновидности изваяний сакской эпохи // Вестник КемГУ. – 2015. – № 1 (61). Т. 3. – С. 26–32.
- Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж.К., Касенова А.Д. Изваяние из долины реки Жангабыл: перепетиции атрибуции // Археология Южной Сибири: сб. научн. ст. к 40-летию кафедры археологии КемГУ. – 2016. – Вып. 27. – С. 46–54.
- Ерофеева И.В. Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик. Изд. 3-е, испр. и доп. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 456 с.
- Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Головные уборы казахов (опыт локальной классификации) // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1989. – С. 204–227.
- Казахи. История и культура. Гл. рук. проекта А.Ш. Бимендиев; научн. ред. К.З. Ускенбай. – Алматы: АО «Абди Компани», 2013. – 656 с.
- Казахстан в сакскую эпоху: коллективная монография. Отв. ред. А.З. Бейсенов. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. – 228 с.
- Кызласов Л.Р. Памятники поздних кочевников Центрального Казахстана (Из работ Центрально-Казахстанской археологической экспедиции в 1948 году) // Известия АН КазССР. Сер. археол. – 1951. – Вып. 3. – С. 53–63.
- Кызласов Л.Р. Дорожные зарисовки. Центрально-Казахстанская архитектурно-археологическая экспедиция АН КазССР. 18.VII.–1.X.1948 года. – Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2017. – 96 с.
- Лелеков Л.А. О символизме погребальных облачений («золотые люди» скифо-сакского мира) // Скифо-сибирский мир. Новосибирск: Наука, 1987. С. 25–31.
- Лукпанова Я.А. Костюм женщины сарматской эпохи: опыт реконструкции // Диалог культур Евразии и археологии Казахстана: сб. научн. статей, посвящ. 90-летию со дня рождения выдающегося археолога К.А. Акишева. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 2014. – С. 430–440.
- Маргулан А. О характере и исторической обусловленности казахского эпоса // Известия КазФАН СССР. Сер. историч. – 1946. – № 2 (27). – С. 75–81.
- Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1979. – 360 с.
- Мотов Ю.А. К интерпретации изображений на парных пластинах из «Сибирской коллекции Петра 1» // Российская археология. – 1999. – № 3. – С. 141–148.
- Мошкова М.Г. Работы Казахского отряда Южноуральской экспедиции в 1964 г. // КСИА. – 1966. – Вып. 107. – С. 44–46.
- Ольховский В.С. Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железа. – М.: Наука, 2005. – 299 с.
- Рогожинский А.Е., Джумабекова Г.С. Комплекс уникальных гравюр сакской эпохи из Кулжабасы (культурно-исторические связи и датировка) // Металлические котлы ранних кочевников Жетысу. Коллективная монография. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. – С. 115–135.
- Руденко С.И. Сибирская коллекция Петра 1 // Археология СССР. Свод археологических источников. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – Вып. Д 3-9. – 52 с.
- Савинов Д.Г. Оленные камни в культуре кочевников Евразии. СПб: СПбГУ, 1994. – 208 с.
- Самашев З. Берел. Berel. – Алматы: «Таймас», 2011 – 236 с.
- Самашев З., Ермолаева А.С., Джумабекова Г.С. Казахский Алтай в I тысячелетии до н.э. // Казахстан в сакскую эпоху: коллективная монография. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. – С. 101–156.
- Самашев З., Кушербаев К., Аманшаев Е., Астафьев А. Сокровища Устюрта и Манкыстау. – Алматы: «Археология», 2011. – 400 с.
- Самашев З., Онгар А., Оралбай Е., Киясбек Г. Храм-святилище – Кызылуйык. – Астана: «Археология», 2011. – 200 с.
- Сорокин С.С. Доследование Большого Берельского кургана // Сообщения ГосЭрмитажа. – 1962. – Вып. XXIII. – С. 70–72.
- Тасмагамбетов И. Кулпытас. – Алматы: Берел, 2002. – 392 с.
- Яценко С.А. К изучению костюма восточных областей кочевого мира в древности // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциальных процессов степной Евразии: матер. круглого стола посвящ. 20-летию независимости Республики Казахстан (23–25 ноября 2011, г. Караганды). – Караганды, 2011. – С. 164–167.

THE CLOTHING OF THE POPULATION OF KAZAKHSTAN OF THE SAKA ERA ACCORDING TO ARCHAEOLOGICAL DATA

G. Bazarbaeva, G. Dzhumabekova

The early Iron Age of Kazakhstan covers a period of a little more than a millennium - approximately from the VIII century before the first centuries I thousand BC (Казakhstan в сакскую эпоху, 2017). This era in Russian history is associated with the spread of a culture of tribes known by written sources under the names: «Saks», «Sarmats», «Issedonys», «Massagets», «Arimaspsis», etc. History does not record how they really called themselves. Monuments left by the Saka tribes are known in Zhetysu, Priaralye, Saryarka and Altai. In the steppes stretching from the Caspian Sea to the Aral Sea, as well as along the banks of the Ural, Ilek, Irgiz, Tobol, tributaries of the Turgai, the tribes associated with the Sarmatians lived. In Karatau, the presence of elements that

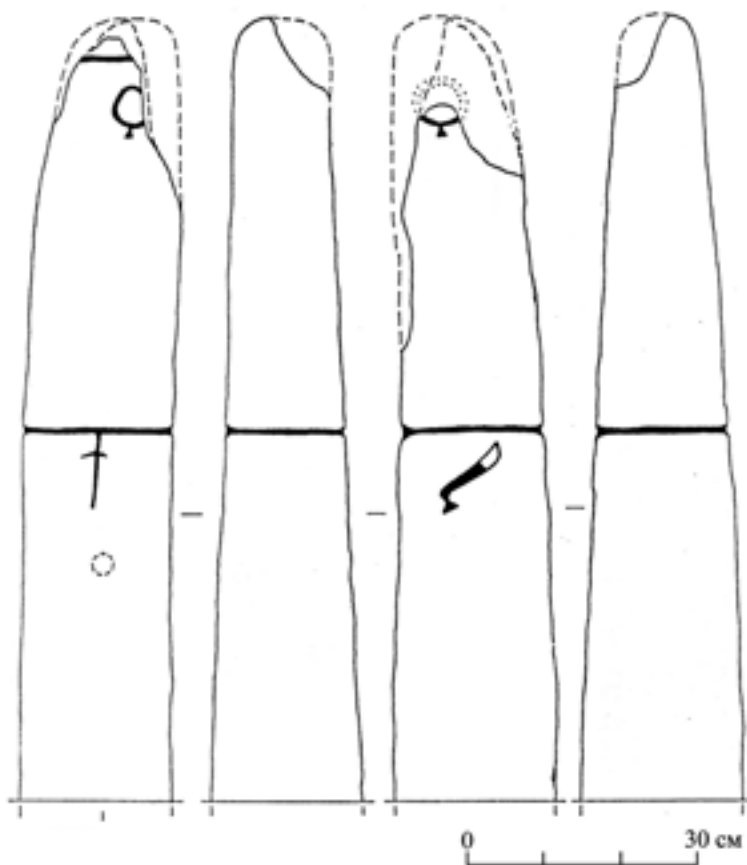
gravitate toward the Saka time and to the Sarmatian is noted.

Natural and climatic conditions, lifestyle, as well as the skills of adaptation to the environment left a mark on the characteristics of clothing. Researchers who dedicated their work to the study of the Kazakh costume singled out the main three areas, coinciding with the territory of the distribution of the Elder, Middle and Younger zhuzes, which make up a single ethnos (Захарова, Ходжаева, 1989). For centuries, the regulated relations in the steppe gave birth to a flexible system in the distribution of winter, spring, summer and autumn pastures, which in turn allowed them to adapt to a particular ecological niche that dictated the features of clothing styles. As in the Kazakh language there are no dialects, so in the cut of clothes there are no significant differences. Depending on the composition of the herd, as well as the presence of certain urban centers, the raw materials used to make the costume differ (Маргулан, 1946; Джанибеков, 1990; Казахи, 2013).

The idea of the costume of the early Iron Age allows you to create materials from archaeological excavations. At present, domestic archeology has data on three complexes that survived at the time of the study in an undisturbed state (in situ). These are materials of the world-famous monument, the elements of which became the visiting card of independent Kazakhstan - the burial mound «Issyk», as well as recent findings made in the Taksai region and Urzhar (Акишев К.А., 1978; Лукпанова, 2014; Байтанаев, Китов, 2016).

Unique finds from the Berel burial mound with permafrost, comparable in degree of preservation with ethnographic materials, are also a source of information for characterizing the costume of the Saka time. In 2018, 20 years have passed since the beginning of studies of this type of monuments in independent Kazakhstan (Самашев, 2011). For the first time a burial mound with permafrost in the Berel was investigated in 1865 (Сорокин, 1962). Thanks to the painstaking work of the restorers, who devoted many items from the burial mound No. 11 back from non-existence, it became possible to study many elements of the material culture of the ancient population (Алтынбеков, 2014; Алтынбекова, 2017).

To the circle of sources about the ancient costume also represent fine monuments. They are conventionally divided into two large groups: monumental and mobile. The first is made up of

Майемер жазығынан табылған бұғытас
(Самашев, Ермолаева, Джумабекова, 2017 бойынша)

Олений камень из Майемерской степи
(по: (Самашев, Ермолаева, Джумабекова, 2017))

Deer stone from the Mayemer steppe
(by: (Samashev, Ermolaeva, Dzhumabekova, 2017))

immovable objects - deer stones, statues, rock carvings. The second group includes small plastic items. If the origin of the former is reliably associated with a particular area, then they disagree on the second opinion - in addition to the fact that they can be produced on site, it is also possible to consider them as mining, gifts, exchange results, etc.

Images depicted on deer stones, statues and rock surfaces, allow us to imagine ways of wearing weapons, hairstyle and accessories. Over the past few years, domestic archeology has rapidly replenished with data on statuary monuments of the Early Iron Age, discovered both in the course of new research and in the process of putting into scientific circulation previously unpublished findings.

The earliest statuary objects are deer stones. Such a name of objects was obtained due to the fact that on their surface in large numbers were images of these animals. Classical examples of such monuments are the finds made within Mongolia, in the town of Ushkiyn-Uver (Волков, 2002). However, the presence of images of deer is not always necessary on deer stone. In the domestic science for the first time, in the 1940s, the founder of the Kazakh archeology, Alikey Khakanovich Margulan (Кызласов, 1951). The stones he recorded during his research in Central Kazakhstan were named «ayutas» (a stone in the form of a bear), «koytas» (a stone in the form of a ram) (Маргулан, 1974). Given the features of the Saryarka faunistic complex, images of the above-mentioned animals are quite natural.

Among the deer stones published so far, individual elements of the costume were fixed on the surface of objects from Saryarka (the Zhangabyr river) (Кызласов, 1951) and the Kazakh Altai (example, from the Maiemer steppe) (Самашев, Ермолаева, Джумабекова, 2017). In both cases, there are images of earrings. The object from Zhangabyr, probably, was originally made in the form of a deer stone, and later it was re-decorated as a statue (Ермоленко, Курманкулов, Касенова, 2016).

Despite the relatively small finds of deer stones for the territory of the Kazakhstan, one can note on the basis of the analysis of finds in other regions of the Great Steppe - the lack of pronounced anthropomorphism, although in general the deer stones represent a human figure. «Iconographic scheme» for the design of deer stones, including the shingles at the top (necklace) and below (belt); above the necklace ring - earrings and on the front side («face») two or three inclined parallel lines. The belt depicts the arms and equipment of a warrior suspended, sometimes mirrors and bows with a goret. Among the pictorial elements, one can also name a geometric figure in the form of a shaded pentagon; some animals: deer, horses, goats, wild boars, cat predators (Савинов, 1994, p. 4-5). According to the researchers, reindeer stones are associated with the idea of sacrifices, performed a communicative function in worldview concepts (Савинов, 1994, p. 150).

Deer stone from the Mayemer steppe was erected on top of the mound, in which, judging by the abundance of beads made of cornelian, turquoise, ceramics (?), The woman's burial was apparently committed. In a strongly disturbed chamber, from the elements of the rite, a massive earring, made of noble metal of yellow color, survived (Джумабекова, Базарбаева,

*Майемер жазығындағы обадан табылған сырға
(Самашев, Ермолаева, Джумабекова, 2017 бойынша).*

О.В. Кузнецованың фотосы

*Серьга из кургана в Майемерской степи
(по: (Самашев, Ермолаева, Джумабекова, 2017)).*

Фото О.В. Кузнецовой

*Earring from the mound in the Mayemer steppe (on:
(Samashev, Ermolaeva, Dzhumabekova, 2017)).*

Photo by O. V. Kuznetsova

2011; Самашев, Ермолаева, Джумабекова, 2017). However, a preliminary analysis of the images on the face of the deer suggests that these attributes - a belt with attached to it a short sword - akinak and a knife (?) With a curved blade, as well as an earring, mark the image of a man.

By now, domestic science has data about 20 sculptures of the Saka time, obtained from different parts of Saryarka. The analysis of the material allowed the researchers to draw an interesting conclusion about one particular feature of this type of monuments. We are talking about the so-called pineal protrusion, fixed on a number of sculptures. Experts propose to consider them as a kind of hairdo called «Aidar» in Kazakh culture and «settler» in Ukrainian. In other words, this is the strand left on the crown (Ермоленко, Курманкулов, Касенова, 2015).

A preliminary analysis of ethnographic information and folklore allows us to conclude that the remaining strand of hair - «Aidar» - is the hairstyle worn by both children and adults (Бейсенов, 2014). As A.Z. Beisenov, «Aidar» plaited in a pigtail, decorated with pieces of colored cloth, stones. Later, the «Aidar» became more associated as a children's hairdo, which happened during the spread of Islam. At the same time, the researcher, basing himself on folklore data, notes such a curious fact connected with the personality of the famous sultan Nauryzbay - Kenesary's brother. Fearless warrior, spearman of the legendary khan wore «Aidar», decorated with expensive stones (Бейсенов, 2014, p. 140).

During the excavation of the burial mound No. 11 on the Berel burial ground, data were obtained about the multi-component headgear-wig of a man with a pointed outline. The complexity of the design is in a system of weaving braids, braids, braids, and also using black matter as filler (Самашев, 2011).

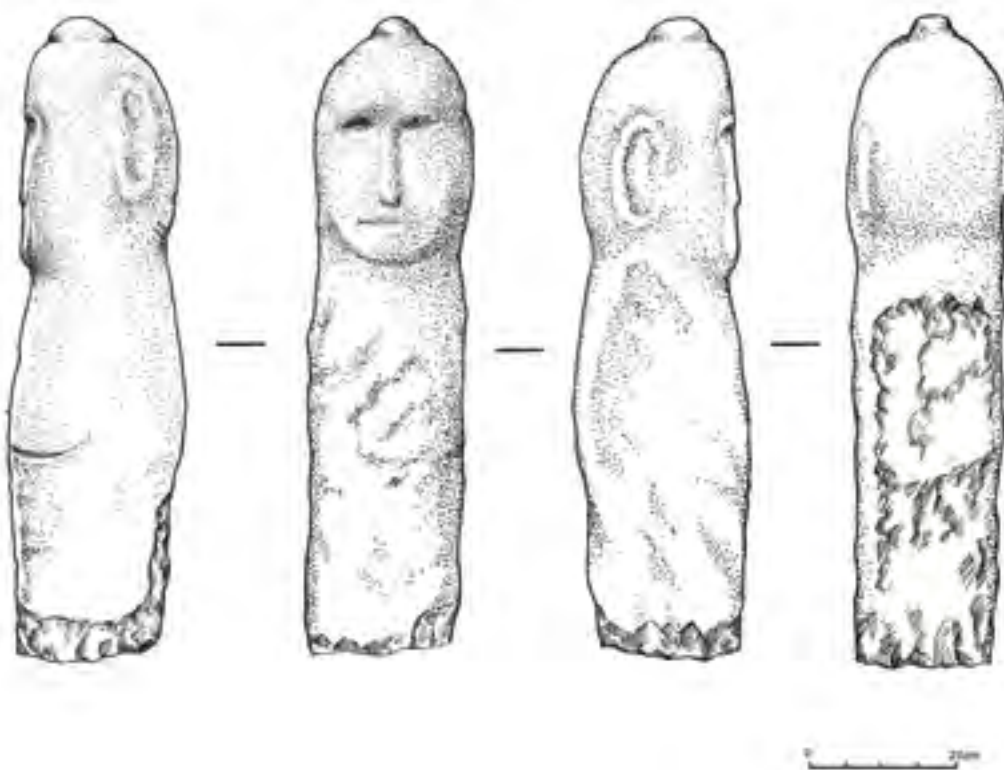
Data on the male hair of the early Iron Age is supplemented by a drawing from Kulzhabasy to Zhetysu, where two warriors are shown standing nearby (pl. 18) (Рогожинский, Джумабекова, 2017). The head of the left character is crowned with a conical headdress with a rounded crown; in the profile, a prominent nose and chin, probably with a small beard. In the left hand the warrior holds a short dagger, in the right sword. In the right hand of the second soldier is depicted a chamfer, and to the elbow of the left hand a small shield is brought on

the belt. The head is marked by a low hood with the top hinged back.

The appearance of two soldiers (pl. 18) serves as an illustration to the conclusion of S.A. Yatsenko that in many of the steppe images of Central Asia of the Scythian era, the figures of heroes look gracile, with an emphatically thin waist, large head and magnificent mustache. This is explained, according to the researcher, by the fact that in the epic of the Iranian peoples the hero wins not only with the help of muscle strength and martial art, but also intellect (Яценко, 2012). Short caftans with a belt and pointed caps are characteristic for the eastern regions of the Scythian-Sak world.

A series of statuary monuments from the Aral-Caspian Sea between the sea shows the most vivid images of the warriors (Тасмагамбетов, 2002; Ольховский, 2005; Самашев и др., 2007; Самашев и др., 2011). The statues convey men of athletic build in clothes, with weapons of long and melee. Some warriors have worked out their own decorations - hryvnia (?). Compliance of the material used to make the statue allowed to reproduce, with the most approximate accuracy, the meaningful elements of the sculptures.

For more than two thousand years, the Sarmatian and Kazakh cultures have been postponed. However, the tradition of creating ritual objects from stone finds its continuation in the sharpened lines of kulpitas, koytas, koskartas, tortkulak and mazars. Under the influence of the canons of Islam, the images

Талды-2 тас мүсіні. А.З. Бейсеновтің қазбасы (Бейсенов, Ермоленко, 2014 бойынша)
 The statue of Taldy-2. Excavations of A.Z. Beisenov (by: (Beisenov, Ermolenko, 2014))
 Каменное изваяние Талды-2. Раскопки А.З. Бейсенова (по: Бейсенов, Ермоленко, 2014)

of people and animals disappear. They are becoming more and more stylized, hidden in ornate elements of the ornament, artfully covering the surface of the stone (Аджигалиев, 1994; Тасмагамбетов, 2002).

The art of creating outstanding works of stone-carving art in the form of highly artistic kulpitas was especially pronounced in the steppes between the Aral Sea and the Caspian Sea. They were different depending on gender, status, age of the deceased. Kulpitas, installed on the graves of men, were usually decorated with weapons, images of horses, belts. The women's kulpitas depicted elements of a suit, ornaments. Obviously, the graves of girls who reached the age of marriage, and also, perhaps, married / bride or died in the first year of marriage, are accompanied by kulpitas decorated with a picture of the wedding headgear-saukele. The wearing of saukele was strictly regulated in the Kazakh society. Usually, it was worn in the first year of marriage - in the period before the birth of the first child. Then, with the change of status, the headdress also changed.

In the context of the analysis of the Kazakh female headdress-saukele, the story captured on the pair of buckles from the Siberian Collection of Peter the Great (Руденко, 1962; Грязнов, 1961). This find is known in science under the name «Rest under a tree». The plot was considered as an illustration of the heroic epic work (Грязнов, 1961), as well as the «text» of the funeral rite (Мотов, 1999). This work of ancient art is a kind of chronicle. The characters depicted here demonstrate a complex ritual of farewell to the deceased (Мотов, 1999). The position of the character in a horizontal position with closed eyes, and the high headdress of a woman, intertwined with branches of the crown of a mighty tree, and horses with cropped manes, on which «towns» are left, marking the fact of the dedication of the horse, testify in favor of this.

The tradition of dedicating a horse to the deceased was also recorded in Kazakh ethnography (Аджигалиев, 1994; Казахи, 2013). The horse of his own saddle after the death of the owner was subjected to certain actions - he was sheared off his mane, cut off his tail, and after a year, during the ace, it was usually circled around the dwelling, thus marking another important facet in funeral rites. The blood of the animal and the bridle, removed from the horse, cut into pieces, were buried (Казахи, 2013). Perhaps in these ritual echoes of traditions of the Saka time are manifested. As evidenced by the excavations of the altars of the Tasmolin culture. They are a circle, closed from eight large stones. Because of what they got the second name - eight-storied. In the excavation of such altars, finds are usually found in the form of elements of horse bridle from bronze - psaltery, a bit, a plaque (Мошкова, 1966; Бейсенов, 2015; Варфоломеев, 2017).

Returning to the analysis of the costume of the Saka time, we note that in most cases, especially on objects of small plastic, there are images of men. Concerning the vestment of women - this is the scene «Rest under a tree», mentioned above, as well as sculptural images from the incense burner, revealed within the present borders of Kyrgyzstan. Individual elements of the woman's costume were preserved in the materials of Pazyryk culture. For example, a headpiece.

*Құлжабасы жартастарындағы ер адам бейнесі
(Рогожинский, Джумабекова, 2017 бойынша)
Изображение мужчин на скалах Кулжабасы
(по: (Рогожинский, Джумабекова, 2017))
An image of men on the rocks of Kulzhabasy
(by: (Rogozhinsky, Dzhumabekova, 2017))*

One of the most famous monuments, representing the solid appearance of the man of the era of the early nomads, is the «golden» man from the Issyk mound. In the zone of mountain-valley and steppe Eurasia, this is far from the only burial place of the «golden man» of the 1st millennium BC. Not so much the amount of gold in the vestments of these representatives of ancient society fascinates contemporaries, they show a deep symbolism in the topography of the elements of the costume and the selection of zoomorphic images. Researchers agree that the Issyk leader during his life acted simultaneously in two social roles: leading the military nobility of the tribe and fulfilling the duties of the primitive priest-shaman (Лелеков, 1987, p. 27).

A.K. Akishev came to the conclusion that the jacket of the Issyk man, completely covered with gold plaques, is associated with the armor of a heavily armed rider - a cataphract. The leader acted as a solar god-warrior, sacred defender of religion and ideology of a group of Saka tribes (Акишев А., 1984, p. 121-127). In complete equipment, the warrior embodied the image of an ideal epic warrior-nomad.

Images of men are also transferred in the form of sculptures on censers - archers on horseback and a dismounted rider, in the form of stamped rider images in a fluttering raincoat on Tlenik plaques and embodied in bronze as a plot with a multi-

figured composition on the badge from Nurken (Акишев К.А., 1978; Джумабекова, 1998; Джумабекова, Базарбаева, 2013; Бейсенов, 2014). The burial mounds Nurken-2 are attributed to the Early Saka times (VII-VI centuries BC).

The face of the plaque is decorated with a scene with the presence of several anthropomorphic characters. In the left part, three characters are shown, the central one obviously being a rider, calmly seated on a standing horse in gear (a balaclava or a tight-fitting hood with a wide opening at the mouth, a shell with an armored «skirt» and a standing collar, the bracers cover their arms to the elbow). Behind the mounted archer stands a man armed with a coin which he holds in his right hand. On his head is a tight-fitting hood. You can see the fitting upper part of the clothes (kaftan?). The third participant of the scene is in front of the rider: he is depicted sitting on the ground. The head is also worn with a hood, legs - in boots, stockings or leggings, a tight belt is marked on the tight caftan. In the right half of the plaque, broken off the edge, opposite the person sitting on the ground, the same person is sitting facing him, he apparently has a coloring or a scratched face. In the space above the head of the person sitting in the mournfully humble pose of a man in the right half of the plaque, the lower part of the image, probably of a lying man, is preserved - in armored armor, with a shield. In the scene of the Nurken plaque, a mythological plot, known to contemporaries, is associated with the farewell scene, the burial of the hero (Мотов, 1999; Бейсенов, Джумабекова, 2014).

These finds, as well as a bronze figure of a warrior from the Zhambyl regional museum of local lore in a helmet («Kuban» type), dressed in a shell in the form of a fitted jacket with a

high standing collar and hip protection; figurine of an archer on a casserole dish from Almaty; anthropomorphic images in the «The Siberian Collection of Peter I», etc., allow to form an idea of how the soldiers looked in the 1st millennium BC.

The embodiment of the courageous appearance of the hero, warrior, batyr found its continuation in the era of warlike Turkic, who left stone sculptures with detailed elaboration of all elements (hair, headpiece, facial expression, weapons complex, etc.).

In the following time, for the culture of the Kazakhs, it seems that the oral creativity of the people is more characteristic, where the image of the batyr and the beauty of the woman were transmitted in a different way. A distinctive feature of Kazakh philosophy is the unity of historical wealth and national thought, a special way of thinking. A. Margulan, who specially studied the Kazakh epic, noted: «In the Kazakh epic, there is less groundless fiction and ornate mythological ornaments, as it happens in the epic of some other nations that grew up under different conditions. In the steppe Kazakh epic, in most cases, mainly historical events are celebrated, family-household paintings, tribal-clan relations ...» (Маргулан, 1946, с. 75). For example, lines from the epic laconically, but clearly describe the image of the young Koblandy batyr:

In the kunya hat on his head,
Under it is a dark bay horse,
The hawk on his arm,
Borzoy the
dog runs after him
[by: Ермоленко, 2008, р. 204].

Байте-3 жауынгерінің бейнесі. Фрагмент. 3. Самашев, В.С. Ольховскийдің зерттеулері. А. Оңғарұлының фотосы
Изображение воина из Байте-3. Фрагмент. Исследования З. Самашева, В.С. Ольховского. Фото А. Онгарулы
Image of a warrior from Bait-3. Fragment. Investigations Z. Samashev, V.S. Olkhovsky. Photo by A. Onggaruly

Literature

- Аджигалиев С.И. Генезис традиционной погребально-культурной архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). – Алматы: Гылым, 1994. – 260 с.
- Акишев А.К. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата, 1984. – 176 с.
- Акишев К.А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. – М.: Искусство, 1978. – 132 с.
- Алтынбеков К. Возрожденные сокровища Казахстана: опыт научной реставрации. – Алматы: Остров Крым, 2014. – 360 с.
- Алтынбекова Э.К. О реставрации и реконструкции археологических артефактов в лаборатории «Остров Крым» // Казахстан в сакскую эпоху: коллективная монография. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. – С. 211–223.
- Байтанаев Б.А., Китов Е.П. Антропологические особенности женского погребения из могильника Уржар // Культурное наследие Евразии (с древнейших времен до наших дней). – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2016. – С. 722–729.
- Бейсенов А.З. Древние сокровища Сарыарки. Книга-альбом. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана; НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2014. – 196 с. (на каз., рус. и англ. яз.)
- Бейсенов А.З. Околокурганые жертвенники как разновидность памятников тасмолинской культуры // Вестник ТомГУ. История. – 2015. – № 4 (36). – С. 96–104.
- Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С. Бляшка с мифологическим сюжетом из Центрального Казахстана // Известия АлтГУ. – 2014. Вып. 4 (84). С. 42–46.
- Бейсенов А.З., Ермоленко Л.Н. Новые каменные изваяния сакской эпохи из Сарыарки // Вестник КемГУ. – 2014. – № 3 (59). – С. 34–40.
- Варфоломеев В.В. Каменные жертвенные кольца на р. Карагайлы в верховьях Ишима // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение: сб. научн. ст., посвящ. 70-летию организации Центрально-Казахстанской археологической экспедиции АН Казахстана. – Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2017. – Т. 2. – С. 90–95.
- Волков В.В. Оленные камни Монголии. – М.: Научный мир, 2002. – 248 с.
- Грязнов М.П. Древнейшие памятники героического эпоса народов Южной Сибири // Археологический сборник ГосЭрмитажа. – 1961. – № 3. – С. 7–31.
- Джанибеков У. Эхо... По следам легенды о золотой домбре. – Алма-Ата: Энер, 1990. – 304 с.
- Джумабекова Г. Опыт атрибуции конного лучника из Алматы // Вопросы археологии Казахстана: сб. научн. статей. – М.–Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 1998. – Вып. 2. – С. 72–82.
- Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. В поисках следов свернувшейся пантеры: к изучению памятников Майемерской степи // История и археология Семиречья: сб. статей и публикаций. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2011. – С. 67–88.
- Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. Художественные бронзы Жетысу. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2013. – 120 с.
- Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., Торгоев А.И. Новые образы в художественной бронзе саков Прииссыкулья // Диалог культур Евразии и археологии Казахстана: сб. научн. статей, посвящ. 90-летию со дня рождения выдающегося археолога К.А. Акишева. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 2014. – С. 307–327.
- Ермоленко Л.Н. Изобразительные памятники и эпическая традиция: по материалам культуры древних и средневековых кочевников Евразии. – Томск: ТГПУ, 2008. – 288 с.
- Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж.К., Касенова А.Д. Новые данные о специфической разновидности изваяний сакской эпохи // Вестник КемГУ. – 2015. – № 1 (61). Т. 3. – С. 26–32.
- Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж.К., Касенова А.Д. Изваяние из долины реки Жангабыл: перепетии атрибуции // Археология Южной Сибири: сб. научн. ст. к 40-летию кафедры археологии КемГУ. – 2016. – Вып. 27. – С. 46–54.
- Ерофеева И.В. Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик. Изд. 3-е, испр. и доп. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 456 с.
- Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Головные уборы казахов (опыт локальной классификации) // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1989. – С. 204–227.
- Казахи. История и культура. Гл. рук. проекта А.Ш. Бимендиев; научн. ред. К.З. Ускенбай. – Алматы: АО «Абди Компани», 2013. – 656 с.
- Казахстан в сакскую эпоху: коллективная монография. Отв. ред. А.З. Бейсенов. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. – 228 с.
- Кызласов Л.Р. Памятники поздних кочевников Центрального Казахстана (Из работ Центрально-Казахстанской археологической экспедиции в 1948 году) // Известия АН КазССР. Сер. археол. – 1951. – Вып. 3. – С. 53–63.
- Кызласов Л.Р. Дорожные зарисовки. Центрально-Казахстанская архитектурно-археологическая экспедиция АН КазССР. 18.VII.–1.X.1948 года. – Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2017. – 96 с.
- Лелеков Л.А. О символизме погребальных облачений («золотые люди» скифо-сакского мира) // Скифо-сибирский мир. Новосибирск: Наука, 1987. С. 25–31.
- Лукпанова Я.А. Костюм женщины сарматской эпохи: опыт реконструкции // Диалог культур Евразии и археологии Казахстана: сб. научн. статей, посвящ. 90-летию со дня рождения выдающегося археолога К.А. Акишева. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 2014. – С. 430–440.
- Маргулан А. О характере и исторической обусловленности казахского эпоса // Известия КазФАН СССР. Сер. историч. – 1946. – № 2 (27). – С. 75–81.
- Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1979. – 360 с.

Мотов Ю.А. К интерпретации изображений на парных пластинах из «Сибирской коллекции Петра 1» // Российская археология. – 1999. – № 3. – С. 141–148.

Мошкова М.Г. Работы Казахского отряда Южно-уральской экспедиции в 1964 г. // КСИА. – 1966. – Вып. 107. – С. 44–46.

Ольховский В.С. Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железа. – М.: Наука, 2005. – 299 с.

Рогожинский А.Е., Джумабекова Г.С. Комплекс уникальных гравюр сакской эпохи из Кулжабасы (культурно-исторические связи и датировка) // Металлические котлы ранних кочевников Жетысу. Коллективная монография. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. – С. 115–135.

Руденко С.И. Сибирская коллекция Петра 1 // Археология СССР. Свод археологических источников. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – Вып. Д 3-9. – 52 с.

Савинов Д.Г. Оленные камни в культуре кочевников Евразии. СПб: СПбГУ, 1994. – 208 с.

Самашев З. Берел. Berel. – Алматы: «Таймас», 2011 – 236 с.

Самашев З., Ермолаева А.С., Джумабекова Г.С. Казахстан в I тысячелетии до н.э. // Казахстан в сакскую эпоху: коллективная монография. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. – С. 101–156.

Самашев З., Кушербаев К., Аманшаев Е., Астафьев А. Сокровища Устюрта и Манкыстау. – Алматы: «Археология», 2011. – 400 с.

Самашев З., Онгар А., Оралбай Е., Киясбек Г. Храм-святилище – Кызылұйық. – Астана: «Археология», 2011. – 200 с.

Сорокин С.С. Доследование Большого Берельского кургана // Сообщения ГосЭрмитажа. – 1962. – Вып. XXIII. – С. 70–72.

Тасмагамбетов И. Кулпытас. – Алматы: Берел, 2002. – 392 с.

Ценко С.А. К изучению костюма восточных областей кочевого мира в древности // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциальных процессов степной Евразии: матер. круглого стола посвящ. 20-летию независимости Республики Казахстан (23–25 ноября 2011, г. Караганды). – Караганды, 2011. – С. 164–167.

ОДЕЖДА НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА САКСКОЙ ЭПОХИ ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ

Г. Базарбаева, Г. Джумабекова

Ранный железный век Казахстана охватывает период протяженностью чуть более тысячелетия – примерно с VIII в. до н. э. до первых веков I тыс. н.э. (Казахстан в сакскую эпоху, 2017). Данная эпоха в отечественной истории связана с распространением культуры племен, известных по письменным источникам под названиями: «саки», «сарматы», «исседоны», «массагеты», «аримаспы» и др. Кем на самом деле они называли себя – история умалчивает. Памятники, оставленные племенами сакского времени известны в Жетысу, Приаралье, Сарыарке, на Алтае. В степях, протянувшихся от Каспия до Арала, а также по берегам рек Урал, Илек, Ирғиз, Тобол, притокам Турғая, обитали племена, связываемые с сарматами. В Каратау отмечается присутствие элементов, тяготеющих и к сакскому времени, и к сарматскому.

Природно-климатические условия, образ жизни, а также навыки адаптации к окружающей среде наложили отпечаток на особенности одежды. Исследователи, посвятившие свои работы изучению казахского костюма, выделяют три основных ареала, совпадающие с территорией распространения Старшего, Среднего и Младшего жузов, составляющих единый этнос (Захарова, Ходжаева, 1989). Веками регламентировавшиеся отношения в степи породили гибкую систему в распределении зимних, весенних, летних и осенних пастбищ, в свою очередь позволявших приспособиться к той или иной экологической нише, диктовавшей

особенности фасонов одежды. Как в казахском языке не существует диалектов, так и в крое одежды существенных отличий не наблюдается. В зависимости от состава стада, а также присутствия тех или иных городских центров отличается сырье, использовавшееся для изготовления костюма (Маргулан, 1946; Джанибеков, 1990; Казахи, 2013).

Представление о костюме раннего железного века позволяют создать материалы из археологических раскопок. В настоящее время отечественная археология располагает данными о трех комплексах, сохранившихся ко времени исследования в неповрежденном состоянии (*in situ*). Это материалы всемирно известного памятника, элементы которого стали визитной карточкой независимого Казахстана – кургана «Иссык», а также недавние находки, сделанные в местностях Таксай и Уржар (Акишев К.А., 1978; Лукпанова, 2014; Байтанаев, Китов, 2016).

Уникальные находки из берельского кургана с мерзлотой, сопоставимые по степени сохранности с этнографическими материалами, также являются источником информации для характеристики костюма сакского времени. В 2018 г. исполняется 20 лет с момента начала исследований такого типа памятников в независимом Казахстане (Самашев, 2011). Впервые курган с мерзлотой на Береле исследовался в 1865 г. (Сорокин, 1962). Благодаря кропотливому труду реставраторов, посвятивших возвращению из небытия многих предметов из кургана № 11, стало возможным

*Тас мүсін. 3. Самашев, В.С. Ольховскийдің зерттеулері. А. Оңғарұлының фотосы
Изваяние. Исследования З. Самашева, В.С. Ольховского. Фото А. Оңғарұлы
The statue. Investigations of Z. Samashev, V.S. Olkhovsky. Photo by A. Onggaruly*

изучать многие элементы материальной культуры древнего населения (Алтынбеков, 2014; Алтынбекова, 2017).

К кругу источников о древнем костюме также относятся изобразительные памятники. Они условно делятся на две большие группы: монументальные и мобильные. Первую составляют недвижимые объекты – оленные камни, изваяния, наскальные изображения. Ко второй группе относятся предметы мелкой пластики. Если происхождение первых надежно связывается с тем или иным ареалом, то относительно вторых мнения расходятся – кроме того, что они могут быть произведены на месте, также не исключено рассмотрение их в качестве добычи, дара, результата обмена и т.п.

Изображения, нанесенные на оленных камнях, изваяниях, поверхностях скал, позволяют представить способы ношения предметов вооружения, элементы прически, аксессуаров. За последние несколько лет отечественная археология стремительно пополнилась данными о статуарных памятниках эпохи раннего железа, обнаруженными, как в ходе новых исследований, так и в процессе ввода в научный оборот ранее не публиковавшихся находок.

Наиболее ранними статуарными объектами являются оленные камни. Такое название объекты получили из-за того, что на их поверхности в большом количестве были нанесены изображения этих животных. Классическими примерами таких памятников являются находки, сделанные в пределах Монголии, в местности Ушкийн-Увэр (Волков, 2002). Однако, не всегда на оленном камне обязательно присутствие изображений оленей. В отечественной науке впервые, в 1940-х гг., на статуи в виде животных обратил внимание основоположник казахстанской археоло-

гии Аликей Хаканович Маргулан (Кызласов, 1951). Камни, зафиксированные им в ходе исследований в Центральном Казахстане, получили названия «аютас» (камень в виде медведя), «койтас» (камень в виде барана) (Маргулан, 1974). Учитывая особенности фаунистического комплекса Сарыарки, вполне закономерными видятся изображения названных выше животных.

Среди опубликованных к настоящему времени оленных камней отдельные элементы костюма зафиксированы на поверхности объектов из Сарыарки (р. Жангабыл) (Кызласов, 1951) и Казахского Алтая (напр. из Майемерской степи) (Самашев, Ермолаева, Джумабекова, 2017). В обоих случаях присутствуют изображения серёг. Объект из Жангабыла, возможно, изначально был выполнен в виде оленного камня, а позднее переоформлен в качестве изваяния (Ермоленко, Курманкулов, Касенова, 2016).

Несмотря на сравнительно малочисленные для территории Казахстана находки оленных камней, можно отметить на основе анализа находок в других регионах Великой Степи их особенность – отсутствие ярко выраженной антропоморфности, хотя в целом оленные камни представляют человеческую фигуру. «Иконографическая схема» оформления оленных камней, включающая опоясывающие линии наверху (ожерелье) и внизу (пояс); выше ожерелья – кольца-серьги и на лицевой стороне («лицо») две-три наклонных параллельных линии. На поясе изображено подвешенное оружие и снаряжение воина, иногда зеркала и лука с горитом. Среди изобразительных элементов можно назвать также геометрическую фигуру в виде заштрихованного пятиугольника; некоторых животных: оленей, лошадей, козлов, кабанов, кошачьих хищников (Савинов,

1994, с. 4–5). По мнению исследователей, оленные камни связаны с идеей жертвоприношений, выполняли коммуникативную функцию в мировоззренческих представлениях (Савинов, 1994, с. 150).

Оленный камень из Майемерской степи был установлен на вершине кургана, в котором, судя по обилию бусин, изготовленных из сердолика, бирюзы, керамики (?), видимо

*Кісе белдік суреттелген құлпытас (Тасмагамбетов, 2002 бойынша). О.В. Беляловтың фотосы
Кулпытас с изображением пояса – кісе белдік
(по: (Тасмагамбетов, 2002)). Фото О.В. Белялова
Kulpytas with the image of the belt – kise beldik
(by: (Tasmagambetov, 2002)). Photo by O.V. Belyalov*

было совершено погребение женщины. В сильно потревоженной камере от элементов обряда уцелела массивная серьга, изготовленная из благородного металла желтого цвета (Джумабекова, Базарбаева, 2011; Самашев, Ермолаева, Джумабекова, 2017). Однако, предварительный анализ изображений, нанесенных на грани оленного камня, позволяют предположить, что данные атрибуты – пояс с прикрепленными к нему коротким мечом – акинаком и ножом (?) с изогнутым лезвием, а также серьгой, маркируют образ мужчины.

К настоящему времени отечественная наука располагает данными примерно о 20 изваяниях сакского времени, полученными из разных уголков Сарыарки. Анализ материала позволил исследователям сделать любопытное заключение об одной специфической особенности данного типа памятников. Речь идет о так называемом шишковидном выступе, зафиксированном на целом ряде изваяний. Специалисты предлагают рассматривать их как разновидность прически, называемой «айдар» в казахской культуре и «оседелец» – в украинской. Иными словами, это прядь, оставляемая на макушке (Ермоленко, Курманкулов, Касенова, 2015).

Предварительный анализ этнографических сведений и фольклора позволяет сделать вывод о том, что оставленная прядь волос – «айдар» – прическа, которую носили и дети и взрослые (Бейсенов, 2014). Как отмечает А.З. Бейсенов, «айдар» заплетали в косичку, украшали кусочками цветной материи, камешками. Позднее, «айдар» стал больше ассоциироваться как детская прическа, что произошло в период распространения ислама. В то же время исследователь, опираясь на фольклорные данные, отмечает такой любопытный факт, связанный с личностью знаменитого султана Наурызбая – брата Кенесары. Бесстрашный воин, копьеносец легендарного хана носил «айдар», декорированный дорогими камнями (Бейсенов, 2014, с. 140).

В ходе раскопок кургана № 11 на могильнике Берел были получены данные о многокомпонентном головном уборе-парике мужчины, имевшем островерхий абрис. Сложность конструкции заключается в системе из плетения жгутов, кос, косичек, а также использованием в качестве наполнителя вещества черного цвета (Самашев, 2011).

Данные о мужской прическе раннего железного века дополняет рисунок из Кулжабасы в Жетысу, где два воина показаны стоящими рядом (пл. 18) (Рогожинский, Джумабекова, 2017). Голова левого персонажа увенчана конусовидным головным убором с закругленной макушкой; в профиле выделены нос и подбородок, вероятно с небольшой бородкой. В левой руке воин держит короткий кинжал, в правой – меч. В правой руке второго воина изображен чекан, а к локтю левой руки на ремне привешен небольшой щит. На голове обозначен невысокий колпак с откинутым назад верхом.

Облик двух воинов (пл. 18) служит иллюстрацией к выводу С.А. Яценко о том, что на многих степных изображениях Центральной Азии скифской эпохи фигуры героев выглядят грацильными, с подчеркнута тонкой талией, крупной головой и роскошными усами. Объясняется это, по мнению

исследователя, тем, что в эпосе иранских народов герой побеждает не только с помощью силы мускулов и боевого искусства, но и интеллекта (Яценко, 2012). Короткие кафтаны с поясом и островерхими колпаками характерны для восточных областей скифо-сакского мира.

Серия статуарных памятников из Арало-Каспийского междуморья демонстрирует наиболее яркие изображения воинов (Тасмагамбетов, 2002; Ольховский, 2005; Самашев и др., 2007; Самашев и др., 2011). Изваяния передают мужчин атлетического телосложения в одежде, с оружием дальнего и ближнего боя. У некоторых воинов проработаны новейшие украшения – гривны (?). Податливость материала, использовавшегося для изготовления статуи, позволила с максимальной приближенной точностью воспроизвести содержательные элементы скульптур.

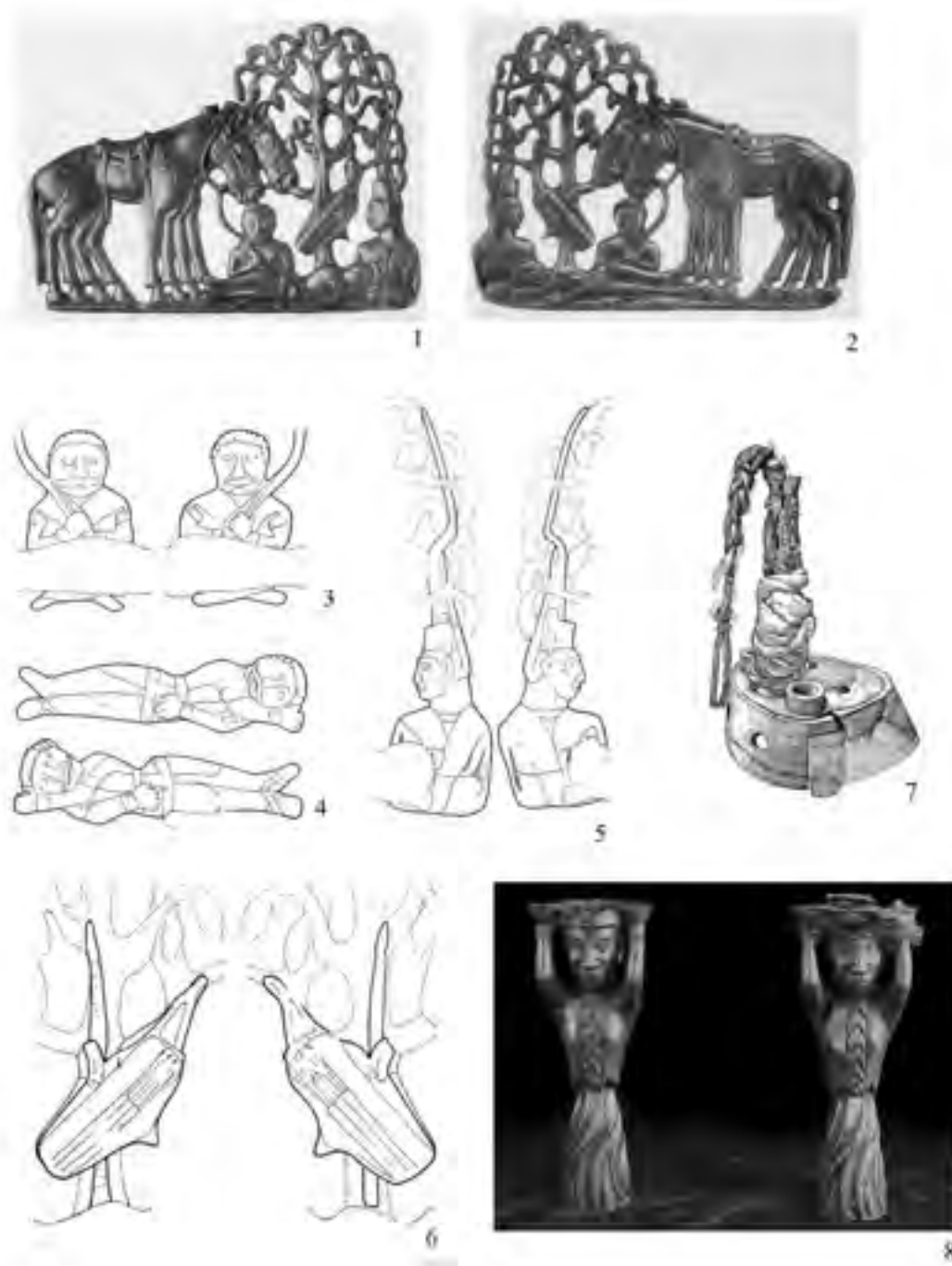
Более двух тысяч лет отдаляют эпоху сармат и казахскую культуру. Однако, традиция создания ритуальных объектов из камня находит свое продолжение в отточенных линиях кулпытасов, койтасов, кошкартасов, торткулаков и мазаров. Под воздействием канонов ислама исчезают изображения людей, животных. Они становятся все более стилизованными, скрытыми в витиеватых элементах орнамента, искусно покрывающего поверхность камня (Аджигалиев, 1994; Тасмагамбетов, 2002).

Искусство создания выдающихся произведений каменного искусства в виде высокохудожественно исполненных кулпытасов особенно сильно проявилось в степях между Аралом и Каспием. Они были разными в зависимости от пола, статуса, возраста покойного. Кулпытасы, установленные на могилах мужчин обычно декорировались предметами вооружения, изображениями коней, поясов. На женских кулпытасах изображались элементы костюма, украшения. Очевидно, могилы девушек, достигших брачного возраста, а также, возможно, засватанных/невест или ушедших из жизни в первый год супружества, сопровождают кулпытасы, декорированные изображением свадебного головного убора – саукеле. Ношение саукеле строго регламентировалось в казахском обществе. Обычно, его носили в первый год замужества – в период до рождения первого ребенка. Затем, со сменой статуса менялся и головной убор.

В контексте анализа казахского женского головного убора – саукеле особое звучание приобретает сюжет, запечатленный на парных пряжках из «Сибирской коллекции Петра I» (Руденко, 1962; Грязнов, 1961). Данная находка известна в науке под названием «Отдых под деревом». Сюжет на ней рассматривался как иллюстрация героического эпического произведения (Грязнов, 1961), а также как «текст» погребального обряда (Мотов, 1999). Это произведение древнего искусства – своеобразная летопись. Изображенные здесь персонажи демонстрируют сложный обряд прощания с покойником (Мотов, 1999). В пользу этого свидетельствуют и поза персонажа в горизонтальном положении с сомкнутыми глазами, и высокий головной убор женщины, переплетенный с ветвями кроны могучего дерева, и лошади со стриженными гривами, на которых оставлены «зубцы», маркирующие факт посвящения коня.

*Саукеле бейнеленген құлпытас (Тасмагамбетов, 2002 бойынша). О.В. Беляповтың фотосы
Кулпытас с изображением свадебного головного убора – саукеле (по: (Тасмагамбетов, 2002)). Фото О.В. Белялова
Kulpytas with the image of a wedding headdress – saukele (by: (Tasmagambetov, 2002)). Photo by O.V. Belyalov*

Сақтардың мәдениетіндегі әйелдер бейнесі. 1–5, 6 – белдіктегі «Ағаштың саясындағы демалыс» атты қос қапсырма және бұйымдарда бейнеленген көрініс бөліктері (Грязнов, 1961 бойынша); 7 – әйелдің бас киімі, Пазырық, 5-оба. С.И. Руденконың қазбасы (Грязнов, 1961 бойынша); 8 – ғұрыптық ыдысты сәндеп тұрған әйелдер бейнесі, кездейсоқ олжа, Қырғызстан (Джумабекова, Базарбаева, Торгоев, 2014 бойынша)

Изображение женщины в художественной культуре саков. 1–5, 6 – парные поясные бляхи «Отдых под деревом» и детали сцен, изображенных на предметах (по: Грязнов, 1961); 7 – женский головной убор, Пазырык, курган 5.

Раскопки С.И. Руденко (по: Грязнов, 1961); 8 – изображения женщин, декорировавшие ритуальные сосуды, Кыргызстан, случайная находка (по: Джумабекова, Базарбаева, Торгоев, 2014)

The image of a woman in the artistic culture of the Saks. 1–5, 6 – pair waistbands «Rest under a tree» and details of scenes depicted on objects (by: Gryaznov, 1961); 7 – female headdress, Pazyryk, mound 5. Excavations of S.I. Rudenko (on: Gryaznov, 1961); 8 – images of women decorating ritual vessels, Kyrgyzstan, random finding

(by: Dzhumabekova, Bazarbaeva, Torgayev, 2014)

Қазақстан сақтары мәдениетіндегі ер адам бейнесі. 1 – Нұркен 2, 2-оба. А.З. Бейсеновтің қазбасы, О.В. Кузнецова фотосы (Бейсенов, 2014); 2–4 – шырағдан, Алматы. Кездейсоқ олжа (Джумабекова, 1998); 5, 6 – шырағдан, Есік. Кездейсоқ олжа (Джумабекова, Базарбаева, 2013); 7 – Теңлік. К.А. Ақышевтың қазба жұмыстары.

О.В. Беляловтың фотосы

Изображение мужчины в художественной культуре саков Казахстана. 1 – Нуркен 2, курган 2. Раскопки А.З. Бейсенова, фото О.В. Кузнецовой (по: Бейсенов, 2014); 2–4 – курильница, Алматы. Случайная находка (по: Джумабекова, 1998); 5, 6 – курильница, Иссык. Случайная находка (по: Джумабекова, Базарбаева, 2013); 7 – Тенлик.

Раскопки К.А. Акишева, фото О.В. Белялова

The image of a man in the artistic culture of the Sakas of Kazakhstan. 1 – Nurken 2, mound 2. Excavations of A.Z. Beisenov, photo by O.V. Kuznetsova (by: Beysenov, 2014); 2–4 – censer, Almaty. Accidental discovery (by: Dzhumabekova, 1998); 5, 6 – censer, Issyk. Accidental discovery (by: Dzhumabekova, Bazarbaeva, 2013); 7 – The Tenlik. Excavations by K.A. Akishev, photo by O.V. Belyalov

Традиция посвящать коня покойнику также зафиксирована в казахской этнографии (Аджигалиев, 1994; Казахи, 2013). Конь собственного седла после смерти хозяина подвергался определенным действиям – ему состригали гриву, подрезали хвост, а по прошествии года, во время проведения аса, обычно на заре его обводили вокруг жилища тем самым как бы маркируя еще одну важную грань в погребально-поминальной обрядности. Кровь животного и уздечка, снятая с коня, разрезанная на части, закапывались (Казахи, 2013). Быть может в этом ритуале проявляются отголоски традиций сакского времени. Об этом свидетельствуют раскопки жертвенников тасмолинской культуры. Они представляют собой круг, замкнутый из восьми больших камней, благодаря чему получили второе название – восьмикаменники. При раскопках таких жертвенников обычно находки в виде элементов конской узды из бронзы – псалии, удила, бляшки (Мошкова, 1966; Бейсенов, 2015; Варфоломеев, 2017).

Возвращаясь к анализу костюма сакского времени, отметим, что в большинстве случаев, особенно на предметах мелкой пластики, присутствуют образы мужчин. Относительно облачения женщин – это отмеченная выше сцена «Отдых под деревом», а также скульптурные изображения с курильницы, выявленной в пределах современных границ Кыргызстана. Отдельные элементы костюма женщины сохранились в материалах пазырыкской культуры. Например, головной убор.

Один из наиболее известных находок, представляющих цельный облик мужчины эпохи ранних кочевников, является «золотой» человек из Иссыкского кургана. В зоне горнодолинной и степной Евразии это далеко не единственное захоронение «золотого человека» I тыс. до н.э. Не столько количество золота в облачении этих представителей древнего общества восхищает современников, в них отмечается глубокий символизм в топографии элементов костюма и подборе зооморфных образов. Исследователи сходятся во мнении: иссыкский вождь при жизни выступал одновременно в двух социальных ролях: предводительствовал военной знатью племени и исполнял обязанности первобытного жреца-шамана (Лелеков, 1987, с. 27).

А.К. Акишев пришел к выводу, что куртка иссыкского человека, сплошь покрытая золотыми бляшками, ассоциируется с доспехом тяжеловооруженного всадника – катафрактной. Вождь выступал в роли солнечного бога-воина, священного защитника религии и идеологии группы сакских племен (Акишев А., 1984, с. 121–127). В полной экипировке воин воплощал образ идеального эпического воина-кочевника.

Образы мужчин также переданы в виде скульптурок на курильницах – лучники на конях и спешившийся всадник, в виде штампованных изображений всадника в развевающемся плаще на бляшках из Тенлика и воплощенных в бронзе, как сюжет с многофигурной композицией на бляхе из Нуркена (Акишев К.А., 1978; Джумабекова, 1998; Джумабекова, Базарбаева, 2013; Бейсенов, 2014). Курганы

могильника Нуркен-2 отнесены к раннесакскому времени (VII–VI вв. до н.э.).

Лицевая сторона бляшки декорирована сценной с присутствием нескольких антропоморфных персонажей. В левой части показаны три персонажа, центральным из которых, очевидно, является всадник, спокойно восседающий на стоящем коне в экипировке (подшлемник или облегающий башлык с широким назатыльником, панцирь с бронированной «юбкой» и стоячим воротником, наручи закрывают руки до локтя). Позади конного лучника стоит человек, вооруженный чеканом, который он держит в правой руке. На его голове показан облегающий башлык. Видна облегающая верхняя часть одежды (кафтан?). Третий участник сцены находится перед всадником: он изображен сидящим на земле. На голове также надет башлык, ноги – в сапогах-чулках или ноговицах, на облегающем кафтане выделен пояс. В правой половине пластины, обломанной с края, напротив сидящего на земле человека, лицом к нему сидит такой же персонаж, у него, видимо, показана раскраска или расцарапанное лицо. В пространстве над головой сидящего в скорбно-смирненной позе человека в правой половине бляшки сохранилась нижняя часть изображения, вероятно, лежащего человека – в бронированном доспехе, со щитом. В сцене нуркенской бляшки запечатлен какой-то известный современникам мифологический сюжет, связанный со сценой прощания, погребения героя (Мотов, 1999; Бейсенов, Джумабекова, 2014).

Эти находки, также как и бронзовая фигурка воина из Жамбылского областного историко-краеведческого музея в шлеме («кубанского» типа), одетого в панцирь в виде прилегающей куртки с высоким стоячим воротником и защитой бедер; фигурка лучника на блюде курильницы из Алматы; антропоморфные изображения в «Сибирской коллекции Петра I» и др. позволяют составить представление о том, как выглядели воины в I тыс. до н.э.

Воплощение мужественного облика героя, воина, батыра нашло свое продолжение в эпоху воинственных тюрков, оставивших каменные изваяния с детальной проработкой всех элементов (прическа, головной убор, выражение лица, комплекс вооружения и др.).

В последующее время, благодаря тому, что с тех времен сохранились многочисленные произведения устного творчества народа, мы видим яркие образы батыра и воспевание красоты женщины. Отличительной особенностью казахской философии является единение исторического богатства и национальной мысли, особый способ мышления. А.Х. Маргулан, специально исследовавший казахский эпос, отмечал: «В казахском эпосе меньше беспочвенной фантастики и витиеватых мифологических украшений, как это бывает в эпосе некоторых других народов, выросших в иных условиях. В степном казахском эпосе в большинстве случаев воспеваются, главным образом, исторические события, семейно-бытовые картины, племенно-родовые отношения...» (Маргулан, 1946, с. 75). Например, строки из

эпоса лаконично, но ясно описывают образ юного Кобланды батыра:

В куньей шапке на голове,
Под ним – темно-гнедой конь,
Ястреб у него на руке,
Борзой пес бежит за ним
(по: Ермоленко, 2008, с. 204).

Литература

Аджигалиев С.И. Генезис традиционной погребально-культурной архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). – Алматы: Гылым, 1994. – 260 с.

Акишев А.К. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата, 1984. – 176 с.

Акишев К.А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. – Москва: Искусство, 1978. – 132 с.

Алтынбеков К. Возрожденные сокровища Казахстана: опыт научной реставрации. – Алматы: Остров Крым, 2014. – 360 с.

Алтынбекова Э.К. О реставрации и реконструкции археологических артефактов в лаборатории «Остров Крым» // Казахстан в сакскую эпоху: коллективная монография. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. – С. 211–223.

Байтанаев Б.А., Китов Е.П. Антропологические особенности женского погребения из могильника Уржар // Культурное наследие Евразии (с древнейших времен до наших дней). – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2016. – С. 722–729.

Бейсенов А.З. Древние сокровища Сарыарки. Книга-альбом. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана; НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2014. – 196 с. (на каз., рус. и англ. яз.)

Бейсенов А.З. Околокурганские жертвенники как разновидность памятников тасмолинской культуры // Вестник ТомГУ. История. – 2015. – № 4 (36). – С. 96–104.

Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С. Бляшка с мифологическим сюжетом из Центрального Казахстана // Известия АлтГУ. – 2014. Вып. 4 (84). С. 42–46.

Бейсенов А.З., Ермоленко Л.Н. Новые каменные изваяния сакской эпохи из Сарыарки // Вестник КемГУ. – 2014. – № 3 (59). – С. 34–40.

Варфоломеев В.В. Каменные жертвенные кольца на р. Карагайлы в верховьях Ишима // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. – Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2017. – Т. 2. – С. 90–95.

Волков В.В. Оленные камни Монголии. – Москва: Научный мир, 2002. – 248 с.

Грязнов М.П. Древнейшие памятники героического эпоса народов Южной Сибири // Археологический сборник ГосЭрмитажа. – 1961. – № 3. – С. 7–31.

Джанибеков У. Эхо... По следам легенды о золотой домбре. – Алма-Ата: Энер, 1990. – 304 с.

Джумабекова Г. Опыт атрибуции конного лучника из Алматы // Вопросы археологии Казахстана: сб. научн. статей.

– Москва–Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 1998. – Вып. 2. – С. 72–82.

Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. В поисках следов свернувшейся пантеры: к изучению памятников Маймерской степи // История и археология Семиречья: сб. статей и публикаций. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2011. – С. 67–88.

Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. Художественные бронзы Жетысу. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2013. – 120 с.

Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., Торгоев А.И. Новые образы в художественной бронзе саков Прииссыкулья // Диалог культур Евразии и археология Казахстана: сб. научн. статей, посвящ. 90-летию со дня рождения выдающегося археолога К.А. Акишева. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 2014. – С. 307–327.

Ермоленко Л.Н. Изобразительные памятники и эпическая традиция: по материалам культуры древних и средневековых кочевников Евразии. – Томск: ТГПУ, 2008. – 288 с.

Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж.К., Касенова А.Д. Новые данные о специфической разновидности изваяний сакской эпохи // Вестник КемГУ. – 2015. – № 1 (61). Т. 3. – С. 26–32.

Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж.К., Касенова А.Д. Изваяние из долины реки Жангабыл: перепетиции атрибуции // Археология Южной Сибири. – 2016. – Вып. 27. – С. 46–54.

Ерофеева И.В. Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик. Изд. 3-е, испр. и доп. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 456 с.

Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Головные уборы казахов (опыт локальной классификации) // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – Москва: Наука, 1989. – С. 204–227.

Казахи. История и культура. Гл. рук. проекта А.Ш. Бимендиев; научн. ред. К.З. Ускенбай. – Алматы: АО «Абди Компани», 2013. – 656 с.

Казахстан в сакскую эпоху: коллективная монография. Отв. ред. А.З. Бейсенов. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. – 228 с.

Кызласов Л.Р. Памятники поздних кочевников Центрального Казахстана (Из работ Центрально-Казахстанской археологической экспедиции в 1948 году) // Известия АН КазССР. Сер. археол. – 1951. – Вып. 3. – С. 53–63.

Лелеков Л.А. О символизме погребальных облачений («золотые люди» скифо-сакского мира) // Скифо-сибирский мир. Новосибирск: Наука, 1987. С. 25–31.

Лукпанова Я.А. Костюм женщины сарматской эпохи: опыт реконструкции // Диалог культур Евразии и археология Казахстана: сб. научн. статей, посвящ. 90-летию со дня рождения выдающегося археолога К.А. Акишева. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 2014. – С. 430–440.

Маргулан А. О характере и исторической обусловленности казахского эпоса // Известия КазФАН СССР. Сер. историч. – 1946. – № 2 (27). – С. 75–81.

- Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1979. – 360 с.
- Мотов Ю.А. К интерпретации изображений на парных пластинах из «Сибирской коллекции Петра I» // Российская археология. – 1999. – № 3. – С. 141–148.
- Мошкова М.Г. Работы Казахского отряда Южноуральской экспедиции в 1964 г. // КСИА. – 1966. – Вып. 107. – С. 44–46.
- Ольховский В.С. Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железа. – Москва: Наука, 2005. – 299 с.
- Рогожинский А.Е., Джумабекова Г.С. Комплекс уникальных гравюр сакской эпохи из Кулжабасы (культурно-исторические связи и датировка) // Металлические котлы ранних кочевников Жетысу. Коллективная монография. – Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, 2017. – С. 115–135.
- Руденко С.И. Сибирская коллекция Петра I // Археология СССР. Свод археологических источников. – Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. – Вып. Д 3-9. – 52 с.
- Савинов Д.Г. Оленные камни в культуре кочевников Евразии. – Санкт-Петербург: СПбГУ, 1994. – 208 с.
- Самашев З. Берел. Berel. – Алматы: «Таймас», 2011 – 236 с.
- Самашев З., Ермолаева А.С., Джумабекова Г.С. Казахский Алтай в I тысячелетии до н.э. // Казахстан в сакскую эпоху: коллективная монография. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. – С. 101–156.
- Самашев З., Кушербаев К., Аманшаев Е., Астафьев А. Сокровища Устюрта и Манкыстау. – Алматы: «Археология», 2011. – 400 с.
- Самашев З., Онгар А., Оралбай Е., Киясбек Г. Храм-святителище – Кызылұйық. – Астана: «Археология», 2011. – 200 с.
- Сорокин С.С. Доследование Большого Берельского кургана // Сообщения ГосЭрмитажа. – 1962. – Вып. XXIII. – С. 70–72.
- Тасмагамбетов И. Кулпытас. – Алматы: Берел, 2002. – 392 с.
- Яценко С.А. К изучению костюма восточных областей кочевого мира в древности // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциальных процессов степной Евразии. – Караганды, 2011. – С. 164–167.

ОРТАҒАСЫРДАҒЫ АЗИЯЛЫҚ ТҮРКІ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ СƏНДІК-ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРІ

3. Самашев, Б. Хасенова

Сəндік-қолданбалы өнер саласында ортағасырлық даму кезеңі белең алған шақта дала халқының өмірінде де маңызды өзгерістер орын алды және қазіргі барлық түркі халықтарының құндылығына айналған ортақ мәдени ерекшеліктерін қалыптастырды. Мұнда адамның жан-дүниесі мен тіршілікте алатын орны туралы негізгі ұғымдар көрініс тапқан.

Ежелгі түркі өнерінің даму қарқыны, ең алдымен, жоғары әлеуметтік маңызы бар металлдан, сондай-ақ сүйек пен ағаштан жасалған әртүрлі бұйымдардан айқын көрінеді.

Металл өнімдерінің басым көпшілігі құйма бұйымдар болып келеді. Олар киімді сәндеуге арналған әшекейлер, тұрмыстық заттар, қару-жарақ, ат әбзелдері және т.б. Ежелгі түркілер киімінің ең маңызды бөлігіне, оның иесінің әлеуметтік мәртебесін білдіретін белдікті жатқызуға болады.

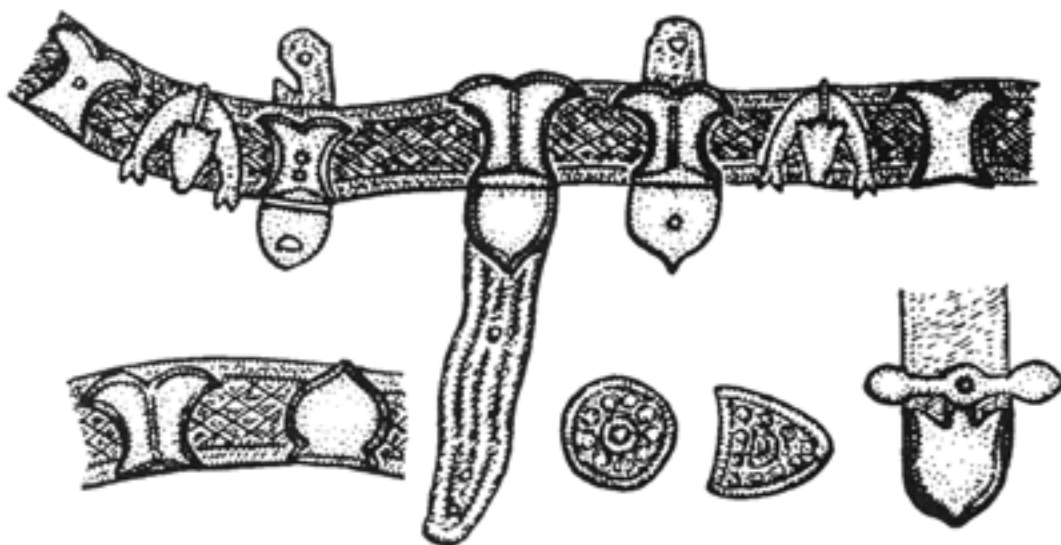
Алғашқы үлгілерге № 9 және 11 Кудыргэ қорымы (Алтай), Таш-Төбе (Солтүстік Қырғызстан) және Алматы қаласының шетінде, Самарқан маңында орналасқан (Добжанский, 1990, 30 б.) жерлеу орындарынан табылған белдіктер жатады.

Олардың әрқайсысының өзіне тән ерекшелігі бар және бір хронологиялық кезеңге жататындығына қарамастан бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленеді. Таш-Төбеден табылған белдік геральдикалық стильде, сондай-ақ жабайы қабан бейнесі түрінде жасалған жапсырмалармен безендірілген (Худяков, Табалдиев, 2007, сур. 92, 1–3, 6). Жануар бір нәрсеге асылып тұрғандай көрінеді, алдыңғы аяқтарымен

төмен қарай салбырап тұрған дененің алдыңғы бөлігі бейнеленген.

Самарқан маңындағы жерлеу орнынан айдаһар бейнеленген жапсырмасы бар белдік табылған (Худяков, Табалдиев, 2007, сур. 92, 7–9). Басқа үлгілерден айырмашылығы, Алматы қаласы шетіндегі жерлеу орнынан табылған белдіктің безендірілген тоғасы бар, қалқаншасында - ірі кескінді адам бетінің жоғарғы бөлігі бейнеленген (Курманкулов, 1980, сур. 3, 2). Ондағы шеңбер бас киімді бейнеленген болуы мүмкін. Кудыргэ қорымынан (Добжанский, 1990) табылған белдік әртүрлі жапырақтары бар гүлөрнекпен безендірілген.

VII–IX ғғ. соңына жататын белдіктердің келесі тобы Еуразияның бірқатар аумағында кездеседі және бауды өткізуге арналған ойықтары бар тікбұрышты, сегмент тәрізді және басқа да пішіндердегі тегіс, өрнектелмеген жапсырмаларды қолданумен сипатталады. Олардың көп кездесуі В.Н. Добжанскийдің пікірінше, II Түркі қағанатының қалыптасуымен байланысты (Добжанский, 1990, 37 б.). Баулардың көмегімен белдіктерге түрлі металл мен сүйектен жасалған салпыншақтар бекітілген. Осындай сүйектен жасалған салпыншақтардың бірі Қызыл-Қайнар (Оңтүстік-Батыс Қазақстан) қорымының № 20 обасынан табылды. Бұйымның соңғы жағында сілеусін басы кескінделген (Максимова, 1968, сур. 1). Жағы ұзындау келген, құлақтары көрсетіліп, дөңгелете салынған ою-өрнектер арқылы теңбіл түрінде кескінделген (Максимова, 1968, 151 б.).

Құрастырмалы белдіктер. Таш-төбе және Самарқан қаласы маңындағы жерлеулер (Добжанский, 1990, 92-сурет)
Наборные пояса. Погребения Таш-тубе и погребение под г. Самарканд (по: Добжанский, 1990, рис. 92)
Set of belts. The burials of Tash-Tube and burial for the city of Samarkand (by: Dobzhansky, 1990, figure 92)

*Алматы қаласы маңындағы түркі жерлеу орнынан табылған белдік (Ж.Құрманқұловтың қазбасы)
Пояс из тюркского погребения в черте г. Алматы (раскопки Ж. Курманкулова)
Belt from the Turkic burial in the city of Almaty (excavations of J. Kurmankulov)*

Қимақ және қырғыз белдіктер тобы, өз кезегінде, бұйымның бүкіл бетін жауып тұратын өсімдік тәрізді ою-өрнектерімен ерекшеленеді. Мұнда гүлөрнектер, жүрек тәрізді пішіндер, пальма жапырағы тәрізді өрнектерді құрайтын өсімдік тармақтарының түрлі нұсқалары суреттелген. Сондай-ақ лотос, бұтақ және бір шоқ жүзім, «шексіздік түйіні», «жарқырап тұрған інжу» үлгілері секілді каноникалық (діни) элементтер де кең өріс алды. Бұл Л.Р. Кызласовтың пікірінше, қимақтар мен қырғыздардың ортасына манихейлік дәстүрдің енуімен байланысты (Кызласов, 2004, 125–130-бб.). Көркемдік металлдағы мұндай жаңару тәсіліне буддизмнің де әсері болды деген пікірлер айтылады (Худяков, Хаславская, 2003, 71–76-бб.). Көшпелі ортада әлемдік діндердің қаншалықты таралғандығын нақты анықтауға әрекеттенуден аулақ болу керек. Діни жүйелердің сырттан ену үрдісінің болуы ақсүйектер өкілдерінің үстемдігін нығайту мақсатында осы бейнелер мен үлгілердің пайда болғандығын көрсетеді. Мұндай оюлы элементтердің болуы сәнге негізделген болуы мүмкін және алдыңғы дәуірдегідей тегіс, оюсыз металл жапсырмалардың басым болуы хронологиялық көрсеткіш болып табылады.

Зевакино қорымының № 145 обасындағы (Шығыс Қазақстан) ақсүйек қимақ жауынгерінің қабірінен үш белдік табылған, бұл түркі археологиясында бірегей табыс болып табылады (Арсланова, 2013, сур. 4). Баулары бар бірінші белдік төртбұрышты, жүрек тәрізді және жартылай сопақша күміс жапсырмалардан тұрады. Беткі жағында шиыршықтала біткен өсімдік бұтағы бейнеленген. Екіншісінің беткі жағы алтын жалатылған және жүрек тәрізді күмістен жасалған жапсырмамен қапталған. Белдіктің ұшында аузынан от шашып тұрған қанатты айдаһардың бейнесі бар. Жыртқыш жер бауырлай жығылған қалпында. Үшінші белдік өсімдік бейнелері бар жапсырмалардың көмегімен безендірілген.

Оғыз белдіктері көбінесе тегіс, оюсыз жапсырмалармен қапталған, арасында өсімдік бейнесі бар және геометриялық ою-өрнектер де кездеседі.

Қырғыз белдіктері металл қаптамалармен толықтырылды. Солардың бірі, Минусинск өлкесінен кездейсоқ табылған үлкен өсімдік шырмауығы тәрізді үш бөлікке бөлінген қызықты композиция болды (Кызласов, Король, 1990, 138 б., сур. 32). Бірінші бөлікте – бір-біріне қарай секіріп тұрған бұғы, екіншісінде де бір-біріне қарап тұрған үлкен балықтар, үшіншісінде – бір-біріне қарама-қарсы бағытта жатқан бұғылар бейнеленген.

Белдікті безендіруге арналған элементтер, яғни белгілі бір пішіндегі жапсырмалар, ойықты жапсырмалар, баулар, белдікке арналған салпыншақтардың кең таралуы түркі, қимақ, қырғыз, оғыз және Еуразияның басқа да халықтарының ортасында белдіктің сәнге айналғандығын көрсетеді. Сәнді деп танылған заттардың санатына сырға да кіреді. Ерте ортағасырларда кеңінен таралғаны Салтовск типіндегі сырға болды, ол жоғарғы жағында кішкене шары бар дөңгелек немесе сопақ пішінді сақина түріндегі әшекей және ұзартылған аспалы сақинаға бекітілген (Шташников, 1998, 215 б.).

Түркі ерлерінің киімдері негізінен аяқ киімдерін сәндейтін бау ұштарымен және жапсырмалармен толықтырылды. Мұндай киім бөлшектері түркі, қимақ және оғыз жерлеу ғұрыптары туралы мәліметтерде кездеседі.

Осылайша, қарастырылып отырған уақытқа бірыңғай ерлер киімі мен оның өзіне тән ерекшелігі және белдік пен сырғаларды таңбалау кезіндегі өзгерістердің ұқсастығы байқалады.

Кей металл түрлері қару-жарақтарды сәндеуде де қолданылды. Қарақаба (Алтай) қорымының № 9 түркі обасынан теріден жасалған садақ қабын безендіруге арналған мынадай сәндік элементтер анықталды: адамның беті бейнеленген алтын жалатылған күміс жапсырма және бұғы

мүсінін бейнелейтін жұқа жапсырма секілді (Самашев және т.б., 2013, 163–166-бб.).

Бұйым кескінінде бұғы бейнеленген, оның кішкентай келген өлшеміне қарамастан, жапсырма жоғары сапасымен ерекшеленеді. Шаршы шеңберде жүріп бара жатқан бұғы бейнесі шебер кескінделген. Кішкентай құйрығы және үш бұтқты үлкен мүйізі бар.

Қаруды сәндеу қимақтарда жоғары танымалдылыққа ие болды. Зевакин қорымының № 145 обасынан қыны мен сабы ерекше сәнделген қылыш табылды. Қын мен саптың ұштарының беткі жағында екі ер адам бейнеленген, олардың біреуі билеп, екіншісі музыкалық аспапта ойнап тұр. Қосарланған оқсауыттың беткі жағында екі құстың ортасында отырған адам бейнеленген. Малдасын құрып отырған ер адам алдына екі қолымен биік кубок пішіндес ыдыс ұстап отыр.

Сол жағындағы құстың кішкентай басы, ұзын қисық тұмсығы, ұзында келген сәл қисық мойны, қысқа қанаты мен денесі және төмен салбырап тұрған екіге айырылған ұзынша құйрығы көркем бейнеленген. Оң жағында орналасқан құстың дөңгелектеу келген басында көзі анық көрсетілген және тік ұзынша мойны бар. Адам мен құстардың мүсіндері әртүрлі нақышта жасалғанын атап өту керек: адамның бейнесі өте шынайы, ал, құстар белгілі бір стильде, олардың бейнелері символикалық түрде берілген.

II Беш-Таш-Короо (Тянь-Шань) түркі жерлеу орнынан табылған ағаш қорамсақтың түбінде әртүрлі ұзындықтағы шырмауықтармен бөлініп тұрған гүл қауызының бейнесі салынған (Худяков, Табалдиев, 2009, сур. 67, 2).

Ер жауынгерлердің жерленген жерлерінде кездесетін музыкалық аспаптардың сәнделуі жеке бір топты құрайды. Жаргалант Хайрхан Берген (Монғол Алтайы) түркі жерлеу орнынан табылған солардың бірінің ағаш корпусының сыртында тармақталған мүйізі бар бұғы, тау ешкісі, ит және жебе тартып тұрған садақшы бейнесі бар (Төрбат..., fig. 9). Аспаптың ортасында үш бұғы мен ешкінің мүсіндері бейне-

ленген. Сызба-кескінды сипатына қарамастан, ірі денелері, қысқа дөңес тұмсықтары, 3-4 бұтақты мүйіздері бар үлкен бастары бұғының түр-сипатының ерекшеліктерін көрсетеді, бейнеленген бұғылар асыл тұқымды деп топшылауға мүмкіндік береді.

Шамасы, кейінірек негізгі композицияның жанынан тағы бір бұғы бейнесі алынған. Себебі мүлде басқа ерекшеліктер көрсетілген. Мүсін өлшемі кішірек, мойны мен мүйіздері ұзын, мүйізінен жоғары және төмен бағытталған бұтақтары бөлініп тұр. Мүйіздердің бұл түрі маралдарға тән.

Ежелгі түркілердің әйелдер киімі туралы ақпарат әлі де болса аз кездеседі. Бірегей зат қатарына Оңтүстік Сібірдегі Қойбалы қорымының № 7 обасынан табылған әйел мүсіні бейнесіндегі сырғалар жатады (Скобелев, 1990, сур. 1, 2). Әйел екі қолымен тостаған ұстап тұр, басында дөңгелек сәулелі жиек (діни суретте, пұттарда бастың айналасына салынған нұр), ал мүсіннің арт жағында ашылған құс қанаттары бейнеленген. Сырғаға дөңгелек шарлары бар қиық тәрізді салпыншақтар бекітілген. Бұйымдар күмістен жасалған жеке элементтері бар алтыннан жасалған (Скобелев, 1990, 227 б.).

Түркі әйелдерінің заттай дүниелеріне өсімдік, геометриялық үлгілермен сәнделген сүйектен жасалған инеқаппен тарақ жатады. Ұзынтал (Алтай) қорымының №3 обасынан табылған инеқаптың бетінде шиыршықты үлкен гүл қауызы бейнеленген және бір-бірімен кірес тәрізді пішін қалыптастыра отырып, жанаса байланысқан жиі-жиі сызықтармен өрнектелген (Савинов, 1982, сур. 9).

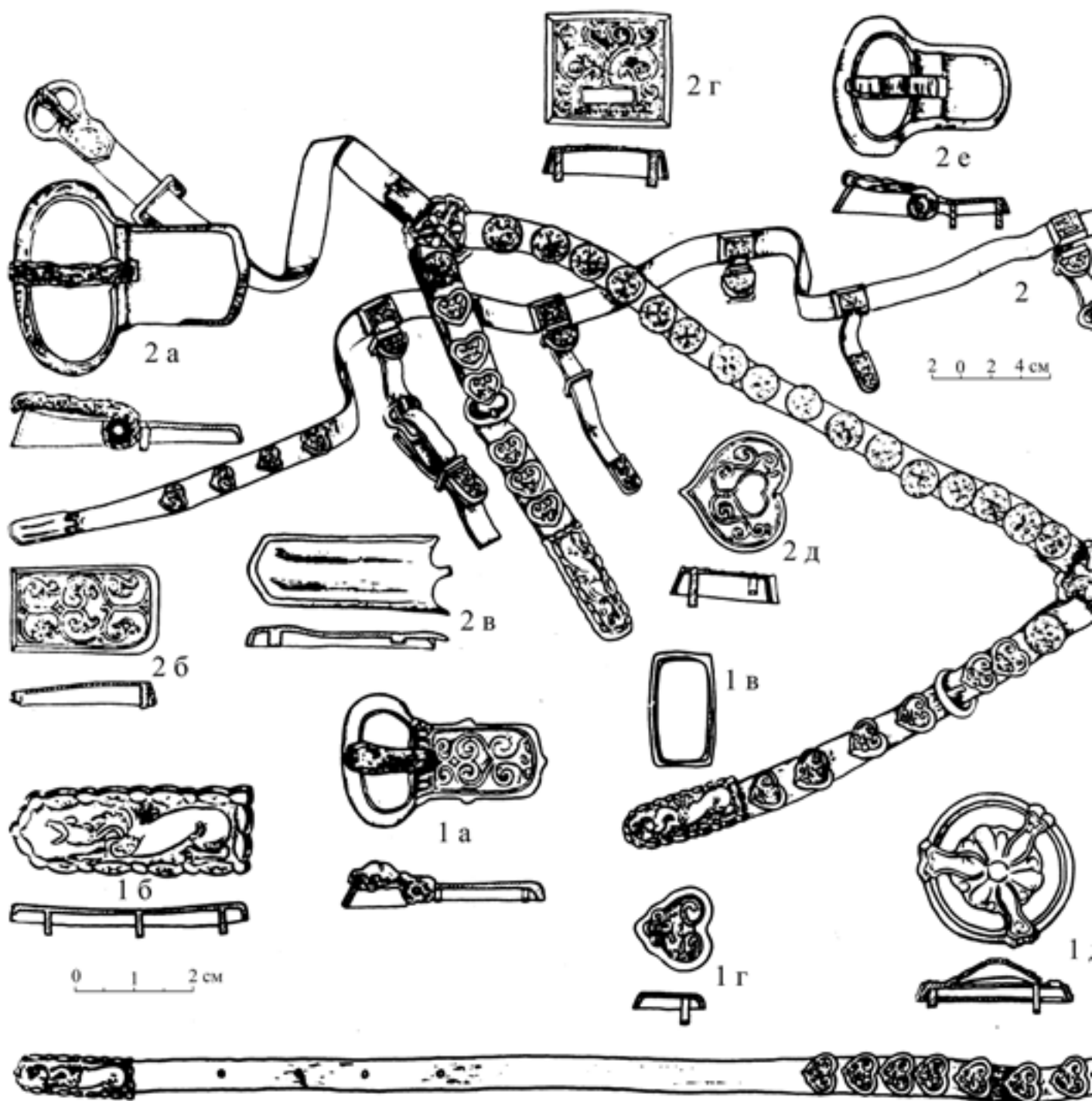
Сүтті бұлақ (Тянь-Шань) қорымынан табылған сүйек инеқабының бетіне бірегей композициялар түскен. Жартысының бетінде үш мүйізді бас киімі бар, жанында тізерлеп отырған мұртты ер адамның сөзін тыңдап отырған адам бейнеленген. Жанында отырған адам рәсімдік сусынға арналған ыдыстан сусын ішуге лайықты құрметті адам бейнесінде суреттелген. Екінші жартысында жауынгерлердің шайқасы көрсетілген, олардың біреуінің

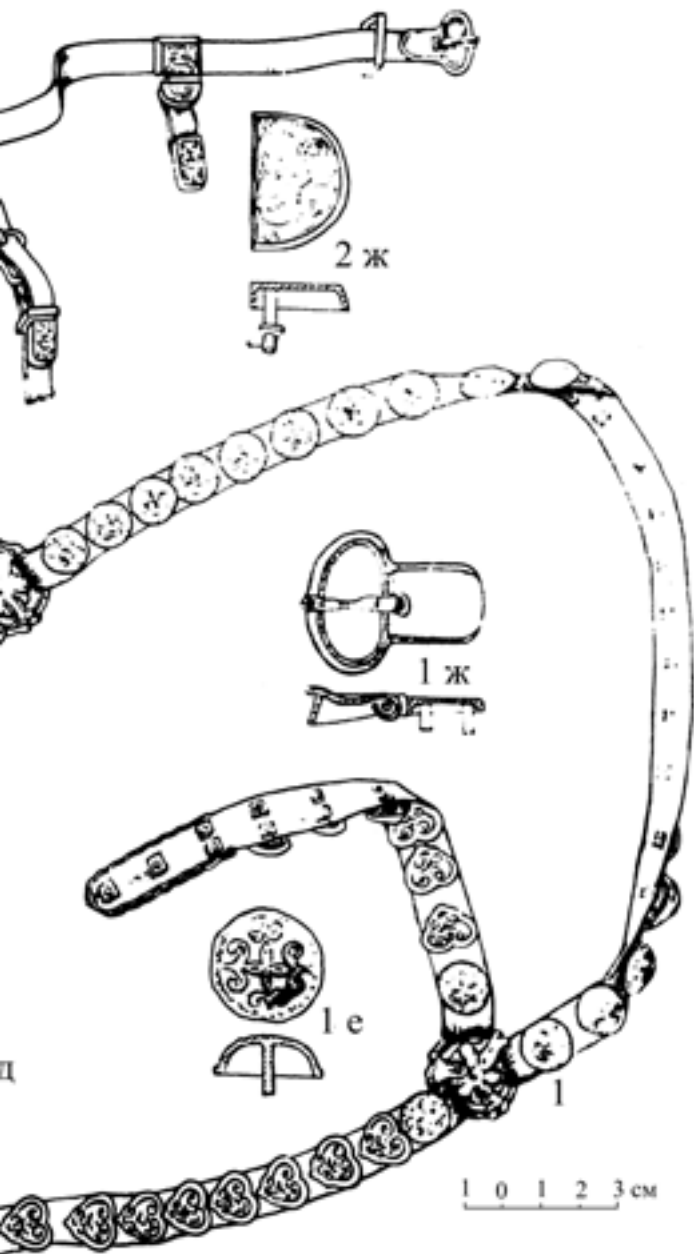
Білге қаған кешенінен табылған белдіктің бөлшектері (Д. Баярдың қазбалары)

Детали пояса из комплекса Бильгэ-кагана (раскопки Д. Баяра)

Details of the belt from the complex Bilge-kagan (excavations of D. Bayar)

Зевакино қорымының № 145 обасындағы жерлеуден табылған белдік (Арсланов, 2013, 4-сурет)
Пояса из погребения кургана № 145 Зевакинского могильника (по: Арсланова, 2013, рис. 4)
Belts from burial mound No. 145 of the Zevakino burial ground (according to: Arslanova, 2013, Figure 4)

бұрымы бар, екіншісі қысқа шашты және мұрты бар (Худяков, Табалдиев, 2009, сур. 101). Инеқаптың балық құйрығы түрінде жасалған ұшы ерекше назар аудартады.

Балық-Соқ I (Алтай) қорымының № 34 обасынан табылған сүйек тарақтың бетінде әртүрлі бағыттарға бағытталған әртүрлі ұзындықтағы көптеген сызықтар арқылы бейнеленген үлкен қиық бар (Кубарев, 2005, кесте. 146, 3). Тарақ сабының ұшы қызықты безендірілген, мұнда

қасарысып тұрған (?) бас терісі бағалы кішкентай аң болуы мүмкін (Кубарев, 2005, 78 б.).

Әйелдерге арналған қимақ киімдерінде әшекейлердің барлығына көркем металды қолданған. Әйел киімін сәндеуде ең алдымен, құстың бейнесі пайдаланылған. Бұйымдарға салынған суреттер әртүрлі, салпыншақтардың, бас киім төбесінің, түйреуіштің, қарсы-ілгектің бетіне феникс, гриф, су құстары және кептердің суреттері салынған. Бас киімнің төбесі болып табылатын құс пішініндегі бейнелер өзіндік топты құрайды. Олардың 2 данасы бар (2-қорым, № 23 нысан, Қарашат I; Семей қаласының шетіндегі оба, И.А. Армстронг қазбалары). Олардың жасалуында бірқатар ұқсастықтар бар, мысалы: төмен қайырылған қалың тұмсық, тігінен орналасқан айдар, ұзын мойын, қалың көкірек қуысы, ұзынша келген дене, ұзын жіңішке құйрық. Осы ұқсастықтар суретте бірдей бір құстың бейнеленгенін байқауға мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, қимақ әйелдері киімдерінің арнайы әшекейі қосарланған балық бейнесі бар екі бөліктен тұратын салпыншақ болып табылады, ол матадан жасалған белдікке бекітілген болуы мүмкін. Кескінде балықтың негізгі түп тұлғасына тән ерекшеліктер: ұзынша келген дене, кеуде тұсы үлкейтілген, орташа дөңес бас, соңына қарай тіке жайылған құйрығы бар.

Оғыз киімдерінің дәстүріне тән ерекшеліктер белгілі бір стильге келтірілген құс бейнесін көрсететін жапсырмалар болып табылады. Сонымен қатар, кескінді жасаудың әртүрлі нұсқалары бар: шындыққа негізделген суреттер және көмескі сұлбасы мен қауырсынына көбірек мән берілген. Кейбір суреттердегі құстардың пішіндері өсімдік тармақтарына ұқсайтын, стильдік ерекшеліктерін ерекше атап өтуге болады.

Қарастырылып отырған кезеңде ат әбзелдері де кең қолданыс тапты. Ерекше ептілік пен тұрақты әскери іс-қимыл жағдайында ат әбзелдерінің ерекше орын алғаны түсінікті, оған ер адамдардың киімі сияқты ат-әбзелдерінің де сәнге айналғаны дәлел бола алады. Ат әбзелдерін сәндеудегі бұл үрдістер Еуразия даласындағы саяси оқиғалармен тығыз байланысты және хронологиялық тұрғыдан бір-бірімен қатар жүреді.

Түркі көркемөнерінің дәстүрі бойынша жасалынған заттарға нервюр (заттың негізгі бетінен шығыңқы орналасқан сүйір немесе дөңгелек қабырға), әсіресе беткі бөлігі тегіс, бекітуге арналған жүрек пішінді ілмегі бар салпыншақтар қолдану үрдісі тән (Горбунова, 2010, 114–115-бб.).

Сросткинск мәдениетінде металды көркемдеуде (Қимақ қағанатының археологиялық мәдениеті) белдіктерге ұштарын сүйір етіп, өсімдік пішінді өрнектер қолданылған қарапайым геометриялық кескінді қаптамаларды пайдаланады (Горбунова, 2010, 115 б.). Қырғыз қағанатының аумағында әшекейлердің барлық түрінің күрделі пішіндері, торлы және ойық өрнектермен әсемдеу, сондай-ақ жылжымалы бөлшектері бар бұйымдар көп таралған (Горбунова, 2010, 116 б.). Оғыздарда дөңгелек немесе жүрек пішінді маңдайға тағатын үлкен жапсырмалар кеңінен танымал (Круглов, 2001, сур. 6).

Қырғыз жеріндегі Копен қорымының № 6 обасынан

Белдіктің ұшы. Зевакино қорымы, №145 оба
(Арсланова, 2013, 15-фото)

Наконечник ремня. Курган № 145, Зевакинский могильник (по:
Арсланова, 2013, фото 15)
The tip of the belt. Barrow № 145, Zevakino burial ground (according
to: Arslanova, 2013, photo 15)

табылған ердің алдыңғы қасын (ердің бір бөлігі) безендіру үшін қызықты бейнелеу тәсілі пайдаланылған. Алдыңғы қаста қолдарына садақ ұстаған салт аттылар мүсіні мен әртүрлі жануарлар (барыс, қар барысы, дала иті, қабан, бұғы және тау ешкісі) бекітілген (Кызласов, Король, 1990, 83 б.). Кейбір жапсырмалар тау, бұлт бейнелерін де суреттейді. Қастың бетіне бекітілген жапсырмалар аң аулаудың толық көрінісін сипаттайды (Кызласов, Король, 1990, сур. 32; 23).

Қырғыз ортасында ат-әбзелдерінің салпыншағы ретінде бетперде қолдану кеңінен қолданыс тапты (Король, 2008, 95 б.).

Қимақтардың бетперде пайдаланғаны туралы анық дерек жоқ. Белокаменька (Алтай тау бөктері) (Археологиялық ескерткіштер, 1987) қорымының № 2 әйел адамның жерленген орнынан ең қызықты үлгілердің бірі, жоғары сапалы бөлшектер табылды. Бетперде адамның шынайы бет-әлпетін бейнелейді. Мұнда бет-әлпеті, көзқарасын білдіретін өзіндік мәні бар көз бен ауыз айналасындағы тесіктер шебер көрсетілген.

Қарастырылып отырған кезеңде ердің сүйектен жасалған алдыңғы бөлігінің әшекейі маңызды орын алды. Әсіресе, өсімдік тәрізді ою-өрнектер басым. Олардың көпшілігі қазіргі уақытта Алтайдың түркі жерлеу орындарында, сонымен бірге олар Моңғолия мен Қырғызстан аумағында кездеседі (Кубарев, 2005, 128–129-бб.). Сүйек өнерінің бұл үлгілері гүл қауызы үлгісінің кең таралғандығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Ердің алдыңғы бөлігінің (қасы) қызықты композициясы Кудыргэ түркі қорымынан да табылды (қорым 9). Онда қолына садақ ұстаған салт аттылардың түрлі жануарларды аулау барысындағы көрінісі бейнеленген. Салт аттылар мен олар аңдыған жануарлардың қозғалысы шебер суреттелген. Композицияның ортасында бір-біріне қарама-қарсы қозғалмай тұрған жолбарыстар қандай да бір идеяны білдіруі мүмкін, олардың пішіндері басқаларға қарағанда әлдеқайда ірі (Гаврилова, 1965, кесте XV).

Қолөнер бұйымдарымен оны қолданудың мәнін білдіретін бір немесе бірнеше бейнеден ақпараттар кездестіруге болады. Осылайша, белдік түркі заманындағы ер адам киімінің өзіндік ерекшелігі болды. Ортағасырлардағы зат-

тай дүниелердің қатарын ер адамдарда қару-жарақтар, ал әйелдерде тұрмыстық заттар (инекап, тарақ) толықтырды. Әйел адам киімдерінде бас киімді безендіру басым болды.

Бұйымдарды жасау кезінде күміс, алтын, қола металдары, сондай-ақ ағаш пен сүйек қолданылады. Оларға киім әшекейлері, қаруды безендіру, ат әбзелдері және тұрмыстық заттар жатады. Ерлер киімін безендіруде бірінші кезекте металл бұйымдар, одан кейін сүйек пен ағаштан жасалған бұйымдар қолданылды. Металл заттар көбінесе қандай да бір бұйымның бөлігі ретінде қызмет етті. Тек барлығы бір жиынтықта болғанда ғана олар әдемі көрінді және қандай да бір ақпарат берді. Киімнің бетін шытыралар мен жапсырмалар толығымен жауып тұратын үлгі басым, оның ерте темір дәуірінен айырмашылығы ерте орта ғасыр дәуірінде олар белдіктің бетін безендірді. Сәндік элементтерді осылай безендіру үрдісі болашақта түркі халықтарының дәстүрлі киімдерін безендіру кезінде жалғасатын болады. Ағаштан, сүйектен жасалған бұйымдардың беті тегіс бейнелерден жасалған.

Белдік жиынтығы мен ат әбзелдерінің металл элементтерінің пішінін таңдау кезінде келесі заңдылықтар сақталған, яғни элементтердің әрқайсысы (жапсырмалар, белдік ұштары) жеке пішіндер қолдану арқылы жасалған. Сонымен қатар, белдіктің және баудың бетіне бір-екі пішінді жапсырмағана қолданылды. Белдіктердің қалған бөліктеріне қарағанда, жапсырмалар бір қатарға орналастырылған.

Белдіктің жапсырмасы. Сор-Айдын жерлеу орны
(Д. Марыксиннің қазбасы)

Бляшки пояса. Погребение Сор-Айдын
(раскопки Д. Марыксина)

Plaques of the belt. Burial of Sor-Aydin
(excavations by D. Maryxin)

Қарастырылып отырған кезеңдегі белдіктер мен ат әбзелдері көптеген жағдайларда стилистикалық тұрғыдан сәйкес келеді және композициялық тұтастыққа ие. Композиция: дайындау материалы, бұйым бетіне сурет салу тәсілі, бұйым пішінін үйлестіру және сурет элементтерін бұйым бетінде біріктіру арқылы жүзеге асырылды.

Әйелдер әшекейлеріне көбінесе металдан жасалған толық пішінді суреттер тән. Сүйек бұйымдарының бетінде жазық бейнелер жиі кездеседі. Алдыңғы дәуір дәстүрлері қимақтардың бас киімдерінің төбесін жасауда пайдаланылды. Олар шынайы құс пішіні түрінде немесе стильдік құс кескіні түрінде жасалды. Мұндай сүйір төбелер Алтай пазырық мәдениетінің бас киіміне тән ерекшелік.

Ортағасырлық дәуірдің сәндік-қолданбалы өнеріне ең алдымен, бұйымдарды безендіруде өсімдік бейнелерін пайдалану тән. Олар әртүрлі шиыршықтар, бұтақтар, гүл қауызы, әртүрлі қисындағы пальма жапырақтары түріндегі өрнектерді түрлі дәрежеде толықтай бұйым бетіне пайдаланды немесе берілген кеңістікті солар арқылы зерлеп, жиектеді. Сондай-ақ олар киімді немесе ат әбзелдерін безендіруде сәндік элемент ретінде толығымен немесе белгілі бір элементін ғана көрсету арқылы зооантропоморфты бейнелерді де пайдаланды.

Ерте темір дәуірінен бастап, зооморфты элементтер қолданылуда. Жануарлар стилі басым болған дәуір ретінде ерте орта ғасыр өнерінде тек жануардың өзі ғана емес, олар туралы терең ұғымдарда қайта жаңғыртылды. Сондықтан екі кереғар бағыттың әр түрлі өкілдері - жыртқыштар мен шөпқоректі жануарларға бірдей көрнекі элементтер бөлініп берілген. Жыртқыштар - пәрменді, адуынды, шөпқоректі жануарлар – кербез, жасқаншақ, шапшаң. Бұл үлгіде жолбарыстар, арыстандар, жыртқыш мысықтар, жыртқыш құстар және оларға қарама-қарсы бұғы, қояндар, маралдар, тау ешкілері, қойлар және т.б. бейнеленген. Бұдан басқа, сәндік-қолданбалы өнердің кейбір үлгілерінен көрініп тұрғандай, ежелгі шеберлерге жануарлар бейнелерінің ерекшеліктерін (Білге қаған кешенінен шыққан бұғы мүсіні, Жарғалант Хайрхан Бергендітің қорымынан табылған музыкалық аспаптың бетіндегі сурет көрсетуі өте маңызды болды, бұл оларда белгілі бір түрлердің (асыл тұқымды бұғылар, маралдар) өкілдері болғандығын аңғаруға мүмкіндік береді.

Сүйек пен ағаштан жасалған бұйымдардың, металл әшекейлердің бетінде аң аулау бейнелері кең таралған, дәстүрлер қоғамдастығы - бүкіл Еуразия даласына тараған адамзат қоғамдастығының маңызды элементі болып табылады.

Адамдардың күнделікті қолданатын металдан, сүйектен, ағаштан жасалған заттарының (киім элементтері, тұрмыстық заттары, ат әбзелдерінің бөліктері, қару-жарақ) бетінде мифологиялық ғалам бейнесін бейнелеуде шешуші рөл атқаратын кескіндер суреттелген. Бұл, өз кезегінде, петроглифтер, үлкен антропоморфтік мүсіндер, діни бұйымдар арқылы жеткізіледі. Ең алдымен, қаруланған салт атты жауынгердің бейнесіне тоқталсақ: «Әртүрлі әскери белгілерімен (тулар, байрақтар, мойыншақтар т.б.) бірге өте күрделі жасалған қарулы жауынгердің мүсінінде барлық жағымды құбылыстар мен сол кезде табиғат пен қоғамда

*Қаптама. Кездейсоқ олжа, Минусин қазаншұңқыры (Кызласов, Король, 1990, 32-сурет)
Накладка на мешочек. Случайная находка, Минусинская котловина (по: Кызласов, Король, 1990, рис. 32)
The lining on the pouch. Accidental discovery, the Minusinsk hollow (by: Kyzlasov, Korol, 1990, figure 32)*

орын алған апаттар бейнеленген» (Самашев, 2013, 208 б.).

Түркілердің, қимақтардың, қырғыздардың, оғыздардың әйелдер киімдерінде басым бағытты орнитоморфтық үлгілер алады. Олар, көбіне, адамның басын бейнелеуде жиі кездеседі, бұл құс бейнесінің маңызының жоғары екендігін білдіреді. Түркітілдес халықтардың этнографиясы туралы деректерге сүйенсек, құс бейнесі көптеген тылсым құбылыстардың ажырамас бөлігі болып табылады, оның ішінде көне түркілердің көзқарастары бойынша әйелдердің қамқоршысы болған және балалардың қауіпсіз туылуын қамтамасыз еткен Ұмай ананы да айтуға болады (Худяков бойынша, 2010, 93 б.). Саян-Алтай түркілері Ұмайды аспаннан түсіп келе жатқан әдемі әйел түрінде бейнелейді, бірақ қанаты болғандығы туралы нақты дерек жоқ, ал хакастар ақ құс тәрізді суреттейді (Скобелев бойынша, 1990, 231–232-бб.). Ұмай ана бейнесі жөніндегі Ш.Ж. Тохтабаеваның пікірімен сәйкесетін, құс қанаттары бар антропоморфтық пішіндер түріндегі қазақ әйелдері сырғаларының элементтері де айтарлықтай қызығушылық тудырады (Тохтабаева, 2005, 261 б., сур. 23 г, 111, 112 а, б).

Осылайша, бейнелерде өткен дәуір іздері еміс-еміс сақталып қалады. Жануарлардың суреттері Еуразия даласының ортағасырлық халқының дүниетанымын бейнелеуде маңызды рөл атқарады.

Ерте орта ғасыр дәуірінде жасау әдістері елеулі өзгерістерге ұшырады. Көркем металдарда балауыз үлгісі бойынша құю техникасын қолданды. Тас, сүйек, металл, ағаш бетіндегі суреттерге тән «граффити» стиліндегі үлгілер кең таралды, одан әдемі сурет, сұлбалы бейне пайда болды, стильдеу әдісінің негізінде ежелгі шеберлер жасаған керемет бейнелердің айқын көріністері жатыр.

Ерте орта ғасыр өнері тұтас құбылыс болып табыла-

ды және оның негізінде әртүрлі үлгілердің өзара тілдесуі пайда болды. Оған бірнеше мысалдар келтіруге де болады. Тастарда (петроглифтер), сүйектерде, металдарда, саздарда бейнеленген жауынгер мен салт аттылардың бейнелері пайдаланылған материалдың ерекшеліктеріне қарамастан, бейненің кескіндері біркелкі болып келеді, ал өсімдік тәрізді ою-өрнектер сәндік-қолданбалы өнерде де, сәулет ескерткіштерінде де пайдаланылды, торевтикада кейіпкердің бет-әлпетін жасау үлкен антропоморфтік мүсін дәстүріне ұқсас болып келсе, «граффити» стилі тас, сүйек, ағаш, металл бетіне суреттерді салу барысында қолданылды.

Адамның күнделікті өміріндегі заттай дүниелердің бейнелері арқылы жалпы қоғам үшін маңызды идеялар пайда болды. Сәндік-қолданбалы өнер өз кезеңінің жаңаруын, сондай-ақ ерте орта ғасыр халқын өз ата-бабаларымен байланыстырушы дүниетаным мен идеологияның сабақтастығына дәлел бола алатын естеліктерді бейнелеп көрсетті.

Әдебиеттер

Арсланова Ф.Х. Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. Материалы и исследования по археологии Казахстана. – Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2013. – 405 с.

Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. – Алма-Ата, 1987. – 297 с.

Гаврилова А.А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен. – Москва-Ленинград, 1965. – 144 с.

Горбунова Т.Г. Реконструкция конского снаряжения средневековых кочевников Алтая: методика и некоторые результаты. – Барнаул, 2010. – 136 с.

Добжанский В.Н. Наборные пояса кочевников Азии. – Новосибирск, 1990. – 174 с.

Король Г.Г. Искусство средневековых кочевников Евразии. Очерки. – Москва-Кемерово, 2008. – 332 с.

Круглов Е.В. Погребальный обряд огузов Северного Прикаспия 2-ой половины IX – 1-ой половины XI в. // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 2. – Донецк, 2001. – С. 395-446.

Кубарев Г.В. Культура древних тюрков Алтая (по материалам погребальных памятников). – Новосибирск: Изд-во ИАЭ СО РАН, 2005. – 400 с.

Курманкулов Ж.К. Погребение воина раннетюркского времени // Археологические исследования древнего Казах-

стана. – Алма-Ата, 1980. – С. 191–197.

Кызласов Л.Р. Тюрко-иранские взаимосвязи в эпоху средневековья (язык, письменность, религия) // Древности Алтая. № 12. – Горно-Алтайск, 2004. – С. 123–133.

Кызласов Л.Р., Король Г.Г. Декоративное искусство средневековых хакасов как исторический источник. – Москва, 1990. – 216 с.

Максимова А.Г. Средневековые погребения Семиречья // Новое в археологии Казахстана. – Алма-Ата, 1968. – С. 146–158.

Савинов Д.С. Древнетюркские курганы Узунтала // Археология Северной Азии. – Новосибирск, 1982.

Самашев З. Древнее искусство. – Т. I. – «Казахское искусство» в 5-ти томах. – Астана, 2013. – 240 с.

Самашев З., Чотбаев А.Е., Жалмаганбетов Ж.М., Хасенова Б.М., Киясбек Г., Ахметов М.Г. Исследование древнетюркских памятников на Каракабе // Труды филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. – Астана, 2013.

Скобелев С.Г. Подвески с изображением древнетюркской богини Умай // Советская археология. – 1990. – № 2. – С. 129–149.

Сташенков Д.А. Евразийская мода в эпоху раннего средневековья // Культуры Евразийских степей 2-ой половины I тыс. до н.э. (вопросы хронологии). – Самара, 1998. – С. 213–229.

Тохтабаева Ш.Ж. Серебряный путь казахских мастеров. – Алматы, 2005. – 471 с.

Худяков Ю.С. Об изображении божеств древнетюркского пантеона на памятниках искусства номадов Южной Сибири и Центральной Азии эпохи раннего средневековья // Древности Сибири и Центральной Азии. – № 3. – Горно-Алтайск, 2010. – С. 93–103.

Худяков Ю.С., Табалдиев К.Ш. Древние тюрки на Тянь-Шане. – Новосибирск, 2009. – 292 с.

Худяков Ю.С., Хаславская Л.М. Канонические мотивы в орнаментике южносибирской торевтики // Культура древних народов Южной Сибири. – Барнаул, 1993. – С. 71–76.

Törbat T., Batsükh D., Bemann J., Höllman Th.O., Zieme P. A Rock Tomb of the Ancient Turkic Period in the ZhargalantKhairkhan Mountains, Khovdaimag, with the oldest preserved Horse-head Fiddle in Mongolia – A preliminary Report // Current Archaeological Research in Mongolia. – Bonn, 2009.

DECORATIVE AND APPLIED ART OF THE TURKIC TRIBES OF ASIA OF THE MIDDLE AGES

Z. Samashev, B. Khasenova

Decorative and applied art fully demonstrates the most important changes in the life of the steppe population in connection with the beginning of the Middle Ages and reflects the addition of a single language of culture that has become the property of all modern Turkic peoples. It embodied the fundamental concepts of the world and the place of man in it.

The rhythm of the art of ancient Turks clearly illustrates, first of all, a variety of objects made of metal in connection with their high social significance, as well as from bone and wood.

In the vast majority of metal products are cast items. They are part of the design of the costume, household items, weapons, horse equipment, etc. To the most important element of the costume of the ancient Turks can be attributed the belt, which is a marker of the social status of its owner.

Early samples include belts from burials No. 9 and 11 of the burial site Kudyrga (Altai), Tash-Tube (Northern Kyrgyzstan), burials in the city of Almaty, near the Samarkand (Добжанский, 1990, p. 30). Each of them is peculiar and, despite the fact that they belong to the same chronological period, are significantly different. The belt from Tash-Tube was decorated with plaques executed in the heraldic style, and also in the form of figures of a wild boar (Худяков, Табалдиев, 2007, Fig. 92, 1-3, 6). Animals seem to be thrown over something, the front part of the body with the front legs hanging downwards is depicted.

Қапсырма. Қарақаба I қорымы, № 9 оба
(З. Самашевтің қазбалары)

Бляшка. Курган № 9, могильник Каракаба I
(раскопки З. Самашева)

The plaque. Barrow № 9, burial ground of Karakaba I
(excavations of Z. Samashev)

In the burial place near Samarkand, a belt with a plaque was found, on the surface of which a dragon is depicted (Худяков, Табалдиев, 2007, fig. 92, 7-9). Unlike other specimens, the belt from the burial in the city of Almaty had a decorated buckle, on the shield there is an image of the upper half of a person's face with large features (Курманкулов, 1980, Figures 3, 2). The frame in this case, perhaps, symbolized the headdress. Belts from the burial places of the cemetery Kudyrga (Добжанский, 1990) are decorated with rosettes having different number of petals.

The next group of belts, dating from the end of the 7th-9th century, occurs on a large territory of Eurasia and is characterized by the use of smooth, non-registered plaques of rectangular, segmented and other shapes with slots for passing straps. Their wide existence is connected, in V.N. Dobzhansky with the formation of the II Turkic Kaganate (Добжанский, 1990, p. 37). With the help of straps, various metal and bone suspensions were attached to the belts. One of these bone suspensions was discovered in the burial mound No. 20 of the Kyzyl-Kainar burial ground (South-West Kazakhstan), and the end of the subject - in the form of a head of a lynx (Максимова, 1968, Fig. 1) - was interestingly designed. Showing powerful tanks, elongated ears and spotting with the help of a circular ornament (Максимова, 1968, p. 151).

The Kimak and Kyrgyz group of belts, in turn, is characterized by a lush floral ornament covering the entire surface of objects. Various variants of shoots are presented, often forming heart-shaped figures, palmettos, rosettes. The canonical (religious) elements also gain acceptance: lotus, shoots and bunches of grapes, motifs «knot of infinity», «flaming pearl», connected, according to L.R. Kyzlasova, with the penetration of the environment of Kimaks and Kyrgyz Manichaeism (Кызласов, 2004, pp. 125-130). There is also a version about the Buddhist origins of this innovation in artistic metal (Худяков, Хаславская, 2003, pp. 71-76). It is necessary to refrain from attempts to give precise definitions of the extent to which the world religions spread to a nomadic environment. The existing tendency of the penetration of religious systems from the outside testifies to another mechanism for the emergence of these images and motives, in order to promote the dominant position of representatives of the nobility. Perhaps the existence of such ornamental elements was dictated by fashion, and as in the previous period of time, characterized by the dominance of smooth unoriginal plaques, it is a chronological indicator.

The burial of the noble Kimak warrior from the burial mound No. 145 of the Zevakin's burial ground (Eastern Kazakhstan) consisted of three belts, a number unique in Turkic archeology (Арсланова, 2013, Fig. 4). The first belt with straps consisted of silver plaques of square, heart-shaped and semi-oval form. On the surface - vegetative shoots with twisted endings. The surface of the second was covered with silver and gilded round and heart-shaped plaques. On the tip of the belt there was an

Қылыш қынабының құрсамасы. Зевакино қорымы, № 145 оба (Арсланов, 2013, 6-фото)

Обойма ножен сабли. Курган № 145, Зевакинский могильник (по: Арсланова, 2013, фото 6)

The clip of the sheath's saber. Barrow № 145, Zevakino burial ground (according to: Arslanova, 2013, photo 6)

image of a winged dragon. From the open mouth the fire bursts out. The beast is shown as if fallen to the surface. The third belt is decorated with a plaque with floral ornament.

The Oguz belts were covered, in most cases, by smooth, non-registered plaques, and vegetal and geometric patterns are also found.

The Kyrgyz belts were also supplemented by metal overlays on bags. One of them, an accidental find from the Minusinsk region, had an interesting composition, which is divided into 3 parts of large plant curls (Кызласов, Король, 1990, pp. 138, figure 32). At the first level - leaping deer, heading towards each other, on the second - large fish, also turned towards, on the third - lying deer, deployed in the opposite direction.

The wide prevalence of the elements of the belt - plaques of a certain shape, plaques with a slit, straps, suspenders to the belts, indicates that there was a belt fashion among Turks, Kimaks, Kyrgyz, Oguzes and other peoples of the steppe Eurasia. The same category of items that have the status of fashion, also include earrings. Widely distributed in the early medieval period were the so-called Saltov-type earrings, which are ornaments in the form of an open ring of round or oval shape with a ball in the upper part and attached to the ring by an elongated pendant (Сташенков, 1998, p. 215).

The costume of the Turkic men was also supplemented with plaques and tips of belts decorating the shoes. Such a detail of the costume is fixed on materials from the Turkic, Kimak and Oguz burials.

Thus, for the considered time, the composition of a single men's suit is characteristic, its peculiarity and changes in time marked belts and earrings.

Artistic metal is also used in the design of weapons. In the Turkic burial of the burial mound No. 9 of the Karakaba burial ground (Altai), the following decorative elements of the leather outfit were fixed: silver plaques with a gold plaque in the form of a human face and an openwork plaque depicting a deer figure (Самашев and others., 2013, pp. 163-166).

The shape of the deer is depicted in the profile, in spite of its small size, the plaque is distinguished by a high quality of elaboration. In the square frame, a figure of the deer, portrayed in the profile, is masterfully inscribed. Shown is a small tail, a massive trunk of a horn with three sprouts.

The design of weapons became popular with the Kimaks. In the burial mound No. 145 of the Zevakinsk burial ground, a saber with a unique design of scabbards and hilt was found. On the surface of the tips of the sheath and the handle are depicted two men, one of them dancing, the second playing a musical instrument. On the surface of paired clips - a man sitting between two birds.

A man with birds sits with his legs clenched under himself - «bald», in front of him with both hands holds a vessel in the form of a high goblet.

The bird on the left is shown with a small head, a long curved beak, a long slightly curved neck, a narrow wing and trunk, and a long forked tail down. The bird on the right, rounded head, on which the eye is shown, has a long straight neck. It should be noted that the figures of man and birds are made in a different manner: the image of man is quite realistic, in turn, the birds were stylized, their images are given conditionally.

At the bottom of the wooden quiver, a bud with curls of different length departing from it (Худяков, Табалдиев, 2009, Fig. 67, 2) was depicted from the Turkic burial of Besh-Tash-Koroo II (Tien-Shan).

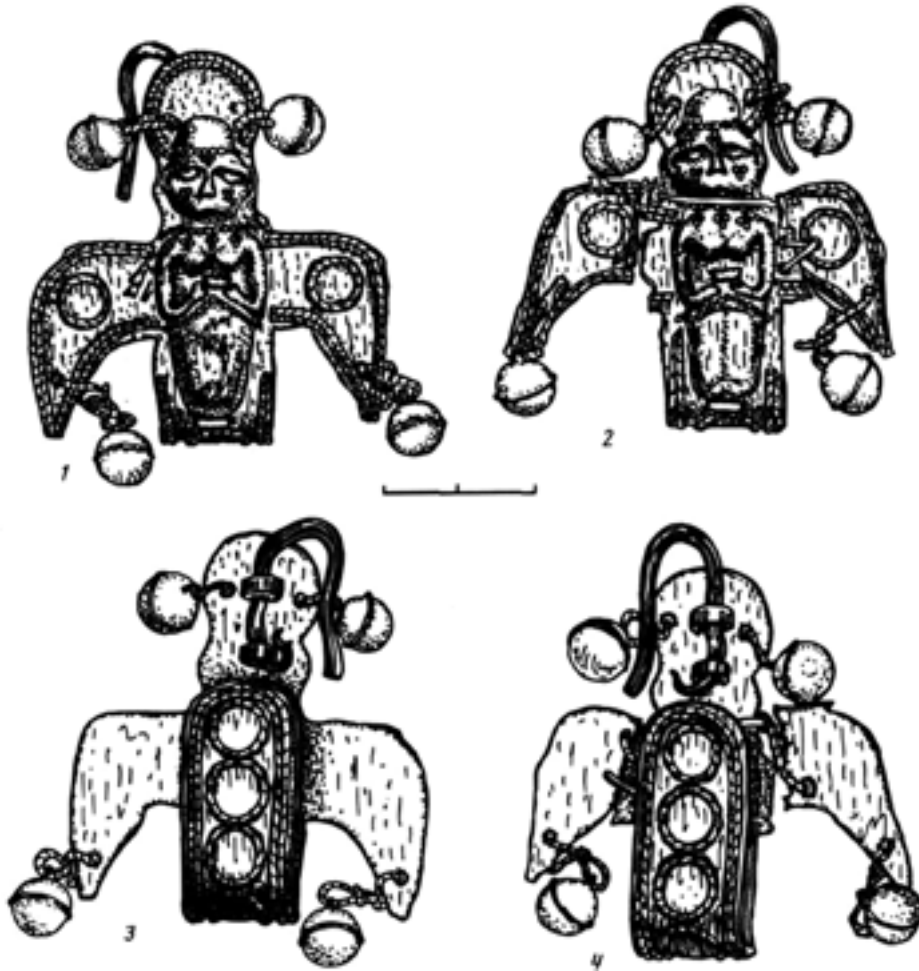
A separate category is the design of musical instruments found in the burials of male warriors. On the surface of one of

Музыкалық аспаптағы сурет. Жаргалант Хайрхан Берген (Тórbat..., fig. 9)

Рисунок с внешней стороны корпуса музыкального инструмента. Жаргалант Хайрхан Берген (по: Тórbat..., 2009, fig. 9)

Drawing from the outside of the body of the musical instrument. Jargalant Hairhan Bergen (by: Tórbat ..., 2009, fig. 9)

*Сырғалар. Қойбалы қорымы № 7 оба (Скобелев, 1990, 1, 2-суреттер)
Серьги. Курган № 7, могильник Койбалы (по: Скобелев, 1990, рис. 1, 2)
Earrings. Barrow No. 7, Koibala burial ground (according to Skobelev, 1990, Figures 1 and 2)*

them found in the Turkic burial Zharganalant Khairkhan Bergen (Mongolian Altai), from the outside of the wooden case there are scratched images of deer with branched horns, a mountain goat, dogs, an archer that shoots an arrow (Törbat ..., fig. 9). In the center of the composition are figures of three deer and a goat. Despite the schematic nature, typical species features of deer have been transferred: large bodies, short with a muzzle of a muzzle, massive crowns have 3-4 sprouts, which suggests images of noble deer.

Apparently, later at a short distance from the main composition on the side, a picture of another deer was made. Shown are completely different features: smaller size of the figure, a long neck, long horns of the horns, from them branch off, oriented up and down. This form of horns is characteristic of marals, as their horns do not form crowns.

Information about the female costume of the ancient Turks is extremely small. Among the unique findings are earrings in the form of a female figure from the burial mound No. 7 of the Koibala cemetery in South Siberia (Скобелев, 1990, Fig. 1, 2). The woman is depicted in a static position with a cup in both hands, a round halo above her head, and open bird's wings

behind the figure. To the earrings were attached, diamond-shaped pendants with rounded balls. Items are made of gold with individual details of silver (Скобелев, 1990, p. 227).

To the real world of Turkic women are bone needles and crests, often decorated with vegetative, geometric patterns. On the surface of the needle from the burial mound No. 3 of the Uzuntal burial ground (Altai), large buds with curls are covered with frequent shading, touching the bases and thus forming a cruciform figure (Савинов, 1982, figure 9).

Unique compositions were recorded on the surface of a bone needle found in the Suttu-Bulak (Tien-Shan) burial. On the surface of one half, a character is depicted in a three-horn headdress, which, as it were, «listens to the speech» of a moustached kneeling man, honored to be treated from a vessel for ritual drinking. In the second half, the battle scene of the warriors is executed, one of them with braids, the other half with a short hairdo and mustaches (Худяков, Табалдиев, 2009, fig. 101). Attention is drawn to the shape of the end of the needle - in the form of a fish tail.

On the surface of the bone crest, a large diamond was imprinted from the burial of burial mound No. 34 of the burial

ground Balyk-Sook I (Altai), along its sides there are numerous lines directed in different directions and having different lengths (Кубаев, 2005, Tables 146, 3). The end of the handle of the ridge is interestingly decorated, here opposing (?) Heads, perhaps, of a small fur-bearing animal are executed (Кубаев, 2005, p.78).

In the female Kimak suit for almost all categories of jewelry is characterized by the use of artistic metal. In the design of the woman's costume, the image of a bird was used first of all. The repertoire and assortment of objects are diverse: phoenixes, griffins, waterfowl, pigeons (?) On the surface of the pendants, pommel headpieces, pins, zipper pendants. A characteristic group is the profile figures of birds, which are the tops of the headdresses. There are 2 copies in the collection (bur. 2, object No. 23, Karashat I, burial mound in the city of Semipalatinsk, excavations of I.A. Armstrong). A number of parallels in their design are fixed, which allow to assume that in this case the same bird is depicted: a powerful beak bent down, an upright crest arranged vertically, a long neck, a powerful thorax, an elongated trunk, and a long narrow tail.

*Инеқап. Ұзынтал қорымы №3 оба
(Савинов, 1982, 9-сурет)
Игольник. Курган № 3, могильник Узунтал
(по: Савинов, 1982, рис. 9)
Needle. Barrow No. 3, Uzuntal burial ground
(according to Savinov, 1982, figure 9)*

Also, a special accessory of the female Kimak suits are pendants consisting of two halves with the image of twin fish and fastened, possibly, to the cloth belt. At the heart of the image are such characteristic features of the prototype: elongated body, widened in the upper part, head moderately convex, straight expansive tail ending.

For the Oguz costume tradition, the characteristic detail is the so-called cops and stripes representing stylized bird figures. Moreover, there are various options for working out an image: realistic images, but no, and available focus on the silhouette, plumage. Of particular note is the stylization of some images: the figures of birds resemble vegetative shoots.

Widely in the considered time the category «horse equipment» is presented. It is clear that in the conditions of extreme mobility and constant military operations, it plays an extremely important role, as evidenced by the existence of fashion, as in the case of a man's suit. These trends in the design of equestrian equipment chronologically follow one another and are associated with political events in the Eurasian steppes.

For objects made in the Turkic artistic tradition, the use of a rib (a pointed or rounded rib protruding above the main surface of the object), pendant pendants, predominantly heart-shaped with a fastening loop and a smooth facial part (Горбунова, 2010, pp. 114-115).

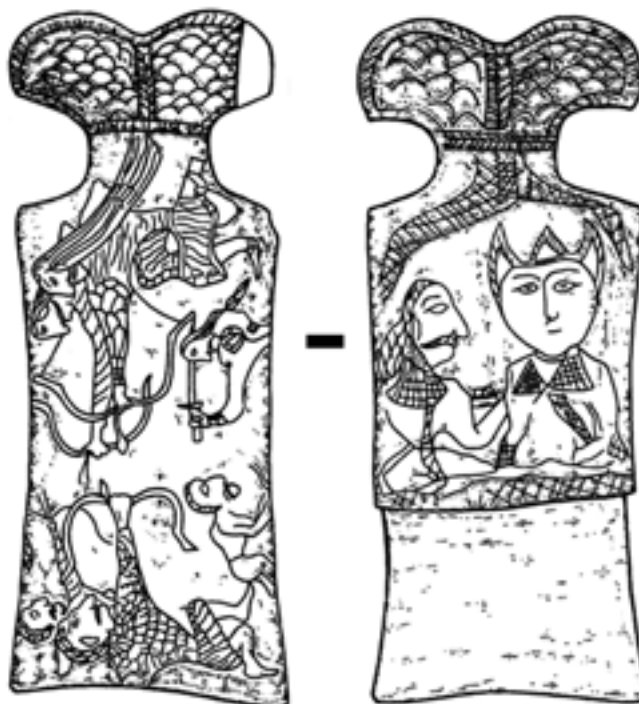
The artistic metal of the Shtostkinsk culture (the archaeological culture of the Kimak Kaganate) is characterized by the use of tips of the keel-shaped form, patches and spacers of simple geometric contour lines, using ornamental ornamentation (Горбунова, 2010, p. 115). In the territory of the Kyrgyz Kaganate, complicated forms and figured endings of all categories of jewelry, decorating with a mesh or cellular decor, a large number of products with moving parts have become common (Горбунова, 2010, p. 116). In Oguzes, large head and plaques of round or cordate shape became widespread (Крылов, 2001, fig. 6).

An interesting pictorial technique was used to decorate the front saddle of the saddle from the Kyrgyz burial mound No. 6 of the burial ground Kopensky caatas: figures of horsemen with a bow in their hands, various animals (tiger, snow leopard, steppe dog, wild boar, fallow deer and mountain goat were attached to the front bow of the saddle) (Кызласов, Король, 1990, p.83), individual plaques depicted the details of the landscape-mountains, clouds, and as a result, they formed the full dynamics of the hunting scene (Кызласов, Король, 1990, Fig. 32; 23).

Widespread use in the Kyrgyz environment of the use of the mask as a pendant in horse equipment (Король, 2008, p. 95).

It is not entirely clear the use of the larvae in Kimaks. One of the most interesting specimens in a manner and a high degree of detail was found in the women's burial site No. 2 of the Belokamenka burial ground (Altai foothills) (Археологические памятники..., 1987). Lichina is a realistic image of a man's face. Masterfully shown are thin facial features, through holes in the area of the orbit and mouth have a significant external effect, creating a sense of sight.

Significant popularity at the time considered was the

*Инекап. Сүттүбұлақ қорымы (Худяков, Табалдиев, 2009, 101-сурет)
Игольник. Погребение Сутту-Булак(по: Худяков, Табалдиев, 2009, рис. 101)
Needle. Burial of Suttu-Bulak (on: Khudyakov, Tabaldiev, 2009, figure 101)*

ornamentation of bone front bow saddles. The vegetable ornament prevails. The largest number of them is currently found in the Turkic burials of Altai, also they are found on the territory of Mongolia and Kyrgyzstan (Кубаев, 2005, pp. 128-129). These samples of bone-carving art allow to draw a conclusion about the popularity of the motif of the bud with the shoots departing from it on both sides.

An interesting composition on the front bow of the saddle was also found in the Turkic burial of the cemetery of Kudyrgе (grave 9). A scene of hunting horsemen with a bow in the hands of various animals is depicted. Masterfully shown the impetuous movement, which involves riders and the animals they pursue. In the center of the composition, apparently, denoting an idea, the tigers stand motionless against each other, the figures of which are much larger than the others (Гаврилова, 1965, Table XV).

Art objects carry information, shown in one way or another, in this case the meaning acquires both the object itself and the context of its use (of which it is a part). So, the belt is a characteristic detail of the costume of a man of Turkic time. Representations about the real world of the man of the Middle Ages also complement the design of weapons, and women - household items (needles, combs). In the women's costume, the design of the head area was a priority.

At manufacturing of subjects' metal: silver, gold, bronze, and also a tree and a bone were used. They refer to clothing accessories, weapons design, horse equipment and household items. In the design of the male costume, first of all, metal products, as well as bone and wood, are used. Metal objects

often acted as a part of an object and acted as an element of an ornament. Only in aggregate they produced an artistic effect and carried any information. In contrast to the previous times - the era of the early Iron Age, when plaques, stripes completely covered the surface of clothing, in the era of the early Middle Ages, they form the surface of the belt. This tendency of such ordering of decorative elements will continue in the future, when decorating the traditional costume of the Turkic peoples. On the surface of wooden, bone products, flat images are made.

In the choice of the shape of the metal elements of the belt set and horse equipment, the following regularity is traced: each of the elements (plaques, belt tips, tee-distributors) is made using a separate mold. In addition, on the surface of both the belt and straps, only one or two plaques are used. Judging by the surviving fragments of the belts, the plaques were placed in one row. Both the belts and the horse's headset of the time under consideration are stylistically consistent in most cases and constitute a composite whole. The composition is maintained with the help of such constituents: the fabrication material, the method of applying the pictorial elements to the surface, the combination of the shape of the objects, the combination of the pictorial elements on their surface.

Female decorations mostly represent full-figured images of metal. On the surface of bone products there are plane images. Traditions of the previous time were reflected in the use of the top headgear in the Kimak. They were performed in the form of bird figures or a stylized ornithomorphic image. Such tops are a characteristic detail of the headdress in the Altai pazyryk culture.

*Тарақ. Балық-Сөк I қорымы № 34 оба
(Кубарев, 2005, 146, Зкесте)
Гребень. Курган № 34, могильник Балык-Сок I
(по: Кубарев, 2005, табл. 146, 3)
The comb. Barrow № 34, burial ground Balyk-Sook I
(according to: Kubarev, 2005, tables 146, 3)*

For the decorative and applied art of the Middle Ages, first of all, the use of vegetable code in the ornamentation of products is typical. Various curls, shoots, buds, palmettes in various combinations and varying degrees of soloing soloed and occupied the surface of objects completely or fringed the given space. They were also used as a decorative element in the study of zooantropomorphic images used to decorate a costume or horse equipment, covering them entirely or exhibiting a certain element.

From the previous period the early Iron Age, zoomorphic elements continue to be used. As in the epoch of the domination

of the animal style, in the art of the early Middle Ages, not just the animal itself was masterfully reproduced, but the idea of it. Therefore, various representatives of two polar camps-predators and herbivorous animals-were endowed with single pictorial elements. Predators are active, aggressive, herbivores - graceful, fearful and impetuous. In this manner, tigers, lions, cat predators, birds of prey and deer, hares, deer, mountain goats, sheep, etc., were depicted. In addition, as evidenced by some examples of decorative and applied art, it was very important for the ancient masters to convey also the specific features of the animals depicted (a figure on the surface of a musical instrument from the burial Zharganalant Khairkhan Bergen, a deer figure from the Bilge-kagan complex), suggesting in them representatives of a particular species (noble deer, maral).

On the surface of metal accessories, bone and wood products, widespread stories of hunting are being reproduced, feasts are the most important elements of human socialization in traditional society that have spread throughout the steppe Eurasia.

In the objects surrounding the person every day (elements of the costume, household items, details of horse equipment, weapons) on the surface of metal, bone, wood reproduce images that play a decisive role in mapping the mythological picture of the world. It, in turn, is broadcast through petroglyphs, a monumental anthropomorphic sculpture, objects of worship. First of all, we are talking about the image of a warrior and, as his version, an armed rider. «In the visual arts, in the multifaceted and epic figure of the armed rider, sometimes with various military attributes (banners, standards, bunchukes, etc.), all favorable phenomena and cataclysms that occurred in the society and nature of that time were personified» (Самашев, 2013, p. 208).

In the female costume of the Turks, Kimaks, Kyrgyz, Oguzes, the leading role is played by ornithomorphic motifs. They are present first of all when marking the head area, which, together with a wide representation of the various variants of mold design, imply a high significance of the image of the bird. As evidenced by the data of the ethnography of the Turkic-speaking peoples, bird symbolism is an integral part of the image of many supernatural beings, including the goddess Umai, who, according to the views of ancient Turks, was the patroness of women and ensured the safe birth of children (Худяков, 2010, p. 93). Thus, the Turks of the Sayano-Altai represented Umai in the form of a beautiful woman descending from the sky, which implicitly testifies to the presence of wings, Khakas - in the form of a white bird (according to Скобелев, 1990, pp. 231-232). Of considerable interest are also elements of female Kazakh earrings in the form of an anthropomorphic figure with bird's wings, which correspond, according to Sh. Zh. Tokhtabaeva, with the image of the goddess Umai (Тохтабаева, 2005, p. 261, figure 23d, 111, 112a, b).

Thus, in the images and traditions of use, reminiscences of the previous time are recorded. Images of animals play a role in mapping the outlook of the medieval population of the steppe Eurasia.

Significant changes in the era of the early Middle Ages undergoes engineering techniques. Artistic metal uses the

casting technique for the wax model. The style in graffiti style inherent in images on the surface of stone, bone, metal, wood is spreading. On this basis, an elegant figure, a contour image was obtained, the clarity of the lines lies at the heart of the stylization, when literally one ancient artist's movement created recognizable images.

The art of the early Middle Ages is an integral phenomenon and, on the basis of this, there is a kind of «roll-call» in its various forms. We give some examples. Thus, the images of a warrior and rider are extremely popular in images on stone (petroglyphs), bones, metal, clay and, despite the peculiarities of the material used, the interpretation of the image is striking in uniformity, vegetative ornamentation is used both in decorative and applied art, and in architectural monuments, in the toretics, the study of the facial features of the characters is similar to the tradition of monumental anthropomorphic sculpture, the style of «graffiti» is used when applying images on the surface of stone, bone, wood, metal.

Through images of the material world surrounding the person in his everyday life, ideas were broadcast, important in general for the whole society. Decorative and applied art has reflected both innovations of its time, as well as reminiscences, which testify to the continuity of ideology and worldview, connecting the population of the early Middle Ages with their predecessors.

Literature

Арсланова Ф.Х. Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. Материалы и исследования по археологии Казахстана. – Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2013. – 405 с.

Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. – Алма-Ата, 1987. – 297 с.

Гаврилова А.А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен. – Москва-Ленинград, 1965. – 144 с.

Горбунова Т.Г. Реконструкция конского снаряжения средневековых кочевников Алтая: методика и некоторые результаты. – Барнаул, 2010. – 136 с.

Добжанский В.Н. Наборные пояса кочевников Азии. – Новосибирск, 1990. – 174 с.

Король Г.Г. Искусство средневековых кочевников Евразии. Очерки. – Москва-Кемерово, 2008. – 332 с.

Круглов Е.В. Погребальный обряд огузов Северного Прикаспия 2-ой половины IX – 1-ой половины XI в. // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 2. – Донецк, 2001. – С. 395-446.

Кубарев Г.В. Культура древних тюрков Алтая (по материалам погребальных памятников). – Новосибирск: Изд-во ИАЭ СО РАН, 2005. – 400 с.

Курманкулов Ж.К. Погребение воина раннетюркского времени // Археологические исследования древнего Казахстана. – Алма-Ата, 1980. – С. 191–197.

Кызласов Л.Р. Тюрко-иранские взаимосвязи в эпоху средневековья (язык, письменность, религия) // Древности Алтая. № 12. – Горно-Алтайск, 2004. – С. 123–133.

Кызласов Л.Р., Король Г.Г. Декоративное искусство средневековых хакасов как исторический источник. – Москва, 1990. – 216 с.

Максимова А.Г. Средневековые погребения Семиречья // Новое в археологии Казахстана. – Алма-Ата, 1968. – С. 146–158.

Савинов Д.С. Древнетюркские курганы Узунтала // Археология Северной Азии. – Новосибирск, 1982.

Самашев З. Древнее искусство. – Т. I. – «Казахское искусство» в 5-ти томах. – Астана, 2013. – 240 с.

Самашев З., Чотбаев А.Е., Жалмаганбетов Ж.М., Хасенова Б.М., Киясбек Г., Ахметов М.Г. Исследование древнетюркских памятников на Каракабе // Труды филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. – Астана, 2013.

Скобелев С.Г. Подвески с изображением древнетюркской богини Умай // Советская археология. – 1990. – № 2. – С. 129–149.

Сташенков Д.А. Евразийская мода в эпоху раннего средневековья // Культуры Евразийских степей 2-ой половины I тыс. до н.э. (вопросы хронологии). – Самара, 1998. – С. 213–229.

Тохтабаева Ш.Ж. Серебряный путь казахских мастеров. – Алматы, 2005. – 471 с.

Худяков Ю.С. Об изображении божеств древнетюркского пантеона на памятниках искусства номадов Южной Сибири и Центральной Азии эпохи раннего средневековья // Древности Сибири и Центральной Азии. – № 3. – Горно-Алтайск, 2010. – С. 93–103.

Худяков Ю.С., Табалдиев К.Ш. Древние тюрки на Тянь-Шане. – Новосибирск, 2009. – 292 с.

Худяков Ю.С., Хаславская Л.М. Канонические мотивы в орнаментике южносибирской тюркетики // Культура древних народов Южной Сибири. – Барнаул, 1993. – С. 71–76.

Törbat T., Batsükh D., Bemmann J., Höllman Th.O., Zieme P. A Rock Tomb of the Ancient Turkic Period in the ZhargalantKhairkhan Mountains, Khovdaimag, with the oldest preserved Horse-head Fiddle in Mongolia – A preliminary Report // Current Archaeological Research in Mongolia. – Bonn, 2009.

ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОЕ ИСКУССТВО ТЮРКСКИХ ПЛЕМЕН АЗИИ ЭПОХИ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

З. Самашев, Б. Хасенова

Декоративно-прикладное искусство в полной мере демонстрирует важнейшие изменения в жизни степного населения в связи с началом эпохи средневековья и отображает сложение единого языка культуры, ставшегося достоянием всех современных тюркских народов. В нем нашли воплощение основополагающие представления о мире и месте человека в нем.

Ритм искусства древних тюрков наглядно иллюстрируют, в первую очередь, разнообразные предметы из металла в связи с их высокой социальной значимостью, а также из кости и дерева.

В подавляющем большинстве изделия из металла представляют собой литые предметы. Они являются частью оформления костюма, предметов быта, оружия, конского снаряжения и т.д. К важнейшему элементу костюма древних тюрков может быть отнесен пояс, являющийся маркером социального положения своего владельца.

К ранним образцам относятся пояса из погребений № 9 и 11 могильника Кудыргэ (Алтай), Таш-Тюбе (Северный Кыргызстан), погребений в черте г. Алматы, под Самаркандом (Добжанский, 1990, с. 30). Каждый из них своеобразен и, несмотря на то, что они относятся к одному хронологическому периоду, значительно отличаются. Пояс из Таш-Тюбе украшали бляшки, выполненные в геральдическом стиле, а также в виде фигурок кабана (Худяков, Табалдиев, 2007, рис. 92, 1–3, 6). Животные как будто перекинуты через что-то, изображена передняя часть туловища со свисающими вниз передними ногами.

В погребении под Самаркандом был обнаружен пояс с бляшкой, на поверхности которой изображен дракон (Худяков, Табалдиев, 2007, рис. 92, 7–9). В отличие от остальных экземпляров, пояс из погребения в черте г. Алматы имел украшенную пряжку, на щитке – изображение верхней половины лица человека с крупными чертами (Курманкулов, 1980, рис. 3, 2). Рамка при этом, возможно, символизировала головной убор. Пояса из погребений могильника Кудыргэ (Добжанский, 1990) оформлены с помощью розеток, имеющих разное количество лепестков.

Следующая группа поясов, датируемая концом VII–IX в., встречается на значительной территории Евразии и характеризуется использованием гладких неорнаментированных бляшек прямоугольной, сегментовидной и другой формы с прорезями для продевания ремешков. Их широкое бытование связано, по мнению В.Н. Добжанского с образованием II Тюркского каганата (Добжанский, 1990, с. 37). С помощью ремешков к поясам крепились различные подвески из металла и кости. Одна из таких костяных подвесок была обнаружена в погребении кургана № 20 могильника Кызыл-Кайнар (Юго-Западный Казахстан), интересно оформлено при этом окончание предмета – в виде головки

рыси (Максимова, 1968, рис. 1). Показаны мощные баки, удлиненные уши и пятнистость с помощью циркульного орнамента (Максимова, 1968, с. 151).

Кимакскую и кыргызскую группу поясов, в свою очередь, характеризует пышный растительный орнамент, покрывающий всю поверхность предметов. Представлены различные варианты побегов, зачастую образующих сердцевидные фигуры, пальметт, розеток. Получают распространение и канонические (религиозные) элементы: лотос, побеги и гроздь винограда, мотивы «узел бесконечности», «пламенеющая жемчужина», связанные, по мнению Л.Р. Кызласова, с проникновением в среду кимаков и кыргызов манихейства (Кызласов, 2004, с. 125–130). Высказывается также версия о буддийских истоках этой инновации в художественном металле (Худяков, Хаславская, 2003, с. 71–76). Необходимо пока воздержаться от попыток дать точные определения о степени распространения мировых религий в кочевую среду. Имеющаяся тенденция проникновения религиозных систем извне свидетельствует о другом механизме возникновения этих образов и мотивов, в целях пропаганды господствующего положения представителей

*Бас киімнің төбелігі. Қарашат I, № 23 нысан, 2-жерлеу
(Арсланов, 2013, 318-б.)*

*Навершие головного убора. Погребение 2, объект № 23,
Карашат I (по: Арсланова, 2013, с. 318)
Headgear headpiece. Burial 2, object number 23, Karashat I (by:
Arslanova, 2013, p. 318)*

знати. Возможно, бытование таких орнаментальных элементов диктовалось модой, и как в предшествующий отрезок времени, характеризующийся господством гладких неорнаментированных блях, является хронологическим индикатором.

Погребение знатного кимаковского воина из кургана № 145 Зевакинского могильника (Восточный Казахстан) насчитывало три пояса, такое количество является уникальным в тюркской археологии (Арсланова, 2013, рис. 4). Первый пояс с ремешками состоял из серебряных бляшек квадратной, сердцевидной и полуовальной формы. На поверхности – растительные побеги с закрученными окончаниями. Поверхность второго была покрыта серебряными с позолотой округлыми и сердцевидными бляшками. На наконечнике ремня имелось изображение крылатого дракона. Из открытой пасти вырывается огонь. Зверь показан как бы припавшим к поверхности. Третий пояс украшен с помощью бляшки с растительным орнаментом.

Огузские пояса были покрыты, в большинстве случаев, гладкими неорнаментированными бляшками, встречается также растительный и геометрический орнамент.

Кыргызские пояса также дополнялись металлическими накладками на мешочки. Одна из них, случайная находка из Минусинского края, имела интересную композицию, которую делят на 3 части крупные растительные завитки (Кызласов, Король, 1990, с. 138, рис. 32). На первом уровне – скачущие олени, направляющиеся друг к другу, на втором – крупные рыбы, также повернутые навстречу, на третьем – лежащие оленихи, развернутые в обратном направлении.

Широкая распространенность элементов оформления пояса – накладных бляшек определенной формы, бляшек с прорезью, ремешков, подвесок к поясам, свидетельствует о том, что существовала мода на пояса в среде тюрков, кимаков, кыргызов, огузов и других народов степной Евразии. К аналогичной категории предметов, имеющих статус модных, относятся также серьги. Широкое распространение в период раннего средневековья получили так называемые серьги салтовского типа, представляющие собой украшения в виде разомкнутого кольца округлой или овальной формы с шариком в верхней части и прикрепленной к кольцу удлиненной привеской (Сташенков, 1998, с. 215).

Костюм тюркских мужчин также дополнялся бляшками и наконечниками ремней, украшающих обувь. Такая деталь костюма зафиксирована по материалам из тюркских, кимаковских и огузских погребений.

Таким образом, для рассматриваемого времени характерно сложение единого мужского костюма, его своеобразия и изменения во времени маркировали пояса и серьги.

Художественный металл также используется при оформлении вооружения. В тюркском погребении кургана № 9 могильника Каракаба (Алтай) были зафиксированы следующие декоративные элементы оформления кожано-го налущья: серебряные с позолотой бляшка в виде лица человека и ажурная бляшка с изображением фигуры оленя (Самашев и др., 2013, с. 163–166).

Фигура оленя изображена в профиль, несмотря на небольшие размеры, бляшка отличается высоким качеством

*Салпыншақ. Зевакино қорымы, № 145 оба
(Арсланов, 2013, 230-б.)*

*Подвеска. Курган № 146, Зевакинский могильник
(по: Арсланова, 2013, с. 230)*

*Suspension. Barrow № 146, Zevakino burial ground
(according to: Arslanova, 2013, p. 230)*

проработки. В квадратную рамку мастерски вписана фигура оленя, изображенного в профиль, идущим. Показаны небольшой хвостик, массивный ствол рога с тремя отростками.

Художественное оформление оружия приобрело популярность у кимаков. В погребении кургана № 145 Зевакинского могильника была обнаружена сабля с уникальным оформлением ножен и рукояти. На поверхности наконечников ножен и рукояти изображены двое мужчин, один из них танцует, второй играет на музыкальном инструменте. На поверхности парных обойм – мужчина, сидящий между двумя птицами.

Мужчина с птицами сидит с поджатыми под себя ногами – «калачиком», перед собой обеими руками держит сосуд в форме высокого кубка.

Птица, расположенная слева, показана с небольшой голубой, длинным изогнутым клювом, длинной немного изо-

*Салпыншақтар. Солтүстік Қаратеңіз маңындағы оғыз қорымы (Круглов, 2001, 2-сурет)
Копушки и подвески. Огузские погребения Северного Причерноморья
(по: Круглов, 2001, рис. 2)
Coats and pendants. Oguz burials of the Northern Black Sea region
(according to: Kruglov, 2001, figure 2)*

гнутой шеей, узким крылом и туловищем, а также длинным раздвоенным хвостом, опущенным вниз. У птицы, расположенной справа, округлая голова, на которой показан глаз, длинная прямая шея. Необходимо отметить, что фигуры человека и птиц выполнены в различной манере: изображение человека довольно реалистично, в свою очередь, птицы подверглись стилизации, их образы даны условно.

На дне деревянного колчана из тюркского погребения Беш-Таш-Короо II (Тянь-Шань) был изображен бутон сходящими от него завитками разной длины (Худяков, Табалдиев, 2009, рис. 67, 2).

Отдельную категорию составляет оформление музыкальных инструментов, встречающихся в погребениях мужчин-воинов. На поверхности одного из них, обнаруженного в тюркском погребении Жарганалант Хаирхан Берген (Монгольский Алтай), с внешней стороны деревянного корпуса имеются процарапанные изображения оленей с ветвистыми рогами, горного козла, собак, лучника, пускающего стрелу (Тórbat..., fig. 9). В центре композиции – фигуры трех оленей и козла. Несмотря на схематичность, переданы характерные видовые особенности оленей: крупные тела,

короткие с горбинкой морды, массивные кроны насчитывают 3-4 отростка, что позволяет предположить в них изображения благородных оленей.

Видимо, позднее на небольшом расстоянии от основной композиции сбоку был сделан рисунок еще одного оленя. Показаны совершенно другие особенности: меньшие размеры фигуры, длинная шея, стволы рогов длинные, от них отходят отростки, ориентированные вверх и вниз. Такая форма рогов характерна для маралов, так как их рога кроны не образуют.

Сведений о женском костюме древних тюрков пока чрезвычайно мало. К числу уникальных находок относятся серьги в виде женской фигуры из кургана № 7 могильника Койбалы в Южной Сибири (Скобелев, 1990, рис. 1, 2). Женщина изображена в статичном положении с чашей в обеих руках, над головой – округлый нимб, а за фигурой – раскрытые птичьи крылья. К серьгам крепились, ромбовидные подвески с округлыми шариками. Предметы выполнены из золота с отдельными деталями из серебра (Скобелев, 1990, с. 227).

К вещному миру тюркских женщин относятся костяные

игольники и гребни, зачастую украшенные растительным, геометрическим орнаментом. На поверхности игольника из кургана № 3 могильника Узунтал (Алтай) изображены крупные бутоны с завитками, покрытые частой штриховкой, соприкасающиеся основаниями и образуя таким образом, крестовидную фигуру (Савинов, 1982, рис. 9).

Уникальные композиции были зафиксированы на поверхности костяного игольника, обнаруженного в погребении Сутту-Булак (Тянь-Шань). На поверхности одной половинки изображен персонаж в трехрогом головном уборе, который как бы «слушает речь» усатого коленапреклоненного мужчины, удостоенного чести быть угощенным из сосуда для ритуального питья. На второй половинке исполнена сцена боя воинов, одни из них с косами, другие – с укороченной прической и усами (Худяков, Табалдиев, 2009, рис. 101). Обращает внимание форма окончания игольника – в виде рыбьего хвоста.

На поверхности костяного гребня из погребения кургана № 34 могильника Балык-Соок I (Алтай) нанесен крупный ромб, по сторонам которого размещены многочисленные линии, направленные в разные стороны и имеющие разную

длину (Кубарев, 2005, табл. 146, 3). Интересно оформлено окончание ручки гребня, здесь выполнены противостоящие (?) головы, возможно, мелкого пушного зверя (Кубарев, 2005, с. 78).

В женском кимакском костюме практически для всех категорий украшений характерно использование художественного металла. В оформлении костюма женщины использовался, прежде всего, образ птицы. Разнообразен репертуар и ассортимент предметов: фениксы, грифоны, водоплавающие, голуби (?) на поверхности подвесок, на верхний головных уборов, булавок, застежек-подвесок. Характерную группу представляют профильные фигурки птиц, являющиеся навершиями головных уборов. В коллекции имеется 2 экземпляра (погр. 2, объект № 23, Карашат I; курган в черте г. Семипалатинск, раскопки И.А. Армстронга). Фиксируется целый ряд параллелей в их оформлении, которые позволяют предположить, что в данном случае изображена одна и та же птица: мощный загнутый вниз клюв, размещенный вертикально хохолок, длинная шея, мощная грудная клетка, продолговатое туловище, длинный узкий хвост.

Также специфичным аксессуаром женского кимакского костюма выступают подвески, состоящие из двух половинок с изображением сдвоенных рыб и крепившиеся, возможно, к матерчатому поясу. В основе образа лежат такие характерные черты прототипа: продолговатое удлиненное тело, расширенное в верхней части, голова умеренно-выпуклая, прямой расширяющийся к окончанию хвост.

Для огузской костюмной традиции характерной деталью являются так называемые копоушки и нашивки, представляющие стилизованные фигуры птицы. Причем, представлены различные варианты проработки образа: реалистичных изображений, при этом, нет, а имеющиеся акцентируют внимание на силуэте, оперении. Особо следует отметить стилизацию некоторых изображений: фигуры птиц напоминают растительные побеги.

Широко в рассматриваемое время представлена категория «конское снаряжение». Понятно, что в условиях чрезвычайной мобильности и постоянных военных действий оно играет чрезвычайно важную роль, об этом свидетельствует существование моды, как в случае с мужским костюмом. Эти тенденции в оформлении предметов конского снаряжения хронологически следуют друг за другом и связаны с политическими событиями в евразийских степях.

Для предметов, выполненных в тюркской художественной традиции присущи использование нервюры (заостренное или закругленное ребро, выступающее над основной поверхностью предмета), блях-подвесок, преимущественно сердцевидной формы с петлей для крепления и гладкой лицевой частью (Горбунова, 2010, с. 114–115).

Художественный металл сротскинской культуры (археологической культуры Кимакского каганата) характеризуется использованием наконечников килевидной формы, блях-накладок и распределителей ремней простых геометрических очертаний, применением растительной орнаментации (Горбунова, 2010, с. 115). На территории Кыргызского каганата получили распространение усложненные формы и

*Ердің алдыңғы қасы. Көпен чаатас қорымы, № 6 оба
(Кызласов, Король, 1990)*

*Передняя лука седла. Курган № 6, моги́льник Копенскийчаатас
(по: Кызласов, Король, 1990)*

*Front bow of the saddle. Mound No. 6, burial ground of
Copenkcaathas (after: Kyzlasov, King, 1990)*

*Бетперде. Белокаменка қорымы, № 2 нысан
(А.С. Ермолаеваның қазбасы)*

*Личина. Объект № 2, моги́льник Белокаменка
(раскопки А.С. Ермолаевой)*

*Lichina. Object No. 2, the Belokamenka burial ground
(excavations by A.S.Ermolaeva)*

*Ердің алдыңғы қасы (Кубарев, 2005, 36-сурет)
Передние луки седла (по: Кубарев, 2005, рис. 36)
Front bows of saddles (according to: Kubarev, 2005, figure 36)*

фигурные окончания всех категорий украшений, декорирование сетчатым или ячеистым декором, большое количество изделий с подвижными деталями (Горбунова, 2010, с. 116). У огузов широкую популярность приобрели крупные налобные и наносные бляхи округлой или сердцевидной формы (Круглов, 2001 рис. 6).

Интересный изобразительный прием был использован при оформлении передней луки седла из кыргызского погребения кургана № 6 могильника Копенский чаатас: к передней луке седла были прикреплены фигурки всадников с луком в руках, различных животных (тигра, снежного барса, степной собаки, кабана, лани и горного козла (Кызласов, Король, 1990, с. 83). Отдельные бляшки изображали, при этом, детали пейзажа – горы, облака. В результате, разложенные и прикрепленные к поверхности луки они образуют полную динамики сцену охоты (Кызласов, Король, 1990, рис. 32; 23).

Широкое распространение в кыргызской среде получило использование личин в качестве подвесок в конском снаряжении (Король, 2008, с. 95).

Не совсем ясно использование личин у кимаков. Один из наиболее интересных экземпляров по манере и высокой степени детализации был обнаружен в женском погребении объекта № 2 могильника Белокаменка (предгорья Алтая) (Археологические памятники..., 1987). Личина представляет собой реалистичное изображение мужского лица. Мастерски показаны тонкие черты лица, сквозные отвер-

стия в области глазниц и рта имеют значительный внешний эффект, создавая ощущение взгляда.

Значительную популярность в рассматриваемое время приобрело украшение костяных передних луки седла. Преобладает растительный орнамент. Наибольшее их количество на данный момент встречено в тюркских погребениях Алтая, также они встречаются на территории Монголии и Кыргызстана (Кубарев, 2005, с. 128–129). Эти образцы косторезного искусства позволяют сделать вывод о популярности мотива бутона с отходящими от него по обе стороны побегами.

Интересная композиция на передней луке седла была обнаружена также в тюркском погребении могильника Кудыргэ (могила 9). Изображена сцена охоты всадников с луком в руках на различных животных. Мастерски показано стремительное движение, в которое вовлечены всадники и преследуемые ими животные. В центре композиции, видимо, обозначая какую-то идею, неподвижно стоят напротив друг друга тигры, фигуры которых значительно крупнее остальных (Гаврилова, 1965, табл. XV).

Предметы искусства несут в себе информацию, показанную тем или иным образом, значение при этом приобретает как сам предмет, так и контекст его использования (частью чего он является). Так, пояса – характерная деталь костюма мужчины тюркского времени. Представления о вещном мире мужчины эпохи средневековья также дополняет оформление оружия, а женщины – бытовых предме-

тов (игольники, гребни). В женском костюме приоритетным являлось оформление области головы.

При изготовлении предметов использовались металл: серебро, золото, бронза, а также дерево и кость. Они относятся к аксессуарам одежды, оформлению оружия, конскому снаряжению и предметам быта. В оформлении мужского костюма использованы, в первую очередь, изделия из металла, а также из кости и дерева. Металлические предметы зачастую выступали частью какого-либо предмета и сами выступали элементом орнамента. Только в совокупности они производили художественный эффект и несли какую-либо информацию. В отличие от предшествующего времени – эпохи раннего железного века, когда бляшки, нашивки сплошь покрывали поверхность одежды, в эпоху раннего средневековья они оформляют поверхность пояса. Эта тенденция такого упорядочивания декоративных элементов продолжится в последующем, при оформлении традиционного костюма тюркских народов. На поверхности деревянных, костяных изделий выполнены плоскостные изображения.

В выборе формы металлических элементов поясной гарнитуры и конского снаряжения прослежена следующая закономерность: каждый из элементов (бляшки, наконечники ремня, тройники-распределители) выполнен с использованием отдельной формы. Помимо этого, на поверхности и ремня, и ремешков используются бляшки только одной-двух форм. Судя по сохранившимся фрагментам ремней, бляшки размещались в один ряд. Как пояса, так и конская гарнитура рассматриваемого времени в большинстве случаев стилистически выдержаны и представляют собой композиционное целое. Композиция выдерживается с помощью таких составляющих: материал изготовления, способ нанесения изобразительных элементов на поверхность, сочетание формы предметов, сочетание изобразительных элементов на их поверхности.

Женские украшения в большинстве своем представляют полнофигурные изображения из металла. На поверхности костяных изделий встречаются плоскостные изображения. Традиции предшествующего времени отобразились в использовании наверхий головных уборов у кимаков. Они выполнялись в виде фигурок птицы или стилизованного орнитоморфного образа. Такие наверхия – характерная деталь головного убора в пазыркской культуре Алтая.

Для декоративно-прикладного искусства эпохи средневековья, прежде всего, характерно использование растительного кода в орнаментации изделий. Разнообразные завитки, побеги, бутоны, пальметты в различных комбинациях и различной степени сложности солировали и занимали поверхность предметов полностью или окаймляли заданное пространство. Они использовались также в качестве декоративного элемента при проработке зоантропоморфных образов, используемых для украшения костюма или конского снаряжения, покрывая их целиком или демонстрируя определенный элемент.

С предшествующего периода – раннего железного века, продолжают использоваться зооморфные элементы. Как и в эпоху господства звериного стиля, в искусстве эпохи

раннего средневековья мастерски воспроизводилось не столько само животное, а идея о нем. Поэтому различные представители двух полярных лагерей – хищники и травоядных животного мира наделялись едиными изобразительными элементами. Хищники активны, агрессивны, травоядные – изящны, пугливы и стремительны. В этой манере изображались тигры, львы, кошачьи хищники, хищные птицы и противопоставленные им олени, зайцы, лани, горные козлы, бараны и т.д. Помимо этого, как свидетельствуют некоторые образцы декоративно-прикладного искусства, древними мастерами было очень важно передать также и видовые особенности изображаемых животных (рисунок на поверхности музыкального инструмента из погребения Жарганалант Хаирхан Берген, фигурка оленя из комплекса Бильгэ-кагана), что позволяет предположить в них представителей конкретного вида (благородные олени, маралы).

На поверхности металлических аксессуаров, изделий из кости, дерева воспроизводятся широко распространенные сюжеты охоты, пира – это важнейшие элементы социализации человека в традиционном обществе, получившие распространение во всей степной Евразии.

В предметах, окружающих человека ежедневно (элементы костюма, предметы быта, детали конского снаряжения, вооружения) на поверхности металла, кости, дерева воспроизводятся образы, играющие решающую роль в отображении мифологической картины мира. Она в свою очередь, транслируется через петроглифы, монументальную антропоморфную скульптуру, предметы культа. В первую очередь, речь идет об образе воина и как его варианте – вооруженного всадника. «В изобразительном искусстве в многоплановой и эпической фигуре вооруженного всадника, иногда с различными воинскими атрибутами (знамена, штандарты, бунчуки и др.), персонифицировались все благоприятные явления и катаклизмы, происходившие в обществе и природе того времени» (Самашев, 2013, с. 208).

В женском костюме тюрков, кимаков, кыргызов, огузов ведущую роль играют орнитоморфные мотивы. Они присутствуют прежде всего при маркировании области головы, что вкупе с широкой представленностью различных вариантов проработки формы, изображения предполагает высокую значимость образа птицы. Как свидетельствуют данные этнографии тюркоязычных народов, птичья символика – неотъемлемая часть образа многих сверхъестественных существ, в том числе богини Умай, которая по представлениям древних тюрков являлась покровительницей женщин и обеспечивала благополучное рождение детей (по: Худяков, 2010, с. 93). Так, тюрки Саяно-Алтая представляли Умай в виде красивой женщины, спускающейся с неба, что неявно свидетельствует о наличии крыльев, хакасы – в виде белой птички (по: Скобелев, 1990, с. 231–232). Значительный интерес представляют также элементы женских казахских серег в виде антропоморфной фигуры с птичьими крыльями, которая соотносится, по мнению Ш.Ж. Тохтабаевой, с образом богини Умай (Тохтабаева, 2005, с. 261, рис. 23г, 111, 112а, б).

Таким образом, в образах и традиции использования фиксируются реминисценции предшествующего времени.

Образы животных играют определенную роль в отображении мировоззрения средневекового населения степной Евразии.

Значительные изменения в эпоху раннего средневековья претерпевает техника изготовления. В художественном металле используется техника литья по восковой модели. Получает распространение манера в стиле «граффити», присущая для изображений на поверхности камня, кости, металла, дерева – исходя из этого, получались изящный рисунок, контурное изображение, в основе стилизации лежит четкость линий, когда буквально одним движением древним мастером создавались узнаваемые образы.

Искусство раннего средневековья представляет собой цельное явление и, исходя из этого, происходит своего рода «перекличка» в различных его видах. Приведем некоторые примеры. Так, образы воина, всадника чрезвычайно популярны в изображениях на камне (петроглифы), кости, металле, глине и, несмотря на особенности используемого материала, трактовка образа поражает единообразием, растительный орнамент используется как в декоративно-прикладном искусстве, так и в памятниках архитектуры, в торевтике проработка черт лица персонажей аналогична традиции монументальной антропоморфной скульптуры, стиль «граффити» используется при нанесении изображения на поверхности камня, кости, дерева, металла.

Через образы вещного мира, окружающего человека в его обыденной жизни, транслировались идеи, важные в целом для всего общества. Декоративно-прикладное искусство отобразило как инновации своего времени, так и реминисценции, свидетельствующие о преемственности идеологии и мировоззрения, связывающей население эпохи раннего средневековья со своими предшественниками.

Литература

Арсланова Ф.Х. Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. Материалы и исследования по археологии Казахстана. – Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2013. – 405 с.

Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. – Алма-Ата, 1987. – 297 с.

Гаврилова А.А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен. – Москва-Ленинград, 1965. – 144 с.

Горбунова Т.Г. Реконструкция конского снаряжения средневековых кочевников Алтая: методика и некоторые результаты. – Барнаул, 2010. – 136 с.

Добжанский В.Н. Наборные пояса кочевников Азии. – Новосибирск, 1990. – 174 с.

Король Г.Г. Искусство средневековых кочевников Евразии. Очерки. – Москва-Кемерово, 2008. – 332 с.

Круглов Е.В. Погребальный обряд огузов Северного Прикаспия 2-ой половины IX – 1-ой половины XI в. // Степи

Европы в эпоху средневековья. – Т. 2. – Донецк, 2001. – С. 395-446.

Кубарев Г.В. Культура древних тюрков Алтая (по материалам погребальных памятников). – Новосибирск: Изд-во ИАЭ СО РАН, 2005. – 400 с.

Курманкулов Ж.К. Погребение воина раннетюркского времени // Археологические исследования древнего Казахстана. – Алма-Ата, 1980. – С. 191–197.

Кызласов Л.Р. Тюрко-иранские взаимосвязи в эпоху средневековья (язык, письменность, религия) // Древности Алтая. № 12. – Горно-Алтайск, 2004. – С. 123–133.

Кызласов Л.Р., Король Г.Г. Декоративное искусство средневековых хакасов как исторический источник. – Москва, 1990. – 216 с.

Максимова А.Г. Средневековые погребения Семиречья // Новое в археологии Казахстана. – Алма-Ата, 1968. – С. 146–158.

Савинов Д.С. Древнетюркские курганы Узунтала // Археология Северной Азии. – Новосибирск, 1982.

Самашев З. Древнее искусство. – Т. I. – «Казахское искусство» в 5-ти томах. – Астана, 2013. – 240 с.

Самашев З., Чотбаев А.Е., Жалмаганбетов Ж.М., Хасенова Б.М., Киясбек Г., Ахметов М.Г. Исследование древнетюркских памятников на Каракабе // Труды филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2013.

Скобелев С.Г. Подвески с изображением древнетюркской богини Умай // Советская археология. – 1990. – № 2. – С. 129–149.

Сташенков Д.А. Евразийская мода в эпоху раннего средневековья // Культуры Евразийских степей 2-ой половины I тыс. до н.э. (вопросы хронологии). – Самара, 1998. – С. 213–229.

Тохтабаева Ш.Ж. Серебряный путь казахских мастеров. – Алматы, 2005. – 471 с.

Худяков Ю.С. Об изображении божеств древнетюркского пантеона на памятниках искусства кочевников Южной Сибири и Центральной Азии эпохи раннего средневековья // Древности Сибири и Центральной Азии. – № 3. – Горно-Алтайск, 2010. – С. 93–103.

Худяков Ю.С., Табалдиев К.Ш. Древние тюрки на Тянь-Шане. – Новосибирск, 2009. – 292 с.

Худяков Ю.С., Хаславская Л.М. Канонические мотивы в орнаментике южносибирской торевтики // Культура древних народов Южной Сибири. – Барнаул, 1993. – С. 71–76.

Tórbat T., Batsükh D., Bemmann J., Höllman Th.O., Zieme P. A Rock Tomb of the Ancient Turkic Period in the Zhargalant Khaikhan Mountains, Khovd aimag, with the oldest preserved Horse-head Fiddle in Mongolia – A preliminary Report // Current Archaeological Research in Mongolia. – Bonn, 2009.

МАҢҒЫСТАУДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САУДА ЖОЛДАРЫ МЕН ҚАЛАЛАР

А. Астафьев

Уақыт өте келе Еуразияның Ұлы дала төсіндегі сауда жолына айналған Ұлы Жібек жолын ж.с.д. II ғ. ортасында Хан әулетінен шыққан император У Ди билігі кезінде қытай саяхатшысы Чжань Цянь ашты. Жібек жолы шығыстан батысқа қарай қазіргі Қытай, Қазақстан, Орталық Азия, Ауғанстан, Иран, Ирак және Түркия аумағы арқылы өтті.

Каспий теңізінің шығыс жағалауында сауда қатынастарының болғандығы туралы алғашқы деректердің бірі «Гиркан (Каспий) теңізіне дейін және сол жерден өзен бойымен көршілес Понт (Қара теңіз) аймағына дейін кеме жүзетін Окс (Әмудария және Узбой) өзені арқылы жеткізілген үнділік тауарлар жайлы мәліметтер Страбон еңбектерінде кездеседі (Страбон, II, I, 15). Окс өзені арқылы жүрген жол Ежелгі Хорезм аумағын басып өткені даусыз.

Маңғышлақ түбегі ж.с. алғашқы мыңжылдығынан бастап сауда қатынастары орын алған орталықтардың бірі болғандығы археологиялық зерттеулер арқылы дәлелденген. Бұл мәліметтер I-V ғғ. ежелгі Хорезмнің Афригидтер әулеті билеушілерінің Алтынқазған діни-жерлеу кешенінен, Шерқала тауының маңындағы көне базар алаңдарынан және Айрақты тауының шағын қоныстарынан көптеп табылған мыс тиындар арқылы анықталған. Тиындар негізінен III ғ. екінші жартысында арнайы мыс тиындар соғылған Вазамар патшаның кезеңіне тиесілі. Арал теңізі мен Каспий теңізі арасындағы сауда қатынастары тарихының осы бағытын зерттеудің келешектегі маңызы өте зор.

VI ғ. Сасанидтік Иранды Солтүстік Каспий даласы арқылы айналып өтіп жатқан Түрік қағанаты Маниах соғды басқарған елшілік арқылы Византиямен дипломатиялық және сауда қатынастарын орнатты. Тарихшылар негізінен елшілік жолдары Ұлы Жібек Жолының солтүстік тармағы

деп аталған жаңа сауда бағытын орната отырып, Каспий мен Арал теңіздерінің аумағы арқылы өтті деп жорамалдайды.

Кейінгі уақытта сауда керуендерінің Маңғышлақ пен Үстірт арқылы өтетін екі негізгі бағыты болды. Маңғышлақ пен Үстірт арқылы Хорезм мен Хазар қағанатын, Үстірт жолы - Хорезм мен Болгарияны жалғады. Ибн Фадланның Еділ бойындағы Болгарияға саяхаты Үстірт қыратының кең жазықтары арқылы өтті, ал Гардизи печенегтер еліне бару үшін дала арқылы кесіп өткен Арал теңізінің батыс жағалауы бойындағы жолды сипаттады.

Үстірт қыратының солтүстік-батыс бөлігінен өтетін байланыс жолдары оғыз билеушілерінің ордасымен тығыз байланысты Жезді қонысымен өтеді. Терең сайлардан қалыптасқан созылған мүйіс тәрізді тік жар төрт бұрышты мұнаралар арқылы нығайтылып, табиғи тастан жасалған мықты дуалмен бекітілді. Бекіністің ішкі көрінісі бекініс қақпаларынан басталатын тар дәліздері бар шағын бөлмелерден берік етіп тұрғызылған. Салынған уақыты шамамен IX-X ғғ. қамтиды. Хорезм жанындағы қоныстардан екі ескі керуен жолы болғанын байқауға болады.

Аңызға айналған Шерқала тауына жақын жердегі Ақмыш жерінде қазір Қызылқала қалашығы деген атаумен белгілі орта ғасырлық маңызды елді-мекендердің бірі пайда болды. Бұл шағын аумақта жүргізілген алдын-ала барлау және қазба жұмыстары бұл жердің ірі сауда-қолөнер қаласының қалдықтары екендігін көрсетеді. Археологтар барынша анықтауға тырысқан бұл елді мекеннің тарихы әлі де жұмбақ күйінде.

Зерленген ыдыстардың сынықтарына қарағанда, Қызылқаланың құрылысы X-XI ғғ. жатады. Қызылқала қалашығының ауданы (50 гектар) мен мәдени қабатының қалыңдығы (2 м астам) ортағасырлық Еуразияға тән керуен саудасының сипаты мен мәнін көрсетеді. Батысқа бағытталған Үргеністің белсенді сыртқы саясаты кезінде пайда болған бұл қала солтүстік-батыс шекарадағы Хорезм мемлекетінің ең шеткі сауда-саттық орны болды.

Ақмыш аймағының қолайлы табиғат жағдайының арқасында Хорезм мәдени-қолөнер орталығы пайда болды. Бұл орталықтың жергілікті көшпелі халықтан тауарлар мен саудаға алынатын транзиттік баж салығынан түсетін табысы өте мол болды. Мұнда суармалы егістік пен темір, мыс өндіру және өңдеу өнеркәсібі сияқты күрделі қолөнер өндірісі өркендей түсті. Қаланың оңтүстік шетінде керамикалық бұйымдарды күйдіруге арналған бірнеше пештің қалдықтары сақталған. Бұл жердегі қыш жасаушылар шаруашылық, тұрмыстық, асханалық оның ішінде шыны жабыны бар ыдыс-аяқтарды көп көлемде жасап шығарды. Жеке жайлардың алдыңғы беттерін сәндеу үшін оюлы және түрлі-түсті қыш тақтасы бар кірпіштер жасалды. Қызылқалада қымбат металдардан әшекейлер

*Шерқала тауындағы керуен бейнелері
Изображение каравана на горе Шеркала
The image of the caravan on the mountain of Sherkala*

Сауда кемесі. XVI ғасырдағы иран табағындағы сурет
Торговое судно. Рисунок на иранском блюде XVI в.
Trading vessel. A drawing from an Iranian dish of the 16th century

жасайтын зергерлік шеберхананың болғандығы жөнінде де деректер бар. Мұнда шыныдан үрлеп бұйымдар жасайтын шеберхананың болуы да әбден мүмкін. Сауда қатынастарының кең болғандығын Хорезм мен Иранның суға арналған ыдыстарының сынықтары мен Балтық көріпастарының табылуы дәлелдейді. Еділ өзені сағасында орналасқан IX–XIV ғғ. Самосдельск қалашығы материалдарының арасынан Қызылқала үлгісіндегі қыш бұйымдар табылды.

XI–XII ғғ. ал-Хусайни, Йакута ал-Хамави және Ибн ал-Асир сынды тарихшылар мен географтардың еңбектерінде айтылған Маңғышлақ бекініс-қаласы мен Қызылқала қаласын салыстырудың дәлелді негіздері бар. Йакута ал-Хамави бұл елді мекеннің орналасу орны мен маңыздылығы туралы «Маңқашлаг – Хорезм шекарасының шетінде орналасқан мықты бекініс, ол Хорезм, Саксин және Русь елі арасында, Джейхун өзеніне құятын теңіз маңында орналасқан, ал бұл теңіз Табаристан теңізі», – деп жазады.

Хазар астанасы Итиль қаласы мен Хорезмнің Үргеніш қаласының халқы туралы XI–XII ғасырлардағы тарихи деректерді салыстыру Қызылқала сияқты сауда қалалары қандай дінді болса да ұстауға тәуелсіз көп ұлтты орталықтар болғандығын дәлелдеуге мүмкіндік береді. Мұнда мұсылмандар, христиандар, яһудилер, буддистер және пұтқа табынушылар бірге тұрды. Бұл таң қалатын жағдай емес. Өлі күнге дейін барлық халықтарға өркендеу мен тұрақтылық алып келген сауда бизнесі барлық халыққа ортақ.

Саудагерлер Маңғышлақ сауда жолымен қандай тауар тасымалдады? Мақдиси «Болгариядан Хорезмге бұлғын, сұр тиіндер, дала түлкілері, сусарлар, құндыз, боялған қояндар, ешкі, балауыз, жебелер, ақ терек қабығы,

қалпақтар, балық тістері, амбре, кимухта (тері сұрыпы), бал, орман жаңғағы, сұңқар, қылыш, сауыт, қайың, славян күндері, қой мен сиыр әкелінді», – деп жазады. Азиядан Еуропаға жібек және мақта маталар, кілемдер мен киім-кешектер, баршын мен жамылғы, киіз, жоғары сапалы қыш бұйымдар мен шыныдан жасалған бұйымдар, алтыннан және күмістен жасалған ыдыстар, маржандар мен қымбат тастар, күміс тиындар, тек ең әлді адамдар ғана тарта алатын садақтар және мейіз әкелінді.

Қызылқаланың жанында, Шерқала тауының іргесінде керуен сарай орналасқан. Соңғы жылдардағы зерттеулер Хорезм шахтары Ала ад-Дина Текеш пен Мухаммад бин Текештің алтын және мыс тиындары табылған бұл жерде X–XIII ғғ. үлкен сауда алаңы болғандығын дәлелдеді.

Алайда, Қызылқала түбектің терең аймақтарында орналасқан және теңіз жағалауына қарай жүретін сауда керуендерінің жолында транзиттік орын болған. Қазіргі Форт-Шевченко қаласының аумағында, құрғақ сорға айналған айлақ жағасында Қорғантас қалашығы орналасқан. Оның бекініс қамалмен бекітілген тас қабырғасы болған. Қамалдардың айналасы шағын майдандар және киіз үйлерді құруға арналған алаңқайлар орын алған. Аймақтан табылған қыш бұйымдарды талдау нәтижелері оны XI және XIII ғғ. басына жататындағын дәлелдеуге мүмкіндік береді.

Маңғышлақ түбегінің теңіз жағалауларында саудасаттық порттарын орналастырудың елеулі тарихи кезеңдері қалыптасқан және Каспий теңізі деңгейінің тұрақты ауытқуларына тұтастай тәуелді болды. Солтүстік Каспий теңізі түбінің ерекшелігі сол, теңіз деңгейінен 3–4 метр төмен жағдайда да қазіргі Орал ойпатында теңізден кең мойнақ арқылы бөлінген және Ахтуба, Орал, Ембі өзендері арқылы толтырылған үлкен тұщы сулы су қоймасы қалыптасты. Сонымен қатар, Еділ сағасы оңтүстікке қарай 70–80 км-ге жылжыды. Қолайлы климаттық жағдайларды ескере отырып, бұл «көпір» Еуропа мен Азия халықтарын байланыстырды деуге болады. Геоморфологиялық зерттеулер бойынша, Каспий теңізінің голоцендік тарихындағы осындай оқиғалар бірнеше рет қайталанған. Ортағасырлық кезеңде VI–X ғасырларда құрлықтағы көпір жұмыс істеп, саудасаттық керуенінің құрлықтағы қозғалысына жағдай жасады.

Моңғол шапқыншылығы сауда-экономикалық байланыстарға кері әсерін тигізді. Бірақ XIII ғасырдың ортасында Бату ханның кезінде белсенді түрде қалпына келе бастады. Алтын Орда ханы Өзбек ханның (1312–1340 жж.) билігі кезінде басым керуен қатынастары жақсы тұрғызылған қонақ үйлер және керуен сарайлармен жабдықталған Үстірт қыраты арқылы өтті. Енді Үргеніштен келетін тауарлар Жайық өзеніндегі (Орал) Сарайшық қаласына келіп, Алтын Орданың ең ірі қалалары Сарай-Бату мен Еділдегі Сарай-Берке қалаларына қарай бағытталды.

Қонақүйлер мен керуен-сарайлар керуен өтетін жерге бір-екі күндік жердегі бұлақтар, құдықтар немесе жасанды жолмен жасалынған маусымдық жауын-шашынның жерасты бөгендеріне жақын жерлерде орналасты. Шағын бекініс түріндегі негізгі ғимараттар саудагерлер мен бай саяхатшылар үшін қонақ үй қызметін атқарды. Мұнда

шағын бөлмелер, ас үй, асхана, сондай-ақ тасымалданып тауарларды сақтауға арналған қоймалар да болды. Керуен сарайлар хабаршылар аттарын ауыстырып алатын және пошта бекеттерінің рөлін де атқарды. Жақын жерге орналастырылған шағын әскери жасақ осы аймақтағы сауда жолдарын күзету мен бақылауға міндетті болды. Керуен-сарайлардың айналасында малшыларға, күзетшілерге, қоныс аударған тұрғындарға арналған кіші-гірім ауылдар да болды.

Өткен ғасырдың 40-шы жылдарында археолог С.П. Толстов керуен сарайлар X–XI ғғ. салынғанын айтқан болатын. Алайда 1970–80 жылдардағы археологиялық зерттеулер бұл құрылыстар Алтын Орда кезеңінде пайда болғанын дәлелдеді.

Бүгінгі таңда 8 керуен-сарайдың орны белгілі, оның бесеуі қазіргі Қарақалпақстан территориясындағы Үшқұдық, Өжігелді, Білеулі (Белеулі), Қосбұлақ және Шұрық. Қалған үшеуі Қазақстан территориясындағы Үстірт қыратындағы – Құсшы, Белдеулі және Қосқұдық.

XIV ғ. Қорғантас қалашығының маңына Кетікқала атты жаңа қоныс орны тепті. Оның алғашқы аумағы 16 гектар болды. Алғашқы мәліметтер бойынша, қалашықтың іргесінде кейінірек тас және шикі кірпіштен қаланған жер үсті үйлеріне алмастырылған үлкен жертөлелер орналасқан. Мәдени қабаты керамика, тас, темір, мыс және қола, шындыдан жасалған бұйымдар мен 1360–1370 жылдардағы тиындарға өте бай. Бұл жерлерде егін шаруашылығының болғандығы туралы дәлелдер бар. Керамикалық бұйымдар Хорезм, Иран, Қытай, Өзербайжан елдерімен сауда байланыстарының болғандығын көрсетеді. Кетікқаланың жоғарғы құрылысы Ақтам үлгісі деп аталатын Ширваншах дәуіріне жататын Өзербайжан ыдыстарының табылуымен сипатталады. Мұндай ыдыстар Шақпақ-ата мен Мақтымбаба мешіттерінің қазбалары кезінде Қошқар ата ойпатының құмдарынан, Кендірлі айлағының жағалауында орналасқан Жығылған елді-мекеніндегі бекіністен, сондай-ақ Узбой өзенінің құрғақ арнасының Ақтам тармағы жағасынан және Каспий теңізінің түрікмен жағалауынан көп табылды.

Өткен ғасырдың 80-ші жылдары Ақтау қаласында Борлы мүйісі маңындағы айлақ түбінде мектеп оқушылары ақтам үлгісіндегі керамикалық ыдыс сынықтарының үлкен топтамасын жинады. Сынықтар әртүрлі шаруашылық және ас үйлік ыдыстарға тиесілі. Бұлар керамикалық ыдыстар, құмыралар, қазандықтар, табақтар, табалар, су құюға арналған табақтар мен әртүрлі көлемдегі тостағандар. Зерленген асхана ыдыстары жасыл түспен кескінделген өрнекпен көркемделген. Барлық керамиканың сапасы жоғары деңгейде. Сынықтың сапасы мен сақталуы ыдыстың жерге бүтін күйінде түсіп, кейін теңіз толқынының әсерінен бұзылып кеткендігі байқалады. Теңіз түбінде ыдыстардың кездесу себебінің ол кезеңдегі мынадай екі нұсқасы болды: Каспий теңізінің суы басып кеткен ортағасырлық елді-мекендердің қалдықтары немесе суға батып кеткен кеме қалдықтары. Бүгінгі күнде Кетікқала қалашығын зерттеу нәтижелері Борлы мүйісі маңындағы айлақ түбінде Каспийдің шығыс және батыс жағалауы арасында теңіз байланысының болғандығын дәлелдейтін Шир-

ваншах сауда-саттық кемелерінің қалдықтары көмілгендігін айғақтайды.

XV ғ. мен XVI ғ. бірінші жартысынан бастап дала аймағындағы белсенді сауда қатынастары уақытша бәсеңдеп қалды. 1395 жылы Жошы ұлысының құлдырауы кезінде Үстірт сауда жолы Темірлан әскерінің соққысынан жойылды. Алтын Орда империясының ыдырауы және оның негізінде жаңа көшпелі мемлекеттердің қалыптасуы сауда-саттықтың өркендеуіне емес, ұдайы соғысқа алып келді.

XVI ғ. жаңа мемлекеттердің өзін-өзі таныту процесі көршілермен дипломатиялық қарым-қатынас орнату және сауда қатынастарын қалпына келтіру жолымен жалғасты. Қазан мен Астраханьды басып алғаннан кейінгі Иван Грозныйдың белсенді сыртқы саясатының нәтижесінде Мәскеу мемлекеті Еуразияның негізгі транспорттық жол қатынасы – Еділ өзенін және Каспий теңізіне кедергісіз шығуды өз бақылауына алды. 1558 жылы Англия саудагері Антонио Дженкинсон Англияның Үндістан мен Қытай арасындағы сауда қарым-қатынасын жақсарту үшін Үргеніш жеріне (Үргеніш және Бұхара) дейін сапар шегеді. Англия саудагері Астраханнан теңізі арқылы Маңғышлақ сауда айлағының біріне дейін жетті. Бұл сапар туралы сақталған жазбалар Каспий теңізінің шығыс жағалауында сауда кемелерінің жүргендігін растайтын алғашқы құжат болып табылады. XVI ғ. соңында Қарағандағы (Маңғышлақ) жолаушылар аялдайтын үй арқылы ресейлік саудагерлер мен елшілер Парсыға дейін де жетті.

Ресей мен Орталық Азия мемлекеттерінің сауда қатынастары тарихына қатысты Маңғышлақ түбегінің жағалауында сауда баспаналарының орналасқан жері туралы белгілі бір деңгейде пікірталас жүреді. Орыстардың XVI–XVII ғғ. іскерлік хаттарында сауда кемелері мен керуендер өткен бірнеше теңіз айлақтарына сілтеме жасалды. Бұлар Маңғышлақ, Қараған, Сартас, Кабаклы, Садеевск және Назарово баспаналары болатын. XVI–XIX ғғ. Каспий теңізінің картасы, мұрағаттық деректерді талдау мен далалық зерттеулер Қараған, Сартас, Маңғыстау сияқты бірден бірнеше атаулармен аталатын орындардың орналасқан жерлерін нақты анықтауға мүмкіндік берді. Бұл айлақ Үргеніш, Хиуа, Бұхара керуендерімен тауарлар жеткізуші, Астраханнан теңізге кемемен азиялық саудагерлермен бірге келген ресейлік және еуропалық саудагерлердің сауда-саттық және айырбас орны болғаны туралы бірнеше рет айтылды.

Қошақ шығанағының оңтүстік жағалауы, қазіргі құрғап қалған айлақтың ежелгі жағалауларынан археологтар бірнеше шағын қорымдар, саз ыдыстардың сынықтарын, киім-кешектің ұсақ бұйымдарын, түрлі металл қалдықтарын, қорғасын оқтарын, сондай-ақ түрлі дәуірге жататын және әртүрлі халықтардың көптеген тиындарын тапты. Қазіргі Ажбаба зираты маңындағы айлақ Хорезмшах дәуірінен бері пайдаланыла басталғаны анық белгілі, бірақ мұнда сауда-саттықтың белсенділігі XIV ғ. Алтын Орда дәуірінде орын алды. Айлақ аймағынан XV ғ. жататын тимуридтік мыс тиындар табылды. Дегенмен, ең ауқымды нумизматикалық материалдар IV Иван Грозный, Михаил Федорович, Алексей Михайлович, Ұлы Петр, Елизавета, II Екатерина басқарған

кезеңдермен байланысты. Сефевидтер әулеті мен Афшаридтер әулетінің, сондай-ақ Хиуа тиындары сияқты Иран тиындарының жинақтары өте көрнекі болып табылады. 1765–1800 жж. Астрахан айлағынан кедендік қорғасын мөрлер мен Силезия тоқыма өндірісінің қорғасын мөрінің табылуы жағалау саудасының болғандығы туралы ең сенімді дәлел. Табылған заттардың бірегей түріне тастан жасалған мөрі бар орыс сақинасын және азиялық саудагерлердің бірінің аты жазылған кішкентай мөрді жатқызуға болады.

XVI–XVII ғғ. сауда және дипломатиялық жазбалардың арқасында ең қауіпсіз болған теңіз сауда қатынасының жолы айқын белгілі болды. Далалық жол Ноғай және Қалмық қарақшыларының жиі қарақшылықтарға ұшырып, қауіпті болды. Саяси қайшылықтарға байланысты Хиуа мен Бұхара керуендерін сол кезде Маңғышлаққа иелік еткен түркімендер де тонап кетіп отырды. Оның үстіне Астраханнан Маңғышлақ айлағына дейінгі теңіз жолы да алыс болды. Теңіз қозғалысы Мәскеудің бақылауында болды. Кемелер Астраханда жылына екі рет көктем мен күзде жабдықталып, тауар тиелді де, Маңғышлақ жағалауына жөнелтіліп отырды. Сауда-саттық тікелей жағалауда өтті, егер саудагерлердің біреуі затын сатып бітірмесе, теңіз арқылы Астраханға немесе керуендермен бірге Үргенішке, Хиуаға немесе Бұхараға жіберілді.

Әдебиеттер

Астафьев А.Е., Петров П.Н. Полуостров Мангышлак в морском торговом сообщении эпохи Золотой Орды (археолого-нумизматическое исследование) // Нумизматика и эпиграфика. Археология Евразийских степей № 6, Казань, 2017. С.101-115.

Варущенко А.Н., Варущенко С.И., Клиге Р.К. Изменение режима Каспийского моря и бессточный водоемов в палеовремени. М., 1987. - 239 с.

Маньолов Ю.Л., Юсупов Н.Ю. Караван-сарай Центрального Устьурта (в пределах Каракалпакской АССР) // Советская археология. 1982. № 1. С. 170 — 182.

Материалы по истории туркмен и Туркмении. Арабские и персидские источники. Т.1. VII-XII вв. М.-Л., 1939. – 612 с.

Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Вып.3, ч. 1. Торговля с Московским государством и международное положение Средней Азии в 16-17 вв. Л., 1932. - 504 с.

Самашев З., Кушербаев К., Аманшаев Е., Астафьев А. Сокровища Устьурта и Манкыстау. Алматы, 2007. - 400 с.

THE MEDIEVAL TRADE ROUTE AND ANCIENT CITIES OF MANGISTAU

A. Astafiev

The Silk Road, which in time became the Great Transcontinental Trade Artery of Eurasia, was opened in the middle of the 2nd century BC during the reign of Emperor Wu Di of the Han Dynasty by the Chinese traveler Zhan Qian. The Silk Road from East to West passed through the territory of modern China, Kazakhstan, Central Asia, Afghanistan, Iran, Iraq and Turkey.

One of the first reports on the existence of trade relations within the eastern coast of the Caspian Sea is found in the work of Strabo, who reports on Indian goods delivered by shipping Oksu (Amu Darya and Uzboi) «to the Hyrcan [Caspian] Sea and from there along rivers to neighboring areas up to Pontus [of the Black Sea]» (Strabo, II, I, 15). It is indisputable that the Oxii waterway ran along the territory of Ancient Khorezm.

It is archaeologically provable Mangyshlak Peninsula falls into the sphere of trade relations since the beginning of the first millennium AD. This is manifested in the repeated finds of copper coins of the rulers of the Afrihid dynasty of the Ancient Khorezm of the 1st and 5th centuries, made on a small settlement of the Airakty mountain, on the square of the ancient market near the mountain of Sherkala and on the cult-burial complex of Altynkazgan. The main number of coins belongs to the coin of King Vasamar (second half of the 3rd century), at which a stable coinage of a copper coin was established. This direction of studying the history of trade communication

between the Aral Sea and the Caspian Sea is very promising.

In the 6th century, the Turkic Kaganate, bypassing Sassanid Iran through the steppes of the Northern Caspian, establishes diplomatic and trade relations with Byzantium through an embassy headed by Sogdian Maniah. Historians believe that the embassy route could run through the territory between the Caspian and Aral Seas, thereby establishing a new direction for the trade message, referred to as the northern branch of the Great Silk Road.

In subsequent times, the two main directions of the traffic of trade caravans - through Mangyshlak and Ustyurt - had a peculiar territorial specialization. Mangyshlak route connected Khorezm and Khazaria, Ustyurt way - Khorezm and Bulgaria. It is no accident that Ibn Fadlan's journey to the Volga Bulgaria passed through the vast expanses of the Ustyurt plateau, and Gardisi described the path along the western coast of the Aral Sea through the steppes that he crossed to get to the country of the Pechenegs.

The communication routes passing through the north-western part of the Ustyurt plateau are determined by an important settlement - the fortified settlement of Zhezda, correlated with the rate of one of the Oguz rulers. An elongated mousseous ledge, formed by a deep sai with a spring, was fortified by a powerful wall made of natural stone, reinforced by protruding quadrangular tower-rooms. The interior of the

*Тас астауы бар құдық
Колодец с каменной поилкой
A well with a stone water tower*

fortress is densely built up in small rooms with a main narrow street, which starts at the fortress gates. Preliminary time of its functioning 9-10 centuries. Two old caravan roads can be traced to the settlement from Khorezm.

On the Mangyshlak segment of the road in the Akmysh area near the legendary mountain Sherkala one of the important

settlements of the Middle Ages arises, known as the ancient settlement of Kyzylkala. Preliminary excavations on a small plot suggest that these are the remains of a large commercial and artisan city. The history of this settlement is not simple and full of mysteries that archaeologists have tried to solve to some extent.

Judging by the fragments of glazed dishes, construction of Kyzylkala occurred in the 10th-11th centuries. The scale of Kyzylkala ancient settlement (50 hectares) and the thickness of cultural deposits (more than 2 m) indicate the nature and significance of caravan trade for medieval Eurasia. Having emerged in the period of active foreign policy of Urgench, directed to the west, this city became the most extreme factor of the Khwarezmian state on the north-western borders.

Due to favorable natural conditions in the Akmys area, a Khorezmian cultural and craft center emerged, abundantly fueled by revenues from transit duties on goods and trade with the local nomadic population. Here, irrigation farming and complex handicraft production flourished, both mining and processing of iron and copper. On the southern outskirts of the city remained the remains of several furnaces for the burning of ceramic products. Local potters in a large assortment produced household, household and dining utensils, including with glazed coating. To decorate the front facades of individual rooms,

*Қызылқала қалашығы. Бекініс қамалының қалдықтары
Городище Кызылкала. Остатки крепостной стены
The ancient settlement of Kyzylkala. Remains of the fortress wall*

bricks with a carved pattern and colored tiles were made. There is evidence of the existence at Kyzylkal of a jewelry workshop for the manufacture of jewelry made of precious metals. The possibility of the existence of a glass blowing workshop is not ruled out. The breadth of trade relations is shown by fragments of Khorezmian and Iranian irrigation vessels, as well as finds of Baltic amber. Pottery of the Kyzylkalin type was found among the materials of the Samosdel settlement of the 9th and 14th centuries, located in the Delta River. The Volga.

There are good reasons to compare the Kyzylkalin fort with the city-fortress Mankyshlak, mentioned in the writings of historians and geographers of the 11th-12th centuries. al-Husayni, Yakuta al-Hamawi and Ibn al-Asir. Here are the words of Yakut, which vividly characterize the location and significance of this settlement: «Mankashlag is an impregnable fortress at the end of Khorezm, it lies between Khorezm, Saksin and Rus's country, near the sea into which Jeyhun flows into, and this is the sea of Tabaristan.»

Comparison of historical evidence of 10th-12th centuries. on the population of the Khazar capital of Itil and the Khorezm city of Urgench allows us to assert that the trading cities of the Kyzylkala type were multinational centers of great tolerance.

Muslims, Christians, Jews, Buddhists and pagans lived side by side here. This is not surprising. The trade business, which still brings prosperity and stability to all nations, is international and knows no boundaries.

What cargo did the merchants carry along the trade routes of Mangyshlak? McDeady reports sables, gray squirrels, steppe foxes, martens, foxes, beavers, colored hares, goats, wax, arrows, white poplar bark, caps, fish glue and fish teeth, beaver sprouts, ambre, kimukhta (grade of skin), honey, hazelnuts, falcons, swords, chain mail, birch, slaves from Slavs, sheep and cows brought to Khorezm from Volga Bulgaria. From Asia to Europe were transported silk and cotton fabrics, carpets and clothes, brocade and veils, felt, glassware and highly artistic ceramics, dishes from gold and silver, corals and precious stones, silver coins, bows that only the strongest people could pull, raisins.

Next to Kyzylkala, at the base of the Sherkala mountain, there was a caravanserai. Studies of recent years have convincingly proved the existence here in the 10th - 13th centuries. a large trading area where gold and copper coins of Khorezm shahs Ala ad-Din Tekesh and Muhammad bin Tekesh were found.

*Кетікқала қалашығы. Жоғарғы құрылыс қабатындағы ғимарат қалдықтары
Городище Кетиккала. Остатки помещений верхнего строительного горизонта
Ancient settlement of Ketikkala. The remains of the upper building horizon*

However, Kyzylkala is located in the deeper regions of the peninsula and was a transit point on the way of trade caravans that were heading towards the sea coast. On the territory of present-day Fort-Shevchenko, on the shore of a deep bay (now dry sore), one of the end points of the land route-the Korgantas site was located. It had a natural rock citadel, fortified by fortress walls. Slopes of the citadel were equipped with small terraced rooms and grounds for the installation of yurts. The analysis of ceramic finds from the settlement area allows convincingly to date it from the 11th-early of the 13th centuries.

Arrangement of merchant ports of the sea coast of the Mangyshlak Peninsula depended entirely on the constant fluctuations in the level of the Caspian Sea, which at historical times reached significant values. The peculiarities of the seabed of the Northern Caspian are such that even at a sea level 3-4 meters below the current on the site of the mosquito, the Ural Borozdin Basin formed a huge freshwater basin fed by the rivers Akhtuba, Ural, Emba and separated from the sea by a wide isthmus with ducts. At the same time, the Volga delta shifted to the south by 70-80 km. Given the favorable climatic conditions, the «bridge» could successfully connect the peoples of Europe and Asia. According to geomorphological studies, similar events in the Holocene history of the Caspian Sea were repeated several times. In medieval times, the isthmus could function in the 6th and 10th centuries. and promote the land-based promotion of trade caravans.

The Mongolian invasion temporarily violated trade and economic ties. However, by the middle of the 13th century under Batu khan they began to recover actively. During the reign of the Golden Horde Khan Uzbek (1312-1340 y.), A priority caravan route becomes the road through the Ustyurt plateau, equipped with grandiose, well-fortified living rooms - caravanserais. Now commercial goods from Urgench fell into the city of Sarayshik on the Zhayik River (Ural) and then went to the largest cities of the Golden Horde Saray-Batu and Saray-Berke on the Volga.

The fortified living rooms - caravan-sarai - were tied to springs, wells or artificially created water accumulators of seasonal precipitation, - sardoba, located at a distance of one or two days of the caravan. The main building in the form of a small fortress served as a hotel for merchants and wealthy travelers. There were small rooms, a kitchen, a dining room, as well as storage facilities for storing goods transported. The caravanserais also performed the role of postal stations, where messengers could exchange horses. A small paramilitary detachment stationed nearby was called upon to guard and control the trade routes on this site. Near the caravan-saravay there were small villages for maintenance personnel - drivers, guards, migratory population.

In the 40s. the last century archaeologist S.P. Tolstov suggested that the caravanserais were built in the 10th and 11th centuries. However, archaeological research of the 1970-80s. convincingly showed that these structures appeared during the Golden Horde period.

For today 8 caravan-sheds are known, five of which are on the territory of modern Karakalpakstan. These are Uchkudyk, Azhikeldi, Beleuli, Kosbulak and Churuk. The remains of three

caravanserais are known on the Kazakh territory of the Ustyurt plateau - Kyusha, Beldeuli and Koscudyk.

In the 14th century, next to the town of Korgantas, a new port village appears under the local name Ketikkala. Its original area was 16 hectares. According to preliminary data, large dugouts lie in the base of the site of the fortress, later replaced by land constructions made of stone and raw bricks. The cultural layer is saturated with ceramics, products made of stone, iron, copper and bronze, glass, coins 1360-1370s.). There is evidence of the existence of agriculture. Ceramic material indicates the existence of trade contacts with Khorezm, Iran, China, Azerbaijan. The upper construction horizon of Ketikkaly is characterized by the appearance of Azerbaijan dishes of the Shirvanshah era, the so-called Aktam type. Such dishes were found in the sands of the Koshkar-ata hollow, in the fortresses-shelters of the Zhygylgan area on the coast of the Kendyrlly Bay, during the excavations of the Shakpak-ata and Mahtim Baba mosques, and also in large numbers on the banks of the Aktam ducts of the dry channel of the Uzboi and on the Turkmen coast of the Caspian seas.

In the 80s. the last century in the city of Aktau, at the bottom of the bay at Cape Melovoy, schoolchildren collected a large collection of fragments of ceramic pottery of the Aktam type. The wreckage belonged to vessels of various economic, kitchen and dining purposes. These are hum, hums, jugs, cauldrons, bowls, frying pans, watering dishes and bowls of various sizes. The table glazed ware is covered with an engraved pattern with a green spotted painting. All the ceramics are very good quality. The nature and safety of the debris indicated that the dishes hit the bottom in a general form and had already collapsed under the influence of the surf. At that time, two versions of the origin of the dishes on the seabed were put forward - these are the remnants of a medieval settlement suddenly flooded by the Caspian Sea or the cargo of a sunken ship. Nowadays, studies of the ancient settlement of Ketikkala have proved that the remnants of cargo of the Shirvanshah merchant vessel resting on the bottom of the bay near Cape Melovoy proved the existence of a sea link between the eastern and western shores of the Caspian Sea.

By the 15th - first half of the 16th century. Active trade relations in the steppe zone are temporarily dying out. At the end of the Juchi ulus existence in 1395, the Ustyurt trade route was destroyed by Tamerlane's troops. The collapse of the empire of the Golden Horde and the formation of new nomadic states on its basis were accompanied by constant fighting, far from conducive to the prosperity of trade.

The process of self-assertion of new states in the 16th century. accompanied by the establishment of diplomatic relations with neighbors and the restoration of trade relations. As a result of the active foreign policy of Ivan the Terrible after the seizure of Kazan and Astrakhan, the Moscow state takes control of the main transport artery of Eurasia - the Volga and an unhindered access to the Caspian Sea. Already in 1558 the English merchant Antonio Jenkinson undertook a journey to the Jurgenlands land (Urgench and Bukhara) in order to establish trade relations between Britain and India and China. From Astrakhan, an English merchant went by the sea to one of the

Mangyshlak commercial piers. The description of this trip is the first documented fact of coasting navigation of merchant ships on the eastern shore of the Caspian Sea. At the end of the 16th century, through the Karagan (Mangyshlak) shelter, Russian merchants and sovereign messengers fell into Persia.

In a limited number of works on the history of trade relations between Russia and the Central Asian states, a discussion is being held about the location of trade havens on the coast of the Mangyshlak Peninsula. In the Russian business correspondence 16th-17th centuries. There were references to several marinas, where merchant ships and caravans came. This Mangyshlak, Karagan, Sarta, Kabaklyt, Sadeev and Nazarovo shelter. Analysis of archival certificates and maps of the Caspian Sea of 16th – 19th centuries. and field studies have made it possible to accurately determine the location of one of them, which is immediately mentioned under several names - like Karagan, Sarta and Mangyshlak. This pier is repeatedly mentioned as a place of exchange and bargaining of Russian and European trade people who came by sea on the sovereign beads (sea vessels) from Astrakhan with Asian merchants delivering goods by caravans from Urgench, Khiva and Bukhara.

On the southern shore of the Kochak Bay on the ancient shores of the now dry bay, archaeologists have found several small burial grounds, fragments of earthenware, small items of accessories for clothing, various metal debris, lead seals and bullets, as well as numerous coins of various ages and peoples. It is well known that the bay at the modern Azhamba cemetery began to be used since the era of Khorezmshahs, but the greatest activity of trade deals here took place in the 14th century in the era of the Golden Horde. A treasure of 15th-century copper Timurid coins was found in the pier area. However, the most massive numismatic material is associated with the reign of Ivan the Terrible, Mikhail Fedorovich, Alexei Mikhailovich, Peter the Great, Elizabeth, Catherine II. A representative collection of Iranian coins of Safavid dynasty and Afsharid dynasty, as well as Khiva coinage. Perhaps the most convincing evidence of the existence here of the coastal market are the finds of leaden customs seals of the Astrakhan port of 1765-1800 and the wolf of the lead seal of one of the

Silesian textile manufactories. To unique finds it is necessary to carry the Russian ring with a stone insert-seal and a small nominal seal of one of the Asian merchants.

Thanks to diplomatic and trade correspondence of 16th-17th centuries. the mechanism of the sea trade communication, considered to be the most secure, is known for certain. Steppe way was a risky exercise due to frequent robberies from Nogays and Kalmyk robbers. Because of political frictions, the Khiva and Bukhara caravans were plundered by the Turkmen, who at that time owned Mangyshlak. But the sea route from Astrakhan to the Mangyshlak quays was considered more rapid and left aside the danger of movement along the steppe. The sea traffic was under the complete control of the Moscow state. The ships (beads) were equipped and loaded in Astrakhan and twice a year, in spring and autumn, they went to the Mangyshlak coast. The bargaining took place directly on the shore, and if one of the merchants did not terminate, then he went by sea to Astrakhan or with caravans to Urgench, Khiva or Bukhara.

Literature

Астафьев А.Е., Петров П.Н. Полуостров Мангышлак в морском торговом сообщении эпохи Золотой Орды (археолого-нумизматическое исследование) // Нумизматика и эпиграфика. Археология Евразийских степей № 6, Казань, 2017. С.101-115.

Варущенко А.Н., Варущенко С.И., Клите Р.К. Изменение режима Каспийского моря и бессточный водоемов в палео-времени. М., 1987. - 239 с.

Маньолов Ю.Л., Юсупов Н.Ю. Караван-сарай Центрального Устюрта (в пределах Каракалпакской АССР) // Советская археология. 1982. № 1. С. 170 — 182.

Материалы по истории туркмен и Туркмении. Арабские и персидские источники. Т.1. VII-XII вв. М.-Л., 1939. – 612 с.

Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР Вып.3, ч. 1. Торговля с Московским государством и международное положение Средней Азии в 16-17 вв. Л., 1932. - 504 с.

Самашев З., Кушербаев К., Аманшаев Е., Астафьев А. Сокровища Устюрта и Манкыстау. Алматы, 2007. - 400 с.

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ТОРГОВЫЕ ПУТИ И ГОРОДИЩА МАНГЫСТАУ

А. Астафьев

Шелковый путь, со временем ставший Великой трансконтинентальной торговой артерией Евразии, был открыт в середине II в. до н.э. в период правления императора У Ди из династии Хань китайским путешественником Чжань Цянем. Шелковый путь с Востока на Запад проходил по территории современного Китая, Казахстана, Средней Азии, Афганистана, Ирана, Ирака и Турции.

Одно из первых сообщений о существовании торговых отношений в пределах восточного побережья Каспийского моря имеется в труде Страбона, который сообщает об индийских товарах, доставляемых по судоходному Оксу (Амударье и Узбою) «до Гирканского [Каспийского] моря и оттуда по рекам в соседние области вплоть до Понта [Черного моря]» (Страбон, II, I, 15). Бесспорно, что оксийский водный путь пролегал по территории Древнего Хорезма.

*Шеркала тауынан табылган алтын динарлар
Золотые динары, найденные у горы Шеркала
The golden dinars, found near the mountain of Sherkala*

Пока археологически доказуемо, что полуостров Мангышлак попадает в сферу торговых отношений с начала I тысячелетия н.э. Это проявляется в неоднократных находках медных монет правителей династии Афригидов Древнего Хорезма I–V вв., сделанных на небольшом поселении горы Айракты, на площади древнего места торговли у горы Шеркала и на культово-погребальном комплексе Алтынказган. Основное число монет принадлежит чекану царя Вазамара (вторая половина III в.), при котором была налажена стабильная чеканка медной монеты. Данное направление изучения истории торгового сообщения Арало-Каспийского междуморья видится весьма перспективным.

В VI в. Тюркский каганат в обход сасанидского Ирана через степи Северного Прикаспия налаживает дипломатические и торговые отношения с Византией посредством посольства, возглавленного согдийцем Маниахом. Историки полагают, что маршрут посольства мог пролегать по территории между Каспийским и Аральским морями, тем самым устанавливается новое направление торгового сообщения, именуемое как северное ответвление Великого шелкового пути.

В последующие времена два главных направления движения торговых караванов – через Мангышлак и Устюрт, имели своеобразную территориальную специализацию. Мангышлакская трасса соединяла Хорезм и Хазарию, устюртский путь – Хорезм и Булгарию. Не случайно, путешествие Ибн-Фадлана с миссией в Волжскую Булгарию проходило через обширные просторы плато Устюрт, а Гардизи описывал путь вдоль западного побережья Аральского моря через степи, которые он пересекал, чтобы попасть в страну печенегов.

Пути сообщения, проходившие через северо-западный участок плато Устюрт определяются важным населенным пунктом – укрепленным поселением Жезды, соотносимым со ставкой одного из огузских правителей. Вытянутый мысовидный выступ, образованный глубоким саем с родником, был защищен мощной стеной из природного камня, укрепленной выступающими четырехугольными башнями-помещениям. Внутреннее пространство крепости плотно застроено небольшими помещениями с главной узкой улочкой, берущей начало у крепостных ворот. Предварительное время его функционирования – IX–X вв. К поселению со стороны Хорезма подходят две старые караванные дороги.

На мангышлакском отрезке пути в местности Акмыш недалеко от легендарной горы Шеркала возникает один из важных населенных пунктов средневековья, известный под современным названием как городище Кызылкала. Предварительные раскопки на небольшом участке позволяют предположить, что это остатки крупного торгово-ремесленного города. История этого поселения не проста и полна загадок, которые археологи в определенной степени попытались разрешить.

Судя по обломкам глазурованной посуды, строительство Кызылкалы происходило в период X–XI вв. Масштабы городища Кызылкала (50 га) и мощность культурных отложений (более 2 м) указывают на характер и значение караванной торговли для средневековой Евразии. Возникнув в период активной внешней политики Ургенча, направленной на запад, этот город стал самой крайней факторией Хорезмийской державы на северо-западных границах.

Благодаря благоприятным природным условиям в местности Акмыш возник хорезмийский культурно-ремесленный центр, обильно подпитываемый доходами от транзитных пошлин на товары и торговли с местным кочевым населением. Здесь процветали ирригационное земледелие и сложное ремесленное производство (добыча и обработка железа и меди). На южной окраине города сохранились остатки нескольких печей для обжига керамических изделий. Здешние гончары в большом ассортименте производили хозяйственную, бытовую и столовую посуду, в том числе с глазурованным покрытием. Для отделки парадных фасадов отдельных помещений изготавливались кирпичи с резным узором и цветные изразцы. Имеются свидетельства существования на Кызылкале ювелирной мастерской по изготовлению украшений из драгоценных металлов. Не исключается возможность существования здесь стеклодувной мастерской. О широте торговых связей свидетельствуют обломки хорезмийской и иранской поливной посуды, а также находки балтийского янтаря. Керамика кызылкалинского типа найдена среди материалов Самосдельского городища IX–XIV вв., расположенного в дельте р. Волга.

Имеются веские основания сопоставлять Кызылкалинское городище с городом-крепостью Манкышлак, упоминаемым в трудах историков и географов XI–XII вв. ал-Хусайни, Йакута ал-Хамави и Ибн ал-Асира. Вот слова Йакута, ярко характеризующие местоположение и значение этого населенного пункта: «Манкашлаг – неприступная

*Қараған айлағынан табылған кедендік қорғасын бітемелер
Свинцовая таможенная пломба, найденная
на Караганской пристани
Lead customs seal found at the Karagan pier*

крепость в конце пределов Хорезма, она (находится) между Хорезмом, Саксином и страной русов, около моря, в которой впадает Джейхун, а это море Табаристана».

Сопоставление исторических свидетельств X–XII вв. о народонаселении хазарской столицы Итиля и хорезмийского города Ургенча позволяет утверждать, что торговые города типа Кызылкала были многонациональными центрами веротерпимости. Здесь бок о бок жили мусульмане, христиане, иудеи, буддисты и язычники. Это не удивительно. Торговый бизнес, по сей день приносящий процветание и стабильность всем народам, интернационален и не знает границ.

Какой же груз везли купцы по торговым магистралям Мангышлака? Макдиси сообщает о соболях, серых белках, степных лисицах, куницах, лисах, бобрах, крашенных зайцах, козах, воске, стрелах, белой коре тополя, колпаках, рыбьем клее и рыбьих зубах, бобровой струе, амбре, кимухте (сорт кожи), меде, лесных орехах, соколах, мечях, кольчугах, березе, рабах из славян, баранах и коровах, привозимых в Хорезм из Волжской Булгарии. Из Азии в Европу везли шелковые и хлопчатобумажные ткани, ковры и одежды, парчу и покрывала, войлоки, изделия из стекла и высокохудожественной керамики, посуду из золота и серебра, кораллы и драгоценные камни, серебряные монеты, луки, которые могли натянуть только самые сильные люди, изюм.

По соседству с Кызылкалой у основания горы Шеркала располагался караван-сарай. Исследования последних лет убедительно доказали существование здесь в X–XIII вв.

большой торговой площади, где найдены золотых и медных монеты хорезмшахов Ала ад-Дина Текеша и Мухаммада бин Текеша.

Однако Кызылкала находится в глубинных районах полуострова и являлась транзитным пунктом на пути торговых караванов, которые направлялись к морскому побережью. На территории современного г. Форт-Шевченко на берегу глубокой бухты (ныне сухого сора) располагалась одна из конечных точек сухопутного пути – городище Коргантас. Оно имело естественную скальную цитадель, укрепленную крепостными стенами. Склоны цитадели были обустроены небольшими террасированными помещениями и площадками для установки юрт. Анализ находок керамики с площадки поселения позволяет убедительно его датировать периодом XI – началом XIII вв.

Обустройство торговых портами морского побережья полуострова Мангышлак всецело зависело от постоянных колебаний уровня Каспийского моря, которые в историческое время достигали значительных величин. Особенности морского дна Северного Каспия таковы, что уже при уровне стояния моря на 3–4 м ниже современного на месте морской впадины Уральская бороздина образовывался огромный пресноводный водоем, питаемый реками Ахтуба, Урал, Эмба и отделенный от моря широким перешейком с протоками. При этом дельта Волги смещалась к югу на 70–80 км. С учетом благоприятной климатической обстановки «мост» мог с успехом соединить народы Европы и Азии. Согласно геоморфологическим исследованиям, подобные события в голоценовой истории Каспия повторялись несколько раз. В средневековое время перешеек мог функционировать в VI и X вв. и способствовать сухопутному продвижению торговых караванов.

Монгольское нашествие временно нарушило торговые экономические связи. Однако уже к середине XIII в. при Бату хане они начали активно восстанавливаться. В период правления золотоордынского хана Узбека (1312–1340 гг.) приоритетным караванным сообщением становится дорога через плато Устюрт, обустроенная грандиозными, хорошо укрепленными гостинными дворами – караван-сараями. Теперь коммерческие грузы из Ургенча попадали в город Сарайшик на реке Жайык (Урал) и далее направлялись в крупнейшие города Золотой Орды Сарай-Бату и Сарай-Берке на Волге.

Укрепленные гостинные дворы – караван-сарай, были привязаны к родникам, колодцам или искусственно созданным водонакопителям сезонных осадков – сардобам, располагавшимся на расстоянии одного или двух дней перехода каравана. Главная постройка в виде небольшой крепости служила гостиницей для купцов и состоятельных путешественников. Здесь имелись небольшие комнаты, кухня, столовая, а также складские помещения для хранения перевозимых товаров. Караван-сарай выполняли и роль почтовых станций, где гонцы могли обменять лошадей. Небольшой военизированный отряд, расквартированный поблизости, был призван охранять и контролировать торговую трассу на этом участке. Вблизи караван-сарая

возникали небольшие селения для обслуживающего персонала – погонщиков, охранников, мигрирующего населения.

В 40-х гг. прошлого столетия археолог С.П. Толстов высказал предположение, что караван-сарай были построены еще в X–XI вв. Однако археологические исследования 1970–80-х гг. убедительно показали, что эти сооружения появились в период Золотой Орды.

На сегодня известно восемь караван-сараяев, пять из которых находятся на территории современного Каракалпакстана. Это Учкудык, Ажикелди, Белеули, Косбулак и Чурук. На казахстанской территории, на плато Устюрт известны остатки трех караван-сараяев – Кюше, Белдеули и Коскудык.

В XIV в. по соседству с городищем Коргантас возникает новое портовое селение под местным наименованием Кетиккала. Первоначальная его площадь составляла 16 га. По предварительным данным, в основании городища лежат большие землянки, позже сменившиеся наземными постройками из обработанного камня и сырцового кирпича. Культурный слой насыщен керамикой, изделиями из камня, железа, меди и бронзы, стекла, монетами 1360–1370-х гг.). Имеются свидетельства существования земледелия. Керамический материал указывает на существование торговых контактов с Хорезмом, Ираном, Китаем, Азербайджаном. Для верхнего строительного горизонта Кетиккалы характерно появление азербайджанской посуды эпохи Ширваншахов, так называемого актамского типа. Подобная посуда была найдена в песках впадины Кошкар-ата, в крепостях-убежищах местности Жыгылган на побережье бухты Кендырлы, при раскопках мечетей Шакпак-ата и Махтым-баба, а также в большом количестве на берегах Актамских проток сухого русла Узбой и на туркменском побережье Каспийского моря.

В 80-х гг. прошлого столетия в г. Актау на дне бухты у мыса Мелового школьники собрали большую коллекцию обломков керамической посуды актамского типа. Обломки принадлежали сосудам различного хозяйственного, кухонного и столового назначения. Это хумы, хумчи, кувшины, котлы, миски, сковороды, поливные блюда и чаши различных размеров. Столовая глазурованная посуда покрыта гравированным узором с зеленой пятнообразной росписью. Вся керамика очень хорошего качества. Характер и сохранность обломков указывали на то, что посуда попала на дно в целом виде и уже под воздействием прибоев разрушилась. В то время были выдвинуты две версии происхождения посуды на морском дне – это остатки внезапно затопленного Каспием средневекового поселения или груз затонувшего судна. В наши дни исследования городища Кетиккала доказали, что на дне бухты у мыса Мелового покоились остатки груза ширваншахского торгового судна, доказывающие существование морского сообщения между восточным и западным берегами Каспия.

К XV – первой половине XVI в. активные торговые сношения в степной зоне временно затухают. На закате существования Улуса Джучи в 1395 г. устюртская торговая трасса была разрушена войсками Тамерлана. Развал Золотой

Орды и формирование на ее основе новых кочевых государств сопровождалось постоянными боевыми действиями, далеко не способствующими процветанию торговли.

Процессу самоутверждения новых государств в XVI в. сопутствовало налаживание дипломатических отношений с соседями и восстановление торговых сношений. В результате активной внешней политики Ивана Грозного после захвата Казани и Астрахани Московское государство получает контроль над главной транспортной артерией Евразии – Волгой и беспрепятственный выход к Каспийскому морю. Уже в 1558 г. английский купец Антонио Дженкинсон предпринимает путешествие до Юргенчской земли (Ургенч и Бухара) с целью налаживания торговых связей Англии с Индией и Китаем. Из Астрахани английский купец морем отправился к одной из мангышлакских торговых пристаней. Описание этого путешествия является первым документально засвидетельствованным фактом каботажного плавания торговых судов у восточного берега Каспийского моря. В конце XVI в. через караганские (мангышлакские) пристанища русские купцы и государевы посланники попадали даже в Персию.

В немногочисленных трудах по изучению истории торговых сношений России с центральноазиатскими государствами ведется дискуссия о месторасположении торговых пристанищ на побережье полуострова Мангышлак. В русской деловой переписке XVI–XVII вв. сохранились упоминания о нескольких морских пристанях, куда приходили торговые суда и караваны. Это Мангышлакское, Караганское, Сартаское, Кабаклыцкое, Садеевское и Назаровское пристанища. Анализ архивных свидетельств и карт Каспийского моря XVI–XIX вв. и полевые исследования позволили точно установить местонахождение одной из них, которая упоминается сразу под несколькими именами, как Караганская, Сартаская и Мангышлакская. Эта пристань многократно упоминается как место мена и торгового обмена русских и европейских торговых людей, приходивших морем на государевых бусах (морских судах) из Астрахани с азиатскими купцами, доставлявшими товары караванами из Ургенча, Хивы и Бухары.

На южном берегу залива Кочак на древних берегах ныне сухой бухты археологами были найдены несколько небольших могильников, обломки глиняной посуды, мелкие предметы фурнитуры убранства одежды, разнообразный металлический мусор, свинцовые пломбы и пули, а также многочисленные монеты различных эпох и народов. Достоверно известно, что бухта у современного кладбища Ажбаба начала использоваться с эпохи Хорезмшахов, но наибольшая активность торговых сделок здесь происходила в XIV в., в эпоху Золотой Орды. В районе пристани найден клад медных тимуридских монет. Однако самый массовый нумизматический материал связан с временем правления Ивана Грозного, Михаила Федоровича, Алексея Михайловича, Петра Великого, Елизаветы, Екатерины II. Представительна коллекция иранских монет династий Сефевидов и Афшаридов, а также хивинского чекана. Пожалуй, самым убедительным свидетельством существования здесь при-

брежного места торговли являются находки свинцовых таможенных пломб Астраханского порта 1765–1800 гг. и вислой свинцовой печати одной из силезских текстильных мануфактур. К уникальным находкам следует отнести русский перстень с каменной вставкой-печатью и небольшую именную печать одного из азиатских купцов.

Благодаря дипломатической и торговой переписке XVI–XVII вв. доподлинно известен механизм морского торгового сообщения, считавшегося наиболее безопасным. Степной путь был рискованным мероприятием из-за частых грабежей со стороны ногаев и калмыков. Из-за политических трений хивинские и бухарские караваны грабили и туркмены, владевшие в то время Мангышлаком. Но морской путь из Астрахани до мангышлакских пристаней считался более скорым и оставлял в стороне опасности передвижения по степи. Морское сообщение находилось под полным контролем Московского государства. Корабли снаряжались и грузились в Астрахани и дважды в год, весной и осенью, отправлялись к мангышлакскому побережью. Торг шел непосредственно на берегу, а если кто из купцов не расторговывался, то отправлялся морем в Астрахань или с караванами в Ургенч, Хиву или Бухару.

Литература

Астафьев А.Е., Петров П.Н. Полуостров Мангышлак в морском торговом сообщении эпохи Золотой Орды (археолого-нумизматическое исследование) // Нумизматика и эпиграфика. Археология Евразийских степей. – № 6. – Казань, 2017. – С. 101–115.

Варущенко А.Н., Варущенко С.И., Клиге Р.К. Изменение режима Каспийского моря и бессточный водоемов в палеовремени. – Москва, 1987. – 239 с.

Манылов Ю.Л., Юсупов Н.Ю. Караван-сарай Центрального Устюрта (в пределах Каракалпакской АССР) // Советская археология. – 1982. № 1. – С. 170–182.

Материалы по истории туркмен и Туркмении. Арабские и персидские источники. Т. I. VII–XII вв. – Москва–Ленинград, 1939. – 612 с.

Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Вып. 3, ч. 1. Торговля с Московским государством и международное положение Средней Азии в XVI–XVII вв. Ленинград, 1932. – 504 с.

Самашев З., Кушербаев К., Аманшаев Е., Астафьев А. Сокровища Устюрта и Манкыстау. – Алматы, 2007. – 400 с.

XVIII–XX ҒҒ. ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЗЕРГЕРЛІК ӨНЕРІНІҢ СТИЛЬДІК БАҒЫТТАРЫ

Ш. Тоқтабаева

XVIII ғ. мен XX ғ. I-ші жартысында қазақтардың дәстүрлі қолданбалы өнерінде зергерлік өнер маңызды орын алды. Қазақстанның жер қойнауы түсті және бағалы металдарға (алтын және күміс) бай болғандықтан, көркемдеп металл өңдеу кәсібінің дамуы ежелден бастау алады (Сатпаев, 1941, 69–72 б.).

Халықтық зергерлік өнердің пайда болуын талдау нәтижелері оның түп негізіндегі сәндік құрылымымен, қола дәуіріндегі кейбір конструктивті идеялармен, сақ және сарматтардың көркемөнерімен, үйсін, ғұн және қимақ-қыпшақтардың дәстүрімен байланысты ең маңызды қабаттарды анықтауға мүмкіндіктер берді (Тоқтабаева, 2005, 28–42-бб.).

Арабтардың жаулап алуы салдарынан IX ғ. бастап Шығыс мұсылмандарының қалаптаса бастауы жергілікті металл заттардың бейнелі мазмұнына елеулі әсер етті. XIII ғ. моңғол шапқыншылығы сол кездегі гүлденген қалалардың, әсіресе Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы қалалардың құлдырауына алып келді. XIV ғ. ғана қалалық мәдениет, сауда мен қолөнер қайтадан жандана бастады. Қазақстан аумағындағы зергерлік өнердің дамуына Алтын Орданың қолөнер дәстүрі елеулі ықпал етті (Крамаровский, 1974, 7–21-бб.).

XIII–XIV ғғ. Қазақстан халқының экономикасының дамуында сауда жолдары маңызды рөл атқарды. Түркістан, Отырар, Сығанақ, Сайрам, Сауран сияқты қалаларда археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу нәтижесінде XIII–XV ғғ. ұсталар мен зергерлердің қолөнер шеберханалары анықталып, зергерлік бұйымдардың бай жинағы табылды (Пищулина, 1969, 5, 14, 28 б.).

Қалаларда зергерлік өнердің дамуымен қатар, ауылдарда да металл өңдеу ісі дамыды. Қолөнер еңбегі негізінен қолданған материалы бойынша бөлінді: темірден бұйым жасаушы ұста, мыс, қола, қалайыдан бұйым жасаушы қолаушы, бағалы металдардан әшекей бұйымдар жасаушы зергер деп аталды. XX ғ. басынан бастап қазақ ұсталары жоғарыда аталған барлық функцияларды біріктірді (Масанов, 1961, 152, 156 б.).

Зергерлік іс өндіріс түрінің күрделілігіне байланысты кәсіби қолөнер түріне айналды және бұл ерлерге арналған кәсіп болып есептелді. Бірақ кейбір жағдайда жесір әйелдер мен олардың қыздары да зергерлік іспен айналысты. Ұсталар отырықшы аудандарда соңғы кездегі сарай құрылысына бейімделген шеберханаларда (дүкен, ұсталық, ұстахана, теміршіхана) жұмыс істеді. Көшпелі аудандарда арнайы орын болмағандықтан, ескі киіз үйді немесе тұрғын үйдің (қыстақ) бұрышын пайдаланды. Жазда аулада қалқа астында жұмыс істеді. Зергерлер арнайы тапсырыс болған жағдайда шеберханасы бар ауылдарға барып жұмыс істеп жүрді. Сондай-ақ зергерлер қыстақтарда да жұмыс істеді.

Өңіржиек. XIX ғ.

Күміс, шыны, қалыптау, құрастырып бедерлеу, алтын жалату
Батыс Қазақстан

Нагрудное украшение – өңіржиек. XIX в.
Серебро, стекло, штамп, комбинированное тиснение, позолота
Западный Казахстан

Pectoral. 19th century
Silver, glass, stamp, combined embossing, gilding
Western Kazakhstan

Ауылдарда зергерлер ісінің дамуы зергерлік әшекейлерге тұрақты сұраныстың болуына септігін тигізді. Сауда ауылдарды қазақ қыздарының әдеттегі талғамындағы зергерлік бұйымдармен жеткілікті деңгейде қамтамасыз етпеді, оның үстіне жергілікті зергерлердің жұмыс ақысын малмен бөліп-бөліп төлейтін болды. Кейбір жерлерде ұсталар мен зергерлердің бұйымдары нарыққа шығарылды. Осылайша шеберлер тауар-ақша қатынасына араласты. Ауылға келген қала қолөнершілерінің бұйымдары жергілікті шеберлердің жұмысына айтарлықтай әсер етті.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ көшпенділерінің отырықшылыққа көшу процесі, табиғи шаруашылықтың ыдырауы кәсіпшіліктің күшеюіне ықпал етті. Дәстүр бойынша, металл өңдеу ісі (көркемдік және техникалық әдістер мен құралдар шамамен 200 бірлік) көбінесе мұрагерлік жолмен берілді, дегенмен, кейбір кедей қазақтар бұл істі игеруді қалады. Олар үшін қолөнермен айналысу өмір сүрудің жалғыз тәсіліне айналды. Шеберлер өз материалымен немесе тапсырыс берушімен жұмыс жасады. Еңбекке ақы төлеу көбінесе мал, астық, кілем, киім, тамақ, күміс сияқты заттай сипатта болды.

Материал ретінде көбінесе аздаған мыс пен қалайы қосылған күміс пайдаланылды, ол бұйымға қаттылық пен беріктік беру үшін қажет болды, өйткені таза күйінде күміс алтын сияқты өте жұмсақ болып келеді. Алтын тек бай адамдар үшін қолданылды, ал кедейлер үшін мыс қолданылды. Орта Азия мен Шығыс Түркістан жәрмеңкелерінен сатып алынған, сырттан әкелінген және жергілікті күмістер пайдаланылды. Ресейден әшекейдің құрамдас бөлшегі мен салпыншағы ретінде қолданылған немесе балқытып пайдаланған тиындар сатылымға келді.

Зергерлік бұйымдарда түсті жартылай бағалы металдар, ұсақ-түйек жасайтын сәндік тастар, сирек бағалы металдар маңызды орын алды. Көбіне тау хрусталі (сутас), ақық, көгілдір ақық пайдаланылды. Органикалық тастардан маржан, меруерт, сондай-ақ сирек кездесетін теңіз інжуі кеңінен қолданылды. Кейде күміс жиектемесі бар құрма сүйектері түйме қызметін атқарды. Сонымен қатар әшекейлерде ақық, яшма, малахит, нефрит, ляпис-лазурь сияқты табиғатта кездесетін ұсақ тастар да кездесті. Көбінесе әшекейлерге қымбат тастарға ұқсас түрлі-түсті мөлдір әйнектер қондырылды; олар минералды қоспалармен балқытылған кварц құмынан алынды. Сондай-ақ қызыл ақыққа ұқсас мөлдір емес әйнекқоспа – смальта өндірілді.

Әшекейлер қоғамның барлық әлеуметтік топтары арасында үлкен сұранысқа ие болды, бұл олардың эстетикалық сипатын ғана емес, сондай-ақ салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар, идеялық-діни кешендермен байланысты қызметтік мәнін де анықтады. Эстетикалық және діни (қорғаушы және игі істерге бастаушы) мақсаттардан бөлек әшекейлер құрамы мен атауы бойынша ұлтты біріктіру қызметін атқарды, ал санаты, формасы және өрнегі бойынша жастық-жыныстық, әлеуметтік-мүлкітік, этно-аймақтық айырмашылықтарын анықтады. Бұйымдардың жоғары семиотикалық дәрежесі түрлі мерекелердің ғана емес, сондай-ақ тұрмыстық жағдайлардың міндетті шарты болып табылатын ғұрыптық жүйеге, әсіресе сыйға тарту әдебіне енгізуге ықпал етті. Мағыналық мәні бойынша зергерлік әшекейлердің барлық құрылымы былайша бөлінді: форма, тұтас немесе бөлшектей, материал және өю-өрнек (Тохтабаева, 2011, 63, 64 б.).

Алғашқы әшекейлер: қара-ақ түсті моншақтардан жасалған білезік, күміс жиектемедегі үкі тырнақтары, құран дұғалары жазылған үшбұрышты бойтұмарларды киімге және түрлі аурулардан қорғау мақсатында бір жасынан бастап кішкентай баланың қолына таққан. Кішкентай қыз балаға сырғаны 4 жасынан бастап таққан. Қыз бала өскен сайын тағатын әшекейлері де көбейіп, формасы да күрделі әрі сәнді бола түскен.

Қыз бала 12 жасқа келгенде қалыңдық тобына өтеді де, төменде аталған бұйымдар кіретін әшекейдің толық жиынтығын тақты. Кеудеге алқа, бойтұмар, құлаққа сырға, бұрымына күміс салпыншақтар, қолына білезік, сақина, жүзіктер тақты. Көйлек, қамзол, тақияларын түйреуіштермен, әртүрлі салпыншақтармен, күміс жиектемедегі түрлі-түсті тастармен және түрлі нақыштағы әшекейлермен, ал белдік пен аяқ киімді теріден, күдеріден, барқыттан және баршыннан сәндеді. Бұл бұйымдардың барлығы костюмнің көркемдік тұсын толықтыра отырып, олардың қозғалу ырғағы, шылдыры,

Қапсырма. XIX ғ.
Күміс, ақық, құйма, көзтана
Батыс Қазақстан
Застеж кадля камзола – қапсырма. XIX в.
Серебро, сердолик, литье, накладная скань, зернь
Западный Казахстан
Clasp for kamzol. 19th century
Silver, cornelian, molding, overhead filigree, granules
Western Kazakhstan

күмістің жылтырлығы мен тастардың түсінің қанықтығы қыз баланың кербез жүрісіне сән қосып, әсемдігін арттыра түсті.

Зергерлік бұйымдар өрнек салудағы басым техникаға (немесе олардың комбинаторикасына), сондай-ақ пішіні мен ою-өрнек ерекшеліктеріне қарай топтарға өте оңай біріктіріледі. Халық шеберлері әшекейлердің түрлі топтамаларын жасауда үйреншікті, өздері меңгерген техникалық және көркемдік әдістерді қолданды, бұл олардың бұйымдарының стильдік ортақтығын және жергілікті дәстүрлердің бірегейлігін көрсетті.

Бірыңғай үлгіде жасалған заттар жалпы этноаумақтық өмір сүру ортасына ие. Көркемдік бағыттың қалыптасу және біркелкілік көрсеткіштері бірінші кезекте әйелдерге арналған зергерлік бұйымдар жиынтығының бірыңғай үлгіде орындалуы болып табылады (Тохтабаева, 2011, 197–278-бб.).

Ежелгі, орта ғасырлық, жеке ұлттық дәстүрлерге негізделген қазақтың зергерлік өнеріне басқа ұлттар қолөнерінің де әсер еткенін атап өту керек. Қазақ зергерлік өнерінің кейбір стильдік бағыттарында тікелей немесе өзгеріс енгізе отырып өзге ұлт техникасын пайдалану әдісі кездеседі, ал басқаларында өзара ішкі импульстардың басымдық деңгейіне немесе сыртқы әсерлерге байланысты қазақ және басқа да этникалық сарындарды жинақтау әдісі қойылған.

Дәстүр мен жаңару арасындағы қарым-қатынас серпіні қазақ халқының зергерлік өнерінің өміршеңдігінің негізі болды. Өзара немесе біржақты жолмен жүзеге асырылатын мәдени өзара әрекеттестік әртүрлі тарихи кезеңдерде таңдаулы негізде орын алды. Таңдалған элементтер ұлттық дәстүрлерге сәйкес өзіндік түсіндіруді қажет етті, нәтижесінде олар жергілікті көркемдік ортада тығыз байланыста болды. Жаңа құбылыстың мұндай түрі, сондай-ақ авторлық импровизация көркемөнердің жаңаруына жаңа тыныс әкеле отырып, жергілікті дәстүрлерді байытты.

Өркендеуге жол ашқан бұл факторлар халық өнерінің толыққанды жұмыс істеуі үшін және өзін-өзі толықтыру үшін қажет болды, бұл оны көркемөнер әлеуетінің төмендеуіне алып келетін шығармашылық дағдарысқа ұшыраудан қорғады.

Сонымен қатар, зергерлік өнер халық шығармашылығы сияқты өзіндік ерекшелігімен және түпнұсқалылығымен ерекшеленеді, ал кейбір жұмыстар ұлттық белгі болып табылады. Тарихи қалыптасқан, уақытпен жаңартылған дәстүрлер белгілі бір шектеуші құрал және цензура қызметін атқарды. Нәтижесінде жергілікті эстетикалық мақсаттарға сәйкес келетіндігі анықталды.

Зергерлік өнер бұйымдары жиынтықтарының арасында көркемөнер феномені ретінде Батыс Қазақстанның, әсіресе Үстірт пен Маңғыстаудың «геометриялық» стилдегі зер бұйымдар әйелдерге арналған зергерлік әшекейлерін айтуға

*Сырғалар. XX ғ. басы
Күміс, қалыптау, оймалау, қаралау. Батыс Қазақстан
Сереби. Нач. XX в.
Серебро, штамп, гравировка, чернь по оброну. Западный Казахстан
Earrings. The beginning of the 20th century
Silver, stamp, engraving, niello. Western Kazakhstan*

болады. Олар өзіне тән аса күрделілігімен және сыртқы көрінісінің сәнділігімен ерекшеленеді. Көркемдік бұйымның үлкендігі бұл стилистикалық бағыт бұйымдарына тән ерекшелік болып табылады және осы аймақ қазақтарының эстетикалық қағидаларына сәйкес келеді.

Бұл топтың әшекейлері кез-келген масштабта бейненің негізділігін жоғалтпайды. Бұйымның формасы алыстан көзге түсетіндей үлкен және анық. Құрылымдық негізі, әдетте, үлкен көлемдегі геометриялық пішіндер болып табылады. Алайда, мұндай формалар өрнектің негізділігіне байланысты үлкен деп есептелмейді.

Бұл әшекейлерді жасау техникасында төменнен бедерлі өрнектеу және ішінара қалыптау басым. Бұйымдардың өрнегі қатаң геометриялық ою-өрнекке, әсіресе ерекше көркемдік мәнері бар үйлесімді композициялар жасайтын кескіндеу, өрнекті лента, жалған түйіршіктен жасалған үшбұрыш түріндегі нақыштарға негізделеді. Мұндай өрнек бұйым формасының ауқымдылығын эстетикалық тұрғыдан теңдестіруге емес, оған логикалық мән бере отырып, оның көркемдік техникасының құндылығынан хабар береді. Басқа этникалық дәстүрлерге тікелей ұқсастығы жоқ «геометриялық» стильді талдау оның аймақтық ұлттық кодына сәйкестігін анықтады (Тохтабаева, 2017, 26–30-бб.).

Аталған бұйымдардан басқа, Батыс Қазақстанда әшекей негізі жапсырылған зер мен түйіршіктерден құралған сәнді зергерлік бұйымдар да болды. Бұдырлы зер жазықтықта тарылу және ұлғаюына байланысты шиыршықталған сымнан жасалды. Бұл тәсілмен әдетте шиыршық конустар жасалды. Зерлі бұйымдар әдетте, түйіршіктермен толықтырылды.

Бұл зергерлік бұйымдар әшекейдің әсемдігімен ерекшеленеді. Көркемдік жағынан көбіне жарты шар немесе ақықтан жасалған ендімесі бар мойын тұмар, смальта, сондай-ақ сәнді зерлі гүлөрнекке көңіл аударылады. Бұл

тастар, бұйымның қалған бөліктері сияқты, күміс зерлі шілтермен қапталған, сондай-ақ жылтыр жұлдызшалары бар шиыршық қоршаудағы түйіршік тамшыларымен жылтыратылған. Бұл әшекейлерде Дағыстан халықтарының бұйымдарымен ұқсастық байқалады, себебі бұл халық дәстүрінен кейбір техникалық-сәндік тәсілдер, соның ішінде зер мен түйіршіктерден жасалған жарты шар тәсілі алынған. Қара түспен өрнектелген әшекейлер жиынтығы қарала бұйымдар деп аталады. Бұл өнімдер Атырау, Орал, Қарағанды, ішінара Семей өңірлерінде, сондай-ақ Солтүстік Қазақстанда көп кездеседі.

Қарала әшекейлерде жасау технологиясы сол жақтан алынғандықтан, Солтүстік Кавказ халықтарының өнерімен айқын ұқсастықтар байқалады. Солтүстік Кавказдың қарала бұйымдар жасау дәстүрін кейде тікелей келтірген халық шеберлері осы көркемдік бағытты бұйымның құрылымдық сапасының деңгейінде қабылдады, яғни олар жасау тәсілін ғана емес, сонымен қатар пішіндерін де көшірді. Сонымен бірге қарала бұйымдар жасау технологиясын қолдана отырып, қазақ зергерлері бойтұмар, түйреуіш, жүзік сияқты бұйымдар жасап шығарды.

Солтүстік Каспий аймағында болған кавказдық стильдегі бұйымдар бұл өңірде қазір де кездеседі, ал Солтүстік, Орталық және Шығыс Қазақстанда мүлде кездеспейді. Бұл аймақта қарала бұйымдар жасаудың техникасын алу толық көркемдік бағытта қалыптасқан жаңашыл стильдің пайда болуын тездетті. Алайда, бедел мен сұранысты арттыру үшін қазақ шеберлері жасаған бұйымдардың өзіне «Кавказ» жазуы жазылғанын атап өту керек. Көріп отырғанымыздай, зергерлік бұйымдарды жасауда өзге ұлт ықпалының болуы оларды түпнұсқадан алшақтата түсті, яғни Батыс Қазақстанда өз бұйымдарымен қатар солтүстік кавказдық бұйымдар да кездессе, Солтүстік, Орталық және Шығыс Қазақстанда өзіндік нақышта жасалған қарала бұйымдар басым. Оның үстіне, бұйымдардың түрлері Батыс Қазақстанға қарағанда соңғы аймақтарда көбірек кездеседі.

Тасты бұйымдар деп аталатын «безендірілген» әшекейлер жиынтығы ақық, көгілдір ақық, маржан және шыныдан жасалған әшекейлер болып табылады. Олар ерекше сәнділігімен ерекшеленеді. Бұл бұйымдар республиканың солтүстік аймақтарында және Шығыс, Орталық Қазақстанда басым. Солтүстік өңірлерде зергерлер қымбат тастарға ұқсас түрлі-түсті шыныларды жиі қолданды. Жылтырап тұру үшін әйнекке күміс жалатты. Солтүстік Қазақстанның бұйымдарына тән ерекшеліктері – екі немесе одан да көп бөліктен тұратын формасы, бұйым құрылысының бөлшектенуі, салпыншақты ұзын тізбектері арқылы сұлбасының созылуы және безендіруде түрлі-түсті тастарды қолдану болып табылады. Бұйымды үйлесімді жасай отырып, осы ерекшеліктердің бір-біріне

*Білезіктер. XX ғ. басы
Күміс, соғу, оймалау, қаралау
Шығыс Қазақстан
Браслеты. Нач. XX в.
Серебро, ковка, гравировка, чернь по оброну
Восточный Казахстан
Bracelets. The beginning of the 20th century
Silver, forging, engraving, niello
Eastern Kazakhstan*

сай келуі керемет әсемдік тудырды. Жалпы алғанда, бұл әшекейлерден бейнелік мәнерді іздеу жоғары реңдік гамма бағытында жүреді.

Бұл бұйымдарды салыстырмалы зерттеу нәтижелері Қазан татарлары зергерлік өнері ықпалының болғандығын анықтады. Солтүстік Қазақстанның зергерлік қолөнеріне XVIII ғасырдан бастап Қазан мен Рыбная ауылдарының шеберханаларында шығарылып, қазақ даласында сатылған әшекейлер ықпал етті (Тохтабаева, 2005, 342 б.). Еділ аймағына жақын халықтармен тығыз байланыс XIX ғасырда Қазақстанның Ресей құрамына кіру кезінен бастап күшейе түсті.

Қазақ және татар бұйымдары тек формасы, жасалу техникасы, түсімен ғана емес, тастарды орналастыру үлгісімен де салыстырылды. Салыстырылған бұйымдар әсем бейнені жасауға арналған жеңіл құрамдас бөліктерінің иілгіштігі мен бояулардың үйлесімділігінің арасында логикалық өзара байланыстың болуымен біріктіріледі.

Жұқа зерлеу әдісімен жасалған селдір ширатпа бұйымдар деп аталатын әшекейлер жиынтығы Орталық, Шығыс Қазақстан және Солтүстік Қазақстанда кездеседі. Құрамдас әшекейлердің композициялық негізіне ортасында ақықтан жасалған ендірмесі бар жұқа мойынтұмар мен сирек жағдайда, сәндік жүйенің ең маңызды құрамбөлігі болып табылатын әйнек жатады. Зердің жұқалығы мен нәзіктігі, ою-өрнектің әсемдігі, тастардың түрлі-түстілігі, түйіршіктердің жарқырауы бұл бұйымдардың көркемдік құрылымының негізін құрады.

Қыпшақ құрамына кіретін екі этникалық топ Еділ аймағы татарлары мен Солтүстік Қазақстан қазақтарының жұқа зерлі әшекейлерінің жақындығы, Алтын Орда дәуірінде өркендеген көркемдік дәстүрдің ортақтығы, XIX ғасырда сауда қатынастары арқасында одан да күшейе түсті, осылайша стильдік жағынан ғана емес, типологиялық тұрғыдан да ұқсастықтар болды.

Айта кету керек, Қазан татарларының нәзік өрнектері формаларын жеңілдету жолымен өрбіп, зергерлік бұйымдардың құрылымынан ауыр бөліктерді алып тастаумен түсіндіріледі. Мәселен, қазақ зергерлері, жапырақ тәрізді қапсырмаларды көшіре отырып (Валеева-Сулейманова, 1990, 92 б.), татарлардың этносаралық мәнін тасымалдаушы көп сатылы салпыншақтардан бас тартты.

Бедер салу немесе нақыштау әдісімен жасалатын әшекейлер жиынтығы көбінесе Сарыарқа аймағына тән. Формасының айқындығы мен көркемдік нақтылығымен ерекшеленетін бұл бұйымдарда айтарлықтай реңк байқалмайды. Сәндік әсерді тек бедерлі өрнек немесе нақыштамамен жасалған күңгірт күміс жарқылы береді. Ықшамды сәнді формаға ғаламның керемет бейнелерін сұлбаның графикасы береді.

Жоғары сапалы өрнектеу және мөрмен бедерлеу тәсілімен жасалған әшекейлер Орталық, Шығыс, ішінара Солтүстік Қазақстан облыстарында кездеседі. Бұл тәсілде өзіндік сипаттағы бірегей әшекейлер жасалды; мұнда жоғары бедерлі өрнектеу тәсілі ірі бедерлі өрнектерді қалыптастырды. Бұйымдарда эстетикалық нәтиже тегіс және оюлы беттердің көлемі мен қанықтығының ырғақты ауысуы арқылы жүзеге асырылады.

Құйма бұйымдар барлық жерде кездеседі және жиынтық құрамайды. Тұтастай металдан жасалған бұйымдар сияқты жұқа бұйымдар да, сондай-ақ құрамдас әшекейлердің әртүрлі бөлшектері де осындай тәсілмен жасалады. Ұсақ бұйымдар мен әшекейлердің құрамдас бөліктері көлемді формада, ірі бұйымдар көбіне тегіс формада жасалды. Сондай-ақ, әшекейдің құрамдас бөліктеріне жататын Ресей тиындарына ұқсас бұйымдарды құю әдісі де дамыды. Құйма бұйымдардағы ою-өрнектер анық көрінбейді. Үлдір және жапсырылған өрнектер, түйіршіктер, нақыштау сияқты күрделі әдіспен жасалған құйма бұйымдар бұйымның сипатын, маңызын аша түседі.

Өрнектеу арқылы және көгілдір эмаль арқылы безендірілген әшекейлер, сондай-ақ, түрлі түсті тастар мен шыныдан жасалған көптүсті бұйымдар Оңтүстік Қазақстан, Сырдария және Жетісу өңірлеріне тән. Эмальды (көгілдір, көк түсті) бұйымдар өрнектеу, бұрандау, соғу, нақыштау тәсілдерін қолдану арқылы жасалады. Зергерлер эмальды түрлі-түсті металл тотықтарымен боялған шыны құймасынан жасаған немесе дайын ұнтақ түрінде жәрмеңкелерде сатып алып отырған.

Бұйым түсінің ашықтығы мен тазалығы Оңтүстік Қазақстанның әр түрлі тастар мен шыныдан жасалған көптүсті зергерлік әшекейлеріне тән ерекшелік. Бір бұйымда жалатылған алтын, ашық қызыл маржан, көгілдір ақық, сары ақық, сондай-ақ қою жасыл түсті әйнек үйлесім табады. Құрылымдық пішінінің ерекшеліктеріне сәйкес, ендірменің композициялық орналасуының арқасында әшекейлер ерекше әсер береді.

Қорытындылай келе, қазақтардың зергерлік өнері тұтастай алғанда бұйымның жалпы сипаты, номенклатурасы, басқа металдарға қарағанда күмістің басымдылығы, сондай-ақ көлемінің үлкендігі, бұйым формасының дәлдігі мен айқындығы, анық бір өлшемді ою-өрнекті пайдалану сияқты басқа да бірқатар ерекшеліктер бойынша жалпыұлттық көркемдік құбылыста біріктірілгенін атап өтуге болады.

Техникалық және көркемдік ерекшеліктеріне қарай, қазақ зергерлік өнерінің бұйымдарын Арал-Каспий, Сарыарқа, сондай-ақ Оңтүстік Қазақстан-Сырдария, Жетісу кешендеріне бөлуге болады (Тохтабаева, 2005, 396 б.). Әр аймақтың халық шеберлері жергілікті көркемдік әлеуеттің шынайылығын көрсете отырып, өзін-өзі танытуға ұмтылды. Қазақтардың зергерлік өнерінің сәндік алуан түрлігінде осы көркемдік құбылыстың әлеуеттік күші көрсетілген.

Қазақ зергерлік өнерінің көркемдік-типологиялық өзара қарым-қатынастарында басқа да мәдениеттердің салт-дәстүрлерімен бірге, айрықша қарым-қатынасы, сондай-ақ шығармашылық әсердің басымдығы айқын көрінеді. Жалпы алғанда, XVIII–XX ғасырлардағы қазақ зергерлерінің өнері Қазақстанның мәдени мұрасындағы ерекше құбылыс. Зергерлік өнердің ең үздік шығармалары ұлттың ғана емес, әлемдік қазынаның жауһарларына да енетіні сөзсіз.

Әдебиеттер

- Валеева-Сулейманова Г.Ф., Шагеева Р.Г. Декоративно-прикладное искусство казанских татар. – Москва: Советский художник. 1990. – 214 с., илл.
- Крамаровский М.Г. Торевтика Золотой Орды XIII–XV вв. Автореф. дис. на соиск. уч. ст. кин. 07. 00. 02. – Ленинград, 1974. – 23 с.
- Масанов Э. Кузнечные и ювелирные ремесла в казахском ауле (2-я пол. XIX – нач. XX вв.) // Труды Института истории, археологии, этнографии АН КазССР. – Т. 12. – Алма-Ата, 1961. – С. 148–170.
- Пищулина К.А. Присырдарьинские города и их значение в истории Казахских ханств в XV–XVII вв. // Казахстан в XV–XVIII вв. – Алма-Ата, 1969. – С. 5–50.
- Сатпаев К.И. Доисторические памятники в Джезказганском районе // Народное хозяйство Казахстана. – 1941. – № 1. – С. 69–72.
- Тохтабаева Ш.Ж. Серебряный путь казахских мастеров. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 472 с.
- Тохтабаева Ш.Ж. Ювелирное искусство казахов. Книга-альбом. – Алматы: Алматыкітап, 2011. – 383 с., илл.
- Тохтабаева Ш.Ж. Этнокоды в декоративно-прикладном искусстве казахов. – Алматы: Ғылым ордасы, 2017. – 121 с., илл.

STYLISTIC DIRECTIONS OF JEWELRY ART OF KAZAKHS OF THE XVIII–XX CENTURIES

Sh. Tohtabaeva

The most important place in the traditional applied art of the Kazakhs is the 18th-1st floor. XX centuries. occupied jewelry art, bright and festive in imagery.

The rich availability of non-ferrous and precious metals (gold and silver) in the bowels of Kazakhstan determined the development of artistic metalworking since ancient times (Сатнаев, 1941, pp. 69-72).

The analysis of the origins of the jeweler folk art revealed the most important strata in its genesis, related to the ornamental system and some constructive ideas of the Bronze Age, the artistic imagery of the Saks and Sarmatians, the Usuns, Huns and Kimako-Kipchaks (Тохтабаева, 2005, pp. 28-42).

Significant influence on the figurative content of local metal objects, beginning from the 9th century, began to be realized by the Muslim East due to the Arab conquests. The Mongol invasion in the XIII century. led to the decline of once prosperous cities, especially in the south-east of Kazakhstan. Only in the XIV century. again began to revive the urban culture, trade and crafts. The craft traditions of the Golden Horde had a significant impact on the development of jewelry art on the territory of Kazakhstan (Крамаровский, 1974, pp. 7-21).

In the 13th-14th centuries. Trade routes played a significant role in the development of the economy of the population of Kazakhstan. In the archaeological excavations of cities such as Turkestan, Otrar, Sygnak, Sairam, Sauran and others, artisan workshops of the 13th-15th centuries were opened. blacksmiths and jewelers, rich collections of jewelry products were discovered (Пищулина, 1969, pp. 5, 14, 28).

Along with the development of jewelry art in the cities, metalworking has also developed in the villages. The division of handicrafts was mainly based on the material: smiths' mouths working with iron, masters of Kolaushi working with copper, bronze, brass and jewelers Zerger, metals. Often, the Kazakh master of the East, especially since the beginning of the 20th century, combined all the above-mentioned functions (Мақанов, 1961, pp. 152, 156).

Due to the complexity of the specifics of production, jewelry business had the features of professional craftsmanship and belonged to the male sphere of activity, although sometimes jewelers' widows and their daughters continued to be engaged in jewelry business. The settled areas were adapted, as in recent times, to the court building. In the nomad areas, the old yurt, the corner of the dwelling house (wintering), was used for the non-name of a special room. In the summer they could work in the courtyard under the awning. It used to be that jewelers were driving around the villages where they had equipped workshops, if there were orders. Worked jewelers also on wintering.

The development of the jewelry business in the villages was promoted by the constant demand for jewelry. Trade did not provide the auls with enough jewelry products in the usual taste of Kazakhs; moreover, the work of local zergers could be paid on installments, by their livestock. Products of jewelry and blacksmithing in some areas were focused on the market. Thus, masters were included in commodity-money relations.

The products of urban artisans, who entered the auls, had a definite influence on the work of local masters.

The processes of settling of the Kazakh nomads in the second half of the nineteenth century, the decomposition of the subsistence economy, contributed to the intensification of fishing in the fields. Although, according to tradition, the metalworking business (artistic and technical methods and instruments of about 200 units), transmitted by a related circle, was most often hereditary, nevertheless, some impoverished Kazakhs preferred to master it. For many of them, engaging in craft became the only way of existence. Wizards worked on their material or the customer. The payment for labor was more often of a natural nature: cattle, grain, carpets, clothing, food, silver.

As a material from metals, silver was used mainly with small additions of copper, tin, which was necessary to give hardness and strength, because in its pure form silver, like gold, is very soft. Less commonly, gold was used - for rich people and copper - for the poor. Silver was used, both local and imported, which was purchased at fairs of Central Asia, East Turkestan in various forms. From Russia coins, which functioned as components and pendants of ornaments, or were remelted.

An important place in jewelry was given to colored semi-precious and ornamental stones, less often precious. We used rock crystal, carnelian ahyk, turquoise pose. Of the organic stones, the corals of the marzhan, the pearl of meruert, and also the river, and, more rarely, the sea pearls, inzhu, were widely used. Sometimes the buttons were the date stones in a silver frame. Decorations also include ornamental stones: agate, jasper, malachite, jade, lapis lazuli, found in nature. Often in the adornment, colored transparent glasses were imbedded, imitating precious stones; they were obtained from

molten quartz sand with mineral additives. Opaque glass was also produced - smalt simulating a red carnelian.

Ornaments were in great demand among all social strata of society, which was determined not only by their aesthetic nature, but also by a number of functional meanings associated with customs, rituals, religious complex. Ornaments, in addition to aesthetic and magical-religious (protective and stimulating good) purposes, in composition and names performed an ethno-integrating function, and by category, form and decor reflected sex-age, socio-property, ethno-territorial differences. The high semiotic status of products promoted active introduction their ritual system, especially in the etiquette of the gift, which is the obligatory background of not only a variety of holidays, but also situations of an eventual nature. Semantic value was allocated to the whole structure of jewelry: the form, entirely or in detail, material and ornament (Тохтабаева, 2011, pp. 63, 64).

The first ornaments: a bracelet of black and white beads, owl's claws in a silver frame and triangular amulets with the Koran prayer were sown to clothes and put on the child's hand of any gender from one year in order to save from illness and save his life. To all this, they put on small earrings for the girl from the age of 4, from the moment of piercing the ear lobes. As the girl grew in adornment, she became more and more, and their forms became more and more complicated.

When a girl at the age of 12 moved to a group of brides, she wore a complete set of jewelry, which included the following items. The breast was decorated with a necklace, amulets, earrings were cut into earlobes, braids, rings and rings were worn on the hands. Brooches, all kinds of pendants, colored stones in silver frame, ornamental plates were decorated with a dress, a camisole, a head-dress, a belt and shoes made of leather, suede, velvet, brocade. All these products, giving artistic completeness to the costume, with their swaying, melodious ringing, silver shine and color saturation of the stones, highlighted the graceful gait of the girl and strengthened her charm.

Jewelry is easily combined into groups according to the prevailing technique (or combinatory of them) in decorating, as well as features of form and ornament. Folk craftsmen used customary and mastered technical and artistic techniques to produce various sets of ornaments, which determined the stylistic commonality of their products and demonstrated the uniqueness of local traditions.

Алқа. XIX ғ.

Күміс, ақық, жадеит, смальта, шыны, тиындар, қалыптау, бүкпелеу. Солтүстік Қазақстан

Ожерелье – алқа. Конец XIX в.

Серебро, сердолик, жадеит, смальта, стекло, монеты, штамп, гнутые. Северный Казахстан

Necklace. The end of the 19th century

Silver, carnelian, jadeite, smalt, glass, coins, stamp, bending Northern Kazakhstan

The objects executed in a single performing manner have a common ethno territorial environment of existence. An indicator of the formation and polish of the artistic direction is the execution in the same style, first of all, of sets of women's jewelry (Тохтабаева, 2011, pp. 197-278).

It should be noted that the Kazakh jewelry art based on ancient, medieval, self ethnical tradition, has experienced the impact of arts and crafts of other nations. In some style directions

of Kazakh jewelry art can be traced directly or transformed quotes borrowing, in others - set the synthesis of Kazakh and other ethnic motifs ratio between which is associated with the level of dominance of internal impulses or external influences.

The dynamics of the relationship between traditions and innovations was the basis of the viability of the people's jewelry art of the Kazakhs. Cultural interaction, carried out in a reciprocal or unilateral manner, occurred at different historical periods on a selective basis. The perceived elements were subjected to a peculiar interpretation according to ethnic traditions, as a result of which they organically interwoven with the system of local artistic means. Such innovations, as well as author's improvisations, contributing to the renewal of the artistic language and introducing new breath, enriched local traditions.

These factors play a role fertilizing, it was necessary for the functioning of a full-blooded self replenishment and folk art, which protects it from exhaustion and rigidity, which could lead to a decrease in artistic potential.

At the same time, jewelry art, like folk art, is characterized by its identity and authenticity, and some works serve as an ethnic sign. Historically developed, polished by time traditions, served as a sort of definite restrictor and at the same time censorship over borrowings. As a result, it was accepted that it was adequate to local aesthetic installations.

Among the established systems of jewelry products to the category of artistic phenomenon include women's jewelry «geometric» style zerbuymdar (jewelry) in Western Kazakhstan, mainly Ustyurt and Mangistau. They are characterized by the majesty and solemnity of the appearance. Monumentality of the artistic image is almost a generic property of the products of this stylistic direction, which corresponds to the aesthetic norms of the Kazakhs of this area.

Jewelry of this group with any increase in scale does not lose the organic nature of the image. Forms of products tend to large and clear proportions, visually prominent even at a distance. Constructive basis, as a rule, are geometric figures of large sizes. However, such forms are not perceived to be cumbersome due to the organic decor.

In the technique of performance of these ornaments, the combined low relief and partly stamping prevail. Decor products based on strict geometrical ornaments, mainly in the form of triangles of false grains, ornamental bands, rhythmic repetition that creates a harmonious composition with particular acuteness art of expression. Such pattern gave the impression jewelry texture than aesthetically balanced forms of the large scale of products, giving it a logical understanding. Analysis of «geometric» style having no direct parallels in other ethnics traditions, led to the assignment of its areal ethno code scale (Тохтабаева, 2017, pp. 26- 30).

In Western Kazakhstan, in addition to the described items, luxury jewelry was used; the basis of the decor was the filigree, grain, as well as their combination. The tubercle tissue was formed from a wire twisted into a spiral due to constriction in the plane and simultaneously its elevation. In this technique, spiral cones were usually modeled. Filigree products, as a rule, were supplemented with grains.

Тұмар. XIX ғ. соңы

*Күміс, маржандар, көгілдір ақық, шыны, тиындар, жұқазер, алтын жалатпа, бүкпелеу. Солтүстік Қазақстан
Подвеска-оберег – тұмар. Конец XIX в.*

*Серебро, кораллы, бирюза, стекло, монеты, ажурная филигрань, позолота, гнутье. Северный Казахстан
Pendants. The end of the 19th century*

*Silver, coral, turquoise, glass, coins, delicate filigree, gilding, bending
Northern Kazakhstan*

*Тіс шұқығыш. XIX ғ. соңы
Күміс, соғу, нақыштау, шекіме
Шығыс Қазақстан (бұрынғы Семей облысы)
Зубочистка – тіс шұқығыш. Конец XIX в.
Серебро, ковка, гравировка, чеканка
Восточно-Казахстанская область
(бывш. Семипалатинская обл.)
Toothpick. The end of the 19th century
Silver, forging, engraving, chasing
Eastern Kazakhstan (Semey region)*

These jewelry products are distinguished by the plastic tangibility of the picturesque decor. The artistic accent is composed of hemispheres or voluminous medallions with inserts of carnelian, as well as magnificent filigree rosettes, perceiving frozen for a moment flowers. These stones, like the rest of the surface of the products are covered with silver filigree lace, and also sparkling droplets of grains in a spiral pattern associated with flickering stars. In these ornaments, there are parallels with the products of the peoples of Dagestan, from the tradition of which some technical and decorative techniques were perceived, in particular a hemisphere formed from filigree and grains

Emotionally expressive sets of ornaments, decorated with rabble «қаралабуымдар»(black goods). These products prevail in Atyrau and Urals, Karaganda and partially Semipalatinsk regions, as well as in Northern Kazakhstan.

In the black ornaments, there are clear analogies with the art of the peoples of the North Caucasus, where this technique was perceived. The folk masters who occasionally directly quoted the North Caucasian tradition of blackening perceived this artistic trend at the level of the structural features of the articles, that is, they copied not only the technique, but also the forms. At the same time, Kazakh zergers (jewelers), using the technology of mobile phones, produced individual original items: amulet pins, brooches, rings.

If in the Northern Caspian region there have been and still are copies in circulation in the Caucasian style, in Northern, Central and Eastern Kazakhstan, those are almost absent. In this area, the borrowed mobile technology has served as a catalyst for the emergence of an innovative style that has evolved into a complete artistic direction. However, it is interesting to note that even the products made by Kazakh masters bear the inscription «Caucasus», which was done for prestige and increased demand. As we can see, the creative processing of the non-ethnic influence is strengthened with the distance from the source, i.e., if in Western Kazakhstan there are products of North Caucasian work along with their own products, then in Northern, Central and Eastern Kazakhstan black goods with original solutions manifested in tectonics and ornament prevail. Moreover, even the range of products in the latter ranges is wider than in Western Kazakhstan.

Sets (conditionally named) «inlaid» decorations «tastybuyimdar»(the stone products), the decor of which is formed by inserts of turquoise and cornelian, coral and

glass, are distinguished by special decorative features. These products prevailed in the northern regions of the republic and existed in Eastern, Central Kazakhstan. In the northern regions, the players often used colored glass, imitating precious stones. To play the light, the base of the glasses was silver. The characteristic features of the products of Northern Kazakhstan are the two-part or multi-part forms, the general dismemberment of the composition, the elongation of the silhouette due to the long chains with pendants, and the intensive introduction of colored stones into the decor. The combination of these features, forming a harmonious spatial plastic, creates a feeling of lightness and at the same time magnificent splendor. In general, the search for figurative expressiveness in these ornaments goes in the direction of a higher color range.

The results of comparativistics of these products have revealed the evidence of unilateral influence of the jewelry art of the Kazan Tatars. The influence on the jewelry craft of Northern Kazakhstan was provided by the jewelry, made in the workshops of Kazan and the Fish Village, sold in the Kazakh steppes, beginning from the 18th century (Тохтабаева, 2005, p. 342). Contacts with territorially close peoples of the Volga region, intensified in the XIX century since the time of Kazakhstan's entry into Russia.

Kazakh and Tatar products are comparable not only in the form of objects, technique, color, but also the pattern of the arrangement of stones. Comparable products are combined by the presence of a logical relationship between the extravaganza of colors and the mobility of light components, swaying pendants designed to create a festive image.

Sets of jewelry made in the technique of openwork scans, called «seldir shiratpa buyimdar»(twisted canvas products), prevailed in Northern Kazakhstan, were found in Central and Eastern Kazakhstan. In the compositional basis of composite ornaments - an openwork medallion with an insert in the center of carnelian, less often glass, which is the dominant of the decorative system. Subtlety and elegance filigree, refinement of the ornament, the color sonority of the stones and the play of light and shade grains formed the basis of the artistic structure of these products.

The origin of the openwork scan adornments of the Tatars of the Volga region and the Kazakhs of Northern Kazakhstan, due to the presence of the Kipchak component in both ethnic groups, the commonality of the artistic tradition dating back to the Golden Horde period, in the 19th century thanks to trade

relations, even more intensified: the similarity became not only stylistic, but also typological.

It should be noted that the interpretation of the delicate filigree of the Kazan Tatars occurred along the way of facilitating forms, eliminating heavy parts from the image structure of jewelry. So, for example, Kazakh zergers, copying a leaf-shaped collar buckle (Валеева-Сулейманова, Шагеева, p. 92), abandoned its multi-tiered pendants carrying an ethnically specific strain among the Tatars.

Sets of jewelry, where the decor is formed by the method of stamping or engraving, were most characteristic of Saryarka. In products that differ expressiveness of forms and laconism of the artistic solution, there are no noticeable color solutions. Only the dull silver glow, animated by the engraving line or the reliefs of the chased pattern, forms the basis of the decorative effect. Impressive graphics of the silhouette of products, conveying in laconic stylized form recognizable images of the universe.

Ornaments made in the technique of a stamp and high-relief stamping prevailed in the Central, Eastern, and partially in Northern Kazakhstan. In this technique, single decorations of an independent character were performed; in them the highly relief embossing forms a large relief pattern with a soft, slightly diffuse outline. In products, the aesthetic effect is achieved through a rhythmic alternation of volume and depressions, smooth and ornamental surfaces.

Cast items «kuyma buyimdar»(castings), which are everywhere, do not form kits. In this way, both all-metal and openwork products are manufactured, as well as various details of composite ornaments. Small items and constituent elements of jewelry are molded in bulk, large ornaments - were more often produced by flat ones. There was also a development of casting of products imitating Russian coins, which were introduced as component parts in ornaments. Ornamentation in cast products is slightly vague. Molded products are often a paraphrase of products made in a more sophisticated technique (openwork and overhead scans, grains) engraving.

Ornaments decorated with through carving and blue enamel, as well as polychrome products with inserts from multi-colored stones and glasses are typical for Southern Kazakhstan, Syrdarya and Zhetysu. Enamel (blue, blue) products are combined using through thread, debris, embossing and engraving. The enamel «mine» zergers were made from an alloy of glass stained with metal oxides in various colors or purchased at the fair in powder form.

Bright polychrome and purity of tones are almost a patrimonial property of the South Kazakhstan polychrome jewelry with inserts from multi-colored stones and glasses. In one product can be combined gilding, bright red coral, blue turquoise, yellow agate, as well as glass, mainly of a dark green hue. Due to the compositional arrangement of the inserts, which are consistent with the features of the structural form, the decorations give the impression of extraordinary effectiveness.

Summing up, it should be noted that in general, the jewelry art of the Kazakhs are united in a nationwide artistic phenomenon by the generality of the composition of product categories, nomenclature, the predominance of silver over other metals, as well as a number of other characteristics: large sizes, clarity and clarity of forms from which a special the scale of products, the use of a clear one-dimensional ornament.

According to technical and artistic features, the products of Kazakh jewelry art can be divided into products of Aralo-Caspian, Saryarka, as well as South Kazakhstan-Syrdarya, Zhetysu complexes (Тохтабаева, 2005, p. 396). Folk artists of each territory, revealing the authenticity of local artistic potential, aspired to their own (formed by the taste of the collective) self-expression. It is in the decorative variety of jewelry plastics of the Kazakhs that the potential power of this bright artistic phenomenon is established.

In the artistic and typological interrelationships of Kazakh jewelry art with the traditions of other cultures, the relationship between general and special, as well as the priority of creative influence, is quite clearly revealed.

In general, the creativity of the Kazakh zergers of the eighteenth and twentieth century are an extraordinary phenomenon in the cultural heritage of Kazakhstan. The best works of jewelry art enter not only into the national, but also the world treasury.

Literature

Валеева-Сулейманова Г.Ф., Шагеева Р.Г. Декоративно-прикладное искусство казанских татар. – Москва: Советский художник. 1990. – 214 с., илл.

Крамаровский М.Г. Торевтика Золотой Орды XIII–XV вв. Автореф. дис. на соиск. уч. ст. кин. 07. 00. 02. – Ленинград, 1974. –23 с.

Масанов Э. Кузнечные и ювелирные ремесла в казахском ауле (2-я пол. XIX – нач. XX вв.) // Труды Института истории, археологии, этнографии АН КазССР. – Т. 12. – Алма-Ата, 1961. –С. 148–170.

Пищулина К.А. Присырдарьинские города и их значение в истории Казахских ханств в XV–XVII вв. // Казахстан в XV–XVIII вв. – Алма-Ата, 1969. – С. 5–50.

Сатпаев К.И. Доисторические памятники в Джезказганском районе // Народное хозяйство Казахстана. – 1941. – № 1. – С. 69–72.

Тохтабаева Ш.Ж. Серебряный путь казахских мастеров. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 472 с.

Тохтабаева Ш.Ж. Ювелирное искусство казахов. Книга-альбом. – Алматы: Алматыкитап, 2011. –383 с., илл.

Тохтабаева Ш.Ж. Этнокоды в декоративно-прикладном искусстве казахов. – Алматы: Гылым ордасы, 2017. – 121 с., илл.

СТИЛЕВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ЮВЕЛИРНОГО ИСКУССТВА КАЗАХОВ XVIII–XX ВВ.

Ш. Тохтабаева

Важнейшее место в традиционном прикладном искусстве казахов XVIII – первой половины XX вв. занимало ювелирное искусство, яркое и праздничное по образному впечатлению.

Богатое наличие цветных и драгоценных металлов (золота и серебра) в недрах Казахстана определило развитие художественной металлообработки с древнейших времен (Сатпаев, 1941, с. 69–72).

Анализ истоков ювелирного народного творчества выявил наиболее важные пласты в его генезисе, относящихся к орнаментальной системе и некоторым конструктивным идеям эпохи бронзы, художественной образности саков и сарматов, традициям усуней, гуннов и кимако-кипчаков (Тохтабаева, 2005, с. 28–42).

Существенное воздействие на образное содержание местных металлических предметов, начиная с IX в., стал осуществлять мусульманский Восток вследствие арабских завоеваний. Монгольское нашествие в XIII в. привело к упадку некогда процветающих городов, в особенности на юге-востоке Казахстана. Лишь в XIV в. вновь стали возрождаться городская культура, торговля и ремесла. Ощутимое влияние на развитие ювелирного искусства на территории Казахстана оказали ремесленные традиции Золотой Орды (Крамаровский, 1974, с. 7–21).

В XIII–XIV вв. существенную роль в развитии экономики населения Казахстана играли торговые пути. В ходе археологических раскопок таких городов, как Туркестан, Отрар, Сыгнак, Сайрам, Сауран и других были вскрыты ремеслен-

*Қапсырма. XX ғ. басы
Күміс, құйма. Қазақстан
Застежка для камзола – қапсырма. Нач. XX в.
Серебро, литье. Казахстан
Clasp for kamzol. The beginning of the 20th century
Silver, molding. Kazakhstan*

ные мастерские XIII–XV вв. кузнецов и ювелиров, обнаружены богатые коллекции ювелирной продукции (Пищулина, 1969, с. 5, 14, 28).

Наряду с развитием ювелирного искусства в городах металлообработка развивалась также и в аулах. Разделение ремесленного труда происходило, в основном, по материалу: кузнецы уста, работающие с железом, мастера колаушы, работающие с медью, бронзой, латуной и ювелиры зергер, производящие украшения из драгоценных металлов. Нередко казахский мастер ұста, в особенности с начала XX в., совмещал в себе все вышеназванные функции (Масанов, 1961, с. 152, 156).

Ювелирное дело в силу сложности специфики производства имело черты профессиональной ремесленности и относилось к мужской сфере деятельности, хотя порой вдовы ювелиров, а также их дочери продолжали заниматься ювелирным делом. Работали мастера ұста в мастерской (дүкен, ұсталық, ұстахана, теміршіхана), под которую в оседлых районах приспособивали, как и в недавнее время, придворную постройку. В кочевых районах за неимением специального помещения использовали старую юрту, угол жилого дома (зимовки). Летом могли работать во дворе под тентом. Бывало, что ювелиры, разъезжали по аулам, где оборудовали мастерские, если были заказы. Работали ювелиры также на зимовках.

Развитию ювелирного дела в аулах способствовал постоянный спрос на ювелирные украшения. Торговля не обеспечивала аулы в достаточной мере ювелирной продукцией в привычном вкусе казашек; к тому же работу мест-

*Қапсырма. XX ғ. басы
Күміс, қалыптау. Орталық Қазақстан
Застежка для камзола – қапсырма. Нач. XX в.
Серебро, штамповка. Центральный Казахстан
Clasp for kamzol. The beginning of the 20th century
Silver, stamping. Central Kazakhstan*

ных зергеров можно было оплачивать в рассрочку, своим скотом. Продукция ювелирного и кузнечного дела в некоторых местностях была ориентирована на рынок. Тем самым мастера включались в товарно-денежные отношения. Изделия городских ремесленников, попадавшие в аулы, оказывали определенное влияние на творчество местных мастеров.

Процессы оседания казахских кочевников во 2-ой половине XIX в., разложение натурального хозяйства способствовали усилению отходничества на промыслы. Хотя, согласно традиции, металлообрабатывающее дело (художественно-технические приемы и инструменты около 200 ед.), передаваемое по родственному кругу, имело чаще всего наследственный характер, тем не менее, некоторые обедневшие казахи предпочитали его освоить. Для многих из них занятие ремеслом стало единственным способом существования. Мастера работали на своем материале или заказчика. Плата за труд чаще была натурального характера: скот, зерно, ковры, одежда, продукты питания, серебро.

В качестве материала из металлов использовалось в основном серебро с небольшими добавками меди, олова, что было необходимо для придания твердости и прочности, поскольку в чистом виде серебро, как и золото, очень мягкое. Реже использовались золото – для богатых людей и медь – для бедных. Серебро применялось, как местное, так и привозное, которое приобреталось на ярмарках Средней Азии, Восточного Туркестана в различном виде. Из России поступали монеты, которые функционировали в качестве составных частей и подвесок украшений, либо переплавлялись.

Важное место в ювелирных изделиях отводилось цветным полудрагоценным и поделочным камням, реже драгоценным. Использовались горный хрусталь, сердолик ахық, бирюза перезе. Из органических камней широко применя-

лись кораллы маржан, перламутр меруерт, а также речной, реже – морской жемчуг інжу. Иногда пуговицами служили финиковые косточки в серебряной оправе. В украшениях встречаются также поделочные камни: агат, яшма, малахит, нефрит, ляпис-лазурь. Часто использовались цветные прозрачные стекла, имитирующие драгоценные камни; получали их из расплавленного кварцевого песка с добавками минералов. Производилась также непрозрачная стекло-масса – смальта, имитирующая красный сердолик.

Украшения пользовались большим спросом среди всех социальных слоев общества, что определялось не только их эстетической природой, но и рядом функциональных значений, связанных с обычаями, обрядами, со всем идейно-религиозным комплексом. Украшения, помимо эстетического и магико-религиозного (охранной и стимулирующей благо) предназначения, по составу и названиям выполняли этноинтегрирующую функцию, а по категории, форме и декору отражали половозрастные, социально-имущественные, этнотерриториальные различия. Высокий семиотический статус изделий способствовал активному введению их в обрядовую систему, в особенности в этикет дарения, являющегося обязательным фоном не только разнообразных праздников, но и ситуаций событийного характера. Смысловым значением наделялась вся структура ювелирного украшения: форма, целиком или в деталях, материал и орнамент (Тохтабаева, 2011, с. 63, 64).

Первые украшения: браслетик из черно-белых бусин, когти филина в серебряной оправе, треугольные амулеты с молитвой Корана пришивали к одежде и надевали на руку ребенка любого пола, начиная с одного года с целью уберечь от болезней и сохранить ему жизнь. Ко всему этому надевали маленькие серьги девочке с 4 лет, с момента прокалывания мочек ушей. По мере взросления девочки украшений у нее становилось все больше, а формы их все сложнее и наряднее.

Когда девушка в возрасте 12 лет переходила в группу невест, она надевала полный комплект украшений, куда входили нижеперечисляемые изделия. Грудь украшалась ожерельем, амулетами, в мочки ушей вдевались серьги, косы подчеркивались серебряными подвесками, на руки надевались браслеты, кольца и перстни. Брошами, всевозможными подвесками, цветными камнями в серебряной оправе, орнаментальными бляхами декорировались платье, камзол, головной убор такия, пояс и обувь из кожи, замши, бархата, парчи. Все эти изделия, придавая художественную завершенность костюму, своим колыханием, мелодичным звоном, серебристым блеском и цветовой насыщенностью камней оттеняли грациозную походку девушки и усиливали ее очарование.

Ювелирные изделия довольно легко объединяются в группы по преобладающей технике (или комбинаторике их) в образовании декора, а также особенностям формы и орнамента.

*Білезіктер. XX ғ. басы.
Күміс, шекіме, кіреуке. Оңтүстік Қазақстан облысы
Браслеты – білезіктер. Нач. XX в.
Серебро, чеканка, эмаль по оброну. Южно-Казахстанская область
Bracelets. The beginning of the 20th century
Silver, chasing, enamel. South-Kazakhstan region*

Народные мастера при изготовлении разнообразных комплектов украшений использовали привычные и освоенные ими технические и художественные приемы, что обуславливало стилистическую общность их продукции и демонстрировало своеобразие местных традиций.

Предметы, выполненные в единой исполнительской манере, имеют и общую этнотерриториальную среду бытования. Показателем сформированности и отшлифованности художественного направления является выполнение в едином стиле прежде всего комплектов женских ювелирных изделий (Тохтабаева, 2011, с. 197–278).

Следует отметить, что казахское ювелирное искусство, основанное на древних, средневековых, собственноэтнических традициях, испытывало также воздействие художественных ремесел других народов. В одних стилиевых направлениях ювелирного искусства казахов прослеживаются прямые или трансформированные цитаты заимствований, в других – устанавливается синтез казахских и иноэтнических мотивов, соотношение между которыми связано с уровнем доминирования внутренних импульсов или внешних влияний.

Динамика взаимоотношений традиций и новаций составляла основу жизнеспособности народного ювелирного искусства казахов. Культурное взаимодействие, осуществлявшееся взаимообразно или в одностороннем порядке, происходило в разные исторические периоды на селективной основе. Воспринятые элементы подвергались своеобразной трактовке согласно этническим традициям, в результате чего они органично вплетались в систему местных художественных средств. Такого рода новшества, а также авторские импровизации, способствуя обновлению художественного языка и внося новое дыхание, обогащали местные традиции.

Эти факторы, играющие оплодотворяющую роль, были необходимы для самовосполнения и полноценного функционирования народного искусства, что защищало его от истощенности и закостенелости, что могло привести к снижению художественного потенциала.

Вместе с тем ювелирное искусство, как народное творчество, характеризуется самобытностью и аутентичностью, а некоторые произведения выполняют роль этнического знака. Исторически сложившиеся, отшлифованные временем традиции, служили своего рода определенным ограничителем и одновременно цензурой над заимствованиями. В результате принималось то, что было адекватно местным эстетическим установкам.

Среди установленных комплексов изделий ювелирного искусства к разряду художественного феномена можно отнести женские украшения «геометрического» стиля зер буйымдар Западного Казахстана, преимущественно Устюрта и Мангыстау. Им свойственны величественность и торжественность облика. Монументальность художественного образа является почти родовым свойством изделий данного стилистического направления, что соответствует эстетическим нормам казахов данного ареала.

Украшения данной группы при любом увеличении масштаба не теряют органичности образа. Формы изделий

тяготеют к крупным и ясным пропорциям, визуально выделяющимся даже на расстоянии. Конструктивной основой, как правило, являются геометрические фигуры крупных размеров. Тем не менее, такие формы, не воспринимаются громоздкими благодаря органичности декора.

В технике исполнения данных украшений доминируют комбинированное низкорельефное тиснение и частично штамповка. Декор изделий базируется на строгом геометрическом орнаменте, преимущественно в виде треугольников из ложной зерни, орнаментальных лент, ритмические повторы которых создают стройные композиции с особой остротой художественной выразительности. Такой узор создавал впечатление драгоценности фактуры, чем эстетически уравнивал крупномасштабность форм изделий, придавая ему логическую осмысленность. Анализ «геометрического» стиля, не имеющего прямых аналогий в иноэтнических традициях, обусловил отнесение его к этнокоду ареального масштаба (Тохтабаева, 2017, с. 26–30).

В Западном Казахстане, помимо описанных изделий бытовали роскошные ювелирные изделия, основу декора которых составляла накладная филигрань, зернь, а также их сочетание. Бугорчатая филигрань образовывалась из скручиваемой в спираль проволоки за счет сужения в плоскости и одновременно ее возвышения. В данном приеме обычно моделировались спиральные конусы. Филигранные изделия, как правило, дополнялись зернью.

Данные ювелирные изделия отличаются пластической осязаемостью живописно решенного декора. Художественный акцент составляют полусферы или объемные медальоны со вставками из сердолика, смальты, а также пышные филигранные розетки, воспринимающиеся застывшими на миг цветами. Эти камни, как и вся остальная поверхность изделий покрыты серебряным филигранным кружевом, а также искрящимися капельками зерни в спиральном обводе, ассоциирующихся с мерцающими звездами. В этих украшениях прослеживаются параллели с изделиями народов Дагестана, из традиции которых были восприняты некоторые технико-декоративные приемы, в частности полусфера, образованная из филигрании и зерни.

Эмоционально выразительны комплекты украшений, декорированные чернью қарала буйымдар. Данные изделия преобладают в Атырауской и Уральской, Карагандинской и частично Семипалатинской областях, а также в Северном Казахстане.

В черневых украшениях прослеживаются ясные аналогии с искусством народов Северного Кавказа, откуда и была воспринята эта техника. Народные мастера, осуществляющие иногда прямое цитирование северокавказской традиции чернения, восприняли это художественное явление на уровне структурных признаков изделий, т. е. копировались ими не только техника, но и формы. Вместе с тем, казахские зергеры, используя технологию черни, производили отдельные самобытные изделия: амулетницы, броши, перстни.

Если в Северном Прикаспии бытовали и ныне встречаются тиражированные изделия в кавказском стиле, то в Северном, Центральном и Восточном Казахстане таковые

почти отсутствуют. В этом ареале заимствованная техника черни послужила катализатором появления инновационного стиля, сформировавшегося в законченное художественное направление. Однако, интересно заметить, что даже на изделия, выполненных казахскими мастерами, наносится надпись «Кавказ», что делалось для престижа и увеличения спроса. Как видим, творческая переработка иноэтнического влияния усиливается с отдалением от источника, т.е. если в Западном Казахстане наряду с собственной продукцией бытуют изделия северокавказской работы, то в Северном, Центральном и Восточном Казахстане преобладают черневые изделия с самобытными решениями, проявленными в текстонике и орнаменте. Более того, даже ассортимент изделий в последних ареалах шире, нежели в Западном Казахстане.

Комплекты (условно названных) «инкрустационных» украшений тасты бұйымдар, декор которых образуется вставками из бирюзы и сердолика, кораллов и стекол, отличаются особой декоративностью. Эти изделия преобладали в северных областях республики и бытовали в Восточном, Центральном Казахстане. В северных областях зергеры часто применяли цветные стекла, имитирующие драгоценные камни. Для игры света основание стекол серебрили. Характерными особенностями изделий Северного Казахстана являются двухчастность или многочастность форм, общая расчлененность композиции, удлиненность силуэта за счет длинных цепочек с подвесками, а также интенсивное введение в декор цветных камней. Сочетание этих признаков, образуя гармоничную пространственную пластику, создает ощущение легкости и одновременно пышной нарядности. В целом, поиск образной выразительности в данных украшениях идет в направлении повышенной колористической гаммы.

Результаты компаративистики данных изделий выявили очевидность одностороннего влияния ювелирного искусства казанских татар. Воздействие на ювелирное ремесло Северного Казахстана оказывали сбываемые в казахские степи украшения, производимые в мастерских Казани и Рыбной слободы, начиная с XVIII в. (Тохтабаева, 2005, с. 342). Контакты с территориально близкими народами Поволжья, усилились в XIX в. с момента вхождения Казахстана в состав России.

Казахские и татарские изделия сопоставимы не только по форме предметов, технике исполнения, колориту, но и рисунку расположения камней. Сравнимые изделия объединяются наличием логической взаимосвязи между феерией красок и подвижностью легких составных частей, колыхающихся подвесок, направленных на создание праздничного образа.

Комплекты украшений, выполненные в технике ажурной скани, называемые селдір ширатпа бұйымдар преобладали в Северном Казахстане, бытовали в Центральном и Восточном Казахстане. В композиционной основе составных украшений – ажурный медальон со вставкой в центре из сердолика, реже стекла, являющихся доминантой декоративного строя. Тонкость и изящество филигранный, изысканность орнамента, цветовая звучность камней, игра свето-

тени зерни составляли основу художественного строя этих изделий.

Родство ажурных филигранных украшений татар Поволжья и казахов Северного Казахстана, обусловленное наличием у обоих этносов кипчакского компонента, общностью художественной традиции, восходящей к золотоордынскому периоду. В XIX в. благодаря торговым отношениям оно еще более усилилось: сходство стало не только стилистическим, но и типологическим.

Следует отметить, что интерпретация ажурной филигранный казанских татар произошла по пути облегчения форм, элиминирования из образной структуры ювелирных изделий тяжеловесных деталей. Так, например, казахские зергеры, копируя листовидную воротниковую застежку (Валеева-Сулейманова, Шагеева, 1990, с. 92), отказывались от ее многоярусных подвесок, несущих у татар этноспецифическую нагрузку.

*Сырғалар. XIX ғ. соңы
Күміс, қалыптау, маржан, көгілдір ақық, шыны
Оңтүстік Қазақстан
Сергей. Конец XIX в.
Серебро, штамп, вставки из кораллов, бирюзы, стекла
Южный Казахстан
Earrings. The end of the 19th century
Silver, stamp, inserts from corals, turquoise, glass
South Kazakhstan*

Комплекты украшений, где декор образуется способом чеканки или гравировки, более всего, были характерны для Сарыарки. В изделиях, отличающихся выразительностью форм и лаконичностью художественного решения, отсутствуют заметные колористические решения. Лишь матовое сияние серебра, оживленное линией гравировки или рельефами чеканного узора, составляет основу декоративного эффекта. Впечатляет графичность силуэта изделий, передающая в лаконичной стилизованной форме узнаваемые образы мироздания.

Украшения, выполненные в технике штампа и высококорельефного тиснения, преобладали в Центральном, Восточном, частично в Северном Казахстане. В данной технике выполнялись одиночные украшения самостоятельного характера; в них высококорельефное тиснение образует крупный рельефный узор с мягким, слегка расплывчатым контуром. В изделиях эстетический эффект достигается через ритмичное чередование объема и углублений, гладкой и орнаментальной поверхностей.

Литые изделия куйма буйымдар, бытующие повсеместно, комплектов не образуют. Данным способом изготавливаются, как цельнометаллические, так и ажурные изделия, а также различные детали составных украшений. Мелкие изделия и составные элементы украшений отливаются в объемной форме, крупные украшения – чаще изготавливались плоскими. Развито было также литье изделий, имитирующих российские монеты, вводимых в качестве составных частей в украшения. Орнамент в литых изделиях слегка расплывчатый. Отлитые изделия часто являются парафразами изделий, выполненных в более сложной технике (ажурной и накладной филигрании, зерни), гравировки.

Украшения, декорированные сквозной резьбой и голубой эмалью, а также полихромные изделия со вставками из разноцветных камней и стекол характерны для Южного Казахстана, Сырдарьи и Жетысу. Эмалевые (голубого, синего цветов) изделия объединяются использованием сквозной резьбы, оброна, чеканки, гравировки. Эмаль «мина» зергеры изготавливали из сплава стекла, окрашиваемого окисями металлов в различные цвета, либо приобретали на ярмарке в готовом порошкообразном виде.

Яркая полихромия и чистота тонов – почти родовое свойство южноказахстанских полихромных украшений со вставками из разноцветных камней, стекол. В одном изделии могут сочетаться позолота, ярко-красный коралл, голубая бирюза, желтый агат, а также стекла, преимущественно темно-зеленого оттенка. Благодаря композиционному расположению вставок, согласующихся с особенностями конструктивной формы, украшения производят впечатление необычайной эффектности.

Подводя итоги, следует отметить, что в целом, ювелирное искусство казахов объединяется в общенациональное

художественное явление по общности состава категорий изделий, номенклатуры, преобладанию серебра над остальными металлами, а также ряду других признаков: крупным размерам, четкости и ясности форм, из которых складывается особая масштабность изделий, использование ясного однопланового орнамента.

По техническим и художественным особенностям продукцию казахского ювелирного искусства можно поделить на изделия Арало-Каспия, Сарыарки, а также Южно-Казахстанско-Сырдарьинский, Жетысуйский комплексы (Тохтабаева, 2005, с. 396). Народные мастера каждой территории, раскрывая подлинность местного художественного потенциала, стремились к собственному (сформированному вкусом коллектива) самовыражению. Именно в декоративном разнообразии ювелирной пластики казахов устанавливается потенциальная мощь этого яркого художественного явления.

В художественно-типологических взаимосвязях казахского ювелирного искусства с традициями других культур довольно ясно выявляется соотношение общего и особенного, а также приоритет творческого влияния.

В целом, творчество казахских зергеров XVIII–XX вв. – необычайное явление в культурном наследии Казахстана. Лучшие произведения ювелирного искусства входят не только в национальную, но и мировую сокровищницу.

Литература

Валеева-Сулейманова Г. Ф., Шагеева Р.Г. Декоративно-прикладное искусство казанских татар. – Москва: Советский художник. 1990. – 214 с., илл.

Крамаровский М.Г. Торевтика Золотой Орды XIII–XV вв. Автореф. дис. на соиск. уч. ст. кин. 07. 00. 02. – Ленинград, 1974. – 23 с.

Масанов Э. Кузнечные и ювелирные ремесла в казахском ауле (2-я пол. XIX – нач. XX вв.) // Труды Института истории, археологии, этнографии АН КазССР. – Т. 12. – Алма-Ата, 1961. – С. 148–170.

Пищулина К.А. Присырдарьинские города и их значение в истории Казахских ханств в XV–XVII вв. // Казахстан в XV–XVIII вв. – Алма-Ата, 1969. – С. 5–50.

Сатпаев К.И. Доисторические памятники в Джезказганском районе // Народное хозяйство Казахстана. – 1941. – № 1. – С. 69–72.

Тохтабаева Ш.Ж. Серебряный путь казахских мастеров. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 472 с.

Тохтабаева Ш.Ж. Ювелирное искусство казахов. Книга-альбом. – Алматы: Алматыкитап, 2011. – 383 с., илл.

Тохтабаева Ш.Ж. Этнокоды в декоративно-прикладном искусстве казахов. – Алматы: Гылым ордасы, 2017. – 121 с., илл.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҰЛТТЫҚ МУЗЕЙІНІҢ ТЕКСТИЛЬ ТОПТАМАСЫ

Р. Бекталиева

«...Кілемнің сыры түгінде»
Қазақ мәтелі

Өрнек салынған түкті және тақыр кілемдер ежелден әлемнің көптеген халықтарының арасында ерекше құрметке ие болды.

Халқымызда «үй жасауы – кілем» деген сөз бар. Кілем – үйді әсемдеуге, жылытуға арналған еден жабыны. Қазақ даласы бұрыннан бері әдемі түкті және тақыр кілем бұйымдарымен танымал.

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі Президенттік мәдениет орталығы мен Мемлекеттік алтын және асыл металдар музейінің қайта құрылуы негізінде жасақталды. Музей салтанатты түрде 2014 жылдың 2 шілдесінде ашылды.

Бүгінгі күні Ұлттық музейдің қорларында жалпы саны 1000-нан астам тоқыма бұйымдары бар, оның ішінде кілемдердің өте үлкен топтамасы болып табылатын түкті және тақыр кілемдер коллекциясы (алашаларды қоспағанда) 200-ден асады. Кілемдердің хронологиясы ХХ ғасырдың 40-80 жылдарын қамтиды.

Топтаманың негізін кілемдер Ерлан Бақтияров пен Мұхамеджан Әлімбаевтың 2001 жылы Президенттік мәдениет орталығына тапсырылған түкті кілемдері құрайды.

Ө. Жәнібековтің пікірі бойынша, қазақ кілемдері алғашқы үлгілерінің белгілі бір ру-тайпаға тиесілі жерде жасалғандығы бойынша жіктеледі. Мысалы: «сыр кілем», «жетісу кілем», «қоңырат кілем», «адай кілем» және т.б. Кейде кілемдер ортасындағы суреті бойынша гүл күмбезді, шатыргүл кілем, самауыргүл кілем, шигүл кілем, жұлдызгүл кілем, шаршы кілем, баднас кілем деп аталды. Әрбір кілемнің көптеген жылдар бойы шеберлер қатаң ұстанып келген өзіндік техникасы, түстік және композициялық құрылымы бар. Кілем атауларының алуан түрлілігі олардың жасалу технологиясына, түстік және композициялық құрылымдарына тікелей байланысты. Әдетте, қазақ шеберлері өрнек үлгілерін жасағанда қиялына және көптеген жылдар бойы аналары өз қыздарына құнды мұра ретінде қалдырған тәсілдерге сүйенеді.

Кілем беттерінде адамзаттың қалауындағы шексіз өмірі туралы ең көне әфсаналар көрініс табады. Олар желісі үзілмейтін өрмекте өрілген өмір түсінігіне негізделген. Кілем тоқушы кез-келген өрнекті бата ретінде қарастырды. Сондықтан болар әлі күнге дейін бізде кілемге қарағанда

Самауыр гүл түкті кілемі. ХХ ғ. 70-шы жылдары. 290×165 см. ҚРҰМ ККБ-188(ГМРК 751). Оңтүстік Қазақстан. Шебер К. Әміржанова
Ковер ворсовый – Самауыргүл. 70-е годы ХХ в. 290×165 см. ҚРҰМ ККБ-188(ГМРК 751). Южный Казахстан. Мастер К. Амиржанова
Carpet nap – Samauirgul. 70s of the 20th century. 290×165 cm. ҚРҰМ ККБ-188(ГМРК 751). South Kazakhstan. Master K. Amirzhanov

Самауыр гүл түкті кілемі. XX ғ. 70-шы жылдары. 338×200 см. ҚРҰМ ККБ-171(ПМО 585). Қызылорда облысы. Шебер М.Д. Картова
Ковер ворсовый – Самауыргүл. 70-е годы XX в. 338×200 см. ҚРҰМ ККБ-171(ПМО 585). Кызылординская область. Мастер М.Д. Картова
Carpet nap – Samauirgul. 70s of the 20th century. 338×200 cm. ҚРҰМ ККБ-171 (ПМО 585). Kyzylorda Region. Master M.D. Kartova

өте әсерлі сезім пайда болады. Бұл адам қиялындағы керемет үйлесімділікті жасаушы ою-өрнектер мен бірге кілемнің шығармашылық мәдениетіне жатады.

Кілемге ою салудың даму тарихы өте ұзақ уақыт бойы жүргені сөзсіз және әр халық кілемнің композициялық құрылымы мен ою-өрнегіне, әсіресе оның символикасына өзіндік ерекшелігін алып келді. Басқа елдер кілемдерінің ою-өрнектерінің алуан түрлілігінен қазақ кілемдері ерекше сәндік талғампаздығымен және ою-өрнекті, оның ырғағын, сәйкестілігін және халықтың көркемдік дүниетанымын бейнелейтін түстердің үйлесімділігін құрудағы қатаң біркелкілігімен ерекшеленеді.

Барлық қазақ кілемдеріне тән жалпы белгілер оюлардың арақатынасының сақталуына негізделген симметриялылық пен түстің үйлесімділігі болып табылады. Қазақ кілемдері келесідей негізгі бөліктерден тұрады: қорған (қоршау) - кілемнің жиектері немесе сыртқы бөлігі, бөлу жолағы немесе астар мен ою арасындағы шек (су) және орталық бөлігі (көл). Қазақ кілемдерінің оюы осы үш бөлікке симметриялы орналасады. Қазақстанның әр өңірінде кілемнің орталық бөлігіндегі оюлар әртүрлі аталады: күмбез, төбе, табақ, жұлдыз, түр және т.б. Кілем тоқушылар кілемдердің жиектеріне шаршы пішініндегі өрнектер орналастырады. Қиық тәрізді пішіндердің бірнеше түсі (жапырақтар, шындар

және т.б.) түкті кілемдердің орталық бөлігіне ерекше маңыздылық береді. Шеберлер кілемнің жиектерін сәндеу үшін жиі қолданатын сыңар мүйіз оюы өте әдемі көрінеді. Кілем тоқушылар әдетте кілемнің орталық бөлігінде өрнек тоқығанды дұрысырақ көреді, бірақ қиық тәрізді пішіндер, сегізбұрышты жұлдыздар, «гүлқауызы» өрнегі салынған квадрат гүлөрнектерді пайдалану өте тиімді. Сондықтан кілемнің атауы орталық өрнегімен тікелей байланысты болады. Бүгінгі таңда Ұлттық музейдің қорларында Қазақстанның барлық аймақтарының кілемдерінің келесі түрлері сақталған: «шатыргүл», «қос шатыргүл», «жұлдызгүл», «самауыргүл», «баднасгүл», «шигүл», «табақгүл», «шаршы кілем», «гүл күмбезді».

Қазақтың түкті кілемдерінің композицияларында әртүрлі ою үлгілері мен кескіндер пайдаланылады. Олардың қатарында ағаштар, таулар, жазықтар, тоғыз төбе үлгісі, сарқырамалар, арықтар, ежелгі ғимараттардың күмбезі, күн мен айдың бейнелері, жабайы жануарлар, құстар, аң аулау көріністері, түйелер керуені және т.б. бар. Сонымен қатар, құстың, жылқының, түйенің іздері, қойдың мүйіздері, қалықтаған қыран құсбейнелері кездеседі.

Қазақ ою-өрнектерінде зооморфты, космогониялық, өсімдік тәрізді және геометриялық үлгілер айқын көрініс табады. Олар бір-бірімен жеңіл үйлеседі, оларды кей-

Табақгүл түкті кілемі. XX ғ. 40-шы жылдары. 300×138 см. ҚРҰМ ККБ-299(ПМО-1478). Оңтүстік Қазақстан. Е. Бактыоразовтың топтамасы
Ковер ворсовый – Табақгүл. 40-е годы XX в. 300×138 см. ҚРҰМ ККБ-299(ПМО-1478). Южный Казахстан. Коллекция Е. Бактыоразова
Carpet nap – Tabakgul. 40s of the 20th century. 300×138 cm. ҚРҰМ ККБ-299(ПМО-1478). South Kazakhstan. Collection of E. Baktyorazov

Қосшатырғұл түкті кілемі. XX ғ. 70-шы жылдары. 360×206 см. ҚРҰМ ККБ-254(ПМО-1066). Қызылорда облысы. Шебер У.А. Сейдалиева
Ковер ворсовый – Қосшатырғұл. 70-е годы XX в. 360×206 см. ҚРҰМ ККБ-254(ПМО-1066). Кызылординская область. Мастер У.А. Сейдалиева
Carpet nap – Koschatyrgul. 70s of the 20th century. 360×206 cm. ҚРҰМ ККБ-254(ПМО-1066). Kyzylorda Region. Master U.A. Seidaliyeva

де жалпыға таныс белгілері бойынша ажырату қиын болып жатады. Олардың кейбіреулері геометриялық үлгі болып көрінуі мүмкін, мысалы, көбіне арабтардың тақыр кілемдерінде кездесетін «өрмекші» өрнегі немесе «бота көз» өрнегі. Бұлар негізінде зооморфты үлгіге жатады, кейбіреулері керісінше сипаты мен атауы жағынан зооморфты, бірақ оларды ғарыштық, өсімдік тәрізді немесе геометриялық үлгілерге жатқызуға болады. Қазақ кілемінің ою-өрнектерінде зооморфты үлгілер кең таралған. Алайда бұл тек қошқар мүйіз оюы ғана емес, мүйіз тәрізді өрнектер үлгісінің барлық түрлері: сыңар мүйіз, қос мүйіз, сынық мүйіз, тармақты мүйіз, тұлға мүйіз; сондай-ақ жануарлар денесінің жеке бөліктерінің суреттері, мысалы: түйеге байланысты: бота мойын, өркеш, түйе табан; құсқа байланысты: қазмойын, қарғатұяқ, құсқанат, осы үлгілермен бірге балық көз, ит құйрық өрнектері қолданылған. Қойдың мүйізі, түйенің табаны, құстың қанаты, өрмекші мен ит бейнелері жамандықтан қорғану мәнін білдіруі ықтимал.

Қазақ кілемдерінде жиектік ою-өрнектерді шет ою, жекелеген пішіндер арасындағы шегін арагүл, ширатылған немесе бұратылған өрнекті жөргем тор үлгісі деп атайды. Жиектер 2–3 жіңішке және қалың жолақтардан тұрады. Жіңішке жиектерде құстардың іздері, қыңыр мойын, сыңар өкше, ала құрт өрнектері қолданылады.

Қалың жолақтарға киізден жасалған кілемдердің ортасына жиі қолданылатын, бір-бірінің жанына орналастырылған қос шиыршық немесе қойдың екі мүйізі сияқты сатылы ромб түріндегі үлгілер тән.

Кілемге кез-келген өрнекті жасап шығатын үздік тоқымашылар халық арасында үлкен құрметке ие. Кілем тоқудың ұлттық дәстүрлері әлі күнге дейін сақталып, оны халық шеберлері жалғастыруда. Олардың өнімдері бізді нәзік бояуларымен, дәстүрлі ою үлгілерін жаңартуымен таң қалдырады. Кейде олар аса әсерлі болмайды, бірақ осы қарапайымдылықтың өзінде ішкі нәзіктік, тектілік пен үлкен мәнділік бар. Түрлі әдістер қазақ халқының тоқыма өнерінің көркемдігі мен ерекше сипатын айқындайды. Тоқыма түрлері, ою-өрнектер секілді Қазақстанның әртүрлі өңірлеріне тән тоқымашылықтың ерекшеліктерін сипаттайды.

Халық арасында «кежім теру» немесе «бұхар теру» тәсілінде тоқылған, Қазақстанның батысымен оңтүстігінде кездесетін үлкен тақыр арабы кілемдер өте жоғары бағаланады. Шеберлердің осы кілемдерге қолданатын негізгі тәсілдері әртүрлі үйлесімдегі өрнектелген бір түсті жолақтар және өрнектердің алмасуы болып табылады. Бір түсті қалың жолақтар өрнектелген жіңішке жолақтармен, ал оюлы қалың жолақтар бір түсті жіңішке жолақтармен бөлінеді.

Шеберлердің ең көп қолданатын сүйікті өрнек үлгілері қошқар мүйіз, қосалқы өскіндері бар қиық, сатылы қиық, қиық тәрізді гүлөрнек, үшбұрыш, қосалқы өскіндері бар тікбұрыш, ирек.

Тоқымашылар ою-өрнек элементтерін жоғары қиялмен қиыстырады. Олардың қолдарынан қайталанбас бірегей туындылар дүниеге келеді. Ақ, сары, жасыл түсті жіптермен толықтырылған қоңыр өрнек ашық қызыл, қоңыр қызғылт

немесе қара астарда жақсы көрінеді. «Арабы кілемнің» көлемділігі, раппортты композиция, геометриялық ою-өрнектер кілемге айрықша маңыздылық береді. Арабы кілемдерінде алабас үлгісі, қарға тұяқ, өрмекші, ботакөз өрнектерінің қолданылуы композицияға басымдылық береді. Арабы кілемде тоқу, кенеп мата тоқымашылығы, терме, кежім теру, орама секілді әртүрлі әдістер жиі қолданылады.

Тоқымашылықта «терме» әдісі кеңінен қолданылады. Бұл әдіспен негізінен қалың және айқын сипатымен ерекшеленетін бау мен басқұр тоқылады. Оларды киіз үйді бекіту мен сәндеуге қолданады. Түкті және тақыр тоқыма әдістерінде аралас тоқылған ақ басқұр ерекше әдемі, өте сәнді болып келеді. Қызылорда, Орал, Ақтөбе, Атырау және Маңғыстау облыстарының шеберлері бұл әдісті өте жақсы меңгерген. Олар тарақ, өңіржиек, балдақ, тұмарша тәрізді дәстүрлі геометриялық ою-өрнек үлгілерін, сондай-ақ бұтақ тәрізді, өсімдік сабағын бейнелейтін ағаш тәрізді ою-өрнек үлгілерін пайдаланды. Ақ басқұрдың ақ түсті фонында сәнді, түрлі-түсті өрнектер әдемі көрінеді. Ою-өрнектің үлгілері өте көп өзгеріп отырады және тұйықталған жиек бойында қайталанбайды.

Түкті тоқыманың осы әдісімен кішігірім тоқыма бұйым қоржын жасалады. Қоржын сәндеуде шеберлердің жиі қолданылатын сүйікті үлгісі мүйіз тәрізді өскіні бар қиық, «қырық мүйіз», «қармақ», «қарға тұяқ» және т.б.

Кілемдер қазақ халқының тұрмысында киіз үйді безендірудің маңызды элементі ретінде ежелден ерекше орын алды, ал олардың саны киіз үй иесінің ауқаттылық дәрежесін көрсетті. Түкті кілемдер қалыңдық жасауының міндетті және маңызды бөлігі болды (бай жанұяларда олардың саны 9-ға жетті), халықтық мерекелерде сыйланатын және құрметті адамға сыйға берілетін бағалы сыйлықтардың бірі ретінде әлеуметтік маңызы жоғары болды.

XX ғасырдың 80-ші жылдарының соңына дейін қазақ қыздары жасауына арналған түкті кілемдерді өз қолдарымен тоқыды. Осылайша иесінің аты жазылған кілемдер пайда бола бастады. Кілемге өз атын жазу өзіндік дәстүрге айналды, кейде кілемді арнап тоқыған адамның атын жазды. Кей жағдайда кілемдерді ұлына немесе қызына арнап тоқыды. Сонымен бірге, аналары әскерге кеткен балалары үшін тоқыды. Әйелдер кілемге ырымдап әскери белгі (жұлдыздар) мен ұлының есімін жазды. Балаларына арнап тоқыған кілемдерін олардың тойларында сыйға тартты. Сондай-ақ жаңа үйге көшкенде сыйлады. Көптен күткен бала дүниеге келгенде кілемге оның аты мен туған жылын жазып тоқыды. Адам аты жазылған кілемдер арналған адам үшін өзіндік «сиқырлы күшке» ие болды, себебі ондағы жазулар жақсылық тілеуші нышандағы ою-өрнектер қатарында болды.

Кілем өндірісі әлі күнге дейін дәстүрлі халық қолөнері ретінде дамып келеді. Кілем тоқуға арналған өрнектің құрылымы өте қарапайым. Халқымызда оларды кергі ағаш, өрмек ағаш, кілем қалып деп атайды. Кілем тоқу үшін қойдың көктемгі қырқылған жүні жабағы жүн және күзгі күзем жүн пайдаланылады. Көктемгі қырқылған жүннің талшықтары

ұзындау келеді, сондықтан олар оңай иіріледі. Жұмсақтығы бойынша жібекпен салыстырылатын, кілем тоқу үшін ең сапалы жүн еліміздің оңтүстігінен бастап шығысына дейінгі аумақтарда жасалады. Қолмен тоқитын кілемдер үшін жүн арнайы өңделеді және жіп түрінде иіріледі. Жұқа түкті қой тұқымының жүні түйіндеуге, байлауға пайдаланылады, ал қалың жүн негізгі жіп пен көлденең арқау жіп үшін қолданылады.

Қазақстанның оңтүстігінде көмек көрсету түрі кілем асары кеңінен таралған. Тәжірибелі шеберлер кілем тоқып бастаған әйелдің үйіне күн сайын жиналып, кілем аяқталғанға дейін оған көмектеседі. Үй иесі кілем тоқылып жатқанда шеберлерге ас дайындайды. Кілем тоқуға қатыспайтын көршілер үй иесіне ас дайындауға көмектеседі. Мұны күрек асы деп атайды. Кілем тоқылып болған кезде үй иесі көмекшілерге шағын сыйлықтар береді. Бас кілем тоқушы арнайы сыйлық алады.

Әдебиеттер

Джанибеков У. Эхо... по следам легенды о золотой домбре. – Алма-Ата: Онер, 1991. – 304 с.

Джанибеков У. Д. Культура казахского ремесла. – Алма-Ата: Онер, 1982. – 144 с.

Қасиманов С. Қазақ қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1996.

Қасенова Қ. Қолдан қалы кілем тоқу технологиясының оқу-әдістемелік құралы. – Қызылорда: Қорқыт Ата атындағы ҚМУ, 2002. – 97 б.

Мұқанов Қ. Жүннен жасалатын бұйымдар. – Алматы: Қайнар, 1990. – 144 б.

Муканов М. С. Казахские ворсовые ковры // Промыслы и ремесла народов СССР. – Л., 1986. – С.115–123

Тохтабаева Ш. Ж. Шедевры Великой степи. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 240 с.

COLLECTION OF TEXTILES OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

R. Bektalieva

«...Sacrament of carpet in its pile»
The Kazakh proverb

Since ancient times, pile and lint-free patterned carpets have been the subject of a special, respectful attitude among many peoples of the world.

“Ui zhasauy – kilem” - decoration of the house - the carpet is spoken by the people. The carpet is the warming floor covering, decorating the dwelling. The Kazakh steppe has long been famous for its beautiful pile and lint-free carpet products.

The National Museum of the Republic of Kazakhstan was organized on the basis of the reorganized Presidential Culture Center and the State Museum of Gold and Precious Metals. The grand opening of the museum took place on July 2, 2014.

Today, in the National Museum funds, the total number of weaving items is more than 1000 items of storage, of which a collection of pile and lint-free carpets (excluding “Alasha” carpets) is more than 200 items of storage, which is a fairly large collection of carpets. The chronology of carpets covers the 40s - 80s of the 20th century.

The basis of the collection was purchased by the Presidential Center of Culture, 2001, pile carpets from collectors Mukhamedzhan Alimbaev, Erlan Baktyorazov, who collected carpets.

Kazakh carpets according to U. Zhanibekov are classified according to the characteristics of the places of production of their original samples, tribal affiliation, for example, «syr kilem» (Prisyrdarya), «zhetisu kilem» (Semirechye), «Koshirat kilem» (Konratov’s family), «Adai kilem»- (Adaev’s family), etc. Sometimes carpets were named according to the drawings of the central field - gul kambezdi, shatyrgil kilem, samaurgil kilem, shigul kilem, zhuldizgul kilem, sharshy kilem, badnas kilem, etc. Each carpet has its own technique, color and composition,

strictly followed by masters of many centuries. The variety of names of carpets directly depends on their manufacturing technology, color solution and composite solution. Usually, Kazakh masters’ motifs of patterns subordinate to the power of imagination, and for many hundreds of years adhere to the established compositional techniques that mothers gave their daughters as an invaluable heritage.

In the carpet, most likely, and was «embodied» the most archaic myth of the desired eternity of mankind. Based on the comprehension of the thread as a thread of the eternity of life -> zhelisi uzilmeitin ormekte orilgen omir». Carpets traditionally considered any pattern as a «bata» verbal form of benevolence. Perhaps that is why we still have an enthusiastic feeling when considering the carpet, akin to, I believe, the mythopoetic cult of the carpet, with its symbols and ornaments recreating an imaginary, harmonious world - a wonderful paradise garden.

Certainly, the evolution of the ornamentation of the carpet was very long, and each people introduced something of their own, original, special in its symbolism, decor and composition. In the patterned variety of carpets of different countries, Kazakh carpets are distinguished by a special laconic sophistication and strict balance in the construction of the ornament, its rhythm, proportions and color spectrum reflecting the artistic worldview of the people.

Common features inherent in all Kazakh carpets in general are the color solution and symmetry, based on the observance of the ratio of patterns. Kazakh carpets consist of the following main parts: the border (korgan, korshau) - the edges of the carpet or the outer part, the dividing strip or the border between the background and the pattern (su), the central field (kol), and

Жұлдызгүл түкті кілемі. XX ғ. ортасы. 386×213 см. ҚРҰМ-6006 ККБ-422 (ПМО 7113). Қызылорда облысы. Шебер С. Сатыбалдиева
Ковер ворсовый – Жұлдызгүл. Середина XX в. 386×213 см. ҚРҰМ-6006 ККБ-422 (ПМО 7113). Кызылординская область. Мастер С. Сатыбалдиева
Carpet nap – Zhyldyzgul. Mid-twentieth century. 386×213 cm. ҚРҰМ-6006 ККБ-422 (ПМО 7113). Kyzylorda Region. Master S. Satybaldieva

Түкті кілем. XX ғ. ортасы. 268×190 см. ҚРҰМ 5968 ККБ-384(ГМРК-739). Оңтүстік Қазақстан. Халық шебері
Ковер ворсовый. Середина XX в. 268×190 см. ҚРҰМ 5968 ККБ-384(ГМРК-739). Южный Казахстан. Народный мастер
Carpet nap. Mid-twentieth century. 268×190 cm. ҚРҰМ 5968 ККБ-384 (ГМРК-739). Southern Kazakhstan. Folk master

Самауиргүл түкті кілемі. XX ғ. ортасы. 380×178 см. ҚРҰМ-5995 ККБ-411(ПМО-7093). Қызылорда облысы. Шебер Г. Аятбек
Ковер Ворсовый – Самауиргүл. Середина XX в. 380×178 см. ҚРҰМ-5995 ККБ-411(ПМО-7093). Кызылординская область. Мастер Г. Аятбек
Carpet nap – Samauirgul. Mid-twentieth century. 380×178 cm. ҚРҰМ-5995 ККБ-411 (ПМО-7093). Kyzylorda Region. Master G. Ayatbek

Самауиргүл түкті кілемі. XX ғ. 60-шы жылдары. 320×195 см. ҚРҰМ 5939 ККБ-355(ПМО-1068). Қызылорда облысы. Халық шебері
Ковер ворсовый – Самауиргүл. 60-е годы XX в. 320×195 см. ҚРҰМ 5939 ККБ-355(ПМО-1068). Кызылординская область. Народный мастер
Carpet nap – Samauirgul. 60s of the 20th century. 320×195 cm. ҚРҰМ 5939 ККБ-355 (ПМО-1068). Kyzylorda Region. Folk master

the patterns of Kazakh carpets are symmetrically located on these three parts. Patterns in the central field of the carpet in different regions of Kazakhstan are called differently: the dome (kumbez), the peak (tobe), the medallion (tabakh), the star (zhuldyz), the form (tur), etc. Carpet rugs along the edges of carpets have light patterns in the form of a cube. Several colors of diamond-shaped shapes (leaves, peaks, etc.) in the central part give the pile carpets a special monumentality. The pattern of synar muiiz (by liter. «one horn») - a chain of horns - often used by craftsmen to decorate the edges of the carpet looks very elegant and beautiful. The carpet weavers usually prefer to weave a few massive but very effective diamond-shaped figures on the central field of the carpet, eight-pointed stars, square rosettes with inscribed «gulqauzy» patterns - (Flower bud). That's why the name of the carpet is directly connected with the central pattern. For today, the following types of carpets of all regions of Kazakhstan are stored in the National Museum's funds: «shatyrgul», «kos shatyrgul», «zhuldyzgul», «samaurgul», «badnasgul», «shigul», «tabaqqul», «sharshy kilem», «gul kumbezdi. «

The compositions of pile Kazakh carpets use a variety of ornamental motifs and images. Among them are trees, mountains, plains, the motif of nine hills, waterfalls, aryks, domes of ancient buildings, images of sun and moon, wild animals, birds, hunting scenes, caravans of camels, etc. There are traces of birds, horses, camels, sheep horns, soaring eagles, etc.

In the Kazakh ornament clearly zoomorphic, cosmogonic, vegetative and geometric motifs. They are easily combined with one another, transformed so that it can sometimes be difficult to distinguish them according to generally accepted criteria. Some of them may look geometric, for example the pattern of the ormekshi (spider), mainly on the Arab carpets or the pattern of the bota koz (camel's eyes), in fact they are zoomorphic, others on the contrary, by character or by name zoomorphic, and they can be taken as cosmogonic, geometric or plant. Zoomorphic motifs are widespread in the Kazakh carpet ornament. However, these are not only horn-like patterns like koshkar muiiz (sheep's horn), but also various variations and compositions of this pattern: syngar muiiz - horn, kos muiiz - double horns, synyk muiiz - broken horn, tarmakty muiiz - branched horns, tulga muiiz - horn in the form of a torso; as well as images of individual parts of the body of animals, for example, a camel: bota moyin - a camel's neck, orkesh - a camel's hump, tuie taban - a foot of a camel; birds: kazmoyin - goose's neck, kargatuyak - crow's wake, kuskanat - wings of the bird, along with these patterns are used balyk koz - fish eye, it kuyryk- dog tail, etc. In all probability, sheep's horns, camel's feet and bird's wings and the spider and the dog had once an apotropaic meaning.

The border ornament in the Kazakh carpets is called the shet oyu, the borders between the individual figures are aragul, the motif is the zhorgem tor-the flagella or lace ornament. The rims are from 2-3 narrow and wide strips. In the narrow are used patterns of the bird's trail - crenellated lines, crooked neck - kinir moyin, heel - synar okshe, motley snake - ala kurt.

Broad strips are characterized by motifs in the form of stepped diamonds, often used in the middle of felt carpets, a pair of mutton horns or double curls arranged in rows. Deep respect is enjoyed among the people by the best weavers who reproduce any pattern on the carpet. National traditions of carpet weaving are still preserved and continue by folk craftsmen. Their products amaze us with a subtle coloristic flair, free improvisation of traditional ornamental motifs. Sometimes they are not throws, but it is in this discreetness that they have their own inner subtlety, great nobility and restrained significance. A variety of techniques has determined the specific texture and picturesqueness of Kazakh folk weaving; types of textile, as well as ornament, characterize the features of weaving inherent in various regions of Kazakhstan.

Especially appreciated in the people are large fine carpets, which are found in the west and south of Kazakhstan - Arabi kilem (carpet), woven in the technique of «kezhim teru» or «bukhar teru». The main compositional technique used by craftsmen on these carpets is the alternation of patterned and one-color stripes in various combinations. Broad single-color stripes interspersed with narrow ornamented ones, and wide patterned stripes are separated by narrow monochrome ones.

Favorite ornamental motifs used by craftsmen are two-sided curls - koshkar muiiz, rhombuses with sprouts, stepped rhombuses, diamond-shaped rosettes, triangles, rectangles with sprouts, zigzags.

With great imagination the weavers combine the elements of the pattern. Under their hands comes a unique improvised composition. A brown pattern with the addition of yarns of white, yellow, green colors is easy to read on a bright red, terracotta or black background. The scale of «Arabi kilem (carpet)», the rapport composition, the geometric ornament give the carpet a peculiar severity and monumentality. The motifs of the alabamotley head, the patterns of the karga tuyak-traces of the crow, the ormekshi-spider, the botakoz-the camel's eye, are the compositional dominants of the ornamentation. In Arabi kilem often combines different techniques: weaving, linen weaving, terme, kezhim teru, orama.

Weaving is widely practiced in the «terme» technique. In this technique, mainly weave bau and baskury, which differ in their considerable density and relief texture. They are used for fixing and decorating a yurt. Especially gorgeous and very elegant and decorative are the woven strips - ak basqur, woven in a mixed technique of nap and lint weaving. The craftsmen of Kyzyl-Orda, Urals, Aktobe, Guryev and Mangyshlak regions mastered this technique perfectly. They used traditional geometric ornamental motifs (tarak-comb, ongirzhiiek - breast ornament, baldak - crutch, tumarsha - amulet, etc.), as well as a tree-like pattern, imitating the stem with the branches out of the tree of life in the form of twigs. On a smooth white background ak basqur blossoms a lush, multicolored pattern. The motifs of the ornament vary richly, do not repeat in continuous motion along the closed frieze.

In the same technique of pile weaving, small woven items are made: hand-made soums-korzhyin. A favorite pattern, often used by craftsmen in the decoration of the transfer sums, a

Шатырғұл түкті кілемі. XX ғ. ортасы. 300×229 см. ҚРҰМ 6024 ККБ-440(ПМО-584). Қызылординская область
Ковер ворсовый – Шатырғұл. Середина XX в. 300×229 см. ҚРҰМ 6024 ККБ- 440(ПМО-584). Қызылорда облысы
Carpet nap – Shatyrgul. Mid-twentieth century. 300×229 cm. ҚРҰМ 6024 ККБ-440 (ПМО-584). Kyzylorda Region

Араб түкті кілемі. XX ғ. 50-шы жылдары. 218×175 см. ҚРҰМ ККБ-65 (ГМРК 480). Оңтүстік Қазақстан
Ковер безворсовый – Араб кілем. 50-е годы XX в. 218×175 см. ҚРҰМ ККБ-65 (ГМРК 480). Южный Казахстан
Rugless carpet of the Arabs. 50s of the 20th century. 218×175 cm. ҚРҰМ ККБ-65 (ГМРК 480). South Kazakhstan

rhombus with horn-shaped appendages «kyryk muyız» - forty horns, «karmak» - hook, «karga tuyak» - traces of crows,

Since ancient times carpets have occupied a special place in the life of the Kazakh people as an important element of the decoration of the yurt, and their number served as a kind of indicator of the degree of well-being and a symbol of the well-being of the owner of the yurt. Pile carpets were an obligatory and important part of the dowry of the bride (in rich families their number reached 9), valuable gifts at folk festivals, gifts and offerings to respected people, took part in social interactions as one of the most expensive gifts.

Until the late 80-ies of the twentieth century, Kazakh girls wove their own pile carpets for their dowry. Developed, so-called personal carpets. It became a kind of tradition to weave a name on the carpet, and sometimes a kind of the one to whom the carpet was dedicated. Carpets were woven for a daughter's dowry, her son. At the same time for the sons of the mother weaved carpets during their service in the army. Women in the carpet composition were brought with a benevolent purpose - yrymdap military symbols (stars), the name of the son. Carpets were made for children and they were given at weddings. They also gave gifts for housewarming. At the birth of the long-awaited heir-son, carpets were carved with the child's name and the year of his birth. Nominal carpets contained, in a way, «magic potential» for the one they were dedicated to, since they possessed a sympathetic symbolism, where the inscriptions became a kind of «open» readable magic text in the series of ornamental symbols.

The manufacture of carpets is still developing as a traditional folk craft. Machines for the manufacture of hand-made carpets by design are very simple (in the people they are called kergi agash, ormek agash, kilem kalyp - pad for carpets). For the weaving of carpets, the wool of the spring shearing of sheep-toad zhabagy zhun and the autumn kuzem zhun is used. The fibers of the hair of the spring haircut are longer, so they tend

to spin better. The highest quality wool for carpet weaving, comparable in softness to silk, is produced in most of the country, from the southern regions to the easternmost outskirts of the country. For handmade carpets, the wool is processed in a special way and twisted into strands. Wool of fine-wooled sheep breeds is used for bundles, and coarse wool is used for warp and weft threads.

The form of mutual assistance to the kilem asary is widely spread in the south of Kazakhstan. Experienced craftswomen go to the house every day, where the hostess begins to weave the carpet, and helps her to finish the carpet. The hostess is cooking for the carpet-weavers while she cooks. Neighbors who are not involved in carpet making support the hostess of the house, where the carpet is wrapped in the form of a treat - kurek asy. When the carpet is finally woven, the landlady gives the helpers small gifts. The main carpet-giver receives a special gift.

Literature

Джанибеков У. Эхо... по следам легенды о золотой домбре. – Алма-Ата: Онер,, 1991. – 304 с.

Джанибеков У. Д. Культура казахского ремесла. – Алма-Ата: Онер, 1982. – 144 с.

Қасиманов С. Қазақ қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1996.

Қасенова Қ. Қолдан қалы кілем тоқу технологиясының оқу-әдістемелік құралы. – Қызылорда: Қорқыт Ата атындағы ҚМУ, 2002. – 97 б.

Мұқанов Қ. Жүннен жасалатын бұйымдар. – Алматы: Қайнар, 1990. – 144 б.

Муканов М. С. Казахские ворсовые ковры // Промыслы и ремесла народов СССР. – Л., 1986. – С.115–123

Тохтабаева Ш. Ж. Шедевры Великой степи. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 240 с.

КОЛЛЕКЦИЯ ТЕКСТИЛЯ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Р. Бекталиева

*«...Таинство ковра в его ворсе»
Казахская поговорка*

С древнейших времен ворсовые и безворсовые узорные ковры были предметом особого, почти-тельного отношения у многих народов мира.

«Үй жасауы – кілем», «Украшение дома – ковер» говорится в народе. Ковер – это утепляющее напольное покрытие, украшающее жилище. Казахская степь издавна славилась своими прекрасными ворсовыми и безворсовыми ковровыми изделиями.

Национальный музей Республики Казахстан был организован на базе реорганизованных Президентского центра культуры и Государственного музея золота и драгоценных

металлов. Торжественное открытие музея состоялось 2 июля 2014 г.

На сегодня в фондах Национального музея общее количество предметов ткачества составляет более 1000 единиц хранения, из них коллекция ворсовых и безворсовых ковров (исключая ковровые паласы «алаша») составляет более 200 единиц хранения, что является достаточно большой коллекцией ковров. Хронология охватывает период с 40-х по 80-е гг. XX в.

Основу коллекции составили ворсовые ковры, приобретенные в 2001 г. Президентским центром культуры у коллек-

Қоржын. Аралас тоқымашылық. XX ғ. 70-шы жылдары. 110×55 см. ҚРҰМ ККБ-2 (ГМРК 137). Батыс Қазақстан
Қоржын – переметная сума. Смешанное ткачество. 70-е годы XX в. 110×55 см. ҚРҰМ ККБ-2 (ГМРК 137). Западный Казахстан
Korzhyh – searched sum. Mixed weaving. 70s of the 20th century. 110×55 cm. ҚРҰМ ККБ-2 (НМРС 137). Western Kazakhstan

ционеров Мухамеджана Алимбаева, Ерлана Бактыөразова, которые занимались их коллекционированием.

Казахские ковры по У. Жанибекову классифицируются по признакам мест производства их первоначальных образцов, родоплеменной принадлежности, например, «сыр кілем» – (присырдарьинский), «жетісу кілем» – (семиреченский), «қоңырат кілем» – (кнратовского рода), «адай кілем» – (адаевского рода) и т.д. Иногда ковры называли по рисункам центрального поля – гүл күмбезді, шатыргүл кілем, самауыргүл кілем, шигүл кілем, жұлдызгүл кілем, шаршы кілем, баднас кілем и др. Каждому ковру присущи своя техника, цветовой и композиционный строй, которым

Қоржын. Аралас тоқымашылық. XX ғ. 50-шы жылдары. 120×55 см. ҚРҰМ ККБ-242(ПМО 1043). Жетісу
Қоржын – переметная сума. Смешанное ткачество. 50-е годы XX в. 120×55 см. ҚРҰМ ККБ-242(ПМО 1043). Семиречье
Korzhyh – Searched sum. Mixed weaving. 50s of the 20th century. 120×55 cm. ҚРҰМ ККБ-242 (РМО 1043). Zhetysu

строго следовали мастерицы на протяжении многих столетий. Разнообразие названий ковров напрямую зависит от их технологии изготовления, цветового решения и композиционного решения. Обычно, мотивы узоров казахские мастерицы подчиняют силе воображения, и многие сотни лет придерживаются сложившихся композиционных приемов, переданных матерями своим дочерям как бесценное наследие.

В ковре, скорее всего, и был «овеществлен» самый архаический миф о желанной вечности человечества. Он основан на осмыслении нити как нити вечности жизни – желісі үзілмейтін өрмекте өрілген өмір. Ковровщица традиционно рассматривала любой узор как бата – вербальную форму благопожелания. Может быть поэтому до сих пор у нас сохранилось восторженное чувство при рассматривании ковра, сродни, надо полагать, мифопоэтическому культу ковра, с его символами и орнаментами, воссоздающими воображаемый, гармоничный мир – чудесный райский сад.

Безусловно, эволюция орнаментации ковра была очень длительной, и каждый народ привнесил что-то свое, самобытное, особенное в его символику, декор и композиционный строй. В узорном многообразии ковров разных стран казахские ковры выделяются особой лаконичной изысканностью и строгой уравновешенностью в построении орнамента, его ритма, пропорций и цветовой гаммы, отражая художественное мировосприятие народа.

Общими чертами, присущими для всех казахских ковров в целом являются цветовое решение и симметричность, основанная на соблюдении соотношения узоров. Казахские ковры состоят из следующих основных частей: бордюр (қорған, қоршау) – края ковра или внешняя часть, разделительная полоса или граница между фоном и узором (су), центральное поле (көл). Узоры казахских ковров симметрично располагаются на этих трех частях. Узоры на центральном поле ковра в разных регионах Казахстана называются по-разному: купол (күмбезді), вершина (төбе), медальон (табақ), звезда (жұлдыз), форма (түр) и т.п. Ковровщицы по краям ковров располагают светлые узоры в форме куба. Несколько цветов ромбовидной формы (листья, вершины и т.п.) в центральной части придают ворсовым коврам особенную монументальность. Узор сыңар мүйіз (букв. «один рог») – цепь из рогов, часто используемый мастерицами для украшения краев ковра, выглядит очень изящно и красиво. Ковровщицы, обычно, предпочитают ткать на центральном поле ковра несколько массивные, но очень эффектные ромбовидные фигуры, восьмиконечные звезды, квадратные розетки со вписанными узорами «гүлқауызы» – (цветочный бутон). Вот поэтому и название ковра бывает напрямую связано с центральным узором. На сегодняшний день в фондах Национального музея хранятся следующие виды ковров из всех регионов Казахстана: «шатыргүл», «қос шатыргүл», «жұлдызгүл», «самауыргүл», «баднасгүл», «шигүл», «табақгүл», «шаршы кілем», «гүл күмбезді».

В композициях ворсовых казахских ковров используются самые различные орнаментальные мотивы и изображения. Среди них – деревья, горы, равнины, мотив девять холмов, водопады, арыки, купола древних сооружений,

изображения солнца и луны, диких животных, птиц, сцены охоты, караваны верблюдов и т. д. Встречаются следы птиц, коней, верблюдов, бараньи рога, парящие орлы и др.

В казахском орнаменте четко выделяются зооморфные, космогонические, растительные и геометрические мотивы. Они легко сочетаются друг с другом, трансформируются так, что порой бывает трудно выделить их по общепринятым признакам. Некоторые из них могут выглядеть как геометрические, например узор өрмекші (паук), в основном, на безворсовых коврах или узор бота көз (глаза верблюжонка), на самом деле они относятся к зооморфным, другие наоборот, по характеру или по названию зооморфные, а их можно принять за космогонические, геометрические или растительные. Широко распространены в казахском ковровом орнаменте зооморфные мотивы. Однако это не только роговидные узоры как қошқар мүйіз (бараньи рога), но и всевозможные вариации и композиции этого узора: сыңар мүйіз – рог, қос мүйіз – сдвоенные рога, сынық мүйіз – сломанный рог, тармақты мүйіз – ветвистые рога, тұлға мүйіз – рог в виде торса; а также изображения отдельных частей тела животных, например, верблюда: бота мойын – шея верблюжонка, өркеш – горб верблюда, түйе табан – ступня (след) верблюда; птиц: қазмойын – гусиная шея, қарғатұяқ – вороньи след, құсқанат – крылья птицы, наряду с этим употребляются узоры балық көз – рыбы глаз, ит құйрық – собачьи хвост и др. По всей вероятности, и бараньи рога, и верблюжья ступня и птичьи крылья и паук и собака имели некогда апотропейное значение.

Бордюрный орнамент в казахских коврах называется шет ою, границы между отдельными фигурами – ара-гуль, мотив – жоргем тор – жгутовый или шнурковый орнамент. Каймы бывают из 2–3 узких и широких полос. В узких используются узоры птичий след – зубчатые линии, кривая шейка – қыңыр мойын, каблук – сыңар өкше, пестрая змейка – ала құрт.

Для широких полос характерны мотивы в виде ступенчатых ромбиков, часто применяемых в середине войлочных ковров, пары бараньих рогов или двойных завитков, расположенных рядами.

Глубоким уважением пользуются в народе лучшие ткачихи, воспроизводящие на ковре любой узор. Национальные традиции ковроткачества до сих пор хранят и продолжают народные мастерицы. Их изделия поражают нас тонким колористическим чутьем, свободной импровизацией традиционных орнаментальных мотивов. Порой они неброски, но именно в этой неброскости есть своя внутренняя тонкость, большое благородство и сдержанная значительность. Разнообразие технических приемов обусловило особую фактурность и живописность казахского народного ткачества; виды тканья, как и орнамент, характеризуют особенности ткачества, присущие различным районам Казахстана.

Особо ценятся в народе встречаемые на западе и юге Казахстана большие нарядные безворсовые ковры – арабы кілем, вытканые в технике «кежім теру» или «бұхар теру». Основной композиционный приём, применяемый мастерицами на этих коврах – чередование узорных и одноцветных

*Горизонтальды кілем тоқу бірдегі
– қалып, кергі-ағаш, өрмек-ағаш
Горизонтальный ковроткацкий станок
– қалып, кергі-ағаш, өрмек-ағаш
Horizontal carpet-weaving machine
– kalip, kergі-agash, өрмек-agash*

полос в различных сочетаниях. Широкие одноцветные полосы перемежаются с узкими орнаментированными, а широкие узорные разделяются узкими одноцветными.

Излюбленные орнаментальные мотивы, используемые мастерицами, это двусторонние завитки – кошкар муйиз, ромбы с отростками, ступенчатые ромбы, ромбовидные розетки, треугольники, прямоугольники с отростками, зигзаги.

С большой фантазией комбинируют ткачихи элементы узора. Под их руками оживает неповторимая импровизированная композиция. Коричневый узор с дополнением нитей белого, желтого, зеленого цветов легко читается на ярко-красном, терракотовом или черном фоне. Масштабность «арабы кілем», раппортная композиция, геометризованный орнамент придают коврам своеобразную строгость и монументальность. Композиционными доминантами орнаментации ковров арабы кілем служат мотивы алабас – пестрая голова, узоры қарға тұяқ – следы вороны, өрмекші – паук, ботакөз – глаз верблюжонка. В арабы кілем нередко сочетаются разные техники: плетение, полотняное ткачество, терме, кежім теру, орама.

Повсеместно распространено ткачество в технике «терме». В этой технике в основном ткуют бау и баскуры, которые отличаются значительной плотностью и рельефной фактурой. Их используют для крепления и украшения юрты. Особенно великолепны и очень нарядны и декоративны тканые полосы – ақ басқұр, вытканые в смешанной технике ворсового и безворсового тканья. В совершенстве владели этой техникой мастерицы Кызыл-Ординской, Западно-Казахстанской, Актюбинской, Мангышлакской областей. Они использовали традиционные геометрические орнаментальные мотивы (тарақ – гребень, өңіржиек – нагрудное

*ҚР Ұлттық музейіндегі жеке топтамадан кілемдер көрмесі
Выставка ковров из частной коллекции в Национальном музее РК
Exhibition of carpets from a private collection in the National Museum of the Republic of Kazakhstan*

украшение, балдақ – костыль, тұмарша – амулет и т.д.), а также древовидный узор – ағаш, имитирующий стебель с отходящими от дерева жизни отростками в виде веточек. На гладком белом фоне ақ басқұра расцветает пышный, многокрасочный узор. Мотивы орнамента богато варьируются, не повторяются в непрерывном движении вдоль замкнутого фриза.

В этой же технике ворсового тканья выполнены мелкие тканые изделия: перемётные сумы – коржын. Излюбленный узор, часто используемый мастерицами в декоре перемётных сумм, ромб с роговидными отростками «қырық мүйіз» – сорок рогов, «қармақ» – крючок, «қарға тұяқ» – следы вороны и др.

С давних пор ковры занимали особое место в быту казахского народа, как важный элемент убранства юрты, а их количество служило своеобразным показателем степени благосостояния и символом благополучия хозяина юрты. Ворсовые ковры были обязательной и важной частью приданого невесты (в богатых семьях их число доходило до 9), ценными подарками на народных празднествах, дарами и приношениями уважаемым людям, принимали участие в социальных взаимодействиях в качестве одного из самых дорогих даров.

До конца 80-х гг. XX в. казахские девушки своими руками ткали ворсовые ковры для приданого. Получили развитие, так называемые именные ковры. Стало своеобразной традицией выткать на ковре имя, а иногда и род для того, кому посвящался ковер. Ковры ткали для приданого дочери, сыну. При этом для сыновей матери ткали ковры во время их прохождения службы в армии. Женщины в ковровую композицию вносили с благопожелательной целью – ырымдап воинскую символику (звезды), имя сына. Ткали ковры для детей и дарили их на свадьбах. Дарили также и на новоселья. При рождении долгожданного наследника – сына ткали ковры с именем ребенка и годом его рождения. Именные ковры содержали, своего рода, «магический потенциал» для того, кому посвящали, поскольку обладали благопожелательной символикой, где надписи становились в ряду орнаментальной символики своего рода «открытым» читаемым магическим текстом.

Изготовление ковров и по сей день развивается как традиционное народное ремесло. Станки для изготовле-

ния ковров ручной работы по конструкции очень просты (в народе их называют кергі ағаш, өрмек ағаш, кілем қалып – колодка для ковров). Для ткачества ковров используют шерсть весенней стрижки овец – жабағы жүн и осенней – күзем жүн. Волокна шерсти весенней стрижки длиннее, поэтому они лучше прядутся. Самая качественная шерсть для ковроткачества, сравнимая по мягкости с шелком, производится на большей части территории страны, начиная с южных регионов вплоть до самых восточных ее окраин. Для ковров ручной работы шерсть обрабатывается специальным образом и скручивается в нити. Шерсть тонкорунных пород овец используется для пучков, а грубая шерсть – для нитей основы и утка.

Широко распространена на юге Казахстана форма взаимопомощи кілем асары. Опытные мастерицы ежедневно собираются в дом, где хозяйка начала ткать ковер, и помогают ей до завершения ковра. Хозяйка, пока ее гости ткут, готовит для них еду. Соседки, не задействованные в изготовлении ковра, оказывают поддержку хозяйке дома, где ткется ковер в виде угощения – күрек асы. Когда ковер наконец соткан, хозяйка одаривает помощниц небольшими подарками. Главная ковровщица получает особенный подарок.

Литература

- Джанибеков У. Эхо... по следам легенды о золотой домбре. – Алма-Ата: Онер, 1991. – 304 с.
- Джанибеков У.Д. Культура казахского ремесла. – Алма-Ата: Онер, 1982. – 144 с.
- Қасиманов С. Қазақ қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1996.
- Қасенова Қ. Қолдан қалы кілем тоқу технологиясының оқу-әдістемелік құралы. – Қызылорда: Қорқыт Ата атындағы ҚМУ, 2002. – 97 б.
- Мұқанов Қ. Жүннен жасалатын бұйымдар. – Алматы: Қайнар, 1990. – 144 б.
- Муканов М.С. Казахские ворсовые ковры // Промыслы и ремесла народов СССР. – Л., 1986. – С.115–123.
- Тохтабаева Ш.Ж. Шедевры Великой степи. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 240 с.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ КИІМДЕРІ

А. Сауытбекова

Қазақ халқының ұлттық киімі – заманауи тарихпен қатар дамып, сонау көшпелі кезеңдерден күні бүгінге дейін қолөнердің озық үлгісі бола отырып, көз тартар әсемдігі мен ыңғайлылығының арқасында қолданыстан қалмай біте қайнасып келе жатқан асыл қазынасы. Олар тек көшпелі өмір салтына ыңғайлы және халқымыздың эстетикалық талғамының айқын дәлелі ғана емес, бай тарихи-мәдени мұра ретінде өткен ғасырлардағы әдет-ғұрып, салт-дәстүр, халықтың хал-ахуалынан жан-жақты хабардар береді.

Қазақтың дәстүрлі киімдерінің тарихы Еуразия көшпелілерінің тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланысты. Қазақ киімдерінде ежелгі Қазақстан аумағын мекендеген сақтар, ғұндар, түркілер мәдениеті және Қазақ хандығының құрылуы, Ресейге қосылуы, Кеңес үкіметінің орнауы сияқты тарихи оқиғалар көрініс тапты. Әр жылдардағы археологтардың қазба жұмыстарының нәтижесінде ашылған Пазырық, (Таулы Алтай), Шілікті (Шығыс Қазақстан), Бесшатыр (Қазақстанның солтүстік шығысы)

қорғандарынан табылған матадан жасалған көркем өнер туындылары ғылым саласын байытты. Орта ғасырда Қазақстан территориясында өмір сүрген тайпалардың бас және сырт киім үлгілері Орхон-Енисей ескерткіштері мен тас мүсіндерде сақталып қалған. Сондай-ақ, киімді солға қаусыратыны сақ киімдерінде, орта ғасырларда түріктерде кездеседі. Көшпелілердің киім үлгілерінің тігілу мен пішілу тәсілінде сабақтастық сақталған. Олар адамзат тарихында атқа отыруға қолайлы болу үшін ойлап тапқан кең шалбар мен екі өңірі ашық, қаусырмалы кеуде киімі – шапанды адамзат өркениетіне қосқан. Қазақ халқының ұлттық киімі экономикалық, климаттық жағдайларды ескеріп және рухани құндылықтарды сақтай отырып тігілген (Арғынбаев, 2003).

Қазақ халқының ұлттық киім үлгілері негізі қазақ даласында өндірілетін. Дәстүрлі қазақ киімдерінде ежелден бері пайдаланып келе жатқан материалдар жергілікті әдіспен аң, мал терілерінен өңделген, мал жүнінен иірілген жіптерден және басылған әр алуан киіздерден жасалып дайындала-

*Кимешек – қазақ әйелінің бас киімі. Д. Жүнісованың фотосы
Кимешек – головной убор казахской женщины. Фото Д. Жунусовой
Kimeshek – the head dress of the Kazakh woman. Photo by D. Zhunusova*

тын. Көшпелілер төрт түлік малдың терісі өте қымбат шикізат болғандықтан, оны илеу, өңдеу, ал жүнін пайдаланудағы тазартып жуу, бояу, иіріп, жіп алу тәсілдерін жақсы меңгерген. Мысалы, теріні ұн араластырылған қатық, айран немесе ашытқан көжеге жағып илеуді кез келген қазақ жақсы білетін. Сол сияқты малдың жүні қазақтың өмір тіршілігінде үлкен рөл атқарған және оны ұқсатуды мыңдаған жылдар бұрын білген. Қазақ халқы киім тігуге мал жүнінің ең асылы түйе, қой жүндерін, ешкі түбітін пайдаланған.

Қазақтың дәстүрлі киімдері кең пішілген, бойға қонымды, адамның жүріс-тұрысына кедергі келтірмейді. Олар адамның дене мүшелеріне сәйкес бас киім, иықтық киім, белдік киім, аяқкиім деп жіктеледі. Пайдалану, тұтыну ерекшеліктеріне байланысты күнделікті, сәндік киімдерге, жыл мезгілдеріне қатысты қыстық, маусымаралық және жаздық киімдер болып бөлінеді (Бикенов, 2010).

Дәстүрлі қазақ қоғамында киімдер жаңа туған сәбиден бастап, қартайған шаққа дейінгі жас ерекшеліктерін ескере отырып тігілген. Халқымыз бала киіміне көп көңіл бөлген. Жаңа туылған балаға иткөйлек кигізіп, өсіп жетілгенше киім кию әдебін қадағалап отырған. Баланың санасына дәстүрлі киім арқылы рухани құндылықтарды сіңіріп, ұлтымыздың салт-дәстүрін сақтауға тырысқан.

Ел ішінде нәрестенің ең алғашқы тақиясын «сылау тақия», киетін киімі «ит көйлек» деп атады. Иткөйлек иығында тігісі мен жиектемесі жоқ, жұмсақ сисадан, не жұқа бөтестен жеңі мен бойын тұтас пішіп, жағасын ойып, шет-шетін бүкпей, екі жанын қолмен тепшіп жас баланың нәзік етіне тігістің батпауы үшін дайындалады. Сондай-ақ, шеттерін бүкпей, кең-мол, үлкен етіп тігуі нәрестенің жақсы өсіп, жасының ұзақ болуын тілеуден туған. Иткөйлекті қазақ халқы өте қастерлейді, кейбіреулер оны сақтап қойып, кейінгі балаларына кигізеді. Ертеде дауға барғанда, жауға шапқан батырлар, жауынгерлер, сапарға шыққан адам баланың иткөйлегін сақтап өзімен бірге алып жүрсе, бөлек-жаладан сақтайды, жолын ашады деп сенген. Иткөйлек атының шығуы оның иттің мойнына байланғандығынан емес, халық итті «жеті қазынаның бірі» деп бағалауында. Иткөйлекпен бір мезгілде ақ матадан телпек тәрізді бас киім топы (матаның тікбұрышты екі қиығын қосып тігеді) тігілген. Баланың иткөйлек пен сылау тақиядан кейін киетін киімі «адал жейде» мен «сырма тақия» деп аталады. Бұл киімді сәбидің кіндік шешесі арнайы тігіп кигізген. Адал жейдені жұмсақ кездемеден кәдімгідей жаға жең салып, тігісін ішіне келтіріп тіккен. Қазақтарда иткөйлектен кейінгі балалар киімі ересектер киімінің кішірейтілген түрі ретінде қайталанып, баланың бойы мен жасына шақ келеді. Бұл шамасы әркімнің өз балаларының тезірек ержеткенін көруге ұмтылуына байланысты (Шаханова, 1998).

Қазақ халқында қолданбалы өнер шығармалары синкретикалық сипатта болып, олар тәжірибелік, эстетикалық, сиқырлық салт пен саналық қызметтермен қатар этноаймақтық белгілерді білдірсе, ал киім-кешектер мен зергерлік безендірулер бұған қоса жыныстық, жастық, мүліктік айырмашылықтарды да бейнеледі (Тохтабаева, 1994). Қазақтың қандай киімі болмасын, онда халықтың әсемдік талғамы, өмір салты, өткендегі хал-ахуалы да

суреттеледі. Қазақтарда ерлердің киімдер кешені – бас киім, жейде, иыққа ілетін сырт киім – бешпент, шекпен және етіктің қонышына салатын шалбардан тұрады. Аталған ерлер киімінің кешені ғасырлар бойы өзгеріссіз сақталып келеді. Бұл жердегі әлеуметтік ерекшелікті сол тігілген киімнің материалдарынан, дайындау сапасынан, безендірілуінен байқауға болады. Қазақ ғұрпында бас киім көріктілік пен баршылықты білдіретін, ұлттық киімдердің мәнерлі де, ерекше бөлігі. Ол халқымыздың эстетикалық талғамын аңғартатын, қасиетті киім саналып, үйдің құты мен берекесі, басқа қонған бақтың «тұрағы» деп есептеледі. Қазақ ерлерінің бас киімдері: тақия, қалпақ, мұрақ, тымақ, құлақшын, малақай, бөрік, жалбағай, күләпара деген түрлері бар. Тақияларды тығыз мақта-маталардан, сәтен, шұға, барқыт материалдардан әртүрлі тәсілмен тіккен. Тақияны ер-азаматтар үлкен баскиімнің астынан міндетті түрде киілетін бас киім ретінде пайдаланған. Ерлерге арналған тақияның кестелісі де, кестесізі де болады. Жібек пен алтын немесе күміс зерлермен кестеленген барқыт тақияларды көбінесе жігіттер киген. Орта жастағы, қарияларға арналған түрлері онша кестелеп әшекейленбейді. Қалпақ - ақ киізден немесе қалың матадан тігілген, биік төбелі ерлер бас киімі. Оны күз бен көктемде, салқын таулы өңірлерде жаз айларында таңертеңгі және кешкі мезгілдерде киеді. Төбесі шошақ биіктеу, етегі кең келген бұл бас киімкүннің сәулесін, суық өткізбейді, желге қақтырмайды, жауын-шашында пана болатын сәнді де сәулетті киім. Мұрақ - лауазымды адамдар киетін екі жағы қошқар мүйізденіп келетін, сән-салтанатқа киілетін қалпақ. Мұраққа қарап иесінің мансабын қызметін білген. Бұл бас киімді тек қана елбасылар, төре, билер киген. Мұрақтың күнделікті киіп жүруге ыңғайсыздығынан көбіне әртүрлі жиын, той-томалақ, сән-салтанатқа киетін.

Ал тымақ биік төбелі, екі құлағы, желке, жотаны жауып тұратын артық етегі бар аңның, малдың терісінен тігілген қысқы бас киім. Тымақты суықтан, бораннан қорғайтындай мол пішіп, сыртын берік және қымбат маталармен тыстаған. Ел ішінде тымақты қасиетті бас киімдер қатарына жатқызады және онымен байланысты әдет-ғұрыптар да бар. Мысалға, шала туған сәбиді тымаққа салып өсірген. Тымақ жасауда әр жүздің, ру-тайпаның, жергілікті орындардың өз үлгілері бар. Бөрікті ерлер де қыздар да киген. Ер адамдардың бөріктері көбіне төрт сай немесе алты сай, сәйкесінше қыздар киетін бөрік дөңгелек төбелі конус тәрізді биіктеу болады. Қыздардың бөрігінің төбесіне үкі, жиегіне моншақ, зер күміс шашақ, түрлі асыл меруерт, маржан тастардан тізбелер, алтын, күміс түймелер қадап, зерлі жіппен кестелейді (Захарова, Ходжаева, 1989).

Жалпы, әйелдердің бас киімдері жасына, әлеуметтік ерекшеліктеріне байланысты: бөрік, тақия, жаулық, желек, жырма, кимешек, күндік, орамал, қарқара, сәукеле, қасаба, шылауыш және т.б. бөлінеді. Қазақ әйелдерінің бас киімдері олардың жасы мен отбасындағы жағдайына байланысты бір-бірінен көп ерекшеленіп отырған. Жаздыгүні қыздар түрлі түсті жібек, барқыт, мақпалдан тігілген, төбесі жайпақ, дөңгелек тақия кесе, қыс маусымында кәмшат бөрік киген. Қыздардың тақиясы қыздық дәуреннің белгісі іспетті асқан ұқыптылықпен, зерлі тігістен басқа да әртүрлі моншақтармен,

күміс теңгелер, маржан тастармен әшекейленетін. Қыз бала тұрмыс құрғаннан кейін бөркінің орнына сәукеле деп аталатын биік бас киім киеді, ол қиық конус пішіндес, күміспен, інжумен, моншақтармен және т.с.с. әшекейлермен молынан безендіріледі. Сәукеле –ежелден киелі деп есептеліп, өте ерте заманнан келе жатқан қалыңдықтың бас киімі. Сәукеле көбіне күрең немесе шымқай қызыл барқытпен тысталған жұқа киізден арт жағы биіктеу етіп пішіліп, төбесі күміс зермен кестеленген шашақты табақшамен жабылып, алтын жалатын күміс шытыралармен, лағыл-жақұт қондырылып, екі жағына бірдей төгілетін маржан, інжу, перуза моншақтарынан тізілген жақтамалармен безендіріледі. Сәукелеге міндетті түрде жұқа ақ желек ілген. Ол беташар айтылғанда қалыңдықтың жүзін, бүкіл денесін жауып төгіліп тұрғандықтан, қыздың дене пішімін өте нәзік, сымбатты етіп көрсететін. Жас келін сәукелені үйлену тойында ғана емес, тұңғыш баласы дүниеге келгенге дейін киеді. Тұрмыс құрған жас әйелдің күнделікті бас киімі – желек деп аталады. Сәукеле мен желек күйеуі бар жас әйел киіміндегі негізгі атрибуттар, әйел өміріндегі қыз дәуреннен ана болуға бет бұрған өтпелі кезеңді білдіреді (Захарова, Ходжаева, 1964).

Кейде үйлену тойында сәукеле орнына қасаба киген. Қасаба – тұрпаты дөңгелек, желкесіне қарай ойыңқылау келген, төбесіне бір шоққауырсын қадап, маңдай тұсын түгелдей асылтас, алтын, күміс әшекейлермен безендірілетін әйел бас киімі. Оны көбінесе төре, сұлтандардың қыздары киген. Кейіннен тұрмыс құрған қыз жас ана атанарда қалыңдық киімін киіп жүруі жарасымсыз саналып, кимешек киген. Кимешек – қазақ әйелдерінің дәстүрлі ұлттық бас киімі. Ол да өз кезегінде қасиетті, киелі саналады. Кимешекті жас келіншектен бастап, егде жастағы әйелдерге дейін киген. Алдын ала шағын ғұрыптық ас әзірленіп, кимешек кигізу салты жасалған. Кимешектің бөлшектері адамның жасына байланысты бірте-бірте өзгеріп отырған. Қазақ әйелдеріне тән өзіндік ерекше қасиетті бас киім – кимешекті ақ мата, кейде жібек матадан, жиегін көмкеріп, сан алуан түрлі әшекейлеп тігеді және ол кеуде, иық, жон арқаны жауып тұрады. Жас келіншектер неғұрлым әшекейлі, өрнекті етіп тіксе, ал егде жастағы әйелдер кимешектің жағын онша әшекейлемеген. Қазақтың рулары мен тайпалары ішінде кимешектің тігілу ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі үлгілері бар. Сонымен қатар, қазақ әйелдерінің ары, ажары, беделі мен көркі саналатын, егде әйелдердің басына орап тартатын ең негізгі баскиімдерінің бірі – жаулық. Қазақ елі өз әжелерді, асыл аналарды ардақтағанда «ақ жаулықты» деп дәріптеуі сондықтан. Жаулықты ақ түсті матадан немесе ақ жібектен тігіп, кимешектің үстіңгі жағынан тартады. Жаулық әр руда, елде тартылу тәсіліне қарай әртүрлі аталған. Кейбір жерлерде жаулықтың маңдай тұсына, ішіне қатты қағаз салып ораған. Мұндай жаулықтар биік әрі көрнекті болғандықтан әжелер мәртебесі мен ажарын көтере түскен. Қазақ әйелінің қандай бас киімін алып қарасақ та оның ажарын, арын, дәрежесін көтеретін қасиетті де, қадірлі болып есептеледі (Жәнібеков, 1992).

Қазақи киімде негізгі сырт киімдерге – шапан, күпі, тон, ішік, шекпен, кебенек және т.б. жатады. Ерлердің сырт киімдері түймесіз, тек белбеумен ғана оң жаққа қарай

қаусырылған. Ұлттық сырткиімдер жасалған материалына, мәнер үлгілеріне және таралған аймақтарына, жүз, ру, атауларына қарай аталған. Сырт киімдердің ішіндегі ең көп тараған көнеден жеткен киім түрі – тон. Тонды түрлі жануарлардың, әсіресе малдың терісін илеп тіккен. Бұл үлкен кісілер, әйелдер, балаларға да ортақ сырт киім түрі. Тонның көптеген түрлері бар, атап айтсақ, қырмызы, жарғақ, бүрме, сеңсең, қамқа, барша, оқалы, тайжақы тон және т.б. Ең әдемі, жылы қымбат бағалысы қамқа тон. Оны бұрын хан, би, бай, мырза, ханша сияқты ауқатты, белгілі адамдар киген.

Қазақтың әрі сәнді, әрі жылы дәстүрлі сырткиімдерінің бірі ішік. Ішікті ер адамдармен қоса әйелдер де кие береді. Алайда, әйелдерге, әсіресе жастарға арналған ішіктер әшекейленіп, түрлі ою кестелеп, зерлеп тігілген. Ішіктің ішік жағы аң терілерінен құралып, сырты шұға, барқыт, манат, қырмызы секілді бағалы маталармен тыстайды. Тысы әртүрлі матамен қапталғандықтан тоннан өзгешеленіп тұрады. Ертеде қазақ жігіттері мен мырзалары қасқыр мен сеңсең ішіктерді суыққа ұрындырмайтын сенімді киімдер қатарына жатқызса, түлкі ішікті тек сән-салтанатқа киетін. Ал, құндыз, сусар, бұлғын сияқты терісі жұқа аңдардан қыздарға салтанатты ішіктер дайындаған. Халқымызда ең көп тараған, қазіргі күнге дейін қолданыстан кетпей жүрген, аса қастерлі, ертеден келе жатқан кәделі сырткиімдердің бірі – шапан. Шапан халықтық, қазақтық белгілердің бірі ретінде ғасырлар бойы қызмет етіп келеді. Шапанды жібек, тоқыма, мақта, кейде күдеріден де тігеді. Шапандардың екі өңірін алтын жіптен жасалған оқа салып әшекейлеген. Шапанның басты ерекшелігі жағасы, өңірі, жең ұштары әдемі ұлттық ою-өрнекпен кестеленуінде. Шапанның кеңдігі мен бойға қонымдылығы және әшекейлеу мәнеріне қарай аймақтық ерекшеліктері болады. Шапанды ерлер де, әйелдер де киген. Әйелдер шапанының әсемделуі ерлерге қарағанда біршама нәзіктеу келеді. Шапанмен байланысты ел ішінде салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар сақталған. Себебі, шапан сый-сияпат орнына жүрумен қатар, әр түрлі төлем түрлерін де анықтауға септігін тигізген. Қазақ дәстүрінде шапанмен байланысты той-томалақтарда киіп кигізу, аса сыйлы адамдарға шапан жабу салттары бар. Сондай-ақ, шапан, ертеде төлем түрін анықтайтын ат шапан, шеге шапан, айып шапан деген әлеуметтік қызмет те атқарған.

Қазақ әйелдерінің сырткиімдері көбінесе өрнекті матадан немесе жібектен, мақпалдан тігіледі. Әйелдердің сырткиімдерінің үлгісінде ер кісілердің киіміне ұқсас үлгілер көп. Сонымен қатар, әйелдердің ұлттық киімдері өзінің қызықтылығымен, сәнділігімен, қарапайымдылығымен, қайталанбайтын ерекшелігімен көзге түседі. Қазақ әйелдерінің киімі, негізінен, көйлек, кимешек, жаулық, сәукеле, желек, тақия, камзол, кәзекей, кебіс-мәсі, көкірекшеден тұрады. Қыздар мен әйелдер көйлегін бүрмелі, тік етек, қос етек, көп қатарлы бірнеше түрге бөлінеді. Тік етек, кең етекте көйлекті қарт әжелер кесе, бүрмелі көйлекті көбіне орта жастағы әйелдер, таспа жүгірткен бүрмелі көйлекті, қос етек пен көп қатпарлы көйлекті жас келіншектер мен бойжеткен қыздар киген.

Қазақ келіні. Д. Жүнісованың фотосы
Казакская невеста. Фото Д. Жунусовой
The Kazakh daughter-in-law. Photo by D. Zhunusova

Ұлттық аяқкиімдерге келер болсақ, көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан қазақтарда ерлер аяқкиімі өкшелі және өкшесіз деп бөлінеді. Өкшесіз аяқкиімдерге мәсі, пима, ал өкшелі аяқкиімге саптама етік, мөкі, аласа жайдақ аяқкиімдер жатады. Етік-былғарыдан тігілетін ерлер мен әйелдердің аяқкиімдері. Мұны қыста да, жазда да киеді. Саптама етік- қонышы ұзын, киіз байпақ пен шалбардың балағын ішіне салып киеді. Мәсі өкшесі – өкшесіз, жұмсақ, аяққа жеңіл тігілетін қонышты аяқкиім. Көбінесе әйелдер, қариялармен қатар кейбір жас жігіттер де киген (Қазақ халқының ұлттық киімдері, 2011).

Қазақы киімнің барша сымбаты мен ою өрнегінде, әшекейінде халқымыздың тарихының ой дүниесінің қайталанбас көрінісі байқалады. Тігілген әрбір ою, әшекей, тана мен қапсырманың өзіндік орны мен маңызы болған. Мәселен, сырткиімнің бетіне салатын әшекей, ою-өрнектер екі мақсатта қолданылатын. Бірінші-ырымдық, магиялық мақсатта, яғни адамды сыртқы зұлым, тылсым күштерден, бәле-жаладан қорғау, екінші адамның қоғамдық жағдайын белгілеуге, ақпарат беру мақсатында. Сондықтан, әйел мен ер адамның бала мен кәрінің, ақын мен жауынгердің киімдерінің ою-өрнектері бірдей болмайды. Адамның қоғамдық-әлеуметтік жағдайы өзгерген сайын оның киімінің әшекей-оюлары да, соған сәйкес өзгеріп отырады. Халық мәдениетінде бұл қатаң бақыланып, ешқашан шатастырылмайтын заңдылық. Қыз балалардың киімдеріне негізінен гүл немесе қанатты қарлығаш тәріздес өрнектер салынса, ер баланың киіміне найзаның ұшы, бүркіт, қошқар мүйіз секілді өрнектер батыр, алғыр болсын деген ырыммен салынатын.

Қазақтың ұлттық киім үлгілерінде әр түстің өзінің нышаны бар. Түстердің өзін өмірмен, тіршілікпен астастырған. Қай түсті қандай жағдайда қолдануды ойластырып, бояулардың қаншама түрін біле тұрса да, әрқайсының астарын ашқан, оған әлеуметтік мән берген. Мұның өзі бәрінен бұрын халқымыздың дәстүрлі салттық-саналық тыныс-тіршілігінде киімнің зор маңызыға ие екенін, сонымен қатар оның барша сымбаты мен ою өрнегінде, әрбір әшекейінде халқымыздың тарихының ой дүниесінің қайталанбас көрінісі байқалады.

Әдебиеттер

Арғынбаев Х.А. Қазақ халқының қолөнері: Ғылыми зерттеу еңбек. – Алматы: Өнер, 1987. – 128 б.

Бикенов А. Қазақтың материалдық мәдениеті. – Астана: «Фолиант», 2010. – 192 б.

Жәнібеков Ө. Уақыт керуені. – Алматы: Жазушы, 1992. – 192 б.

Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Головные уборы казахов (опыт локальной классификации) // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1989. – 310 с.

Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда (XIX- начало XX вв.). – Алма-Ата, 1964. – 178 с.

Қазақ халқының ұлттық киімдері / Құрастырған Б. Хинаят., А. Сужикова. – Алматы, Алматы кітап, 2011. – 384 б.

Тохтабаева Ш.Ж. Функции казахской традиционной одежды // Известия НАН РК. Сер. общ.н. 1994. – № 1.

Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки) – Алматы: Казахстан, 1998. – 184 с.

NATIONAL COSTUMES OF THE KAZAKH PEOPLE

A. Sautbekova

The national dress of the Kazakh people - the history of the past is one of the best examples of handicrafts, from the time of the nomadic era to the present day, and thanks to the beauty and convenience of the eyes, our noble treasure. They are more than just a nomadic way of life and not only a clear indication of the aesthetic taste of our people, but also as a rich historical and cultural heritage, from the centuries-old traditions and customs. The history of Kazakh traditional clothes is closely related to the life of the Eurasian nomads. The Kazakh clothing reflects historic events such as the Saks, Huns, Turkic culture and the creation of the Kazakh Khanate, the accession to Russia, the establishment of the Soviet government, inhabiting the ancient territory of Kazakhstan. Tissue artworks found in the burial mounds of Pazyryk (The Altai Mountain), Shelek (East Kazakhstan), Besshatyr (northern Kazakhstan), which were discovered during archeological excavations of the Soviet period, have enriched the field of science. In the middle Ages, samples of head and exterior clothing of tribes living in the territory of Kazakhstan were preserved in Orkhon-Yenisei monuments and stone sculptures. Also, the fact that the garment is left

to the left is found in the Saks, in the Middle Ages, in the Turks. The patterns of nomads of the nomads were preserved continuously. The wide pants and open-pitched chests of the two regions, which they invented in order to be fit for horseback in the history of humanity, have put ropes into the human civilization. The national costumes of the Kazakh people are based on economic, climatic conditions and preservation of spiritual values (Арғынбаев, 2003).

The basis of clothing was made from the Kazakh steppes. Traditional Kazakh clothes used to be made from local origin, made from animal skins, made of animal wool yarn and various felt. Due to the fact that the nomads used expensive raw materials, they know how to knead, process, and use the wool to clean, wash, paint and knit. For example, any Kazakh knew very well how to burn the skin with flour mixed with flour, yogurt or yeast. Similarly, animal wool played an important role in the life of the Kazakh people and knew it for thousands of years ago. The Kazakh people used the most sophisticated animal hair, sheep wool, goatskin.

The Kazakh traditions are wide-spread, well-balanced, and do not interfere with human behavior. They are classified as

*Сән-салтанатқа килетін бас киім – мұрақ.
ҚР Ұлттық музейі қорынан
Мұрақ–парадный мужской головной убор.
Из фонда Национального музея РК
Murak – Man's headdress. From the fund of the
National Museum of the RK*

head-dresses, slippers, belts, shoes, according to the body's members. It is divided into winter, inter-season and summer clothes, depending on the use, consumption, everyday, decorative clothes, and seasons. (Бикенов, 2010).

In the traditional Kazakh society, clothing is based on the age-old features, from the newborn to the old age. Our people pay great attention to children's clothing. He puts a newborn baby on a dog and keeps track of the method of dressing until it grows. In the traditional minds of the child, he absorbed spiritual values and tried to preserve the traditions of our nation.

In the country, the very first tale of the baby was called «sylau takyia»(the drain headgear), wearing the «it koilek»(the dog shirts). In the back of the shoulder, the sleeves and frames are made of soft 'sysas' or thin bats, so that the sleeves and slippers are cut, the shoe is cut, and the two hands are tucked with the hand, so that the slender young woman does not bend over. In addition, it is because of the fact that the parents wanted their babies will be well grown and wished them a long life. It is a great fondness for the Kazakh people, some of them retain it and put on their later children. When confronted with an argument, the warriors, soldiers, and fighters believed that the child's «it koilek» would protect and save them, and would open their way. The origin of the «it koilek» is not the result of his dog's neck, but rather the dog as one of the seven treasures. At the same time, a white cloth-type headgear (with two rectangular hinged joints) is sewn. The suit that the baby wearing after the hats and dumplings is called the «honest shirt» (adal zheide) and the «slipped headgear» (syrma takyia). This wardrobe was put on the baby's spouse's special socks. The sharp shirt is gently wrapped around a soft shoe and squeezed out the strap.

Kazakh children's clothes are abating cloth of adults after «it koilek», and it fits their age and height of the child. This is due to the fact that everybody is trying to see their children faster (Шаханова, 1998).

The works of applied art in the Kazakh people are syncretic and they represent ethno-mimetic signs, along with practical, aesthetic, magic traditions and consciousness, and clothes and jewelry, as well as sexual, youth and property differences (Тохтабаева, 1994). Whatever the dress does not look, it also describes the beauty of the people, lifestyle, and the past. Men's clothing complexes in Kazakh are made of headdresses, sleeves, slippers - pants, pants, braces, and trousers. The set of men's clothing has remained unchanged over the centuries. The social features of this place can be traced back to the materials of the same garment, the quality of the production, the decoration. In Kazakh style, the headdress is expressive and special part of national costumes, which is a symbol of beauty and wealth. It is a sacred outfit of our people, the garden's «turagy». Men's headgear: «takya», «kalpak», «myrak», «tymak», «kulakshyn», «malakay», borik, «zhalbagai», and «kulapara». Tucksticks are sewn with dense cotton, cloth, velvet and various materials. The takyia was used by men as a head-dress, which is a mustard hood. Men's takyia can be embroidered and not-embroidered. The velvet takyia with silk and gold or silver plumes are often used by men. Medium-old, old-fashioned types are not decorated indefinitely. The kalpak is made of white felt or thick cloth. It is worn in the autumn and in the autumn and spring evenings in cool mountainous regions. The crown of kalpak is high, with broad hills, does not blow on the wind, and just can serve as the luxurious and elegant clothe in the rain. The murak is an attire for the luxury of the official rug, with two rings of ram. It was clear to know the position of a person who is wearing murak. The murak was only worn by clerks and judges. Because of inconvenience to wearing murak, it was often worn in wedding ceremonies, and luxury parties. The tymak with a high crown, two eared, a bush, an overgrowth of the hive, and a winter headdress. It was worn in heavy cold weather and covered with blizzard-rich heaths, exterior-resistant and expensive fabrics. Inside it is a sacred sanctuary, and there are some customs associated with it. For example, a premature baby has been raised on tymak. There are samples of each façade, tribe, and local community to do the tymak. Men and women are wearing borik. Men's borik often has four or six pairs, respectively, and the girls, respectively, wear round-top hooks. The girls' borik was decorated with ivory on the crown, golden beads, silver jewelry, pearls of various pearls, corals, gold and silver buttons (Захарова, Ходжаева, 1989).

In general, women's headgear depends on age and social features such as: borik, takyia, zhaulyk, zhelek, zhyrga, kimeshek, kundik, oramal, karkara, saukele, kasaba, shylauysh. The Kazakh women's headdresses differed from each other due to their age and family situation. In summer girls wore colorful silk, velvet, pink, crozed and round takyia, and in winter they wore otter borik. The headgears of the girls were decorated with all the other beads as well as silver necklaces and coral stones. After the girl has got married, instead of the borik, she

*Салтанатты ер адам шапаны. Ә.Х. Марғұланның «Қазақское народное прикладное искусство» атты кітабынан
Нарядный мужской чапан. Из книги А.Х. Маргулана
«Қазақское народное прикладное искусство»
The elegant man's chapan. From the book of A.H. Margulan
"The Kazakh folk arts and crafts"*

will wear a hat called Saukele, she has a conical shape, silver, pearls, beads, etc. decorated with ornaments. The saukele is a long-haired bride hat. The saukele is often decorated with pearls, parls, and pink beads decorated with silver plums, ruby-gum, with a golden gilt covered with silver gilded backing from a thin pawl with a red velvet. The saukele is with thin white flag. In betashar, the face of the bride was covered with the whole body, and she showed her body shape in a very subtle, slender way. The young bridegroom wears the saukele not only at the wedding, but also before the birth of her first child.

The daily head-dress of a young woman who is married is called a zhelek. The main attributes of a young woman wearing a saucele and a zhelek symbolize the transitional period in which a girl in her life goes to maternity (Захарова, Ходжаева, 1964).

At the wedding, sometimes the girl was wearing the kasaba instead of the saukele. The kasaba is a round head, a headgear with golden and silver jewelry, with a tinkle over his shoulders, with a fur coat on his roof. Mostly the daughters of sultans wore kasaba. Later, when a girl was married, she was wearing a kimeshek when she was pregnant. The kimeshek is a traditional national hat for Kazakh women. It is also sacred, holy. The kimeshek was worn by in younger women and older women. Before wearing kimeshek there was prepared some traditional food. Particles vary widely, depending on the age of the person. The special women's headdress, which is characteristic of the Kazakh women, is a white silk fabric, covered with a variety of ornaments, and covers the chest, shoulders and back. The younger women are more ornate, and the elderly women do not decorate the cheeks. Among Kazakh tribes, there are different samples. In addition, the hat which describes the dignity and the beauty of the most reputable and elderly Kazakh women is - zhaulyk. In Kazakh nation people respect grandmothers and noble mothers naming them «ak zhaulykty». Zhaulyk is covered with white cloth or white silk, pulling from the top of the kimeshek. Each clan is distributed in different ways depending on the method of attracting the country. In some places, it is surrounded with hard paper over the front of the roar. Because of the high and prominent characters, grandmothers have raised their status and honor. Whatever Kazakh woman's head-dress is, it is considered sacred and dignified, which elevates her dignity, heritage, degree (Джанибеков, 1992).

The main garments for Kazakh clothes are shapan, kupi, ton, ishik, shekpen, kebenek, etc. Men's outer garments are unobtrusive, with only the belt running toward the right. National outer garments are named after its materials made, style patterns and widespread areas, faces, colors. The most common types of clothing is ton. Ton was needed by different animals, especially cattle. It's a common cloth for older men, women and children. There are many types of tons, such as kyrgyzy, zhargak, burme, sengseng, kamka, barsha, okaly, taizhaky ton and so on. The most beautiful, warmest expensive ton to do is kamka. It was well-known among people, such as khan, biy, bay, myrza, khansha. One of the traditional and warmest of the Kazakh nation is ishik. Men and women are allowed to wear ishik. However, women's, especially youths' ishik, are decorated with ornaments. The inside of the ishik is made up of fur coats and outside is different from clothes such

as shuga, barkyt, manat, kyrmyzy. The skin is different from the tone because it is covered with various fabrics. Earlier Kazakh gentlemen, admitted the wolf and the lingerie to a series of cool clothes that were not cold enough, the fox was only wearing for particular events. From the furs of thin skinned animals such as beaver, marten and sable there was a cloth for girls. One of the most widespread, oldest and most up-to-date, glamorous, old-fashioned cloth is - shapan. The shapan has been serving as a national, Kazakh symbol for centuries. Shaped silk, textile, cotton, and sometimes suede. The two hinges were decorated with golden thread. The main feature of Shapan is its coast, region, sleeves with beautiful national ornament. There are regional features of Shapan's wideness and elegance and decoration style. Both men and women were wearing Shapan. The beauty of the women's shapan is more gentle than men's. There are customs and traditions in the country associated with Shapan. The reason for this is that, along with going to the royal palace, it also helped to identify different types of payment. In the Kazakh tradition, there are traditions of giving shapan in wedding ceremonies for the most prominent people. Shapan also carries out a social activity such as at shapan, shege shapan, ayip shapan, and so on. The women's uniforms are very similar to men's clothing. Women's national costumes are also characterized by their curiosity, elegance, simplicity and unusual features. The casual women's clothes are mainly koilek, kimeshek, zhaulyk, saukele, zhelek, takyia, kamzol, kazeke, kebis massi, kokirekshe. The girls and women's dresses are divided into several types: crimson, vertical, double edged and multi-colored. Old-fashioned grandmother dressed in a wide-shouldered dress, wearing jacket dresses, mostly middle-aged women, wearing a jackpot dress, a pair of dumbbells and many dressed bridal dresses with young brides and girls.

As for national footwear, Kazakhs, who are engaged in nomadic livestock breeding, are distinguished by their heel and obsession. Low-heeled shoes are massi, pima, and high-heeled etik, moki, alasa zhaidak. Footwear of men and women, leather. It was worn both in winter and summer. Nailing boots are long, wearing felt boots and trousers. The heel of massi is an unshakable, soft, lace-free legged shoe. Most women, including the elderly, have also clothed (Казакская национальная одежда, 2011).

The ornaments of Kazakh costumes reflect the unique nature of the history of our people. Each ornament, sage and trim that are sewn together have their importance. For example, mosaics, ornaments, which were put on the surface of the face, were used for two purposes. For the first purpose, for magic purposes, to protect human beings from external evil, immoral forces, defamation, to establish the public position of the second person, to provide information. Therefore, the manners of the woman and the man are not identical to the patterns of the child and the elderly, the poet and the warrior. As the social status of a person changes, the ornamentation of his clothing changes accordingly. In folk culture, this is a strictly controlled and legitimate rule. The girls' clothes were mainly made of flowers or winged sweaters, and the man's garment was made with the words like a spear, an eagle, and a rabbit horn. The colors of the Kazakh national costume are the symbol of each color. Color is self-destructive. It is important to know the color of the traditional ritual of our people, as well as in all its elegance and ornament, Each ornament reflects the unique nature of the history of our people.

Literature

Арғынбаев Х.А. Қазақ халқының қолөнері: Ғылыми зерттеу еңбек. – Алматы: Өнер, 1987. – 128 б.

Бикенов А. Қазақтың материалдық мәдениеті. – Астана: «Фолиант», 2010. – 192 б.

Жәнібеков Ө. Уақыт керуені. – Алматы: Жазушы, 1992. – 192 б.

Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Головные уборы казахов (опыт локальной классификации) // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1989. – 310 с.

Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда (XIX- начало XX вв.). – Алма-Ата, 1964. – 178 с.

Қазақ халқының ұлттық киімдері / Құрастырған Б. Хинаят., А. Сужикова. – Алматы, Алматы кітап, 2011. – 384 б.

Тохтабаева Ш.Ж. Функции казахской традиционной одежды // Известия НАН РК. Сер. общ.н. 1994. – № 1.

Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки) – Алматы: Казахстан, 1998. – 184 с.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ОДЕЖДА КАЗАХСКОГО НАРОДА

А. Сауытбекова

Национальная одежда казахского народа – это сокровище, которое является лучшим примером существования ремесленных традиций от кочевых эпох до наших дней. История казахской традиционной одежды тесно связана с жизнью евразийских кочевников. В costume отражаются исторические события, происходящие в жизни племен, населявшие древнюю территорию Казахстана, таких как саки, гунны, тюрки, можно увидеть образование Казахского ханства, вступление в Россию, создание

советского правительства. Разнообразные изделия из ткани, войлока, найденные в курганах Береля, Пазырыка (Алтай), Шиликти (Восточный Казахстан), Бесшатыр (Жетысу), которые были обнаружены во время археологических раскопок обогатили науку. Каменные скульптуры эпохи средневековья воспроизводят головные уборы и одежду племен, проживающих на территории Казахстана. Необходимо отметить, что запахи ее на левую сторону встречается у саков, а впоследствии в средние века у тюрков. Вкладом

кочевников являются широкие брюки и распашные шапаны, изобретенные для удобства в верховой езде. Формирование национального костюма казахского народа основано на экономических, климатических условиях и обусловлено духовными ценностями (Аргынбаев, 2003).

Одежда в основном была местного производства. Кочевники хорошо понимали, что шкуры животных являются очень дорогостоящим сырьем, и поэтому они обладали качественными приемами обработки шкуры и чистки, мытья, крашения, вязания шерсти для использования. Например, каждый казах прекрасно знал, как выделывать кожу, используя кисломолочные напитки, смешанные с мукой. Точно так же шерсть играла важную роль в жизни казахского народа и они хорошо знали это тысячи лет назад. Казахский народ использовал шерсть самых драгоценных животных, таких как верблюжья, овечья шерсть и козий пух. Казахи шили одежду так, чтобы она не причиняла неудобств при передвижении во время кочевок. Одежда делится на головные уборы, плечевую, поясную одежду и обувь. В зависимости от использования и потребления, разделяется повседневная, декоративная одежда, а в зависимости от времени года – зимняя, межсезонная и летняя (Бикенов, 2010). При пошиве одежды учитывался возраст человека. Большое внимание уделяется детской одежде. Первая рубашка ребенка называлась ит кәйлек, дословный перевод «собачья рубашка». Она шилась из цельного куска цветной хлопчатобумажной ткани (бумазеи, ситца, бязи); покрой – несколько удлиненный, без плечевых швов и окантовок, туникообразный, с прямыми вшивными рукавами и вертикальным разрезом спереди. Отличительной особенностью этого костюма является не только архаичный крой, но и неподшитость подола и края рукавов. Ит кәйлек обычно шили матери своим детям; его никому чужому не передавали. Существовало поверье: если, отправляясь на судебную тяжбу, спрятать подмышкой семь рубашек ит кәйлек, выиграешь тяжбу. Ит кәйлек, как правило, никаких оберегов и украшений не имел. Одновременно с ит кәйлек шился головной убор в виде чепчика «сылау тақия» (два прямоугольных лоскута ткани, сшитых под прямым углом) из белой ткани. В конце обряда на ребенка женщина, перерезавшая пуповину ребенка во время его рождения, дарила рубашку «адал жейде». Детский костюм у казахов представляет уменьшенную копию взрослых. Это, видимо, связано со стремлением каждого поскорее увидеть в своих детях взрослых (Шаханова, 1998).

Произведения прикладного искусства в казахском народе синкретичны и представляют собой этнорегиональные знаки, воплощают практические, эстетические, магические традиции и сознание, а одежды и украшения отображают половые, возрастные и имущественные различия (Тохтабаева, 1994). Любая одежда демонстрирует изящный вкус, образ жизни и прошлое казахского народа. Комплекс мужской одежды состоит из головных уборов, широких рубахи и штанов, халатов нескольких видов, тулупов. Этот набор мужской одежды остался неизменным на протяжении ве-

ков. Социальные особенности можно проследить из материалов, качества изготовления и украшения этих одежд. Самой выразительной и своеобразной частью казахского национального костюма являются головные уборы, потому что они играют главную роль в опознавательной функции одежды. Мужские головные уборы подразделяются на следующие виды: небольшая нижняя шапочка из ткани, тюбетейка (такия), шапочка из ткани с меховой опушкой (тобетей), шапка из войлока (калпак), башлык из плотной ткани (кулапара), теплая шапка, подшитая мехом (борик), зимняя меховая шапка (тымак). Наиболее распространенной формой была тюбетейка, сшиваемая из слегка расширяющегося книзу околыша состоящего из четырех треугольных клиньев (сай). В зависимости от их формы макушка могла быть заостренной, конической, округленной или совсем плоской. Линии соединения клиньев макушки иногда заделывали в форме острых ребер, что придавало ей пирамидальную форму. Украшением нарядных тюбетеек была вышивка шелком и канителью, обшивка краев и швов полосками ткани, контрастной по цвету. Следующий тип – войлочная шапка-калпак с полями, имела в Казахстане повсеместное распространение и поныне сохраняет свое значение летнего головного убора. Шили ее преимущественно из белого войлока, иногда при валянии в войлок подсыпали толченый мел, чтобы усилить белизну. На тулье нашивали полоски темной ткани, галун или шнуры, закрывавшие и одновременно закреплявшие швы. Иногда войлок сверху покрывали тканью. Покрытый бархатом или парчой, расшитый шелком или канителью, калпак являлся обязательной принадлежностью парадного султанского костюма. Мурак – роскошный головной убор, которые могли одевать только ханы, султаны. Меховая шапка тымак состоит из тульи и четырех больших лопастей, соединенных друг с другом швами в верхней части. Основу тульи делали из войлока, сверху покрытого тканью, лопасти обычно шили на толстой шерстяной прокладке, тщательно простеганной, и обшивали пушистым мехом, преимущественно лисьим или овчиной. Цвет и качество ткани были очень разнообразны. Предпочитали бархат, сукно, плотные бумажные ткани, покрывали шапку и дешевыми бумажными тканями, такими, как сатин и ситец. Тымак считается священным головным убором и есть обряды и обычаи, связанные с ним. Например, в него ложили недоношенного ребенка с надеждой, что он быстрее наберется сил. Самый универсальный и обычный тип казахской шапки – борик, ее мужчины и женщины носили круглый год. Шивали из четырех одинаковых треугольных частей, в зависимости от их формы – с плавным постепенным расширением от верхнего угла или в форме удлиненной трапеции со скошенным треугольным завершением – была различна конфигурация тульи: конусообразная, заостренная, характерная для начала XIX в., сменилась более низкой кеглеобразной или пирамидальной с плоской квадратной макушкой. Борик девушек обычно украшали, пришивая на макушке шелковые кисти, нитки из бисера или султанчик из перьев филина. Иногда тулью

Қазақтың ұлттық бас киімі – қасаба киген келіншек. Д. Жүнісованың фотосы
Невеста в национальном головном уборе – касаба. Фото Д. Жунусовой
The bride in national headdress – kasaba. Photo by D. Zhunusova

украшали нашитыми серебряными бляшками или перламутром, кораллом и жемчугом. Сочетание яркой ткани и пушистого меха делало шапочку достаточно нарядной (Захарова, Ходжаева, 1989).

Головные уборы женщин отличаются большим разнообразием в зависимости от возраста и семейного положения. Более прочно сохранялись в них и территориальные различия, которые сами казахи объясняли родоплеменными различиями. Женские головные уборы разделяются на: борик, такия, жаулык, желек, кимешек, кундик, орамал, саукеле, касаба, шылауыш и т.д. Летом девушки носили круглую тюбетейку с плоским потолком, из цветного шелка, бархата, вельвета, а зимой меховой борик. Первый год замужества женщина носила саукеле, форма которого восходит к глубокой древности. Оно состояло из двух основных частей: непосредственно на голову надевали коническую шапочку из ткани, простеганную с подкладкой, иногда к ней пришивали налобник и назатыльник. Поверх надевалось собственно саукеле из тонкого фетра, обшито яркой, чаще красной тканью, в форме высокого конуса с косо срезанной верхушкой, так что задняя часть была выше передней. Лицевая часть украшалась всевозможными нашивками: галуном, кораллами, бусами, серебряными бляшками, иногда золотыми и драгоценными камнями. Также украшены были и лопасти, пришитые у саукеле сзади и с боков. Обычно с боков еще прикрепляли длинные подвески из нитей коралла, бирюзы, серебряных цепочек и пластинок, шелковых кистей, которые доходили до пояса. Обязательным дополнением к саукеле была большая накидка (желек) из легкой ткани, которая чаще прикреплялась к макушке и которой можно было закутать всю фигуру. Саукеле и желек являются основными атрибутами замужней женщины (Захарова, Ходжаева, 1964).

Иногда на свадьбе вместо саукеле одевали касаба. Старинный головной убор касаба, нередко заменял саукеле в комплекте свадебного наряда, носили ее и после свадьбы. Касаба имела в своей основе круглую, слегка скошенную вниз на затылке форму. Делали ее из того же материала, что и камзол, окантуривая галунами с серебряным люрексом. Вышивалась золотом, украшалась мелкими круглыми металлическими пластинками. Лобная часть украшалась подвесками из чеканных металлических пластинок, бусин кораллов, бирюзы, драгоценных и полудрагоценных камней и монетообразных кружков. Зачастую касабу одевали дочери торе, султанов.

Головной убор замужней женщины, родившей ребенка, назывался кимешек. Кимешек тоже в свою очередь считался священным головным убором, ее шили из отдельно скроенных лицевой и наспинной части. Кимешек одевали молодые женщины и носили его вплоть до пожилого возраста. Характер украшения кимешека находился в прямой зависимости от возраста. Самые нарядные были у молодых женщин, женщинам среднего возраста считалось уже неприличным носить кимешек с украшением из серебра и бус, а пожилые, имевшие взрослых детей, ограничивались

узенькой скромной вышивкой или строчкой из цветных ниток. Верхнюю часть головного убора женщин составлял тюрбан, сделанный из большого куска белой ткани. Наиболее часто его называют жаулык, но в прошлом, очевидно, термин жаулык применялся ко всему комплексу головного убора замужних женщин, поэтому к слову жаулык для обозначения почитание бабушек и матерей добавляют значение слово «ақ жаулықты». В зависимости от методов ношения разных родов, соответственно называют по разному. Любой головной убор казахских женщин считается священным и ценным (Джанибеков, 1992).

В группу основной верхней одежды казахского народа входят – шапан, купи, тон, ишик, шекпен, кебенек и т.д. Казахский стеганый халат шапан/сырмак шапан отличается более длинным и узким у кисти рукавом, в расцветке преобладают темные тона. Молодые предпочитают светло-серые. Зимой мужчины и женщины носили прямоспинную верхнюю одежду из естественно свалывшейся шерсти, простеганной с материей и покрытой тканью называлась она күбі, а также крытую тканью на меховой подкладке шубу – ишик. Народные мастерицы использовали различные виды строчек цветными нитками и традиционную ручную вышивку мельчайшим тамбурным швом. Верхняя одежда, особенно зимняя, обязательно украшалась узкой полоской меха, которую располагали по краю воротника, низу рукавов, окаймляли отделочную вставку на груди и т.д. Женская верхняя одежда очень похожа на мужскую. Женский комплекс одежды включал нераспашную рубаху, часто служившую платьем, и верхнюю распашную одежду типа камзола и халата. Покрой рубахи-платья (кейлек) был туникообразный. Молодые женщины предпочитали красную или пеструю ткань, женщины среднего и пожилого возраста – ткань синего или белого цвета. Женщины и девушки часто ходили по дому в одном платье, но иногда поверх него надевали камзол, по крою аналогичный мужскому, но чаще без рукавов (или с короткими рукавами) и с открытым воротом, встречались камзолы и с длинными рукавами, и на подкладке. Кроме длинных камзолов, девушки и молодые женщины носили короткие безрукавки, доходящие до талии или середины бедер. Женские прямые и широкие халаты (шапан), с длинными рукавами отличались от мужских тем, что изготавливались из тканей более ярких расцветок.

Форма сапог – саптама на высоких каблуках с войлочным чулком (байпак), связана с характером занятий казахов в прошлом – подвижным скотоводством, а также с климатическими условиями. Это были сапоги, различающиеся по сезонам. Были отличия между обувью пожилых и молодых людей. Молодежь чаще всего носила сапоги на высоких каблуках, пожилые – на низких. Женская обувь отличалась от мужской изяществом, богатым орнаментом. Повседневной обувью были туфли – кебис. Маси – это обувь без каблука, ее в основном одевали женщины, пожилые, а иногда и молодые парни (Казахская национальная одежда, 2011).

Основным и наиболее устойчивым элементом декоративно-прикладного искусства казахского народа является,

орнамент. Казахский орнамент глубоко реалистичен: в нем стилизованно отображены образы окружающей реальной действительности, жизни и быта народа. Каждый орнамент, украшение, бляшка или застежка имеет свою роль и значение. Например, украшения и орнаменты на верхних одеждах используются для двух целей. Во-первых, это связано с приметами и в магической цели, то есть защитить людей от внешнего зла, а во-вторых предоставить информацию об общественной положении человека. Поэтому орнаменты одежды женщины и мужчины, ребенка и пожилых людей, поэта или воина бывают не идентичны. По мере изменения социально-общественного статуса человека меняется и орнамент его одежды. В народной культуре это закономерность строго контролируется. Одежду девушек в основном украшали растительным орнаментом, а мужскую – узорами в виде стилизованного в виде орла, бараньи рога – «кошкар муйиз», наконечник копья. Большую роль в символике казахского народного костюма играл и цвет. Они очень хорошо знали в каких случаях должны использовать какие цвета и давали им социальные ценности.

Литература

- Арғынбаев Х.А. Қазақ халқының қолөнері: Ғылыми зерттеу еңбек. – Алматы: Өнер, 1987. – 128 б.
- Бикенов А. Қазақтың материалдық мәдениеті. – Астана: «Фолиант», 2010. – 192 б.
- Жәнібеков Ө. Уақыт керуені. – Алматы: Жазушы, 1992. – 192 б.
- Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Головные уборы казахов (опыт локальной классификации) // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1989. – 310 с.
- Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда (XIX- начало XX вв.). – Алма-Ата, 1964. – 178 с.
- Қазақ халқының ұлттық киімдері / Құрастырған Б. Хинаят., А. Сужикова. – Алматы, Алматы кітап, 2011. – 384 б.
- Тохтабаева Ш.Ж. Функции казахской традиционной одежды // Известия НАН РК. Сер. общ.н. 1994. – № 1.
- Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки) – Алматы: Казахстан, 1998. – 184 с.

САРЫАРҚА САҚТАРЫНЫҢ ҚАЗЫНАЛАРЫ

SARIARK SAKLARININ XƏZINƏSI

TREASURES OF SARYARKA SAKS

СОКРОВИЩА САКОВ САРЫАРКИ

Қарама-қарсы тұрған таутекелердің басы мен құс бейнелі әшекей

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма

2,4 × 1,4 см

Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1850/1 АЗ-204/1

Әшекейдің ортасында қанаттары таутекенің басына ұласқан ұшып бара жатқан құстың (сұңқар?) бейнесі орналасқан. Құс басы шағындау, тік келген өткір тұмсықты, құйрығы төрт тілік түрінде көрсетілген. Таутекенің бастары қырынан бейнеленген. Өзі жалпылама түрде, тек көзі мен тұмсығы жақсы бейнеленген. Кедір-бұдыр мүйізді.

Üzbəüz vəziyyətdə iki dağ keçisi və quş təsvirinin heraldik kompozisiyalı bəzək

Е.ә. V–IV əsrlər

Qızıl, tökmə

2,4 × 1,4 sm

Taldı-II, 2-kurqan, Mərkəzi Qazaxıstan

A.Z. Beysenovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

İnv. № ҚРҰМтк1-1850/1 АЗ-204/1

Piləyin mərkəzində qanadları dağ keçilərinin başına keçən uçan quşun (şahin?) fiquru təsvir olunub. Quşun başı kiçik, dimdiyi düz, qısa quyrğunun üstündə dörd kəşik var. Dağ keçilərinin başları profildən təsvir olunub. Başların təsviri ümumiləşdirilmişdir. Yalnız göz və burun dəliklərinin təsviri dəqiqdir. Buynuzlar çoturdur.

Decoration in the form of a heraldic composition from the opposing heads of two mountain goats and birds

The 5th – 4th centuries BC

Gold, castings

2,4 × 1,4 cm

Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1850/1 АЗ-204/1

In the center of the plaque is a figure of a flying bird (a falcon?), Whose wings pass into the heads of mountain goats. The bird is shown with a small head and a straight pointed beak, the short tail has four sections. The image of the heads of mountain goats is given in the profile. It is generalized, only the outlines of the eyes and nostrils are well shown. Horns are corrugated.

Украшение в виде геральдической композиции из противопоставленных голов двух горных козлов и птицы

V–IV вв. до н.э.

Золото, литье

2,4 × 1,4 см

Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1850/1 АЗ-204/1

В центре бляшки расположена фигура летящей птицы (сокол?), крылья которой переходят в головки горных козлов. Птица показана с небольшой головкой и прямым острым клювом, короткий хвост имеет четыре сечения. Изображение головок горных козлов дано в профиль. Оно дано обобщенно, хорошо только показаны очертания глаз и ноздрей. Рога рифленые.

Бүркіт түріндегі әшекейлер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптау

3,7 × 2,2 см

Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1851/1-13 АЗ-205/1-13

Басын арқасына қарай бұрып тұрған бүркіт бейнеленген алтын әшекейлер. Қалыпқа құйып жасалынған. Бүркіттің басы бір қырынан көрсетілген, тұмсығы ілмек тәрізді және көзі дөңгелек. Денесінің қалған бөлігі кескінді түрде суреттелген.

Qartal şəkilli bəzək

Е.ә. V–IV əsrlər

Qızıl, basmaqəlib

3,7 × 2,2 sm

Taldı-II, 2-kurqan, Mərkəzi Qazaxıstan

A.Z. Beysenovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМтк1-1851/1-13 АЗ-205/1-13

Бөзәк баши архaya дөnmüş qartal şəklindədir. Qartalın baши profildən qarmaqşekilli dimdik və girdə gözlərlə təsvir olunub. Bədəninin qalan hissəsi isə sxematik təsvir olunub.

Plaques in the form of an eagle

The 5th – 4th centuries BC

Gold, stamping

3,7 × 2,2 cm

Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1851/1-13 АЗ-205/1-13

Plaques in the form of an eagle with a wrapped head. The eagle's head is shown in profile with a distinct hook-shaped beak, eyes of a rounded shape. Another part of the body is shown schematically.

Бляшки в виде орла

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

3,7 × 2,2 см

Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1851/1-13 АЗ-205/1-13

Бляшки в виде фигуры орла с обернутой назад головой. Голова орла показана в профиль с выраженным крючко-видным клювом, глаза округлой формы. Остальная часть тела показана схематично.

Бүктетілген мысық тұқымдас жыртқыш бейнелі өшекей

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма

1,7 × 1,4 см

Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1852 АЗ-206

Көлемді. Жыртқыштың мүсіні ашық сақина пішінінде жасалған. Дене тұрқы біркелкі жуандықта сомдалған, басы және денесінің алдыңғы бөлігі бір шама көлемдірек. Аяқтары бүгүлі қалыпта және аяғының ұштары дөңгелек етіп бедерленген. Көзі және танауы осылай шағын шеңбер түрінде бейнеленген. Басы ықшам және төртбұрыш пішінді. Аузы ашық. Құлағы тамшы пішіндес. Құйрығы жіңішке, ұзын және ұшы дөңгеленіп бедерленген.

Şir fiqurlu piləklər

Е.ә.V–IV əsrlər

Qızıl, tökmə

1,7 × 1,4 sm

Taldı-II, 2-kurqan, Mərkəzi Qazaxıstan

A.Z.Beysenovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМтк1-1852 АЗ-206

Нәсмлидір. Heyvan fiquru birləşməmiş halqa şəklindədir. Praktiki olaraq bədən eyni qalınlıqdadır, yalnız bədənün ön hissəsi və başı bir az böyükdür. Ayaqlar bükülüb və girdə oyuqlarla tamamlanır. Eyni üsulla, lakin bir az kiçik ölçüdə göz və burun dəliyi işlənilib. Baş çox da böyük deyil, dördküncdür. Ağız azca açıqdır. Qulaq damlavaridir. Quyuğu nazik və uzundur, girdə oyuqla tamamlanır.

Stripe in the form of a feline predatorThe 5th – 4th centuries BC

Gold, castings

1,7 × 1,4 cm

Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1852 АЗ-206

Three-dimensional. The figure of the animal forms an open ring. The body has almost one thickness, a slightly more massive image of the front of the body and the head. Legs are bent, end with rounded notches with a prominent edge. In the same way, but smaller, the eye and nostril are performed. Head small, square. The mouth is ajar. The ear is teardrop shaped. The tail is narrow, long, and ends with a round notch.

Нашивка в виде фигуры кошачьего хищника

V–IV вв. до н.э.

Золото, литье

1,7 × 1,4 см

Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1852 АЗ-206

Объемная. Фигура животного образует несомкнутое кольцо. Тело имеет практически одну толщину, немного более массивными изображены передняя часть тела и голова. Ноги согнуты, заканчиваются округлыми выемками с выделенным бортиком. Таким же образом, но меньших размеров, выполнены глаз и ноздря. Голова небольшая, квадратная. Пасть приоткрыта. Ухо каплевидной формы. Хвост узкий, длинный, заканчивается также округлой выемкой.

Салпыншақтар

Ж.с.д. V–IV ғғ.
 Алтын, соғу, дәнекерлеу
 1) 6,2 × 2,2 см
 2) 9 × 3,3 см
 Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан
 А.З. Бейсеновтың қазбасы
 Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
 Инв. № ҚРҰМтк1-1853/1-29 АЗ-207/1-29

Биконикалық пішіндегі алтын салпыншақ, қалыптау арқылы жасалған. Жоғарғы жағында ілмегі бар.

Asma bəzəklər

Е.ә. V–IV əsrlər
 Qızıl, ковка, пайка
 1) 6,2 × 2,2 см
 2) 9 × 3,3 см
 Taldy-II, 2-kurqan, Mərkəzi Qazaxıstan
 A.Z. Beysenovun qazıntıları
 Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,
 Inv. № ҚРҰМтк1-1853/1-29 АЗ-207/1-29

Bikonik formalı. Yuxarı hissəsində kiçik dairəvi ilgəyi var.

Suspensions

The 5th – 4th centuries BC
 Gold, blacksmithing, soldering
 1) 6,2 × 2,2 cm
 2) 9 × 3,3 cm
 Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan
 Excavations of A.Z. Beisenov
 National Museum of the Republic of Kazakhstan,
 Inv. № ҚРҰМтк1-1853/1-29 АЗ-207/1-29

Biconical form. In the upper part there is a small rounded loop.

Подвески

V–IV вв. до н.э.
 Золото, ковка, пайка
 1) 6,2 × 2,2 см
 2) 9 × 3,3 см
 Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан
 Раскопки А.З. Бейсенова
 Национальный музей Республики Казахстан,
 Инв. № ҚРҰМтк1-1853/1-29 АЗ-207/1-29

Биконической формы. В верхней части имеется мелкая округлая петелька.

Түтікше әшекейлер

Ж.с.д. V–IV ғғ., Алтын, қалыптау

1) 2,1 × 0,9 см 2) 2 × 1 см

3) 2 × 0,9 см 4) 2,1 × 0,9 см

Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1854/1-9 АЗ-208/1-9

Ширатылған қатпарлы алтын түтікшелер қалыптау әдісімен жасалған.

Muncuqlar

Е.ә. V–IV ғғ. Қызыл, басмақәліб

1) 2,1 × 0,9 см 2) 2 × 1 см

3) 2 × 0,9 см 4) 2,1 × 0,9 см

Taldy-II, 2-kurgan, Mәrkәzi Qazaxistan

A.Z. Beysenovun qazıntıları

Qazaxistan Respublikası Milli muzeyi

Inv. № ҚРҰМтк1-1854/1-9 АЗ-208/1-9

Sәthleri relyeflidir. Qızıl lövhәdәn hazırlanıblar.

Pierce

The 5th – 4th centuries BC. Gold, stamping

1) 2,1 × 0,9 cm 2) 2 × 1 cm

3) 2 × 0,9 cm 4) 2,1 × 0,9 cm

Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1854/1-9 АЗ-208/1-9

Embossed, made of gold leaf.

Пронизи

V–IV вв. до н.э. Золото, штамповка

1) 2,1 × 0,9 см 2) 2 × 1 см

3) 2 × 0,9 см 4) 2,1 × 0,9 см

Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1854/1-9 АЗ-208/1-9

Рельефные, сделаны из золотого листа.

Түтікшелі әшекейлер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма

1) 1,9 × 0,8 см

2) 1,8 × 0,8 см

3) 2 × 0,8 см

4) 2 × 0,8 см

Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1856/1-6 АЗ-210/1-6

Ширатылған қатпар түріндегі түтікшелі әшекейлер алтын табақтан жасалған.

Muncuqlar

Е.ә. V–IV ғғ.

Qızıl, basmaqəlib

1) 1,9 × 0,8 см

2) 1,8 × 0,8 см

3) 2 × 0,8 см

4) 2 × 0,8 см

Taldı-II, 2-kurqan, Mərkəzi Qazaxıstan

A.Z. Beysenovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМтк1-1856/1-6 АЗ-210/1-6

Muncuqlar üstədən tikilmə, uzunsovdurlar. Qızıl lövhədən hazırlanıblar.

PierceThe 5th – 4th centuries BC

Gold, stamping

1) 1,9 × 0,8 cm

2) 1,8 × 0,8 cm

3) 2 × 0,8 cm

4) 2 × 0,8 cm

Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1856/1-6 АЗ-210/1-6

Pronive sewn, longitudinal, made of gold leaf.

Пронизи

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

1) 1,9 × 0,8 см

2) 1,8 × 0,8 см

3) 2 × 0,8 см

4) 2 × 0,8 см

Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1856/1-6 АЗ-210/1-6

Пронизи нашивные, продольные, сделаны из золотого листа.

Әшекейлер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

1) 1,7 × 1,3 см

2) 2,9 × 1,6 см

Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1857/1,2 АЗ-211/1,2

Орталық бөлігі дөңгелек пішінді және ортасында дөңгелек тесігі бар. Бір жақ шетінде үш бұрыш пішінде қосымшасы бар.

Рәрек

Е.ә. V–IV ғғ.

Qızıl, basmaqәlib

1) 1,7 × 1,3 см

2) 2,9 × 1,6 см

Taldı –II, kurqan 2, Mәrkәzi Qazaxstan

A.Z.Beysenovun qazıntıları

Qazaxistan Respublikası Milli Muzeyi

Inv. № ҚРҰМтк1-1857/1,2 АЗ-211/1,2

Dairәvi olan рәреkin mәrkәzi hissәsindә dәlik var. Bir tәrәfindә үçbucaq buruғ formalı җixıntısı var.

Plaques

The 5th – 4th centuries BC

Gold, stamping

1) 1,7 × 1,3 cm

2) 2,9 × 1,6 cm

Taldy-II, mound 2, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1857/1,2 АЗ-211/1,2

The central part is rounded, with a rounded hole in the center. On one side of it departs a small triangular curl.

Бляшки

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

1) 1,7 × 1,3 см

2) 2,9 × 1,6 см

Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1857/1,2 АЗ-211/1,2

Центральная часть округлая, с округлым отверстием по центру. С одной стороны от нее отходит небольшой треугольный завиток.

Алқаға бекіген шар түріндегі салпыншақ

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма

1) 1,4 × 0,3 см

2) 1,07 × 0,2 см

Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

Инв. № ҚРҰМтк1-1858 АЗ-212

Шар тәрізді салпыншағы бар алтын алқаның бөлшегі. Салпыншақтың жоғарғы жағында ілмек бар, сол арқылы шынжырға жалғанған. Шынжыр сирек кездесетін өрім түрімен өрілген.

Asmalı zəncirin fraqmenti

Е.э. V–IV əsrlər.

Qızıl, döymə, hörmə

1) 1,4 × 0,3 sm

2) 1,07 × 0,2 sm

Taldı-II, 2-kurqan, Mərkəzi Qazaxıstan

A.Z. Beysenovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМтк1-1858 АЗ-212

Asma küreşəkillidir. Asmanın yuxarı hissəsində zəncir keçirtmək üçün ilgək var. Zəncir seyrək hörülüb.

Chain fragment with suspension

The 5th – 4th centuries BC

Gold, forging, weaving

1) 1,4 × 0,3 cm

2) 1,07 × 0,2 cm

Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1858 АЗ-212

The suspension of spherical form. The upper part of the suspension has a loop through which it is connected to the chain. A chain with a rare weave.

Фрагмент цепочки с подвеской

V–IV вв. до н.э.

Золото, ковка, плетение

1) 1,4 × 0,3 см

2) 1,07 × 0,2 см

Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1858 АЗ-212

Подвеска шаровидной формы. Верхняя часть подвески имеет петельку, через которую она соединена с цепочкой. Цепочка с редким плетением.

Kiçe белдіктің әшекейі

Ж.с.д. VII–VI ғғ.

Алтын, қалыптау

1,44 × 1,3 см

Талды-II, 5-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1860/1,2 АЗ-214/1,2

Әшекей төртбұрыш пішінді. Әшекейдің бетінде төрт мысық тектес жыртқыштар бейнеленген. Жыртқыштар жұптаса орналасқан және бір жақ қырынан суреттелген. Кейбір бөлшектер анық көрінбейді.

Aşırma qayışın bəndi

Е.ә. VII–VI ғғ.

Qızıl, basmaqəlib

1,44 × 1,3 см

Taldı-II, 5-kurqan, Mərkəzi Qazaxıstan

A.Z. Beysenovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМтк1-1860/1,2 АЗ-214/1,2

Dördkündür. Üz tərəfində dörd vəhşi pişik təsvir olunub. Qoşa şəklində bir-birinin üstündə yerləşdiriblər. Heyvanlar profildən təsvir olunub. Əlamətlər aydın görünmür.

Clips from belt of beltsThe turn of the 7th – 6th centuries BC

Gold, stamping

1,44 × 1,3 cm

Taldy-II, Mound 5, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1860 / 1,2 АЗ-214/1,2

Square shape. On the front surface there is an image of four feline predators. They are arranged in pairs one above the other. Animals are depicted in profile. The details are not clear.

Обоймы от портупейных ремней

Рубеж VII – VI в. до н.э.

Золото, штамповка

1,44 × 1,3 см

Талды-II, курган 5, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1860/1,2 АЗ-214/1,2

Квадратной формы. На лицевой поверхности имеется изображение четырех кошачьих хищников. Они расположены попарно друг над другом. Животные изображены в профиль. Детали нечеткие.

Әшекейлер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма, ию

1) 1,7 × 0,8 см

2) 1,8 × 0,7 см

3) 1,7 × 0,7 см

4) 1,5 × 1,8 см

5) 1,8 × 0,7 см

6) 1,1 × 0,7 см

Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ тк1-1862/1-6 АЗ-216/1-6

Конус пішінді, ортасында үлкен дөңгелек тесігі бар. Беткі қабатында тырнақ пішінді өрнектер орналасқан және олардың арасы түйіршікті шарлармен безендіріле отырып толтырылған.

Qotaz başlıqları

Е.ә. V–IV ғғ.

Қызыл, төкмә

1) 1,7 × 0,8 см

2) 1,8 × 0,7 см

3) 1,7 × 0,7 см

4) 1,5 × 1,8 см

5) 1,8 × 0,7 см

6) 1,5 × 0,7 см

Талды- II, 2-құрған, Мәкәзі Qazaxıstan

A.Z. Beysenovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМ тк1-1862/1-6 АЗ-216/1-6

Konusvari, мәкәзіндә ири yumru дәлік var. Üzәri caynaq tipli täsvirlәrlә ішләнilib. Onların arasındakı boşluqlar kiçik күрәшәkilli дәnәcıklәrlә doldurulub.

WarwaresThe 5th – 4th centuries BC

Gold, casting, bending

1) 1,7 × 0,8 cm

2) 1,8 × 0,7 cm

3) 1,7 × 0,7 cm

4) 1,5 × 1,8 cm

5) 1,8 × 0,7 cm

6) 1,5 × 0,7 cm

Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ тк1-1862/1-6 АЗ-216/1-6

Conical shape, with a large rounded hole in the center. The surface is covered with figures of clawlike shape, the space between them is filled with granules.

Ворворки

V–IV вв. до н.э.

Золото, литье, гнутье

1) 1,7 × 0,8 см

2) 1,8 × 0,7 см

3) 1,7 × 0,7 см

4) 1,5 × 1,8 см

5) 1,8 × 0,7 см

6) 1,5 × 0,7 см

Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ тк1-1862/1-6 АЗ-216/1-6

Конической формы, с крупным округлым отверстием в центре. Поверхность покрыта фигурами когтевидной формы, пространство между ними заполнено шариками зерни.

Конус пішінді әшекейлер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма

- 1) 1,8 × 1,2 × 0,8 см
- 2) 1,4 × 0,9 × 0,7 см
- 3) 1,4 × 0,9 × 0,7 см
- 4) 1,3 × 0,9 × 0,8 см
- 5) 1,3 × 0,8 × 0,6 см

Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ тк1-1863/1-5 АЗ-217/1-5

Арасындағы біршама көлемді әшекей ақбөкеннің басы бейнесінде безендірілген. Дөңкейген бет келбеті, дөңгеленген көздері және бедерленген мүйіздері анық көрінеді. Қалған әшекейлерді төрт барыстың сұлбасы суреттелген. Бұйымдардың көлемі өте ұсақ болғанына қарамастан бейнелер жақсы бедерленгендіктен анық көрінеді. Аңдар бір қырынан бейнеленген. Қысқа, әрі көлемді басы, қайратты кекілі, тарамыс денесі, біріктірілген аяқтары және ұзын құйрығы көрсетілген. Аузы ашық, төменгі және жоғарғы азулары өткір. Құлақтары тамшы пішіндес. Аяғының тырнақтары көлемді, өткір және ұшы аздап қайрылған. Құйрығының ұшы қайырылған.

Qotaz başlıqları

Е.ә. V–IV ғғ.

Қızıl, төкмә

- 1) 1,8 × 1,2 × 0,8 см
- 2) 1,4 × 0,9 × 0,7 см
- 3) 1,4 × 0,9 × 0,7 см
- 4) 1,3 × 0,9 × 0,8 см
- 5) 1,3 × 0,8 × 0,6 см

Taldı-II, 2-kurqan, Mәrkәzi Qazaxıstan

A.Z. Beysenovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМ тк1-1863/1-5 АЗ-217/1-5

Өн böyük əşya sayqakların başı ilə bəzədilib. Donqaburun sifət, girdə göz və səthi çotuz buyuz aydın görünür. Digər başlıqların üzərində dörd pələng sırası təsvir olunub. Əşyaların həddən artıq kiçik olmalarına baxmayaraq, bütün təsvirlər çox dəqiq işlənmiş və aydın görünür. Heyvanlar profildən təsvir olunub. Qısa iri baş, qüvvəli süsün, arıq bədən, birləşik ayaqlar, uzun quyuq göstərilmişdir. Açıq ağız yuxarı və aşağısında şiş dişlər görünür. Qulaq damlavaridir. Pəncələridəki girdəvari uzun iri caynaqları bir-birinə yönəldilib. Quyuğun ucu spiral kimi burulub.

WarwaresThe 5th – 4th centuries BC

Gold, castings

- 1) 1,8 × 1,2 × 0,8 cm
- 2) 1,4 × 0,9 × 0,7 cm
- 3) 1,4 × 0,9 × 0,7 cm
- 4) 1,3 × 0,9 × 0,8 cm
- 5) 1,3 × 0,8 × 0,6 cm

Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ тк1-1863/1-5 АЗ-217/1-5

The largest object is decorated with saiga heads. The hump-nosed muzzle, a rounded eye and a horn with a corrugated surface are clearly fixed. On the surface of the remaining piles there is a string of four tigers. Despite the extremely small size of objects, images are executed in detail and viewed very well. Animals are depicted in profile. Shown a short massive head, a powerful withers, a lean body, legs together, a long tail. The mouth is ajar, top and bottom – along a pointed canine. The ear is teardrop shaped. On the legs are large pointed claws, slightly rounded, the extreme ones are oriented with endings towards each other. The tail forms a spiral at the end.

Ворворки

V–IV вв. до н.э.

Золото, литье

- 1) 1,8 × 1,2 × 0,8 см
- 2) 1,4 × 0,9 × 0,7 см
- 3) 1,4 × 0,9 × 0,7 см
- 4) 1,3 × 0,9 × 0,8 см
- 5) 1,3 × 0,8 × 0,6 см

Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1863/1-5 АЗ-217/1-5

Наиболее крупный предмет украшен головками сайгаков. Отчетливо фиксируется горбоносая морда, округлый глаз и рог с рифленой поверхностью. На поверхности остальных ворворок изображена вереница из четырех тигров. Несмотря на чрезвычайно небольшие размеры предметов, изображения выполнены детально и просматриваются очень хорошо. Животные изображены в профиль. Показаны короткая массивная голова, мощная холка, поджарое тело, сведенные вместе ноги, длинный хвост. Пасть приоткрыта, сверху и снизу – по заостренному клыку. Ухо каплевидной формы. На ногах крупные острые когти, немало закругленные, крайние при этом ориентированы окончаниями друг к другу. Хвост образует на окончании спираль.

Конус пішінді әшекейлер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптау

- 1) 1,3 × 0,7 см
- 2) 1,3 × 0,5 см
- 3) 1,2 × 0,6 см
- 4) 1,3 × 0,6 см
- 5) 1,1 × 0,3 см

Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ тк1-1864/1-6 АЗ-218/1-6

Конус пішінді, ортасында дөңгелек тесігі бар. Беті өрнектелмеген.

WarwaresThe 5th – 4th centuries BC

Gold, stamping

- 1) 1,3 × 0,7 cm
- 2) 1,3 × 0,5 cm
- 3) 1,2 × 0,6 cm
- 4) 1,3 × 0,6 cm
- 5) 1,1 × 0,3 cm

Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ тк1-1864/1-6 АЗ-218/1-6

Conical shape, with a large rounded hole in the center. Not ornamented.

Qotaz başlıqları

Е.ә. V–IV ғғ.

Қızıl, басмақәліб

- 1) 1,3 × 0,7 см
- 2) 1,3 × 0,5 см
- 3) 1,2 × 0,6 см
- 4) 1,3 × 0,6 см
- 5) 1,1 × 0,3 см

Талды-II, 2-қураң, Мәркәзі Қазахстан

А.З. Beysenovun қазıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

Инв. № ҚРҰМ тк1-1864/1-6 АЗ-218/1-6

Конусәкіллідир вә мәркәзлерінде ири дәлік вар. Үзәрінде бәзәк ішләмәләри олмайыб, sayadırlar.

Ворворки

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

- 1) 1,3 × 0,7 см
- 2) 1,3 × 0,5 см
- 3) 1,2 × 0,6 см
- 4) 1,3 × 0,6 см
- 5) 1,1 × 0,3 см

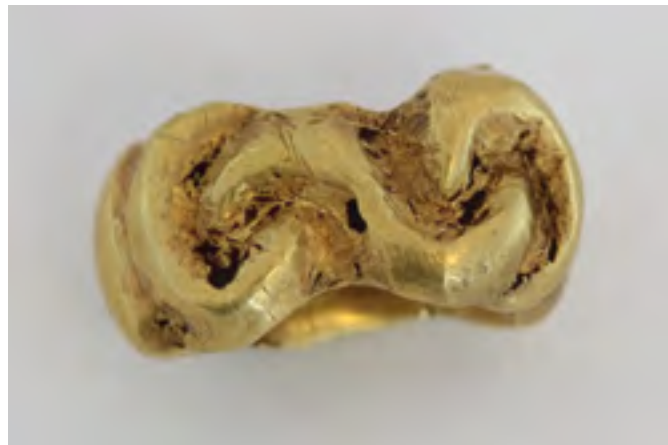
Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ тк1-1864/1-6 АЗ-218/1-6

Конической формы, с крупным округлым отверстием по центру. Неорнаментированные.

Өрнектелген түтікше әшекейлер

Ж.с.д. VII–VI ғғ.

Алтын, құйма

1) 0,8 × 0,6 см

2) 0,7 × 0,3 см

Талды-II, 5-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1865/1,2 АЗ-219/1,2

Дөңгелек пішіндегі қапсырмалар, өлшемдері әртүрлі және бұйраланған түрдегі өрнектері бар.

Naхışlı muncuqlar

Е.ә. VII–VI әсләр

Qızıl, tökmә

1) 0,8 × 0,6 см

2) 0,7 × 0,3 см

Taldı- II, 5-kurqan, Mәrkәzi Qazaxıstan

A.Z. Beysenovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМтк1-1865/1,2 АЗ-219/1,2

Müxtәlif ölçülü, dairәvidilәр. Üzәrlәrindә buruq naхışlar var.

Ornamented piercing

The turn of the 7th – 6th centuries BC

Gold, castings

1) 0,8 × 0,6 cm

2) 0,7 × 0,3 cm

Taldy-II, Mound 5, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1865 / 1,2 АЗ-219 / 1,2

Rounded, of different sizes, have ornamentation in the form of curls-vortices.

Орнаментированные пронызы

Рубеж VII–VI в. до н.э.

Золото, литье

1) 0,8 × 0,6 см

2) 0,7 × 0,3 см

Талды-II, курган 5, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1865/1,2 АЗ-219/1,2

Округлые, разных размеров, имеют орнаментацию в виде завитков-вихрей.

Өрнекті қапсырма

Ж.с.д. VII–VI ғғ.

Алтын, құйма

2,5 × 1,1 см

Талды-II, 5-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1866 АЗ-220

Бұрыштары дөңгелене келген төртбұрыш пішінді. Беті өсімдік үлгісіндегі және жапырақшалар түріндегі өрнектермен бедерленген.

Нахışı бәнд

Е.э. VII–VI əsrlər

Qızıl, tökmə

2,5 × 1,1 sm

Taldı-II, 5-kurqan, Mərkəzi Qazaxıstan

A.Z. Beysenovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

İnv. № ҚРҰМтк1-1866 АЗ-220

Düzbucaq şəklindədir, kənarları dağavaridir. Üzərində nəbatî naхіşlar və yarpaqvari dəliklər var.

Clip with ornamentThe turn of the 7th – 6th centuries BC

Gold, casting

2,5 × 1,1 cm

Taldy-II, Mound 5, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1866 АЗ-220

Rectangular with rounded edges. The surface is decorated with curls and leaf-shaped depressions.

Обойма с орнаментом

Рубеж VII – VI вв. до н.э.

Золото, литье

2,5 × 1,1 см

Талды-II, курган 5, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1866 АЗ-220

Прямоугольной формы с закругленными краями. Поверхность украшена завитками и листовидными углублениями.

Қапсырма

Ж.с.д. V–IV ғғ.
Алтын, қалыптау
4,39 × 2,43 см
Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан
А.З. Бейсеновтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМтк1-1867 АЗ-221

Жапсырманың пішіні S-тәрізді. Беті полиморфты өрнектермен безендірілген.

Бәзәк

Е.ә. V–IV ғғ.
Qızıl, basmaqәlib
4,39 × 2,43 см
Taldı-II, 2-kurqan, Mәrkәzi Qazaxıstan
A.Z. Beysenovun qazıntıları
Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,
Inv. № ҚРҰМтк1-1867 АЗ-221

Бәзәк “S” formalıdır. Üz tәrefi polimorf naxısharla bәzәdilmіshdir.

Plaque

The 5th – 4th centuries BC
Gold, stamping
4,39 × 2,43 cm
Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan
Excavations of A.Z. Beisenov
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМтк1-1867 АЗ-221

The plate has an S-shape. The front side is decorated with polymorphic ornament.

Бляха

V–IV вв. до н.э.
Золото, штамповка
4,39 × 2,43 см
Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан
Раскопки А.З. Бейсенова
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМтк1-1867 АЗ-221

Бляха имеет S-образную форму. Лицевая сторона украшена полиморфным орнаментом.

Мысық тектес жыртқыш бейнесіндегі әшекейлер

Ж.с.д. VII–VI ғғ.

Алтын, құйма

1) 1,65 × 2,25 см

2) 1,73 × 2,32 см

Талды-II, 5-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1868/1,2 АЗ-222/1,2

Мысық тұқымдас жыртқыштар силуэтті түрде, қырынан берілген. Ол жалпылама түрде берілген, оймыштау әдісі мүлде қолданылмаған, көздері және танауы әлсіз ғана бедерленген, аяқтары біріктіріліп, секіргелі тұрған кейіпте бейнеленген.

Vəhşi pişik formalı bəzəklər

Е.ә. VII–VI əsrlər

Qızıl, tökmə

1) 1,65 × 2,25 sm

2) 1,73 × 2,32 sm

Taldı- II, 5-kurgan, Mərkəzi Qazaxıstan

A.Z. Beysenovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

İnv. № ҚРҰМтк1-1868/1,2 АЗ-222/1,2

Profildən fiqurun siluet təsviri verilib. Görüntüsü ümumiləşdirilib. Üzərində naxış yox dərəcəsidədir. Yalnız gözlərinin və burun dəliklərinin cizgiləri azacıq gözə çarpır. Pəncələri birləşmiş vəziyyətdədir – heyvan sıçramağa hazırdır.

Plaques in the form of a cat predator imageThe turn of the 7th – 6th centuries BC

Gold, castings

1) 1,65 × 2,25 cm

2) 1,73 × 2,32 cm

Taldy-II, Mound 5, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1868 / 1,2 АЗ-222 / 1,2

The figure is silhouette in profile. It is generalized, almost completely absent engraving, only the outlines of the eyes and nostrils are weakly marked, the legs are joined together – the pose of the animal before the jump.

Бляшки в виде изображения кошачьего хищника

Рубеж VII–VI вв. до н.э.

Золото, литье

1) 1,65 × 2,25 см

2) 1,73 × 2,32 см

Талды-II, курган 5, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1868/1,2 АЗ-222/1,2

Изображение фигуры силуэтное, в профиль. Оно дано обобщенно, почти полностью отсутствует гравировка, слабо намечены лишь очертания глаз и ноздрей, ноги соединены вместе – поза животного перед прыжком.

Сырға

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, дәнекерлеу

2,27 × 1,6 см

Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1869 АЗ-223

Жуан алтын сымнан жасалған, ашық сақина түріндегі сырғалығы бар сырға. Сырғалықтың төменгі жағына, тысы ұсақ түйіршіктермен көмкерілген конус пішінді салпыншақ бекітілген. Конустың табанында жіп өтетін тесігі бар төрт тоғасы бар.

Сирға

Е.ә. V–IV ғғ.

Қызыл, дәнеләмә

2,27 × 1,6 см

Талды-II, 2-құрған, Мәкәзі Қазахыстан

А.З. Бейсеновун қазынтлары.

Қазахыстан Республикасы Милли музейи,

Инв. № ҚРҰМтк1-1869 АЗ-223

Сирға ең кәсіји дәірәви мәфтildән һазырланмыш вә сонлуқлары бирләшмәйән ири һалқа шәклиндәдир. Һалқая ашағидан үзәри хырда дәнәцикләрлә бәзәдилмиш ири конусвари асма бәнд олунуб. Конусун дәирәви сәһинин кәнаринда кичик әйри дәликләр вар.

EarringThe 5th – 4th centuries BC

Gold, casting, granulation

2,27 × 1,6 cm

Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1869 АЗ-223

Earring with a massive bow of rounded in the cross section of the rod, forming a figure in the form of an open ring. At the bottom of the shackle is attached a large suspension cone shaped, covered with fine grains. On the rounded area of the cone along the edge there are small holes with uneven outlines.

Серьга

V–IV вв. до н.э.

Золото, литье, зернь

2,27 × 1,6 см

Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1869 АЗ-223

Серьга с массивной дужкой из округлого в сечении прута, образующего фигуру в виде несомкнутого кольца. Внизу к дужке крепится крупная подвеска конусовидной формы, покрытая мелкой зернью. На округлой площадке конуса по краю размещены мелкие отверстия с неровными очертаниями.

Салпыншақ

Ж.с.д. V–IV ғғ.
Алтын, бүршіктеу
0,57 × 0,38 см
Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан
А.З. Бейсеновтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМтк1-1870 АЗ-224

Ілмегі бар салпыншақ, түйіршіктерді жапсарластыра дәнекерлеу арқылы жасалған.

Asma

Е.ә. V–IV әсрләр
Qızıl, дәнәләмә
0,57 × 0,38 см
Taldı-II, 2-kurqan, Mәrkәzi Qazaxıstan
A.Z. Beysenovun qazıntıları
Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,
Inv. № ҚРҰМтк1-1870 АЗ-224

Xırda salxım şekilli дәнәсікләрлә ішләнİLİb. Yuxarısında dairәvi ilgәyi var.

Suspension

The 5th – 4th centuries BC
Gold, granulation
0,57 × 0,38 cm
Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan
Excavations of A.Z. Beisenov
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМтк1-1870 АЗ-224

It is made in the form of a cluster of small balls of grains. Above is a rounded loop.

Подвеска

V–IV вв. до н.э.
Золото, зернь
0,57 × 0,38 см
Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан
Раскопки А.З. Бейсенова
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМтк1-1870 АЗ-224

Выполнена в виде грозди мелких шариков зерна. Сверху имеется округлая петелька.

İлмекті салпыншақ

Ж.с.д. VII–VI ғғ.

Алтын, құйма

1 × 0,8 см

Талды-II, 5-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв.№ ҚРҰМтк1-1871 АЗ-225

Ілмегі бар шар тәрізді салпыншақ. Кішкентай ілмек бір жақ бүйіріне дәнекерленген.

Pendant with a loopThe turn of the 7th – 6th centuries BC

Gold, castings

1 × 0,8 cm

Taldy-II, Mound 5, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1871 АЗ-225

Pendant spherical shape. A small loop is attached to one side.

İlgekli asma

Е.э. VII–VI ғғ.

Қызыл, төкмә

1 × 0,8 см

Талды-II, 5-құрған, Мәкәзі Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазынтары

Қазақстан Республикасы Милли музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1871 АЗ-225

Asma күрәшәkillidir. Bir тәрәфинә кiçik илгек бәркидилиб.

Подвеска с петелькой

Рубеж VII–VI вв. до н.э.

Золото, литье

1 × 0,8 см

Талды-II, курган 5, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1871 АЗ-225

Подвеска сферической формы. Мелкая петелька крепится с одной стороны.

Сөрпелер

Ж.с.д. V–IV ғғ.
 Алтын, соғу, ию
 1) 5,3 × 0,7 см
 2) 3,8 × 0,7 см
 3) 4,2 × 0,7 см
 4) 0,7 × 0,9 см
 5) 1,2 × 0,7 см
 6) 2 × 0,7 см
 7) 2 × 0,7 см
 8) 2,9 × 0,3 см
 9) 2,1 × 0,3 см
 Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан
 А.З. Бейсеновтың қазбасы
 Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
 Инв. № ҚРҰМтк1-1872/1-10 АЗ-226/1-10

Алтын сымнан жасалған. Диаметрлері әртүрлі.

Үялар

Е.ә. V–IV əsrlər
 Qızıl, döymə, әүмә
 1) 5,3 × 0,7 см
 2) 3,8 × 0,7 см
 3) 4,2 × 0,7 см
 4) 0,7 × 0,9 см
 5) 1,2 × 0,7 см
 6) 2 × 0,7 см
 7) 2 × 0,7 см
 8) 2,9 × 0,3 см
 9) 2,1 × 0,3 см
 Talđı-II, 2-kurqan, Mərkəzi Qazaxıstan
 A.Z. Beysenovun qazıntıları
 Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,
 Inv. № ҚРҰМтк1-1872/1-10 АЗ-226/1-10

En kəsiyi dayirəvi olan məftildən düzəldilib. Müxtəlif diametrdədirlər.

Springs

The 5th – 4th centuries BC
 Gold, blacksmithing, bending
 1) 5,3 × 0,7 см
 2) 3,8 × 0,7 см
 3) 4,2 × 0,7 см
 4) 0,7 × 0,9 см
 5) 1,2 × 0,7 см
 6) 2 × 0,7 см
 7) 2 × 0,7 см
 8) 2,9 × 0,3 см
 9) 2,1 × 0,3 см
 Taldy-II, Kurgan 2, Central Kazakhstan
 Excavations of A.Z. Beisenov
 National Museum of the Republic of Kazakhstan,
 Inv. № ҚРҰМтк1-1872/1-10 АЗ-226/1-10

Made of a round rod in section. Different diameter.

Пружины

V–IV вв. до н.э.
 Золото, ковка, гнутье
 1) 5,3 × 0,7 см
 2) 3,8 × 0,7 см
 3) 4,2 × 0,7 см
 4) 0,7 × 0,9 см
 5) 1,2 × 0,7 см
 6) 2 × 0,7 см
 7) 2 × 0,7 см
 8) 2,9 × 0,3 см
 9) 2,1 × 0,3 см
 Talđı-II, kurgan 2, Centralnyy Kazaxstan
 Раскопки А.З. Бейсенова
 Национальный музей Республики Казахстан,
 Инв. № ҚРҰМтк1-1872/1-10 АЗ-226/1-10

Выполнены из прута округлого в сечении. Различного диаметра.

Түтікше әшекейлер

Ж.с.д. V–IV ғғ.
Алтын, қалыптау
0,3 × 0,4 см
Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан
А.З. Бейсеновтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМтк1-1873-14 АЗ-227/1-14

Дөңгелек пішінді, беті кедір-бұдырлы. Алтын қаңылтырды қалыптау әдісімен жасалынған.

Muncuqlar

Е.э. V–IV əsrlər
Qızıl, basmaqəlib
0,3 × 0,4 sm
Taldı-II, 2-kurqan, Mərkəzi Qazaxıstan
A.Z. Beysenovun qazıntıları
Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi
İnv. № ҚРҰМтк1-1873-14 АЗ-227/1-14

Uzunsov muncuqların en kəsiyi dairəvidir. Səthləri nahamardır. Nazik lövhəciklərdən hazırlanıblar.

Pierce

The 5th – 4th centuries BC
Gold, stamping
0,3 × 0,4 cm
Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan
Excavations of A.Z. Beisenov
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМтк1-1873-14 АЗ-227 / 1-14

Extended elongated rounded form in a section. With corrugated surface. They are made of a thin plate.

Пронизи

V–IV вв. до н.э.
Золото, штамповка
0,3 × 0,4 см
Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан
Раскопки А.З. Бейсенова
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМтк1-1873-14 АЗ-227/1-14

Удлиненные пронизи округлой формы в разрезе. С рифленой поверхностью. Выполнены из тонкой пластинки.

Салпыншақ

Ж.с.д. V–IV ғғ.
Алтын, бүршіктеу
0,82 × 0,6 см
Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан
А.З. Бейсеновтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМтк1-1874 АЗ-228

Ірі түйіршіктерден жасалған салпыншақ.

Азма бөзек

Е.э. V–IV ғғ.
Қызыл, дәнелеме
0,82 × 0,6 см
Талды-II, 2-құрған, Мәrkәзи Қазақстан
А.З. Бейсеновтың қазынтлары
Қазақстан Республикасы Milli музейі,
Инв. № ҚРҰМтк1-1874 АЗ-228

Азма ҫахма үсulu илө bir ovuc ири дәнөциклөрдөн hazırlanıb.

Suspension

The 5th – 4th centuries BC
Gold, granulation
0,82 × 0,6 cm
Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan
Excavations of A.Z. Beisenov
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМтк1-1874 АЗ-228

The suspension is made of a handful of large grain.

Подвеска

V–IV вв. до н.э.
Золото, зернь
0,82 × 0,6 см
Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан
Раскопки А.З. Бейсенова
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМтк1-1874 АЗ-228

Подвеска выполнена из горсти крупной зерни.

Мүйізді бұғы бейнелі тілімше

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптау

14,6 × 2,7 см

Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

Инв. № ҚРҰМтк1-1875 АЗ-229

Бұғының басы бір жақ қырынан бейнеленген. Тұмсығы жіңішке, ұзын ашық ауызы көрсетілген. Танауы мен көзі миндаль пішінді етіп, әркелкі өлшемде жасалынған. Құлағы жапырақша пішінді, үлкен етіп көрсетілген. Басында тармақталған мүйізі бар. Мүйіз тәжі басқа көлденең орнатылған, ішкі жағында төрт тармағы бар. Мүйіздің ішкі сызығында толқынды оюлар көрсетілген.

Maral başı şəklində şəbəkəli lövhə

Е.ә. V–IV əsrlər

Qızıl, basmaqəlib

14,6 × 2,7 sm

Taldı- II, 2-kurqan, Mərkəzi Qazaxıstan

A.Z. Beysenovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

İnv. № ҚРҰМтк1-1875 АЗ-229

Maralın başı profildən təsvir olunub. Sifəti ensiz və uzun, ağı açıqdır. Burun dəliyi və gözü badamvari olsa da, ölçüləri müxtəlifdir: göz ölçüsü daha böyükdür. Qulağı iri, uzun və yarpaqvaridir. Başını üstündə burulmuş buynuzu var. Çətiri uzundur, başına nisbətən çəpinə yerləşdirilib və dörd budağa ayrılır. Daxili tərəfdən buynuzlar dalğavaridir.

Openwork plate in the form of a deer headThe 5th – 4th centuries BC

Gold, stamping

14,6 × 2,7 cm

Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1875 АЗ-229

The head of the animal is depicted in profile. The muzzle is narrow, long, with an open mouth. The nostril and eye are made in the form of elongated almond-shaped figures, only of different sizes: the eye is larger. The ear is large, long, leaf-shaped. A small curl of the horn is placed overhead. The crown is long, placed in relation to the head along the diagonal, has four branches. On the inside, the line of horns has undulating shapes.

Ажурная пластина в виде головы оленя

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

14,6 × 2,7 см

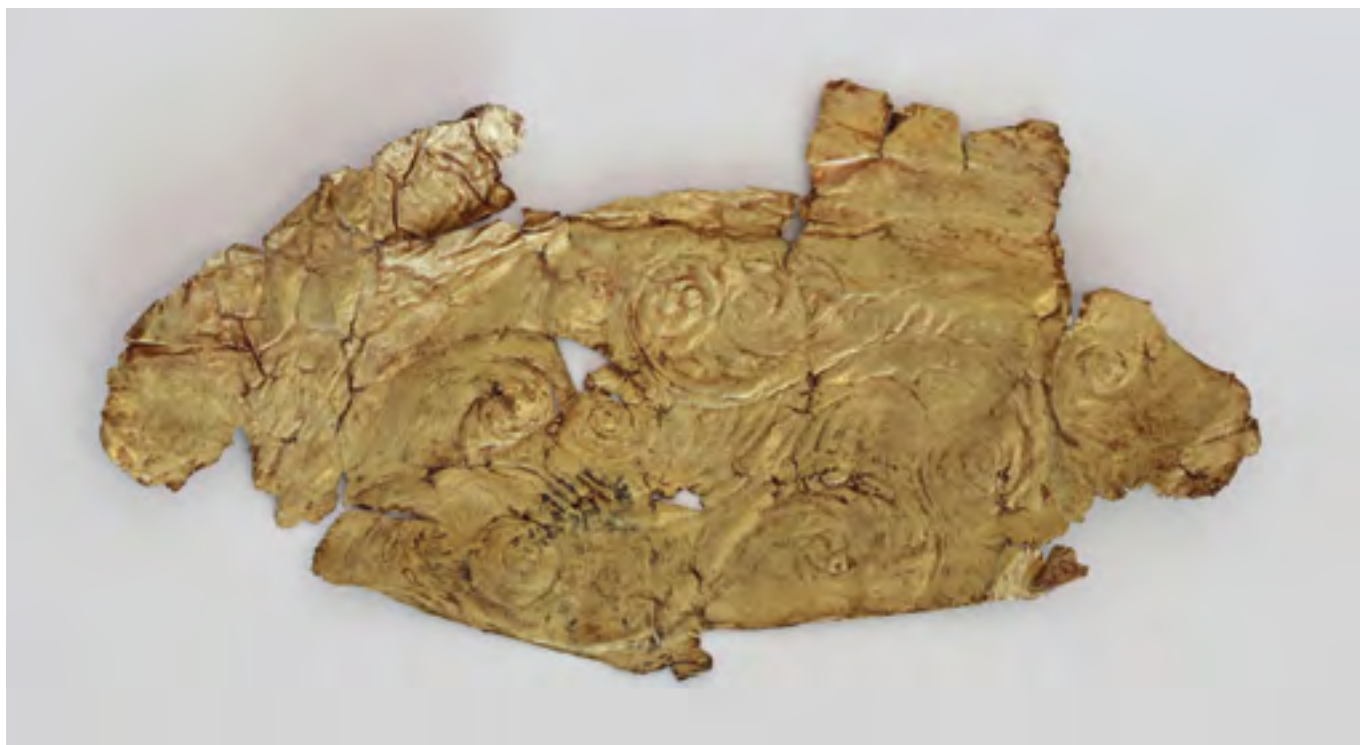
Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1875 АЗ-229

Голова животного изображена в профиль. Морда узкая, длинная, с открытым ртом. Ноздря и глаз выполнены в виде удлиненных миндалевидных фигур, только разного размера: глаз крупнее. Ухо крупное, длинное, листовидной формы. Над головой размещен небольшой завиток рога. Крона длинная, размещена по отношению к голове по диагонали, имеет четыре ответвления. С внутренней стороны линия рогов имеет волнистые очертания.

Әшекейлер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

- 1) 11,3 × 6,1 см
- 2) 9,6 × 6,9 см
- 3) 5,5 × 3,3 см

Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1876/1-3 АЗ-230/1-3

Бұралаң өрнектері бар жұқа алтын қаңылтыр әшекейлер.

Lövhələr

Е.ә. V–IV əsrlər

Qızıl, basmaqəlib

- 1) 11,3 × 6,1 sm
- 2) 9,6 × 6,9 sm
- 3) 5,5 × 3,3 sm

Taldı-II, 2-kurqan, Mərkəzi Qazaxıstan

A.Z. Beysenovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

inv. № ҚРҰМтк1-1876/1-3 АЗ-230/1-3

Lövhələrin səthlərində burulğanlı burmalar işlənilib.

Plates

The 5th – 4th centuries BC

Gold, stamping

- 1) 11,3 × 6,1 cm
- 2) 9,6 × 6,9 cm
- 3) 5,5 × 3,3 cm

Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1876/1-3 АЗ-230/1-3

Vortex curls are produced on the surface of the articles.

Пластины

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

- 1) 11,3 × 6,1 см
- 2) 9,6 × 6,9 см
- 3) 5,5 × 3,3 см

Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1876/1-3 АЗ-230/1-3

На поверхности изделий выполнены вихревые завитки.

Tiğilmeli əshekeyler

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптау

d – 0,55 см

Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1878/1-2312 АЗ-231/ 1-2312

Тігуге арналған екі тесігі бар, дөңгелек пішінді алтын әшекейлер.

Muncuqlar

Е.э. V–IV əsrlər

Qızıl, basmaqəlib

d – 0,55 sm

Taldı- II, 2-kurqan, Mərkəzi Qazaxıstan

A.Z. Beysenovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМтк1-1878/1-2312 АЗ-231/ 1-2312

Dəyirmi formada, tikiş üçün dəlikləri var.

Pierce

The 5th – 4th centuries BC

Gold, stamping

d – 0,55 cm

Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. No. ҚРҰМтк1-1878/1-2312 АЗ-231/1-2312

Round shape with holes for sewing.

Проници

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

d – 0,55 см

Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1878/1-2312 АЗ-231/1-2312

Округлой формы с отверстиями для пришивания.

Салпыншақтар

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма

1) d – 0,18 см

2) d – 0,09 см

Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1879/1-19075 АЗ-232/1-19075,
ҚРҰМтк1-1880/1-47 АЗ-233/1-47, ҚРҰМтк1-1881/1-98 АЗ-
234/1-98

Сақина тәрізді салпыншақтар, алтын сымды дөңгелек пішінге келтіріп жасаған.

Asma bəzəklər

Е.ә. V–IV əsrlər

Qızıl, tökmə

1) d – 0,18 sm

2) d – 0,09 sm

Taldı-II, 2-kurqan, Mərkəzi Qazaxıstan

A.Z.Beysenovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМтк1-1879/1-19075 АЗ-232/1-19075,
ҚРҰМтк1-1880/1-47 АЗ-233/1-47, ҚРҰМтк1-1881/1-98 АЗ-
234/1-98

Asmalar halqavaridirlər və en kəsiyi dairəvi olan məftildən hazırlanıblar.

SuspensionsThe 5th – 4th centuries BC

Gold, castings

1) d – 0,18 cm

2) d – 0,09 cm

Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1879 / 1-19075 АЗ-232 / 1-19075,
ҚРҰМтк1-1880 / 1-47 АЗ-233 / 1-47, ҚРҰМтк1-1881 / 1-98 АЗ-
234 / 1-98

Suspension ring-shaped, made of a rod rounded in section.

Подвески

V–IV вв. до н.э.

Золото, литье

1) d – 0,18 см

2) d – 0,09 см

Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1879/1-19075 АЗ-232/1-19075,
ҚРҰМтк1-1880/1-47 АЗ-233/1-47, ҚРҰМтк1-1881/1-98 АЗ-
234/1-98

Подвески кольцеобразные, сделаны из прута округлого в сечении.

Салпыншақтар

Ж.с.д V–IV ғғ.

Алтын, қалыптау

1) d – 0,18 см

2) d – 0,09 см

Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

Инв. № ҚРҰМтк1-1882/1-11369 АЗ-235/ 1-11369

Тігуге арналған тесіктері бар жарты шар тәрізді 11 369 салпыншақтар.

Asma bəzəklər

Е.ә. V–IV əsrlər

Qızıl, basmaqəlib

1) d – 0,18 sm

2) d – 0,09 sm

Taldı-II, 2-kurqan, Mərkəzi Qazaxıstan

A.Z. Beysenovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi

Inv. № ҚРҰМтк1-1882/1-11369 АЗ-235/ 1-11369

Kürəşəkillidirlər və tikiş üçün kiçik ilgəkləri var.

SuspensionsThe 5th – 4th centuries BC

Gold, stamping

1) d – 0,18 cm

2) d – 0,09 cm

Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1882/1-11369 АЗ-235/1-11369

Spherical shape, with a small eyelet for sewing.

Подвески

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

1) d – 0,18 см

2) d – 0,09 см

Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1882/1-11369 АЗ-235/1-11369

Всего 11 369 штук, сферической формы, с мелкой петелькой для пришивания.

Әшекейлер

Ж.с.д. V–IV ғғ.
Алтын, құйма
d – 0,22 см
Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан
А.З. Бейсеновтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМтк1-1883/1-163 АЗ-236/1-163

Plaques

The 5th – 4th centuries BC
Gold, castings
d – 0,22 cm
Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan
Excavations of A.Z. Beisenov
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМтк1-1883/1-163 АЗ-236/1-163

Pilekler

Е.ә. V–IV әsrlәr
Qızıl, tökmә
d – 0,22 sm
Taldı-II, 2-kurqan, Mәrkәzi Qazaxıstan
A.Z. Beysenovun qazıntıları
Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,
Inv. № ҚРҰМтк1-1883/1-163 АЗ-236/1-163

Бляшки

V–IV вв. до н.э.
Золото, литье
d – 0,22 см
Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан
Раскопки А.З. Бейсенова
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМтк1-1883/1-163 АЗ-236/1-163

Жебелер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Қола, құйма

3,7–4,2 × 0,7–1,8 см

Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1884/1-14 АЗ-237/1-14

Төртқырлы, жасырын ұңғысы бар және үшкірленген, төмен қарай бағытталған жалдары бар жебе ұштары.

Ох ucluqları

Е.э. V–IV əsrlər

Тунс, төкмә

3,7–4,2 × 0,7–1,8 см

Талды-II, 2-қурған, Мәкәзи Qazaxıstan

А.З. Beysenovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМтк1-1884/1-14 АЗ-237/1-14

Ох ucluqları дөрдіттидир, gizli sulğunca və ашағиуа доғру бахан iti uclu қанадлара malikdirler.

ArrowheadsThe 5th – 4th centuries BC

Bronze, casting

3,7–4,2 × 0,7–1,8 cm

Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. No. ҚРҰМтк1-1884/1-14 АЗ-237/1-14

Four-bladed, with a hidden sleeve, zaostrena zhashtsy and released down.

Наконечники стрел

V–IV вв. до н.э.

Бронза, литье

3,7–4,2 × 0,7–1,8 см

Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1884/1-14 АЗ-237/1-14

Четырехгранные, со скрытой втулкой, жальца зоостре- ны и опущены вниз.

Моншақтар

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Тас

Талды-II, 2-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музей,

Инв. № ҚРҰМтк1-1885/1-150 АЗ-238/1-150

Моншақ тастардың көлемі және түстері әртүрлі. Моншақ әшекейінің құрамдас бөлшегі болып табылады. Шар тәрізді пішінде, кейбірі қырланған, алмұрт пішіндес тесіктері бар моншақтар.

Muncuqlar

Е.ә. V–IV әслрләр

Daş

Taldy-II, 2-kurqan, Mərkəzi Qazaxıstan

A.Z. Beysenovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМтк1-1885/1-150 АЗ-238/1-150

Muncuqlar müxtəlif rəngdə və ölçüdədir. Bəzəyin tərkib hissəsi muncuqdur. Əsasən küre şəkilli olsalar da, bəzən tinli, armudvari və yastı nümunələri də mövcuddur. Dəlilidirlər.

BeadsThe 5th – 4th centuries BC

A rock

2,4 × 1,4 cm

Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1885/1-150 АЗ-238/1-150

Beads of different colors and sizes. Are an integral element of the decoration – beads. Ball-shaped, sometimes faceted, pear-shaped and flattened, with a hole.

Бусы

V–IV вв. до н.э.

Камень

Талды-II, курган 2, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1885/1-150 АЗ-238/1-150

Бусины разных цветов и размеров. Являются составным элементом украшения – бус. Шарообразной формы, иногда граненые, грушевидные и сплюснутые, с отверстием.

Барыстың мүсіні түріндегі бедерлі әшекей

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптау

8,2 × 5,2 см

Қарашоқы, 1-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1886 АЗ-239

Жыртқыш тұрған қалыпта бір қырынан бейнеленген. Қысқа, әрі көлемді басы, қайратты кекілі, тарамыс денесі және біріктірілген аяғы, ұзын құйрығы суреттелген. Аузы ашық, төменгі және жоғарғы азу тістері өткір. Құлақтары тамшы пішіндес етіп ойылған және үшкірленген ұштары төмен қараған. Аяқтарында өткір үлкен тырнақтары бар, шеткі тырнақтарының ұштары бір-біріне қарсы қайырылған. Құйрығының ұшы қайрылып серіппе тәрізді пішінде суреттелген. Құйрығы мен артқы аяғын жалғастырып тұрған түзу жалғауышы бар. Аңның мүсіні әртүрлі пішіндегі ойынды өрнектермен безендірілген. Денесінде орналасқан ойынды өрнектер S-пішінді етіп суреттерген оюларды құрайды.

Pələng şəklində şəbəkəli bəzək

Е.ә. V–IV əsrlər

Qızıl, basmaqəlib

8,2 × 5,2 sm

Karaşoqi, 1-kurqan, Mərkəzi Qazaxıstan

A.Z.Beysenovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМтк1-1886 АЗ-239

Pələng profildən durmuş vəziyyətdə verilib. Onun qısa iri başı, qüvvəli süysünü, qıvraq bədəni, cütləşmiş pəncələri, uzun quyruğu təsvir olunub. Ağzi açıqdır, yuxarıda və aşağıda şiş dişləri görünür. Damlavari qulağı kəsikdir, ucu aşağıya doqrudur. Pəncələrindəki dairəvi uzun iri saynaqları bir-birinə yönəldilib. Quyruğun ucu spiral şəklindədir. Kiçik düz tağ quyruqla arxa pəncələri birləşdirir. Heyvanın fiquru müxtəlif formalı oyma naxışlarla – bir tərəfi dişli uzunsov və sadə hörmərlərlə, eləcə də üçbucaqlarla örtülüb. Bədənin ortasındakı burma naxışlar “S” şəkillidir.

Openwork decoration in the form of a tiger figureThe 5th – 4th centuries BC

Gold, stamping

8,2 × 5,2 cm

Karashoky, Mound 1, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1886 АЗ-239

The animal is depicted standing in profile. Shown a short massive head, a powerful withers, a lean body, legs together, a long tail. The mouth is ajar, top and bottom – along a pointed canine. The ear is incisive, teardrop shaped, oriented with a sharp end down. On the legs are large pointed claws, slightly rounded, the extreme ones are oriented with endings towards each other. The tail forms a spiral at the end. There is a small straight jumper that connects the tail to the hind legs. The figure of the animal is covered with slits of various shapes: in the form of elongated curls with one serrated edge, simple curls, triangles. Curls placed in the middle of the body form an S-shaped figure.

Ажурное украшение в виде фигуры тигра

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

8,2 × 5,2 см

Қарашоқы, курган 1, Центральный Қазақстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Қазақстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1886 АЗ-239

Животное изображено стоящим в профиль. Показаны короткая массивная голова, мощная холка, поджарое тело, сведенные вместе ноги, длинный хвост. Пасть приоткрыта, сверху и снизу – по заостренному клыку. Ухо прорезное, каплевидной формы, ориентировано острым окончанием вниз. На ногах крупные острые когти, немного закругленные, крайние при этом ориентированы окончаниями друг к другу. Хвост образует на окончании спираль. Имеется небольшая ровная перемычка, соединяющая хвост с задними ногами. Фигура животного покрыта прорезями различной формы: в виде удлиненных завитков с одним зубчатый краем, простых завитков, треугольников. Завитки, размещенные посередине тела, образуют S-видную фигуру.

Салпыншақты сырға

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма

4 × 3,2 см

Қарашоқы, 8-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1887 АЗ-240

Сырғалығы алтын сымнан жасалған. Сырғалық ашық сақина пішінінде сомдалған. Сырғалықтың төменгі жағына бекітілген конус пішінді салпыншақтың сырты тұтастай түйіршіктермен көмкерілген. Конустың табанында бөлшектерді жалғауға арналған, жарты шар тәрізді ілмектер орнатылған.

Asmalı sırğa

Е.э. V–IV ғғ.

Қызыл, төкмә

8,2 × 5,2 см

Қарашоқы, 8-құрған, Мәrkәзи Қазaxıстан

А.З. Beysenovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМтк1-1887 АЗ-240

Сырғаның бәнді ең кәсіпші дәйегі ірі мәтіден hazırlanıb. Ucları birləşmēmiş halqanı tēşkil edir. Bēndin aşağı hissēsine dēnēciklērle bēzēdilmēş konusvarı asma bērkidilib. Asmanın aşağısında hazırdā mövcud olmayan hissēlērın bērkidilmēsı üçün dörd dairēvi ilgēk var.

Earring pendantThe 5th – 4th centuries BC

Gold, castings

4 × 3,2 cm

Karashoky, Mound 8, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1887 АЗ-240

The bow is made of a massive round rod in cross section. Forms a figure in the form of an open ring. In the lower part of the bow is attached a small conical suspension, covered with balls of granules. At the base of the cone, there are four small loops of a hemispherical shape for fixing non-preserved parts.

Серьга с подвеской

V–IV вв. до н.э.

Золото, литье

4 × 3,2 см

Қарашоқы, курган 8, Центральний Қазақстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Қазақстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1887 АЗ-240

Дужка выполнена из массивного округлого в сечении прута. Образует фигуру в форме несомкнутого кольца. В нижней части к дужке прикреплена небольшая коническая подвеска, покрытая шариками зерна. В основании конуса выполнены четыре небольшие петли полусферической формы для крепления несохранившихся деталей.

Мойын әшекейі

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма

13,5 × 12,5 см

Ақбейіт-1, 7-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1888 АЗ-241

Алтын сымның кесегін ширатып серіппеге ұқсас түрде жасаған. Екі ұшы қырлы төртбұрыш түрінде жасалған мойын әшекейі.

Boyunbağı

Е.э. V–IV əsrlər

Qızıl, tökmə

13, 5 × 12,5 sm

Akbeit-1, 7-kurqan, Mərkəzi Qazaxıstan

A.Z. Beysenovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

İnv. № ҚРҰМтк1-1888 АЗ-241

En kəsiyi dairəvi məftildən spiral şəklində burularaq hazırlanıb. Sonluqları düzbucaq formalı uzunsov tir şəklindədir.

Torcue

The 5th – 4th centuries BC

Gold, castings

13,5 × 12,5 cm

Akbeit-1, Mound 7, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1888 АЗ-241

It is made of a rod round in cross section, twisted so that a spiral is formed. Endings in the form of elongated bars of rectangular shape.

Гривна

V–IV вв. до н.э.

Золото, литье

13,5 × 12,5 см

Ақбейіт-1, курган 7, Центральний Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1888 АЗ-241

Выполнена из округлого в сечении прута, перекрученного так, что образуется спираль. Окончания в виде удлиненных брусков прямоугольной формы.

Сырға

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, ақық, құйма

1) 5,95 × 2,46 см

2) 5,93 × 2,53 см

Ақбейіт-1, 7-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1889/1,2 АЗ-242/1,2

Алтын сымнан жасалған, ашық сақина пішінді сырғалығы бар. Сырғалықтың төменгі жағына дәнекерленген үлкен конус пішінді салпыншаққа көгілдір түсті ақық тас орнатылған.

Сирға

Е.ә. V–IV ғғ.

Қызыл, фирүзе, төкмө

1) 5,95 × 2,46 см

2) 5,93 × 2,53 см

Ақбейіт-1, 7-құрған, Мәкәзі Қазакыстан

А.З. Бейсеновун қазынтлары

Қазакыстан Республикасы Милли музейи

Инв. № ҚРҰМтк1-1889/1,2 АЗ-242/1,2

Сирғанын қармақ һиссәси улары бирләшмәйән һалқа шәклиндәдир, ен кәсији дайрәви мәтйилдән ибарәтдир. Онун ашағисына конусвари қашлы асма бәркидилиб.

EarringThe 5th – 4th centuries BC

Gold, turquoise, casting

1) 5,95 × 2,46 cm

2) 5,93 × 2,53 cm

Akbeit-1, Mound 7, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1889/1,2 АЗ-242/1,2

The bow is made of a rod round in cross section, forming a figure in the form of an open ring. At the bottom to the shackle is attached a large pendant of a conical shape, where a stone is inserted.

Серьга

V–IV вв. до н.э.

Золото, бирюза, литье

1) 5,95 × 2,46 см

2) 5,93 × 2,53 см

Ақбейіт-1, құрган 7, Центральныи Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1889/1,2 АЗ-242/1,2

Дужка из округлого в сечении прута, образующего фигуру в виде несомкнутого кольца. Внизу к дужке крепится крупная подвеска конусовидной формы, куда вставлен камень.

Самұрық түріндегі бедерлі әшекейлер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма

1) 9,1 × 4,8 см

2) 8,1 × 4,8 см

3) 3,8 × 5,3 см

Шерубай, 1-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1891/1-3 АЗ-244/1-3

Самұрық бір қырынан бейнеленген. S-тәрізді пішінде жасалған мүсін. Төменгі бөлігі көлемді. Айдарлы құстың шағын басы анық көрсетілген. Бастың ортасында ұшы қайырылып тұрған тілше көз бейнеленген. Тұмсығы үлкен, төмен қарай иілген. Айдары үш бұрышты, ұшы артқа қарай қайырылған. Оның бетіне ойындылар салынған. Мойыны қысқа, тісшелер түрінде жиектелген және сопақша пішінді денесімен жалғастырылып бейнеленген. Бұйымның өне бойы әртүрлі: тамшы, үш бұрыш түріндегі ойындылар мен безендірілген.

Qrifon fiquru şəkilində şəbəkəli bəzək

Е.ә. V–IV əsrlər

Qızıl, basmaqəlib

1) 9,1 × 4,8 sm

2) 8,1 × 4,8 sm

3) 8,8 × 5,3 sm

Şerubay, 1-kurqan, Mərkəzi Qazaxıstan

A.Z. Beysenovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМтк1-1891/1-3 АЗ-244/1-3

Qrifonlar profildən təsvir olunub və S" şəkilli fiqur təşkil edir. Aşağı hissəsi daha böyükdür. Yalnız kəkilli balaca başı aydın görünür. Mərkəzdən keçən dairəvi dəlik gözün ümumi şəklini yaradır. Dimdiyi böyükdür və aşağı baxır. Kəkilli üçbucaq və uzunsovdur, bir qədər arxaya əyilib. Səthində kəsiklər var. Boynu qısa və getdikcə dişli oval forma alır. Əşyanın üzərində müxtəlif formalarda - damlavari, üçbucaqvari və burma naxışlar var.

Openwork ornaments in the form of a figure of griffinsThe 5th – 4th centuries BC

Gold, stamping

1) 9,1 × 4,8 cm

2) 8,1 × 4,8 cm

3) 8,8 × 5,3 cm

Sherubay, Mound 1, Central Kazakhstan

Excavations A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1891/1-3 АЗ-244/1-3

Griffins are depicted in profile. Form an S-shaped figure. The lower part is larger. Only a small head with a tuft is clearly visible. The rounded slotted curl along the center forms the outline of the eye. Beak large, bent down. With a distinctly expressed wax. Triangular tuft, elongated, slightly curved back. On its surface there are slits. The neck is short, moving farther into an oval shape with dentate outlines. The product covers numerous slots of various shapes: teardrop, triangular, in the form of curls.

Ажурные украшения в виде фигуры грифонов

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

1) 9,1 × 4,8 см

2) 8,1 × 4,8 см

3) 8,8 × 5,3 см

Шерубай, курган 1, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1891/1-3 АЗ-244/1-3

Грифоны изображены в профиль. Образуют фигуру S-видной формы. Нижняя часть крупнее. Отчетливо видна только небольшая головка с хохолком. Закругленный прорезной завиток по центру образует очертание глаза. Клюв крупный, загнут вниз. С отчетливо выраженной восковицей. Хохолок треугольной формы, удлинённый, немного изогнут назад. На его поверхности имеются прорезы. Шея короткая, переходит дальше в фигуру овальной формы с зубчатыми очертаниями. Изделие покрывают многочисленные прорезы различной формы: каплевидной, треугольной, в виде завитков.

Түйреуіш

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, сүйек, қалыптау, құйма

10,7 × 0,59 см

Шерубай, 1-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1892 АЗ-245

Ұзын, ұшы дөңгелек. Бір жақ ұшына алтын түтікшелі цилиндр кигізілген. Цилиндрдің беті түйіршіктер арқылы үш бөлікке бөлінген. Әр бөлік түйіршіктерден жасалған, бүйір қабырғалары әрқелкі үшбұрыштармен безендірілген.

Sancaq

Е.ә. V–IV ғғ.

Қызыл, сүмүк, басмақәліб, төкмә

10,7 × 0,59 см

Шерубай, 1-қураң, Мәркәзи Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазынтлары

Қазақстан Республикасы Милли музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1892 АЗ-245

Uzun, en kәsiyi dairәvidir. Bir tәrәfinә kiçik qızıl silindr keçirilib. Silindrin sәthi dәnәciklәр sıraları vasitәsilә üç yerә bölünüb. Hәр sahәnin üzәrindә dәnәciklәrdән ibarәt bәrabәryanlı üçbucaqlar yerlәşdirilib.

PinThe 5th – 4th centuries BC

Gold, bone, stamping, casting

10,7 × 0,59 cm

Sherubay, Mound 1, Central Kazakhstan

Excavations of A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1892 АЗ-245

Long, round in cross section. On the one hand, she is wearing a gold cylinder. The surface of the cylinder is divided into three parts by means of rows of grains. Within each section there are placed isosceles triangles made of grains.

Булавка

V–IV вв. до н.э.

Золото, кость, штамповка, литье

10,7 × 0,59 см

Шерубай, курган 1, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1892 АЗ-245

Длинная, округлая в сечении. С одной стороны на нее надет цилиндр из золота. Поверхность цилиндра разделена на три части с помощью рядов зерни. В пределах каждого участка размещены равнобедренные треугольники, выполненные из зерни.

Salпыншақтар

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, ақық, қалыптау, ию

1) d – 5,79 см

2) d – 5,71 см

Сабындыкөл, 1-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1893/1,2 АЗ-246/1,2

Үлкен сақина түріндегі салпыншақтар. Алтын төсемшенің бір ұшы 4,5 мм шамасында жалпақ, серіппе тәрізденіп оралған, ең ұшы ілгек түрінде аяқталған. Сырғаның серіппе түріндегі бөлігі екі конус тәріз пішінде жасалып ортасына ақық моншақ орнатылған.

Gicgah asmalari

Е.ә. V–IV ғғ.

Қызыл, фирүзе, басмақөліб, әүмә

1) d – 5,79 см

2) d – 5,71 см

Sabıntıkol, 1-kurqan, Mәrkәzi Qazaxıstan

A.Z.Beysenovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi

Инв. № ҚРҰМтк1-1893/1,2 АЗ-246/1,2

Asmalar lövhәlerden hazırlanmış iri halqa şeklindedir. Eni 4,5 mm olan qızıl lövhәnin bir ucu döyülәrek en kәsiyi dairәvi mil şeklindedә uzadılmışdı. Sonluđu isә qarmaq şeklindedә әyilmışdı. Sırğanın milinә en kәsiyi uzunsov vә yumru firuzә qaşlı iki konusvari spiral keçirilib.

Temporal SuspensionThe 5th – 4th centuries BC

Gold, turquoise, stamping, bending

1) d – 5,79 cm

2) d – 5,71 cm

Sabyndykol, Mound 1, Central Kazakhstan

Excavations A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1893/1,2 АЗ-246/1,2

Pendants in the form of large rings from the plate. One end of the gold plate, having a width of about 4,5 mm, is forged and pulled out into a rod that is round in cross section, curved at the end. In the core part of the earring are two conical spirals with an oblong and round in the section of a turquoise bead in the middle.

Височные подвески

V–IV вв. до н.э.

Золото, бирюза, штамповка, гнутье

1) d – 5,79 см

2) d – 5,71 см

Сабындыколь, курган 1, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1893/1,2 АЗ-246/1,2

Подвески в виде больших колец из пластины. Один конец золотой пластины, имеющей ширину около 4,5 мм, прокован и вытянут в округлый в сечении стержень, загнутый в конце крючком. В стержневую часть серьги продеты две конусовидных спирали с продолговатой и округлой в сечении бирюзовой бусиной посредине.

Барыс бейнелі жапсырмалар

Ж.с.д. VII–VI ғғ.

Алтын, қалыптау

- 1) 6,9 × 3,9 × 1,4 см
- 2) 3,4 × 2,2 × 1 см
- 3) 1,9 × 1,5 × 0,6 см

Тасмола, 4-оба, Орталық Қазақстан

М.Қ. Қадырбаевтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УҚ тК2-670/1-3 ҚРҰМ АЗ-481/1-3

Барыс бейнесіндегі үш жапсырма, пішіндері мен кейбір бөлшектері бойынша өзара ерекшеленеді. Үлкен, орташа және кішкентай көлемдегі үш жапсырма. Көлемді, бір жақ шеті қуыс. Аңдар жатқан қалпында бейнеленген. Үлкен жапсырманың беткі бөлігінде көптеген бөлшектер бедерленген. Басы үлкен, құлақтары жарты сфера пішінді, көздері бадырайған дөңгелек және мұрны үлкен кең тұмсықты етіп бедерленген. Алдыңғы аяқтары басының екі жағында орналасқан. Артқы аяқтары айқасқан. Құйрығы ұзын, ұшына қарай дөңгеленіп қайрылған. Тырнақтары ұзын. Орташа көлемдегі жапсырма біршама схемалы түрде жасалған. Беті созылыңқы жасалған. Дөңгелек ірі көздері және тамшы пішіндес құлақтары шұңқыр түрінде жасалған. Денесінің бүйірінде артқы аяқтың сұлбасы сызық түрінде көрсетілген. Кіші мүсінде аңның басы, құлақтары, артқы оң аяғы толықтай және қалған аяқтарының тырнақтары, ұшы қайырылған ұзын құйрығы кескінді сұлба түрінде бедерленген.

Pələng fiqurlu piləklər

Е.ә. VII–VI əsrlər.

Qızıl, asmaqəlib

- 1) 6,9 × 3,9 × 1,4 см
- 2) 3,4 × 2,2 × 1 см
- 3) 1,9 × 1,5 × 0,6 см

Tasmola, 4-kurqan, Mərkəzi Qazaxistan

M.K. Kadirbayevin qazintıları

Qazaxistan Respublikası Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМ УҚ тК2-670/1-3 ҚРҰМ АЗ-481/1-3

Əlamətləri və ölçüləri ilə seçilən üç pələng təsvirli piləklər. Həcmli olub, bir tərəfdən içləri boşdur. Heyvanlar uzanmış vəziyyətdə təsvir olunub. Əlamətlərinin əksəriyyəti ən böyük piləyin üzərində qeyd olunur. Başları böyük, qulaqları yarımküre formasında, dairəvi gözləri bəbəkli, burunları dəyirmi və böyükdür. Ön pəncələri başının hər iki tərəfində təsvir olunub. Arxa pəncələr birləşib. Uzun quyruğunun ucu burulub. Caynaqları uzundur. İkinci fiqur daha sxematik formada işlənilib. Üzü bir qədər uzunsovdur. Oyulmuş böyük girdə gözləri və damcıvarı qulaqları vardır. Bədən nahiyəsində yalnız arxa pəncənin üst xətti təsvir olunub. Piləyin kənarında qısa köndələn cızma naxışlar işlənilib. Ən kiçik fiqurun başının, qulaqlarının, arxa sağ pəncəsinin yalnız haşiyəsi, caynaqlı pəncələri və uzun burulmuş quyruğunun isə bütün əlamətləri görünür.

Stripes in the form of tiger figuresThe 7th – 6th centuries BC

Gold, stamping

- 1) 6,9 × 3,9 × 1,4 cm
- 2) 3,4 × 2,2 × 1 cm
- 3) 1,9 × 1,5 × 0,6 cm

Tasmola, Mound 4, Central Kazakhstan

Excavations of M.K. Kadyrbaev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УҚ тК2-670 / 1-3 ҚРҰМ АЗ-481/1-3

Reproduced three figures of tigers, they differ in detail and size. Volumetric, hollow on one side. Animals are shown lying. Most of the details are fixed on the surface of a large patch. The head is large, the ears are hemispherical, round eyes with pupils, large nose with rounded nostrils. The front paws are placed on either side of the head. The hind legs are brought together. The tail is long, rounded at the end. Nails are long. The most schematic is the average figure. Muzzle more oblong. In the form of depressions, round large eyes and drop-shaped ears are made. In the field of the trunk, only the line of the upper part of the hindleg is shown. At the edge of the plate below, short transverse notches are made. A small figure only shows the outline of the head, ears, right hind leg completely and the other clawed legs, a long, rounded down tail.

Нашивки в виде фигурок тигров

VII–VI вв. до н.э.

Золото, штамповка

- 1) 6,9 × 3,9 × 1,4 см
- 2) 3,4 × 2,2 × 1 см
- 3) 1,9 × 1,5 × 0,6 см

Тасмола, курган 4, Центральный Казахстан

Раскопки М.К. Кадырбаева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УҚ тК2-670/1-3 ҚРҰМ АЗ-481/1-3

Воспроизводятся три фигурки тигров, они отличаются деталями и размерами. Объемные, полые с одной стороны. Животные изображены лежащими. Наибольшее количество деталей зафиксировано на поверхности большой нашивки. Голова крупная, показаны уши полусферической формы, округлые глаза со зрачками, крупный нос с округлыми ноздрями. Передние лапы помещены по обеим сторонам от головы. Задние лапы сведены вместе. Хвост длинный, закругляется на окончании. Когти длинные. Более схематично выполнена средняя фигурка. Морда более продолговатая. В виде углублений выполнены круглые крупные глаза и каплевидной формы уши. В области туловища показана только линия верхней части задней ноги. По краю пластинки внизу выполнены короткие поперечные насечки. У маленькой фигурки видны только контур головы, ушей, правой задней ноги полностью и остальных лап с когтями, длинный закругленный внизу хвост.

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі. Алтын залынан көрініс
Национальный музей Республики Казахстан. Зал золота
National Museum of the Republic of Kazakhstan. The golden hall

МӘҢГИ ТОҢ БАСҚАН ЖӘДИГЕРЛЕР
ӘВӘДИ GÖZƏLLİK
BEAUTY, WHICH HAS BECOME ETERNAL
КРАСОТА, СТАВШАЯ ВЕЧНОЙ

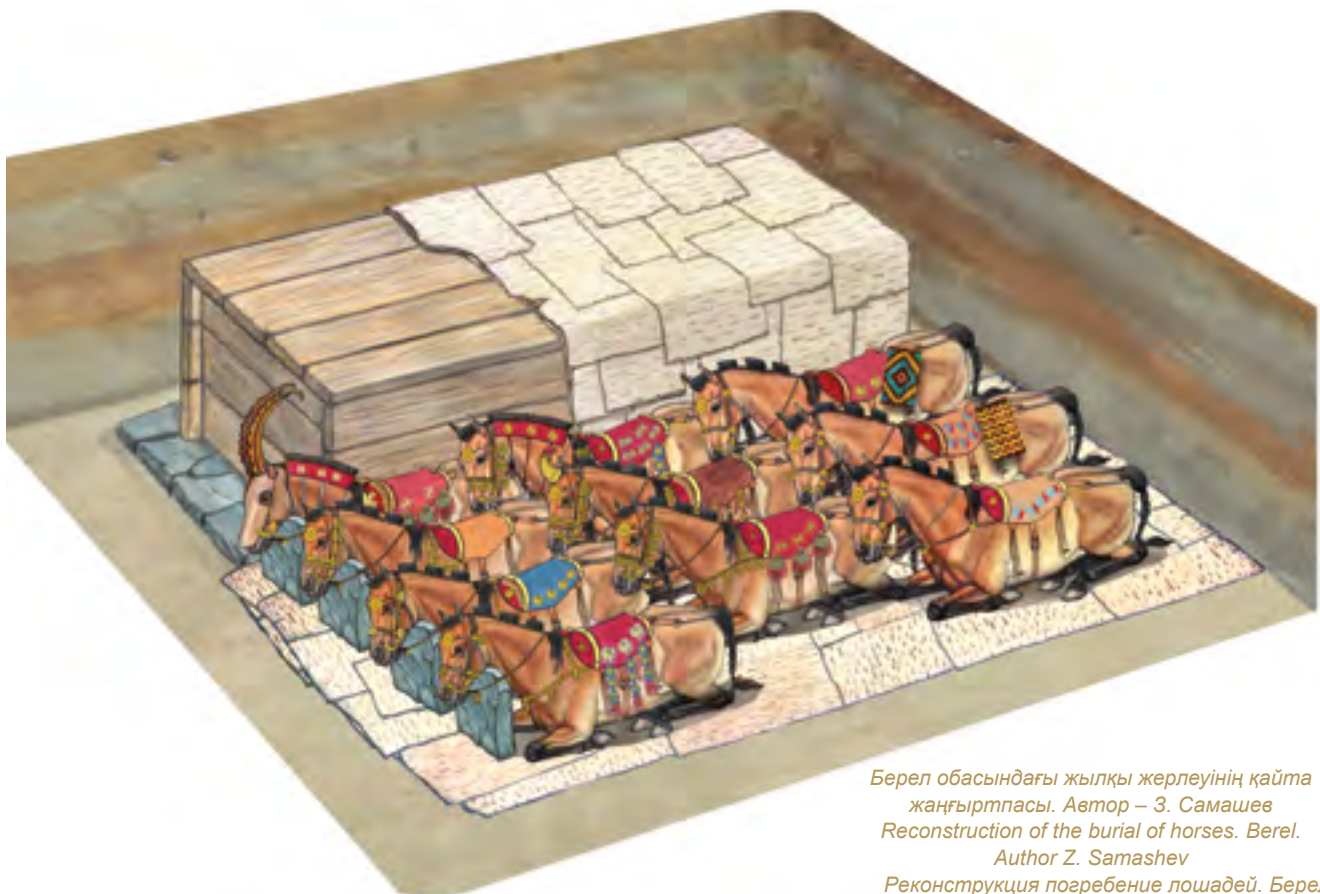

Тоң басқан Берел обалары. Қазақ Алтайы. З. Самашевтің фотосы
Mounds with permafrost. Burial Ground. The Kazakh Altai. Photo by Z. Samashev
Курганы с мерзлотой. Могильник Берел. Казахский Алтай. Фото З. Самашева

*Берел обаларындағы қима-таған мен жылқылар қойылған бөлік
Cut and horse compartment. Burial mounds of Berel. Photo by Z. Samashev
Сруб и конский отсек. Курганы Береля. Фото З. Самашеева*

*Берел обасындағы жылқы жерлеуінің қайта
жаңғыртпасы. Автор – З. Самашеев
Reconstruction of the burial of horses. Berel.
Author Z. Samashev
Реконструкция погребение лошадей. Берел.
Автор З. Самашеев*

Көне бұйымдардың қазба барысында ашылуы. Берел. З. Самашевтің фотосы
The process of detecting artifacts. Berel. Photo by Z. Samashev
Процесс обнаружения артефактов. Берел. Фото З. Самашева

Көне бұйымдардың қазба барысында ашылуы. Берел. З. Самашевтің фотосы
The process of detecting artifacts. Berel. Photo by Z. Samashev
Процесс обнаружения артефактов. Берел. Фото З. Самашева

Қанатты пырақ. Кесте. Берел. З. Самашевтің фотосы
A winged horse. Exhibition. Berel. Photo by Z. Samashev
Крылатый конь. Вышивка. Берел. Фото З. Самашева

Жылқы әбзелдерінің жаңғыртпасы. Берел. Автор – З. Самашев
Reconstruction of horse harness. Barrow № 30. Berel. Author Z. Samashev
Реконструкция конского убранства. Кураган № 36. Берел. Автор З. Самашев

Арқар бейнесінде сомдалған ат әбзелінің әшекейі

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, ою

7,5 × 7,2 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО тк3-4438

Бұйымның негізін сызықты, цилиндр пішінді ағаш құрайды. Одан төмен мүйізі мен сақалы шиыршықтала келген тұяқты жануардың басы салынған. Арқардың басы бір жақ қырынан, тегіс және сопақша пішінде сомдалған. Арқар миндаль көзді, делдиген тұмсықты, жақ сүйегі жіңішке және ұзынша етіліп, ал құлағының түбі жуан, ұшы үшкірленіп бедерленген. Кең маңдай, мүйізі бедерлі және серіппе түрінде артқа қарай қайырылған, мүйіздің ұшы желке тұсына келіп тіреліп тұр. Сақалы анық көрсетілмеген және мүйізінің айналасында жұқа моншақтар бар.

At әсләһәсинин вәһші қоқ баһи шәkilli аsması

Е.ә. IV–III әсләһ

Ағас, ойма

7,5 × 7,2 см

Берел, 11- курған, Шәрқи Qazaxıstan

Z. Samaşevanın qazıntıları

Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi,

Inv. № ҚРПМО тк3-4438

Әsas qabartılı cizgilәә malik boş silindr formasında hazırlanıb. Ondan ашағıда dırnaqlı heyvanın başı yerleşib, o buynuz vә saqqal ilә birlikdә spirala бүkülmüş formada buruq әmәлә gәtirib. Başı kiçik olub, zәrifdir. Badamvari iri gözlәri vә ağızının хәtlәri göstәrilib. Buynuzu qabarıqdır vә sonlara dođru daralır. Buynuzun üzәrindә bir-birindән çox da aralı olmayan mäsafәdә “v” formalı üç хәtt verilib. Görünür, bununla onun quruluşu göstәrilib. Buynuzun daxili tәrәfindә kәsilmiş oval formasında qulaq tәsviri çәkilib. Uzun, nazik saqqal buynuzu xaricdән әhatә edir vә sonda buruq шәklindә tamamlanır.

Suspension from horse equipment in the form of an argali headThe 4th – 3rd centuries BC

Wood, carving

7,5 × 7,2 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМОтк3-4438

The base is made in the form of a hollow cylinder with corrugated outlines. Bottom of it is the head of the ungulate, which, together with the horns and beard, forms a figure in the form of a curl, twisted into a spiral. The head is small, graceful, showing a large almond-shaped eyes and a line of the mouth. The horn is massive, gradually narrows to the end. At a short distance from each other on the surface of the horn, three lines are marked in the form of a tick, apparently, thus showing its structure. At the base of the horn on the inside, the ear is depicted in the form of a figure in the form of a cut oval. A very long, narrow beard surrounds the horn from the outside and at the end is rounded in the form of a curl.

Подвеска от конского снаряжения в виде головы ар-хара

IV–III вв. до н.э.

Дерево, резьба

7,5 × 7,2 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тк3-4438

Основание выполнено в виде полого цилиндра с рифлеными очертаниями. Снизу от него размещена голова копытного, которая вкупе с рогами и бородой образует фигуру в виде завитка, закрученного в спираль. Голова небольшая, изящная, показаны крупный миндалевидной формы глаз и линия рта. Рог массивный, постепенно сужается к окончанию. На небольшом расстоянии друг от друга на поверхности рога нанесено по три линии в виде галочки, видимо, таким образом показана его структура. У основания рога с внутренней стороны изображено ухо в виде фигуры в форме срезанного овала. Очень длинная узкая борода окаймляет рог с внешней стороны и на окончании закругляется в виде завитка.

Мүйіз тәжді сфинкс мүсіні

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, фольга, ою, бедерлеу, қаптау

5 × 3 × 2,3 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музей,

Инв. № ҚРПМО тк3-4444

Сфинкстің мүсіні көлемді етіп жасалған. Сфинкс басын көтеріп жатқан қалыпта сомдалған. Сфинкстің бет келбеті анатомиялық тұрғыда бейнеленген, көздері кішірек, танауы шығыңқы және ашық күйдегі аузына қарағанда күліп тұрған секілді. Құлақтары дөңгелек пішінді, шығыңқы етіп бедерленген. Ашық кең маңдайында дөңгеленген пішіндегі екі мүйізі орналасқан.

Buynuz tacli sfinks heykәlciyi

Е.ә. IV–III әsrlәr

Ағас, falqa, оума, barelyef, üzlәmә

5 × 3 × 2,3 sm

Berel, 11-kurqan, Şәrqi Qazaxıstan

Z. Samaşevanın qazıntıları

Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi,

Inv. № ҚРПМО тк3-4444

Sfinks uzanmış halda göstәrilib. Ön pәncәleri birlәşib vә önә doғru gәrilib. Arxa pәncәlәр isә bәdәnә yaxın yerlәşdirilib. Başı böyükdür. Üzü oval, gözlәri kiçik, burnu düz, aғzı isә iri vә düzdür. Qulaqlar genişlәнән üst hissәsi ilә birlikdә böyükdür. Qulaqların sәviyyәsindән üstдә burulan хәtlәrlә qalın buynuzlar göstәrilib. Gövdә dar vә düzlәşdirilmışdir.

Sculpture of the Sphinx in the Horned CrownThe 4th – 3rd centuries BC

Wood, foil, carving, bas-relief, plating

5 × 3 × 2,3 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО тк3-4444

The sphinx is shown lying, the front legs are connected together and stretched forward, the rear ones are placed close to the body. The head is large. The face is oval, the eyes are small, the nose is straight, the mouth is large, straight. The ears are large, with an expanding rounded upper part. Above the level of the ears are shown thickened horns, with rounded outlines. Body narrow, shown flattened.

Скульптурка сфинкса в рогатой короне

IV–III вв. до н.э.

Дерево, фольга, резьба, барельеф, плакировка

5 × 3 × 2,3 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тк3-4444

Сфинкс показан лежащим, передние лапы соединены вместе и вытянуты вперед, задние размещены вплотную к телу. Голова крупная. Лицо овальное, глаза небольшие, нос прямой, рот крупный, прямой. Уши крупные, с расширяющейся округлой верхней частью. Выше уровня ушей показаны утолщенные рога, с закругленными очертаниями. Тело узкое, показано уплощенным.

Стильденген самұрықтар бейнеленген салпыншақ

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, фольга, ою, бедерлеу

8,2 × 3,8 × 0,1–0,7 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО тк3-4446

Негізі цилиндр пішінді, тесікті. Оған бір-бірімен қосылған «S»-тәрізді төрт пішін жалғанған. Самұрықтардың бастары бір-біріне жанаса және бір бағытқа бағыттанып сомдалған.

At әсләһәсинин дөрд әдәд стиләә olunmuş qrifon тәсвирли аsması

Е.ә. IV–III әсләә

Ағас, falqa, ойма, барельеф

8,2 × 3,8 × 0,1–0,7 см

Берел, 11-қуған, Шәrqi Qazaxıstan

Z. Samaşevanın qazıntıları

Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi,

Inv. № ҚРПМО тк3-4446

Аsmanın әsасı uzununa дәlikli silindr formasındadır. Ona bir-biri ile birlәshmiş “S” shәklinde dörd fiqur bәrkidilib. Fiqurların bir sonluғu bükülmüş dimdikle stilizәә olunmuş qrifonların başı shәklindedir. Digер sonluq isә buruqla tamamlanır.

Suspension from horse equipment with the image of four stylized griffins

The 4th – 3rd centuries BC

Wood, foil, carving, bas-relief

8,2 × 3,8 × 0,1–0,7 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО тк3-4446

The base is cylindrical, with a through longitudinal hole. To it are attached four «S» shaped figures connected to each other, the end of which on one side is made in the form of stylized heads of griffins with curved beaks, on the other hand - in the form of a round curl.

Подвеска от конского снаряжения с изображением четырех стилизованных грифонов

IV–III вв. до н.э.

Дерево, фольга, резьба, барельеф

8,2 × 3,8 × 0,1–0,7 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тк3-4446

Основание цилиндрической формы, со сквозным продольным отверстием. К нему прикреплены четыре соединенные друг с другом «S»-образные фигуры, окончание которых с одной стороны выполнено в виде стилизованных голов грифонов с загнутыми клювами, с другой стороны – в виде закругленного завитка.

Түтікше тәрізді әшекей

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, фольга, қаптау

6,9 × 2 × 0,9 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРГМО тқЗ-4935

Беті бедерленген, түтікше пішінді, екі бөлікті көлемді әшекей.

PronizThe 4th – 3rd centuries BC

Wood, foil, cladding

6,9 × 2 × 0,9 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРГМО тқЗ-4935

Elongated shape, flattened, two-part. With corrugated surface.

Muncuq

Е.ә. IV–III әсрлер

Ағас, falqa, üzlәмә

6,9 × 2 × 0,9 см

Berel, 11-kurgan, Şerqi Qazaxistan

Z. Samaşevanın qazıntıları

Qazaxistan Respublikasının Milli muzeyi,

Inv. № ҚРГМО тқЗ-4935

Uzunsov formadadır. Yastı vә iki hissәslidir. Sәthli qabartılıdır.

Пронизь

IV–III вв. до н.э.

Дерево, фольга, плакирование

6,9 × 2 × 0,9 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРГМО тқЗ-4935

Удлиненной формы, уплощенная, двухчастная. С рифленой поверхностью.

Самұрықтың мүсіні

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Қола, фольга, құйма

H – 15,5 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО тк3-4449

Тегіс тұғырда тұрған және мәнерленіп жасалған құстың қола мүсінді ағаш саркофақтың шегесі. Құстың басы, мойны денесінің жоғарғы бөлігі бір сызық бойымен және біркелкі жуандықта жасалған, құйрығы сүйірлене аяқталған. Самұрықтың басы жылқының басына ұқсас мәнерде сомдалған. Танауы созылыңқы және делдиіп тұр. Құлағы үшкір, шағын және тігінен орналасқан. Басының желке тұсы жал ретін әдемі бейнеленген. Екі қанатын жоғары көтеріп тұр және қанатының қауырсындары сызықтар арқылы бейнеленген. Денесінің екі жағынан көлемді, әрі қысқа екі аяғы сомдалған. Сүйірленген құйрығы денесінің төменгі бөлігіне бекітілген.

Qrifon fiquru

Е.ә. IV–III ғғ.

Тұңс, фольга, төкмә

H – 15,5 см

Берел, 11- курған, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасының Milli muzeyi,

Инв. № ҚРПМО тк3-4449

Stilizə olunmuş tunc quş fiquru yastı oturacaq üzərində dayanıb. Baş, boyun, bədən yuxarı hissəsi eyni qalınlıqda işlənib və mərkəzdə yüngül bir qalınlaşma ilə uclara doğru daralan yuvarlaq buruq əmələ gətirir. Qrifonun başı at başını xatırladır. Sivri qulağı kiçikdir və şaquli yerləşdirilib. Başın arxa hissəsi ifadə edilmiş yal ilə aydın seçilir. Qanadlar uzun və iri olub, uzununa xətlərlə örtülüb. Bədənin hər iki tərəfində iri və qısa ayaqlar var. Quyuğu damcı formasının üç qabarığı şəklindədir.

Figure of the griffinThe 4th – 3rd centuries BC

Bronze, foil, casting

H – 15,5 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО тк3-4449

The stylized bronze figure of a bird stands on a flat pedestal. The head, neck, upper body is made of the same thickness and form a round curl with a slight thickening in the center and narrowing to the tips. The head of the griffin resembles a horse. The pointed ear is small, placed vertically. The occipital part of the head with pronounced mane is well distinguished. The wings are outstretched, large, covered with longitudinal lines. On either side of the body are massive short legs. Tail in the form of three protuberances of a drop-shaped shape.

Фигура грифона

IV–III вв. до н.э.

Бронза, фольга, литье

H – 15,5 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тк3-4449

Стилизованная бронзовая фигура птицы стоит на плоском пьедестале. Голова, шея, верхняя часть тела выполнены одинаковой толщиной и образуют округлый завиток с небольшим утолщением в центре и сужением к окончанию. Голова грифона напоминает лошадиную. Заостренное ухо небольшое, размещено вертикально. Хорошо выделена затылочная часть головы с выраженной гривой. Крылья распрямленные, крупные, покрыты продольными линиями. По обе стороны от туловища находятся массивные короткие ноги. Хвост в виде трех выпуклостей каплевидной формы.

Мысық тұқымдас жыртқыш пен тау текенің арпалысы бейнеленген салпыншақ

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, паталь, бедерлеу, ою

6,3 × 5,2 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО тк3-4929

Таутеке мен мысық тектес жыртқыштың арпалысы мәнерленіп бедерленген. Жыртқыш бір қырынан тұрған қалыпта бедерленген, оның денесі доғал пішінде, аяқтары түзу, мойны мен басы артқа қарай бұрылып және таутекенің мүйізін тістеп тұрған кейіпте сомдалған. Таутекенің мүсінінде тек оның басы ғана бедерленген. Мойны ұзын, басы әдемі етіп сомдалған. Миндаль пішіндес шағын көзі, аузы, танауы, ұзынша үшбұрыш пішінді құлағы көрсетілген. Мүйіздің түбі маңдай мен құлақ аралығында орналасқан. Мүйіздің жиектері бедерленген доға тәрізді иілген қалыпта сомдалған.

Pişikkimi yırtıcının dağ keçisini parçalaması təsvirli asma

Е.ә. IV–III ғғ.

Ағас, дөуіш, барельеф, ойма

6,3 × 5,2 см

Берел, 11-құрған, Шәргі Қазaxиcтан

Z. Samaşevanın qazıntıları

Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi,

Инв. № ҚРПМО тк3-4929

Məmulat özündə ovun parçalanmasının stilizə olunmuş səhnəsini əks etdirir. Yırtıcı durmuş vəziyyətdə profildən təsvir edilib. Gövdəsi qövs şəklində əyilmiş, ayaqları düz qoyulmuş, başı isə arxaya doğru çevrilmiş vəziyyətdədir. O, dağ keçisinin buynuzunu dişləyir. Dağ keçisinin bədəninin ancaq yuxarı hissəsi göstərilib. Boynu uzun, başı isə zərifdir. Kiçik badamvari gözləri, ağızı, burun dəlikləri və üçbucaq formalı uzunsov qulaqları göstərilib.

A pendant depicting a scene of anguish by a cat's predator of a mountain goatThe 4th – 3rd centuries BC

Wood, patal, bas-relief, carving

6,3 × 5,2 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО тк3-4929

The product represents a stylized scene of torment. The predator is depicted standing in profile, the body curves into an arc, the legs are set straight, the head is wrapped back. He bites the horn of a mountain goat. Only the upper part of the body of the mountain goat is shown. The neck is long, the head is graceful. Shown are small almond-shaped eyes, mouth, nostrils, triangular elongated ears.

Подвеска с изображением сцены терзания кошкой хищником горного козла

IV–III вв. до н.э.

Дерево, паталь, барельеф, резьба

6,3 × 5,2 см

Берел, құрған 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тк3-4929

Изделие представляет собой стилизованную сцену терзания. Хищник изображен стоящим в профиль, тулово изогнуто в дугу, ноги поставлены прямо, голова обернута назад. Он кусает рог горного козла. Показана только верхняя часть тела горного козла. Шея длинная, голова изящная. Показаны небольшие миндалевидные глаза, рот, ноздри, треугольные удлиненные уши.

Арқардың басы бейнеленген салпыншақ

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, фольга, ою, бедерлеу, қаптау

6,9 × 7,9 × 1,4 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО тк3-4933

Негізі өрнекті ұзынша цилиндр түрінде жасалған. Одан төмен мүйізі мен сақалы шиыршықтала келген тұяқты аңның басы салынған. Арқардың басы бір жақ қырынан, тегіс және сопақша пішінде сомдалған. Арқардың басының әр бөлшегін толық мәнерлеп суреттеу арқылы бұйымды жасаған. Арқардың басы кіші, көз қиығы бадам дәні тәрізді, тұмсығы делдиген. Жақ сүйегі жіңішке және ұзынша етіліп, ал құлағының түбі жуан, ұшы үшкірленіп бедерленген. Ірі мүйізі бедерлі және серіппе түрінде артқа қарай қайырылған, мүйіздің ұшы желке тұсына келіп тіреліп тұр. Сақалы анық көрсетілмеген және мүйізінің айналасында жұқа моншақтар бар.

Дағ қоқунун баши тәсвирли асма

Е.ә. IV–III ғғ.

Ағас, falqa, oyma, barelyef, üzlème

6,9 × 7,9 × 1,4 см

Berel, 11-kurgan, Şerqi Qazaxıstan

Z. Samaşevanın qazıntıları

Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi,

Inv. № ҚРПМО тк3-4933

Mәmulatın әsası qabartılı әlamәtlәri olan içi boş silindr formasında hazırlanıb. Ondan aşıağıda dırnaqlı heyvanın başı yerleşib. O buynuz və saqqal ilə birlikde spirala бүkүlmüş formada buruq әmәлә gәtirib. Başı kiçik olub, zәrifdir. Badamvari iri gözleri və ağız хәtlәri göstәrilib. Buynuz qabarıqdır və sonluğa doğru daralıb. Buynuzun üzәrindә bir-birindән çox da aralı olmayan mäsafәdә “v” formalı üç хәtt tәsviri verilib. Görünür, bu onun quruluşunu göstәrir. Buynuzun daxili tәrәfindә kәsilmiş oval formasında qulaq tәsviri verilib. Çox uzun və nazik saqqal buynuzu xaricdән әhatә edir və sonda buruq formasında tamamlanıb. Baş və saqqal qızıl falqa ilə örtülüb. Daxili buruq әmәлә gәtirән buynuz хәtti isә qalayla bәzәdilib.

Pendant with the image of the head of a mountain ramThe 4th – 3rd centuries BC

Wood, foil, carving, bas-relief, cladding

6,9 × 7,9 × 1,4 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО тк3-4933

The base is made in the form of a hollow cylinder with corrugated outlines. From the below is the head of the ungulate, which, together with the horns and beard, forms a figure in the form of a curl, twisted into a spiral. The head is small, graceful, showing a large almond-shaped eyes and a line of the mouth. The horn is massive, gradually narrows to the end. At a short distance from each other on the surface of the horn, three lines are marked in the form of a tick, apparently, thus showing its structure. At the base of the horn on the inside, the ear is depicted in the form of a figure in the form of a cut oval. A very long, narrow beard surrounds the horn from the outside and at the end is rounded in the form of a curl. The head and beard cover with gold foil, and the horn, the line of which forms an inner curl, is decorated with tin.

Подвеска с изображением головы горного барана

IV–III вв. до н.э.

Дерево, фольга, резьба, барельеф, плакирование

6,9 × 7,9 × 1,4 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тк3-4933

Основание выполнено в виде полого цилиндра с рифлеными очертаниями. Снизу от него размещена голова копытного, которая вкүпе с рогами и бородой образует фигуру в виде завитка, закрученного в спираль. Голова небольшая, изящная, показаны крупный миндалевидной формы глаз и линия рта. Рог массивный, постепенно сужается к окончанию. На небольшом расстоянии друг от друга на поверхности рога нанесено по три линии в виде галочки, видимо, таким образом показана его структура. У основания рога с внутренней стороны изображено ухо в виде фигуры в форме срезанного овала. Очень длинная узкая борода окаймляет рог с внешней стороны и на окончании закругляется в виде завитка. Голова и борода покрыты золотой фольгой, а рог, линия которого образует внутренний завиток, украшен оловом.

Мысық тұқымдас жыртқыштың бұғыға шабуылдаған сәті бейнеленген әшекей

Ж.с.д. IV–III ғғ.
Ағаш, ою, барельеф
5 × 4 × 0,6 см
Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан
З. Самашевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРПМО тқ3-4958

Композицияда бұғының көлемді мүсіні және оның мойын тұсына шабуылдап тұрған жыртқыш бейнеленген. Бұғының басы артқа бұрылған және мүйізі өрімделіп бейнеленген, денесі көлемді, алдың аяқтары жүгіріп бара жатқан қалыпта бүгіліп бедерленген. Денесінің артқы бөлігі нашар көрінеді, дегенмен жыртқыш аңның денесін қарай отырып оның бұрала сомдалғанын және аяқтарының жоғарыға көтеріліп бедерленгенін көруге болады. Жыртқыш аң секіріп тұрған мәнерде бедерленген. Жыртқыштың денесі бұралған, бас бөлігі аяқ бөлігіне қарама-қарсы бағытта бедерленген.

Maralın pişikimi yırtıcı tərəfindən parçalaması səhnəli lövhəcik

Е.ә. IV–III əsrlər
Ағас, ойма, барельеф
5 × 4 × 0,6 см
Берел, 11-құрған, Шəрқи Qazaxıstan
Z. Samaşevanın qazıntıları
Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi,
Inv. № ҚРПМО тқ3-4958

Композиция қақан maralın iri fiquru və onu boynundan yaxalamış yırtıcının təsvirindən ibarətdir. Maral başı geriye çevrilmiş şəkildə profildən təsvir edilib. Gövdəsi qabarıq, ön ayaqları qaçış halında olduğu kimi bükülü formadadır. Yırtıcı ifadəli vəziyyətdə verilib. Eyni zamanda onun bədəninin ön hissəsi arxa hissəyə nəzərən əks istiqamətdə burulmuş şəkildədir.

Plaque with the stage of the deer tattooing by a cat predator

The 4th – 3rd centuries BC
Wood, carving, bas-relief
5 × 4 × 0,6 cm
Berel, Mound 11, East Kazakhstan
Excavations of Z. Samashev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРПМО тқ3-4958

The composition consists of a voluminous figure of a running deer and a predator that tears it in the neck. The deer are shown in profile, with the head thrown back, the body is massive, the front legs are bent, as when running. The predator is shown in an expressive pose. At the same time, his body is twisted so that the anterior part of the body is oriented in the opposite direction, rather than the posterior part of the body.

Плакетка со сценой терзания оленя кошачьим хищником

IV–III вв. до н.э.
Дерево, резьба, барельеф
5 × 4 × 0,6 см
Берел, курган 11, Восточный Казахстан
Раскопки З. Самашева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРПМО тқ3-4958

Композиция состоит из объемных фигур бегущего оленя и хищника, терзающего его в области шеи. Олень показан в профиль, с запрокинутой головой, тулово массивное, передние ноги согнуты, как при беге. Хищник показан в экспрессивной позе. При этом его тело перекручено так, что передняя часть тела ориентирована в противоположную сторону, нежели задняя часть тела.

Қошқар мүйізді салпыншақ

Ж.с.д. IV–III ғғ.
Ағаш, ою
6,7 × 6 × 1 см
Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан
З. Самашевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРПМО тк3-4960

Ұзынша ағаш түтікшенің үстіне ұштары екіге тармақталған, қошқар мүйізді өрнек орналастырылған.

Palmetta тәsvirli asma

Е.э. IV–III ғғ.
Ағаш, оюма
6,7 × 6 × 1 см
Berel, 11-kurgan, Şerqi Qazaxıstan
Z. Samaşevanın qazıntıları
Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi,
Inv. № ҚРПМО тк3-4960

Palmetta uzunsov formalı silindrde yerleşib. Yan lәçekleri iri ve spiralvari formadadır. Onlar mәrkәzi lәçeklerin her iki tәrәfindә ikiyә bölünmüş sonluqlarla buruq әmәlә gәtirir.

Pendant with a picture of a palmette

The 4th – 3rd centuries BC
Wood, carving
6,7 × 6 × 1 cm
Berel, Mound 11, East Kazakhstan
Excavations of Z. Samashev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРПМО тк3-4960

On the elongated cylinder there is a palmetto. Lateral petals are large, spiral-shaped. On both sides of the central lobe they form curls with bifurcated endings.

Подвеска с изображением пальметты

IV–III вв. до н.э.
Дерево, резьба
6,7 × 6 × 1 см
Берел, курган 11, Восточный Казахстан
Раскопки З. Самашева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРПМО тк3-4960

На удлинённом цилиндре размещена пальметта. Боковые лепестки крупные, спиралевидной формы. По обе стороны от центрального лепестка они образуют завитки с раздвоенными окончаниями.

Қошқар мүйізді салпыншақ

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, ою

13,8 × 5,9 × 1 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы,

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

Инв. № ҚР ПМО тк3-4965

Түтікшелі ұзынша ағаштың үстіне өсімдік мәнеріндегі көлемді өрнек орналастырылған жәдігер. Салпыншақтың бекітілетін бөлігі бар. Орталық бөлігіндегі жапырақтар көлемді, пішіні үш бұрышты. Бүйіріндегі жапырақтар ұзартылып, ұштары жоғары қаратылып бедерленген және жоғарғы бөлігінде жапырақтар тармақталған.

Stilizə olunmuş nəbati naxışı asma

Е.ә. IV–III əsrlər

Ағас, ойма

13,8 × 5,9 × 1 см

Berel, 11-kurqan, Şərqi Qazaxıstan

Z. Samaşevanın qazıntıları

Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi

Inv. № ҚР ПМО тк3-4965

Məmulat uzunsov, içi boş silindrin üzərində yerləşmiş iki böyük palmetta fiquru formasındadır. Onların yan ləçəkləri məmulatın mərkəzində yerləşmiş daha bir palmettaya keçid edir. Ləçəklərin tərtibatında da fərq mövcuddur: onlar yuxarı qaldırılmış vəziyyətdədir.

Pendant in the form of a stylized vegetable ornament

The 4th – 3rd centuries BC

Wood, carving

13,8 × 5,9 × 1 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМОтк3-4965

The product is a three-dimensional figure of two palmettos, located on an elongated floor from inside the cylinder. Their side lobes pass into another palmetto, located thus in the center of the article. There is a difference in the design of the petals: they are raised upwards.

Подвеска в виде стилизованного растительного орнамента

IV–III вв. до н.э.

Дерево, резьба

13,8 × 5,9 × 1 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚР ПМО тк3-4965

Изделие представляет собой объемные фигуры двух пальметт, расположенной на удлиненном полове изнутри цилиндра. Их боковые лепестки переходят в еще одну пальметту, расположенную таким образом в центре изделия. Имеется отличие в оформлении лепестков: они подняты вверх.

Қошқар мүйіз өрнектері бар сулықтың айыршығы

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, ою

12,8 × 2,8 × 1 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО тқ3-4969

Аша түріндегі сулықтың айыршығы жылқыны басқару құралы болып табылады. Аша түрінде орналасқан екі түтікшенің шеткі екі бүйірінде өсімдік үлгісіндегі көлемді өрнектер тізбегі бедерленген. Жәдігерде бекітуге арналған бөлшегі бар. Ортаңғы жапырақша көлемді және үш бұрыш пішінді. Бүйіріндегі жапырақшалар ұзын, жоғары көтерілген және ұшы тармақталған қалыпта бейнеленген.

Nəbati naxışlı haçavari bəzək

Е.ә. IV–III əsrlər

Ағас, оума

12,8 × 2,8 × 1 sm

Berel, 11-kurqan, Şərqi Qazaxıstan

Z. Samaşevanın qazıntıları

Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi,

İnv. № ҚРПМО тқ3-4969

“V” formalı fiqur olub, xarici tərəfində zolaq əmələ gətirmiş iki növ palmettalar yerləşib. Palmettalar nisbətən kiçik mərkəzi ləçəklərə və uzunsov ətraflara malikdir. Ətraflar da iki variantda: dairəvi və ya yuxarı qalxmış vəziyyətdədir.

Fork

The 4th – 3rd centuries BC

Wood, carving

12,8 × 2,8 × 1 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО тқ3-4969

It is a V-shaped figure, on the outer side of which there are palmettos of two kinds, forming a strip. Palmettos have small central petals and elongate lateral, made in two versions: rounded or raised up.

Нащечная развилка

IV–III вв. до н.э.

Дерево, резьба

12,8 × 2,8 × 1 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тқ3-4969

Представляет собой V-образную фигуру, с внешней стороны которой расположены пальметты двух видов, образующие полоску. Пальметты имеют небольшие центральные лепестки и удлиненные боковые, выполненные в двух вариантах: закругленные или поднятые вверх.

Барыс және үш самұрықтың бастары бейнеленген салпыншақтар

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, ою

1) 6 × 6 × 0,5–1,2 см

2) 8 × 6,5 × 0,1–0,5 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО тқЗ-4441/1-2

Мысық тектес жыртқыштың басы жалпақ және көлемді етіп жасалған. Қарашығы жоқ көздері үлкен етіп суреттелген. Оның мойын тұсында бұйраланып қайрылған және бір-біріне жанаса орналасқан үш самұрықтың бастары дәнекерленген. Бастар үш бұрыш сұлбасын құрайтын тәртіппен орналастырылған. Самұрықтардың тұмсығы көлемді және ішке қарай иілген қалыпта сомдалған. Жалы қысқа әрі түзу. Үш бұрышты кекілі жалдан біршама биік етіп көрсетілген.

Vəhşi pişik və üç iriqləqli qrifonun protomu şəklində bəzək

Е.ә. IV–III əsrlər.

Ағас, ойма

1) 6 × 6 × 0,5–1,2 см

2) 8 × 6,5 × 0,1–0,5 см

Berel, 11-kurqan, Şərqi Qazaxıstan

Z. Samaşevanın qazıntılarından

Qazaxıstan Respublikasının Milli Muzeyi,

İnv. № ҚРПМО тқЗ-4441/1-2

Vəhşi pişiyin başı enli və iridir. Həcmli təsvir edilib. Böyük göz yuvaları bəbəksiz göstərilib. Boyun hissəsinə uzun boyunları ilə buruqlar əmələ gətirən üç qrifon başı əlavə olunub. Başlar elə yerləşmişlər ki, üçbucaqlı siluet əmələ gətirmişdir. Dimdikləri iri olub, aşağıya doğru əyilib. Yalları qısa və düzdür.

Badges with the image of the cat's predator and protom three eared gryphons

The 4th – 3rd centuries BC

Wood, carving

1) 6 × 6 × 0,5–1,2 cm

2) 8 × 6,5 × 0,1–0,5 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО тқЗ-4441/1-2

The head of the cat's predator is wide, large, full-bodied. Showed large eye sockets, without pupils. In the neck area are attached three heads of griffins, along with long necks of which curls are formed. The heads are arranged so that they form a triangular silhouette. Beaks are massive, bent downwards. Mane short, even.

Бляхи с изображением кошачьего хищника и протом трех ушастых грифонов

IV–III вв. до н.э.

Дерево, резьба

1) 6 × 6 × 0,5–1,2 см

2) 8 × 6,5 × 0,1–0,5 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тқЗ-4441/1-2

Голова кошачьего хищника широкая, крупная, выполнена объемной. Показаны крупные глазницы, без зрачков. В области шеи прикреплены три головки грифонов, вместе с длинными шеями которых образуются завитки. Головки размещены так, что формируют треугольный силуэт. Клювы массивные, загнуты вниз. Грива короткая, ровная.

Қиял-ғажайып аң бейнесі түріндегі салпыншақ

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, фольга, ою

9,5 × 7,3 × 5 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚР ПМО тқ4-5554

Өрнек композициясы жатқан қалпында бедерленген қиял ғажайып аңның көлемді мүсінінен және оның аяқ жағында қарама-қарсы сомдалған самұрықтың бастарынан құралған. Қиял-ғажайып аңның дене тұрқы құйрығы қайрылып тұрған мысық тектес жыртқыштың денесі және басы полиморфты. Басы нақышты, жыртқышқа тән, қоңқақ танаулы бет әлпет, сопақша көлемді көз және жапырақша пішінді кішкене құлақтары бедерленген.

Ұзын мойынды самұрықтың басы иіліп, күрделі өрнекті көрсетіп тұр. Тұмсығы көлемді және төмен қарай иіліп тұр. Жалы қысқа және түзу. Үшбұрышты айдары жалдан біршама биік етіп көрсетілген.

Fantastik heyvan şeklindә üçdöljülü bәzәk

Е.ә. IV–III әsrlәr

Ағас, фольга, ойма

9,5 × 7,3 × 5 см

Berel, 11-kurgan, Şәrqі Qazaxıstan

Z. Samaşevanın qazıntıları

Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi,

Inv. № ҚР ҚР ПМО тқ4-5554

Fantastik heyvan özündә dırnaqlı heyvan vә pişikkimilәrә aid yırtıcının әlamәtlәrini birlәşdirib. Heyvan uzanmış formada tәsvir edilib. Yırtıcı iri burunlu qısa sifәtә, kiçik ağza, dişlәrini qıcamış şәkildә çәnәyә, iri qaraqalı gözlәrә, ucları sivri olan böyük qulaqlara malikdir. Sonluęu dairә formasını alan uzadılmış ilgәk şәkilli buynuzları var. Quyuęu “S” formalı olub, qabartılı sәthә malikdir.

Qrifonların fiqurları stilizә olunaraq spiral halına salınmışdır. Özlәrindә profil şәklini ifadә edirlәr. Başı aшаğı әyilmiş qabarıq dimdiyi, dәyirmi gözlәri vә arxaya doęru çevrilmiş üçbucaq formalı kәkili ilә göstәrilib. Yal hamar xarici sәthlә bәrabәrdir vә eninә хәtlәrlә örtülüb. Quyuęu uzunsov damcivarı fiqur formasındadır. Onların arasındaki boşluqda iki oxşar kiçik ölçülü fiqur yerlәşib.

Three-dimensional badge in the form of a fantastic beastThe 4th – 3rd centuries BC

Wood, foil, carving

9.5 × 7,3 × 5 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚР ҚР ПМО тқ4-5554

A fantastic animal combines the signs of an ungulate animal and a cat's predator. The animal is shown lying. Has a short muzzle with a large nose, a bared mouth, round eyes with massive lids, large ears with a pointed end. There are horns in the form of an elongated loop, rounded at the end. The tail is in the form of a figure “S”, with a corrugated surface.

The figures of the griffins are stylized, they turn into a spiral. They are profiled images. Showing a head with a massive beak, bent down, round eyes and a triangular tuft, bent back. Mane with smooth outer edge. It is covered by transverse lines. The tail is in the form of an elongated teardrop shaped figure, in the space between them - two similar figures of a smaller size.

Трехмерная бляха в виде фантастического зверя

IV–III вв. до н.э.

Дерево, фольга, резьба

9,5 × 7,3 × 5 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚР ҚР ПМО тқ4-5554

Фантастическое животное совмещает в себе признаки копытного животного и кошачьего хищника. Животное изображено лежащим. Имеет короткую морду с крупным носом, оскаленную пасть, округлые глаза с массивными веками, крупные уши с заостренным окончанием. Имеются рога в виде удлиненной петли, закругленной на окончании. Хвост в виде фигуры «S», с рифленой поверхностью.

Фигуры грифонов стилизованные, развернуты в спираль. Представляют собой профильные изображения. Показана голова с массивным клювом, загнутым вниз, округлыми глазами и треугольным хохолком, отогнутым назад. Грива с ровным внешним краем. Покрыта поперечными линиями. Хвост в виде удлиненной каплевидной фигуры, в пространстве между ними – две аналогичные фигуры меньшего размера.

Сулық

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, ою

23 × 5,3 × 1–1,4 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО тқ4-5558

Сулықтың екі ұшында самұрықтың басы бейнеленген. Самұрықтың көлемді тұмсығы иіліп тұрған қалыпта бедерленген, көзі бадырақ және миндаль пішіндес, аздап қайрылып тұрған кекілінің ұшы үшкір етіп сомдалған. Кекілінің төменгі жағында тамшы пішіндес айдар бейнеленген.

Qaytarған

Е.ә. IV–III ғғ.

Ағас, ойма

23 × 5,3 × 1–1,4 см

Berel, 11-kurgan, Şarqı Qazaxıstan

Z. Samaşevanın qazıntılarında

Qazaxıstan Respublikasının Milli Muzeyi

Inv. № ҚРПМО тқ4-5558

Qaytarğanın sonluǵı qrifon başları şeklində hazırlanıb. Dimdiyi iri və әyridir. Sivri ucli kәkilinә nisbәtәn bucaq altında yerlәşәn gözlәri iri və badamvaridir. Kәklin aşaǵısında sonlara doǵru damlavari fiqurlardan әmәlә gәlmiş yal yerlәşir. Qaytarğanın ortasında iki dәlik mövcuddur.

Psalm

The 4th – 3rd centuries BC

Wood, carving

23 × 5,3 × 1–1,4 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО тқ4-5558

The endings of the psalterly are made in the form of gryphon heads. Showing a massive curved beak, eyes of an amygdala and a large, slightly angled crest with a pointed end. Below the tuft is a mane, formed from a series of teardrop shaped figures, which becomes narrower to the end. In the middle of the psalterly there are two holes.

Псалий

IV–III вв. до н.э.

Дерево, резьба

23 × 5,3 × 1–1,4 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тқ4-5558

Окончания псалия выполнены в виде головок грифонов. Показаны массивный загнутый клюв, глаза миндалевидной формы и крупный, находящийся немного под углом хохолок с заостренным окончанием. Ниже хохолка находится грива, образованная из ряда каплевидных фигур, которая становится уже к окончанию. Посередине псалия имеются два отверстия.

Аттың маңдай әшекейі

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, фольга, ою, қаптама

26 × 11,6 × 0,8 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО тк4-5568

Мысық тектес жыртқыштың және самұрықтың басы бейнеленген аттың маңдай алды әшекейі. Мысық тектес жыртқыштың басы көлемді, жалпақ етіп сомдалған және бадырайған көздері қарашықсыз бейнеленген. Жыртқыштың келбетін үшкір, көлемді құлақтары, трапеция пішінді мұрны және кішкентай ғана етіп бедерленген ауызы толықтырып тұр. Шабуылдап тұрған қалыптағы самұрықтардың тырнақтары жыртқыштың иегінің астына бекітілген. Самұрықтардың арқа тұстары және алдыңғы аяқтары түйістіріліп бедерленген. Самұрықтың бастары өте көркем бейнелі, ауызы ашық, танауы кең, көздері бадырақ және бедерлі жалдары бар.

Alın bəzəyi

Е.ә. IV–III ғғ.

Ағас, folqa, ойма, үзләмә

26 × 11,6 × 0,8 см

Berel, 11-kurgan, Şərqı Qazaxıstan

Z. Samaşevanın qazıntılarında

Qazaxıstan Respublikasının Milli Muzeyi,

Inv. № ҚРПМО тк4-5568

Vəhşi pişik başı və iki qrifon formasında hazırlanıb. Yırtıcının başı iri və genişdir. İri gözləri bəbəksiz təsvir edilib. Sifəti sivri uclu və kənarları burulmuş iri qulaq, trapes formalı qabarıq uzun burun və kiçik ağız tamamlayır. Çənə hissəsinə şahə qalxaraq hücumu hazır vəziyyətdə iki qrifon saynaqları ilə yarışıb. Belı və ön pəncələri bir-birinə birləşikdir. Qrifonların başı çox gözəl işlənilib. Ağızları açıq, burunları geniş, gözləri iri, yalları isə qabarıq təsvir olunub.

Head pieceThe 4th – 3rd centuries BC

Wood, foil, carving, cladding

26 × 11,6 × 0,8 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО тк4-5568

It is executed in the form of a head of a cat predator and two griffins. The head of the cat's predator is wide, large, large eye sockets are shown, without pupils. The appearance is complemented by large ears with a pointed end and a curl at the base on the inside, an elongated nose of a trapezoidal shape and a small mouth. Two griffins are fastened to the chin by claws, and they stand on their hind legs in an attacking pose. Backs and forepaws touch each other. Heads of griffins are working very well, showing a wide nose with an open mouth, large eye sockets and a relief mane.

Налобная бляха

IV–III вв. до н.э.

Дерево, фольга, резьба, плакирование

26 × 11,6 × 0,8 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тк4-5568

Выполнено в виде головы кошачьего хищника и двух грифонов. Голова кошачьего хищника широкая, крупная, показаны крупные глазницы, без зрачков. Облик дополняют крупные уши с заостренным окончанием и завитком у основания на внутренней стороне, удлиненный нос трапециевидной формы и небольшой рот. К подбородку крепятся когтями два грифона, которые встали на дыбы в атакующей позе. Спины и передние лапы соприкасаются друг с другом. Головы грифонов проработаны очень хорошо, показаны широкий нос с открытым ртом, крупные глазницы и рельефная грива.

Бүркіт басты самұрық бейнеленген әшекей

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, ою

6 × 4,3 × 0,6 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО тк4-5576

Самұрықтың тұмсығы көлемді етіп жасалған және төмен қарай иілген, көзі миндаль пішінді және кекілі үлкен, ұшы үшкір етіп сомдалған. Кекілдің төменгі жағында қатпарлы тізбек түріндегі жал көрсетілген.

Qartalbaşlı qrifonun protomu şeklində bəzək

Е.ә. IV–III əsrlər.

Ағас, оума

6 × 4,3 × 0,6 см

Berel, 11-kurqan, Şərqi Qazaxıstan

Z. Samaşevanın qazıntılarından

Qazaxıstan Respublikasının Milli Muzeyi,

Inv. № ҚРПМО тк4-5576

Qartalbaşlı qrifon iri əyi dimdiklə göstərilib. Gözləri badamvari və iri olub, sivri uclu kəkilinə nisbətən bucaq altında yerləşib. Kəkilin aşağısında bir neçə pulcuqşəkilli qatdan ibarət yal yerləşir.

Patch in the form of a proto-eaglehead gryphonThe 4th – 3rd centuries BC

Wood, carving

6 × 4,3 × 0,6 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО тк4-5576

The eagle-head griffin is shown with a massive curved beak, eyes of an amygdala shape and a large, slightly tapered crest with a pointed end. Below the tuft is a mane formed from a series of scales.

Нашивка в виде протомы орлиноголового грифона

IV–III вв. до н.э.

Дерево, резьба

6 × 4,3 × 0,6 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тк4-5576

Орлиноголовый грифон показан с массивным загнутым клювом, глазами миндалевидной формы и крупным, находящимся немного под углом хохолком с заостренным окончанием. Ниже хохолка находится грива, образованная из ряда чешуек.

Мысық тектес жыртқыш бейнеленген салпыншақ

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, фольга, ою, қаптау

9,5 × 6 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО тк4-5581

Мысық тектес жыртқыштың басы жалпақ, әрі көлемді етіп сомдалған. Бадырайған үлкен көздері қарашықсыз бейнеленген. Кейіпкердің жүзі төмен қарап тұрғандай көрінеді. Ұшы үшкірленген көлемді құлақ және маңдайымен жалғасып, тұтасып көрсетілген трапеция пішінді ұзынша мұрны және кішкентай ғана ауызы жыртқыштың келбетін толықтырып тұр. Тұмсықтары түйіскен екі бұланның бейнесі жыртқыштың иегінің астына бекітілген. Бұланның көзі және құлағы көлемді етіп көрсетілген. Мүйізі өсімдік үлгісіндегі өрнек түрінде сомдалған. Екі бұланның бастарының мойын тұсында да өсімдік үлгісіндегі өрнек бедерленген.

Vəhşi pişik və iki sığın protaması şəklində asma

Е.ә. IV–III əsrlər.

Ағас, фольга, ойма, үзләмә

9,5 × 6 см

Берел, 11-құрған, Шерқи Қазaxиcтан

Z. Samaşevanın qazıntılarından

Qazaxıstan Respublikasının Milli Muzeyi

Инв. № ҚРПМО тк4-5581

Vəhşi pişiyin başı sığınların başlarına nisbətən iri və geniş olub, daha həcmli işlənilib. İri gözləri bəbəksiz göstərilib. Heyvanın baxışlarının aşağı dikməsi təəssüratı yaranır. Sifət sivri uclu, kənarları burulmuş iri qulaqla, trapesvari qabarıq uzun burunla və kiçik ağızla tamamlanır. Çənəsinə sifətinin altında birləşən qarşı-qarşıya durmuş iki sığın və yaxud maral bərkidilib. Otyeyənlər eninə zolaqlarla örtülmüş iri gözlər və qulaqlarla təsvir olunub. Buynuzları palmet əmələ gətirən nəbati buruqlar formasındadır. Xarici tərəfdən heyvanların başları arasında oxşar palmetta var.

Suspension with the image of a cat predatorThe 4th – 3rd centuries BC

Wood, foil, carving, cladding

9,5 × 6 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО тк4-5581

The head of the cat's predator is wide, large, much larger than the head of the deer. Showed large eye sockets, without pupils. It creates a sense of the look of the character, lowered down. The appearance is complemented by large ears with a pointed end and a curl at the base on the inside, an elongated nose of a trapezoidal shape and a small mouth. To the chin are attached the heads of two opposing moose or deer, adjoining with it the endings of the muzzles. Herbivores are depicted with large eyes and ears covered with transverse stripes. Horns in the form of vegetative curls forming a palmetto. Between the heads of animals from the outside – a similar palmetto.

Подвеска с изображением кошачьего хищника

IV–III вв. до н.э.

Дерево, фольга, резьба, лакирование

9,5 × 6 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тк4-5581

Голова кошачьего хищника широкая, крупная, выполнена значительно более объемной, нежели головы оленей. Показаны крупные глазницы, без зрачков. Создается ощущение взгляда персонажа, опущенного вниз. Облик дополняют крупные уши с заостренным окончанием и завитком у основания на внутренней стороне, удлиненный нос трапециевидной формы и небольшой рот. К подбородку крепятся головы двух противопоставленных лосей или оленей, соприкасающиеся с ним окончаниями морд. Травоядные изображены с крупными глазами и ушами, покрытыми поперечными полосками. Рога в виде растительных завитков, образующих пальметту. Между головами животных с внешней стороны – аналогичная пальметта.

Екі жағында арқардың басы бейнеленген сулық

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, фольга, ою, қаптау

22 × 6,5 × 1,2 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО тқ4-5583

Сулықтың екі ұшы арқардың бас түрінде әшекейленген. Арқардың басы сопақша пішінді, жалпақ етіп және бір жақ қырынан суреттелген. Арқардың шағын ғана қылы көзі, үлкен танауы, ұзынша жақ сүйегінің ұшы сүйірленіп аяқ көрсетілген және құлағының төменгі бөлігі жуан ұшы үшкір етіп сомдалған. Маңдайы кең, мүйізі бедерлі және артқа қарай серіппе түрінде оратылып ұшы желкесіне тіреліп тұр. Сақалдың сұлбасы бастың жоғарғы жағына мүйізге қарсы бағытта оратылып көрсетілген және сырты алтынмен қапталған.

Qoyun başı sonluqlu qaytarğan

Е.ә. IV–III ғғ.

Ағас, үзләмә, ойма, қызıl сууна чәкілмә

22 × 6,5 × 1,2 см

Berel, 11-kurqan, Şerqi Qazaxıstan

Z. Samaşevanın qazıntılarında

Qazaxıstan Respublikasının Milli Muzeyi,

Inv. № ҚРПМО тқ4-5583

Qaytarğanın ucları qoyun başları formasında hazırlanıb. Qoynun başı yandan yastı vә oval formada verilib. Әsasән nisbәtән kiçik çәр gözleri, sonluğa doğru genişlәнән iri burnu, uzun nazik yanağı, күncdә yerleşdirilmiş dairәvi buruqlu iri vә sivri qulaqları verilmişdir. Alnı enli olub, buynuzu qabartılıdır vә spiral formasında geriye doğru boynuna dayanıb. Saqqal ifadәli deyil vә buynuzun әtrafında incә haşiyә kimi göstәrilib.

Psalm with endings in the form of rams headsThe 4th – 3rd centuries BC

Wood, foil, carving, cladding

22 × 6,5 × 1,2 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО тқ4-5583

The endings of the psalms are made with the form of rams' heads. The ram's head is shown in profile, flat, oval in shape. Shown are small, slanted eyes, a large nose that widens toward the tip, elongated narrow cheeks placed at an angle and large pointed ears with a rounded curl at the base. The forehead is wide, the horns are embossed and thrown back by a spiral, the end of which rests against the occipital part. The beard is not expressed, and goes like an openwork bezel around the horn.

Псалий с окончаниями в виде голов баранов

IV–III вв. до н.э.

Дерево, фольга, резьба, лакирование

22 × 6,5 × 1,2 см

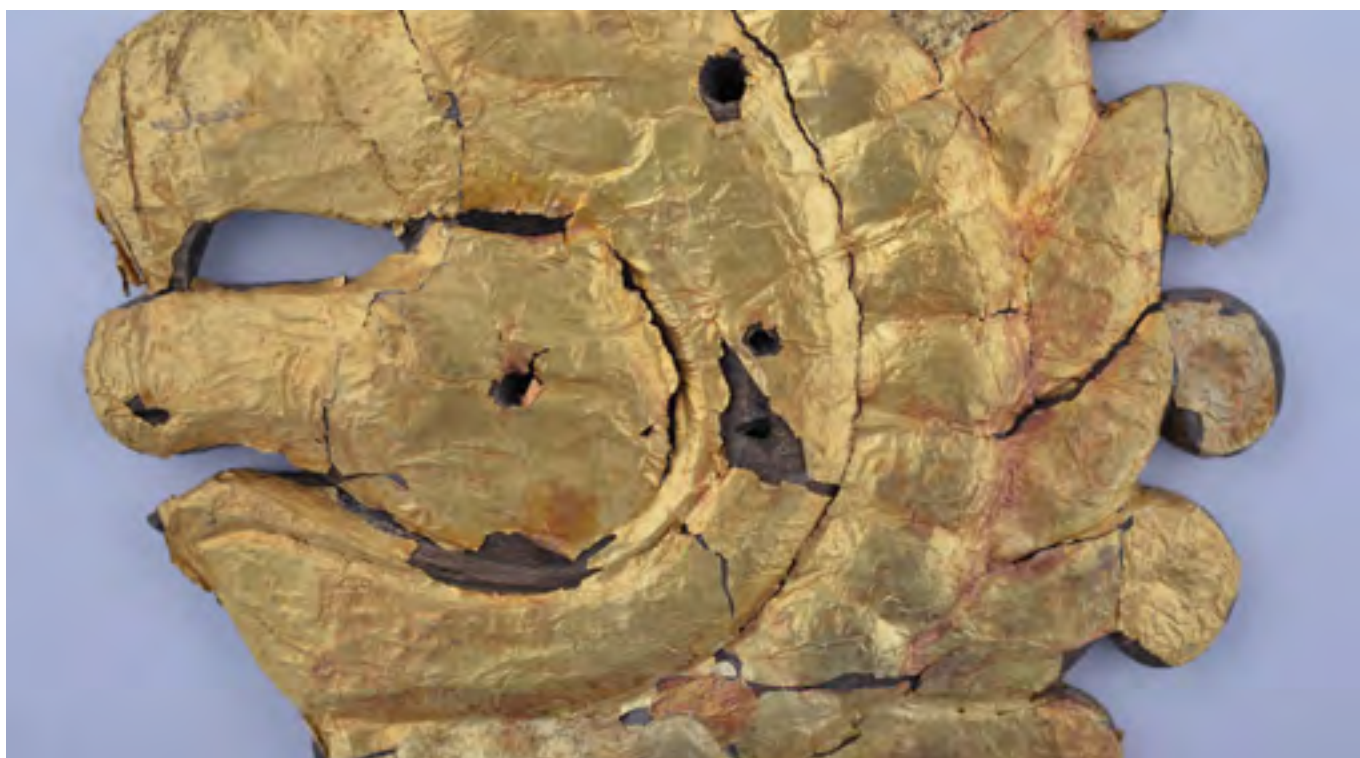
Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тқ4-5583

Окончания псалий выполнены в виде голов баранов. Голова барана показана в профиль, плоская, овальной формы. Показаны небольшие раскосые глаза, крупный нос, расширяющийся к кончику, удлиненные узкие щеки, размещенные под углом и крупные заостренные уши с округлым завитком у основания. Лоб широкий, рога рельефные и откинута назад спиралью, конец которой упирается в затылочную часть. Борода не выражена, и идет как ажурный ободок вокруг рогов.

Самұрықтың тұмсығына іліккен бұғының басы бейнеленген әшекей

Ж.с.д. IV–III ғғ.
 Ағаш, фольга, ою
 9 × 10 × 1 см
 Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан
 З. Самашевтің қазбасы
 Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
 Инв. № ҚРПМО тк4-6178

Самұрықтың басы көлемді. Самұрықтың тұмсығына іліккен бұғының басы бейнеленген көлемді жапсырма. Аңдар түрлі қырынан бейнеленген. Ұшы қайырылған жал тізбегі самұрықтың басын жиектей орналасқан.

Qrifon dimdikli maral başı şeklində bəzək

Е.ә. IV–III ғғ.
 Ағас, үзләмә, ойма
 9 × 10 × 1 см
 Берел, 11- курған, Шәрқи Qazaxıstan
 Z. Samaşevanın qazıntılarında
 Qazaxıstan Resblikasının Milli Muzeyi,
 Inv. № ҚРПМО тк4-6178

Qrifonun başı böyükdür. İri əyri dimdiyi və dairəvi bəbəkli böyük olmayan gözü göstərilib. Başı dairəvi sonluqlu, qabarıq buruqlar çıxan qabatılı səthə malik yal əhatə edir. Maralın başı qrifonun dimdiyində yerləşdirilib. Başın yuxarı hissəsində salamat qalmamış buynuzları bərkitmək üçün dairəvi deşik yeri var. Maralın başı böyük olmayıb, səciyyəvi olan uzunsov formadadır.

A plate with a deer head in the griffin's beak

The 4th - 3rd centuries BC
 Wood, foil, carving
 9 × 10 × 1 cm
 Berel, Mound 11, East Kazakhstan
 Excavations of Z. Samashev
 National Museum of the Republic of Kazakhstan,
 Inv. № ҚРПМО тк4-6178

The head of the griffin is large. Showing a large curved beak and a small eye with a rounded pupil. The head is bordered by a roller with a corrugated surface, from which the massive curls with a rounded end leave. The head of the deer is located in the beak of the griffin. In the upper part of the head there is a round hole for fixing the non-preserved horns. The head of the deer is small, with a characteristic elongated muzzle.

Бляха с изображением головы оленя в клюве грифона

IV–III вв. до н.э.
 Дерево, фольга, резьба
 9 × 10 × 1 см
 Берел, курган 11, Восточный Казахстан
 Раскопки З. Самашева
 Национальный музей Республики Казахстан,
 Инв. № ҚРПМО тк4-6178

Голова грифона крупная. Показаны крупный загнутый клюв и небольшой глаз с округлым зрачком. Голову окаймляет валик с рифленой поверхностью, от которого отходят массивные завитки с закругленным окончанием. Голова оленя размещена в клюве грифона. В верхней части головы имеется округлое отверстие для крепления несохранившихся рогов. Голова оленя небольшая, с характерной удлиненной мордой.

Қос бұланның бейнеленген салпыншақ

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, ою

15,2 × 11 × 1 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО тқ4-6181

Бастары қарама-қарсы бағытта бейнеленген және кеуде тұстары түйіскен екі бұлан бедерленген. Мүсіндер аша тәрізді екі түтікшені бойлай орналасқан, ол бекітілетін бөлік болып табылады. Бастары әсем, көздері бадырақ, ауызы ашық және тамшы пішінді ұзынша құлағы көрсетілген. Мойны ұзын, кеудесіне жақын тұсы жуандаған.

İki sığın fiquru şeklində asma

Е.ә. IV–III ғғ.

Ағас, ойма

15,2 × 11 × 1 см

Берел, 11-құрған, Шәргі Қазақстан

З. Самашеваның қазıntıларындан

Қазақстанның Республикасының Milli Muzeyi

Инв. № ҚРПМО тқ4-6181

Сығınların башлары bir-birinә әкс istiqamәtdә yerleşdirilib. Onların башлары iri gözlәrlә zәrif göstәrilib. Qulaqları damlavari olub, ağız cizgilәri zәif vurğulanıb. Buynuz tacı qabarıq olub, enlidir. Yuxarı kәnarı dişcikli göstәrilib. Boyunları uzundur vә bir qәdәr ашаğıya doғru genişlәнir. Heyvanlar uzanmış vәziyyәtdә tәsvir edilib. Ayaqlar bәdәnin altına бүkülüb.

Pendant in the form of figures of two mooseThe 4th – 3rd centuries BC

Wood, carving

15,2 × 11 × 1 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО тқ4-6181

The heads of elks are deployed in opposite directions from each other. The heads are elegant, with large eyes, the mouth is stressed, the ears are drop-shaped. The horn of the horns is massive, shown as a wide blade with a serrated upper edge. Neck long, slightly widening downwards. Animals are shown lying. The legs are bent under the body.

Подвеска в виде фигур двух лосей

IV–III вв. до н.э.

Дерево, резьба

15,2 × 11 × 1 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тқ4-6181

Головы лосей развернуты друг от друга в противоположные стороны. Головки изящные, с крупными глазами, рот подчеркнут, уши каплевидной формы. Крона рогов массивная, показана в виде широкой лопасти с зубчатым верхним краем. Шеи длинные, немного расширяются книзу. Животные изображены лежащими. Ноги подогнуты под тело.

Арқардың басы бейнеленген салпыншақ

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, ою

8 × 7,5 × 1 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО ТК4-6182

Негізі өрнекті ұзынша цилиндр түрінде жасалған. Одан төмен мүйізі мен сақалы шиыршықтала келген тұяқты аңның басы салынған. Арқардың басы бір жақ қырынан, теріс және сопақша пішінде сомдалған. Арқардың басының әр бөлшегін толық мәнерлеп суреттеу арқылы бұйымды жасаған. Арқардың басы кіші, көз қиығы бадам дәні тәрізді, тұмсығы делдиген. Жақ сүйегі жіңішке және ұзынша етіліп, ал құлағының түбі жуан, ұшы үшкірленіп бөдерленген. Ірі мүйізі бөдерлі және серіппе түрінде артқа қарай қайырылған, мүйіздің ұшы желке тұсына келіп тіреліп тұр. Сақалы анық көрсетілмеген және мүйізінің айналасында жұқа моншақтар бар.

Dağ qoçunun başı şeklində asma

Е.ә. IV–III ғғ.

Ағас, ойма

8 × 7,5 × 1 см

Берел, 11-құрған, Шәргі Qazaxıstan

Z. Samaşevanın qazıntılarında

Qazaxıstanın Respublikasının Milli Muzeyi,

Inv. № ҚРПМО ТК4-6182

Әsas qabartılı cizgilərə malik boş silindr formasında hazırlanıb. Ondan aşağıda dırnaqlı heyvanın başı yerleşib, o buynuz və saqqal ilə birlikdə spirala bükülmüş formada buruq әmәлә gәtirib. Başı kiçik olub, zәrifdir. Badamvari iri gözlәri və ağızının хәtlәri göstәrilib. Buynuzu qabarıqdır və sonlara doğru daralıb. Buynuzun üzәrindә bir-birindән çox da aralı olmayan mәsafәdә “v” formalı üç хәtt verilib. Görünür, bununla onun quruluşu göstәrilib. Buynuzun daxili tәrәfindә kәsilmiş oval formasında qulaq tәsviri çәkilib. Uzun, nazik saqqal buynuzu xaricдән әhatә edir və sonda buruq şeklində tamamlanıb.

Suspension in the form of a head of a mountain ramThe 4th – 3rd centuries BC

Wood, carving

8 × 7,5 × 1 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО ТК4-6182

The base is made in the form of a hollow cylinder with corrugated outlines. Bottom of it is the head of the ungulate, which, together with the horns and beard, forms a figure in the form of a curl, twisted into a spiral. The head is small, graceful, showing a large almond-shaped eyes and a line of the mouth. The horn is massive, gradually narrows to the end. At a short distance from each other on the surface of the horn, three lines are marked in the form of a tick, apparently, thus showing its structure. At the base of the horn on the inside, the ear is depicted in the form of a figure in the form of a cut oval. A very long, narrow beard surrounds the horn from the outside and at the end is rounded in the form of a curl.

Подвеска в виде головы горного барана

IV–III вв. до н.э.

Дерево, резьба

8 × 7,5 × 1 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО ТК4-6182

Основание выполнено в виде полого цилиндра с рифлеными очертаниями. Снизу от нее размещена голова копытного, которая вкуче с рогами и бородой образует фигуру в виде завитка, закрученного в спираль. Голова небольшая, изящная, показаны крупный миндалевидной формы глаз и линия рта. Рог массивный, постепенно сужается к окончанию. На небольшом расстоянии друг от друга на поверхности рога нанесено по три линии в виде галочки, видимо, таким образом показана его структура. У основания рога с внутренней стороны изображено ухо в виде фигуры в форме срезанного овала. Очень длинная узкая борода окаймляет рог с внешней стороны и на окончании закручивается в виде завитка.

Мысық тектес жыртқыштың басы бейнеленген салпыншақ

Ж.с.д. IV–III ғғ.
Ағаш, ою
6 × 6,5 × 1,5 см
Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан
З. Самашевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРПМО тқ4-6213

Мысық тектес жыртқыштың басы жалпақ, ірі, көлемді етіп жасалған. Көз ұяшықтары үлкен етіп көрсетілген, қарашығы жоқ. Ұшы үшкірленген үлкен құлақтары және трапеция пішінді танауы, шағын ғана етіп бейнеленген аузы сұлбаны толықтырып тұр.

Vəhşi pişik başı sūjetli asma

Е.э. IV–III əsrlər.
Ағас, ойма
6 × 6,5 × 1,5 см
Berel, 11-kurganı, Şərqi Qazaxıstan
Z. Samaşevanın qazıntılarında
Qazaxıstan Respublikasının Milli Muzeyi,
Inv. № ҚРПМО тқ4-6213

Vəhşi pişiyin başı böyük və enli olub, həcmli işlənilib. İri gözləri bəbəksiz verilib. Sifəti sivri sonluqlu və daxildən burmalı iri qulaqlar, trapessəkilli uzunsov burun və kiçik ağız tamamlayır.

Pendant in the form of a cat's predator's head

The 4th – 3rd centuries BC
Wood, carving
6 × 6,5 × 1,5 cm
Berel, Mound 11, East Kazakhstan
Excavations of Z. Samashev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРПМО тқ4-6213

The head of the cat's predator is wide, large, executed in volume. Showed large eye sockets, without pupils. The appearance is complemented by large ears with a pointed end and a curl at the base on the inside, an elongated nose of a trapezoidal shape and a small mouth.

Подвеска в виде головы кошачьего хищника

IV–III вв. до н.э.
Дерево, резьба
6 × 6,5 × 1,5 см
Берел, курган 11, Восточный Казахстан
Раскопки З. Самашева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРПМО тқ4-6213

Голова кошачьего хищника широкая, крупная, выполнена объемно. Показаны крупные глазницы, без зрачков. Облик дополняют крупные уши с заостренным окончанием и завитком у основания на внутренней стороне, удлиненный нос трапециевидной формы и небольшой рот.

Қошқар мүйізді салпыншақ

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, фольга, ою

9 × 7 × 1,2 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚР ҚРПМО тқ4-6224

Түтікшелі ұзын ағаштың үстіне тең бүйірлі өсімдік мәнеріндегі өрнек орналастырылған. Ортаңғы жапырақтар көлемді, пішіні үш бұрышты. Өрнектің сыртқы бүйіріндегі жапырақтар қысқа және ұштары тік бедерленген. Өрнектің ішкі жағындағы жапырақтар ұзын, бір-біріне жапсарласа және ұштары жоғары көтеріліп тұрған қалыпта бедерленген.

Ікі сiгiн бaшi вә мәркәзiндә нәбәтi нәхiш тәсвирi шәклiндә асма

Е.ә. IV–III әсрләр

Ағас, фольга, оюма

9 × 7 × 1,2 см

Берел, 11-қуған, Шәрқи Қазахистан

З. Самашеванын қазинтлары

Qazaxıstan Respublikasınan Millı muzeyı,

Inv. № ҚР ҚРПМО тқ4-6224

Uzunsov, içi boş silindrin üzərində üç palmetta yerləşdirilib. Yan tərəflər iki sığınan stilizə olunmuş buynuzları formasında hazırlanmışdır. Mərkəzi, daha böyük hissə onların arasında yerləşib. Sığınların başı ustalıqla stilizə olunaraq palmettalardan ibarət kompozisiyaya daxil edilib. Başlar güzgü simmetriyası şəklində yerləşib və ümumi boyuna malikdir. Yan və mərkəzi palmetta arasında dar qulaq yerləşdirilib.

Suspension in the form of the image of the heads of two moose and vegetable ornament in the center

The 4th – 3rd centuries BC

Wood, foil, carving

9 × 7 × 1,2 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҚРПМО тқ4-6224

Three palmettos are located on the elongated floor from inside the cylinder. Lateral represent a stylized image of the horns of two moose. The central, larger, is placed between them. The head of a moose is also stylized, masterfully inscribed in a composition of palmettos. The heads are arranged in mirror symmetry and have a common neck. Between the lateral and central palmetto is placed on a narrow long ear.

Подвеска в виде изображения голов двух лосей и растительным орнаментом в центре

IV–III вв. до н.э.

Дерево, фольга, резьба

9 × 7 × 1,2 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚР ҚРПМО тқ4-6224

На удлинённом полове изнутри цилиндра размещены три пальметты. Боковые представляют собой стилизованное изображение рогов двух лосей. Центральная, более крупная, размещена между ними. Головы лосей также стилизованы, мастерски вписаны в композицию из пальметт. Головы расположены в зеркальной симметрии и имеют общую шею. Между боковыми и центральной пальметтой размещено по узкому длинному уху.

Мысық тектес жыртқыштың басы бейнеленген салпыншақ

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, жұқа қаңылтыр, ою

9,5 × 9 × 1 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО тк4-6229

Мысық тектес жыртқыштың басы жалпақ, ірі, көлемді етіп жасалған. Бет келбетінің сұлбасы тең бүйірлі үш бұрыш тәрізді. Сығырайған көзі, үлкен танауы мен құлақтары көрсетілген. Маңдайы кең, қасы жақсы көрінеді және сақалы (?) болған.

Vəhşi pişik başı şəklində asma

Е.ә. IV–III ғғ.

Ағас, фольга, ойма

9,5 × 9 × 1 см

Берел, 11-құрған, Шерқи Qazaxıstan

Z. Samaşevanın qazıntılarında

Qazaxıstan Respublikasının Milli Muzeyi,

Инв. № ҚРПМО тк4-6229

Enli başı yastılanmış formada hazırlanıb. Ümumi görünüşü bərabəryanlı üçbucaqlıdır. Əsasən böyük olmayan çər gözləri, kənarlara doğru genişlənən iri burnu, bucaq altında verilmiş uzunsov dar yanaqları və dairəvi buruqlu böyük sivri qulaqları var. Alnı enlidir. Həmçinin qaşları da göstərilib. Sifətin aşağı hissəsini gicgahlara doğru getdikcə daralan saqqal tutur. Saqqal vergül işarəsi şəkilli qıvrımlardan ibarətdir.

Pendant in the form of a cat's predator's headThe 4th – 3rd centuries BC

Wood, foil, carving, cladding

9,5 × 9 × 1 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО тк4-6229

The broad head is flattened. Has an outline in the form of an isosceles triangle. Shown are small, slanted eyes, a large nose that widens toward the tip, elongated narrow cheeks placed at an angle and large pointed ears with a rounded curl at the base. The forehead is wide, also the eyebrows are shown. The lower half of the muzzle is a beard (?), Tapering to the temples. It consists of curls in the form of a comma.

Подвеска в виде головы кошачьего хищника

IV–III вв. до н.э.

Дерево, фольга, резьба

9,5 × 9 × 1 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тк4-6229

Широкая голова выполнена уплощенной. Имеет очертания в виде равнобедренного треугольника. Показаны небольшие раскосые глаза, крупный нос, расширяющийся к кончику, удлиненные узкие щеки, размещенные под углом и крупные заостренные уши с округлым завитком у основания. Лоб широкий, также показаны брови. Нижнюю половину морды занимает борода (?), сужающаяся к вискам. Она состоит из завитков в виде запятой.

Қос бұғының басы бейнеленген салпыншақ

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, ою

7 × 6,3 × 0,8 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО тк6-8282

Ұзынша келген түтікшенің үстіне орнатылған қос бұғының бастары мәнерінде жасалынған әшекей. Бастар бір-біріне қарама-қарсы бағытта орнатылған қалыпта бедерленген. Мойынның төменгі жағында бір-бірімен түйіскен. Танаулары созылыңқы, түбіне қарай жіңішкерген. Көздері бадырақ, құлақтары найза пішіндес ұшы үшкірленіп бейнеленген. Мүйіздері тармақталған бұтақ пішіндес. Ортаңғы жапырақшалары қысқа, ұштары үшкірленген. Бүйіріндегі жапырақшалар ұзын, ұштары иілген қалыпта бедерленген.

Maral protoması şeklindә asma

Е.ә. IV–III әсрләр.

Ағас, оума

7 × 6,3 × 0,8 см

Берел, 11-қурған, Шәрқи Қазaxıстан

Z. Samaşevanın qazıntılarında

Qazaxıstan Respublikasının Milli Muzeyi,

Инв. № ҚРПМО тк6-8282

Uzunsov silindir üzərində iki stilizә olunmuş maral başı yerləşdirilib . Bir-birindən әks tərəflәә istiqamәtlәniblәr. Boyun sәviyyәsində kәşişirlәr. Sifәtlәri uzunsov olub, axıra doğru yoğunlaşır. Gözlәri badamvari, qulaqları itiuclu üçbucaq formalıdır. Buynuzları üç buruq şeklindә işlәнilib.

Pendant with a picture of a deerThe 4th – 3rd centuries BC

Wood, carving

7 × 6,3 × 0,8 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО тк6-8282

On the elongated cylinder there are two stylized heads of deer. Oriented in opposite sides. In contact with the base of the neck. The muzzles are elongated, with a thickening to the tip. Eyes almond-shaped, ears triangular in shape with sharp pommel. Horns are made in the form of three curls.

Подвеска с изображением протом оленей

IV–III вв. до н.э.

Дерево, резьба

7 × 6,3 × 0,8 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тк6-8282

На удлиненном цилиндре размещены две стилизованные головки оленей. Ориентированы в противоположные друг от друга стороны. Соприкасаются на уровне основания шеи. Морды удлиненные, с утолщением к окончанию. Глаза миндалевидные, уши треугольной формы с острым навершием. Рога выполнены в виде трех завитков.

Арқардың басы бейнеленген салпыншақ

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, ою

11,8 × 8,8 × 9 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО тк6-8705

Негізі өрнекті ұзынша цилиндр түрінде жасалған. Одан төмен мүйізі мен сақалы шиыршықтала келген тұяқты аңның басы салынған. Арқардың басы бір жақ қырынан, тегіс және сопақша пішінде сомдалған. Арқардың басының әр бөлшегін толық мәнерлеп суреттеу арқылы бұйымды жасаған. Арқардың басы кіші, көз қиығы бадам дәні тәрізді, тұмсығы делдиген. Жақ сүйегі жіңішке және ұзынша етіліп, ал құлағының түбі жуан, ұшы үшкірленіп бедерленген. Ірі мүйізі бедерлі және серіппе түрінде артқа қарай қайырылған, мүйіздің ұшы желке тұсына келіп тіреліп тұр. Сақалы анық көрсетілмеген және мүйізінің айналасында жұқа моншақтар бар.

Dağ qoçu başı şəklində asma

Е.ә. IV–III əsrlər

Ағас, оюма

11,8 × 8,8 × 9 см

Berel, 11-kurgan, Şərqi Qazaxıstan

Z. Samaşevanın qazıntılarından

Qazaxıstan Respublikasının Milli Muzeyi,

Inv. № ҚРПМО тк6-8705

Әsas qabartılı cizgilərə malik boş silindr formasında hazırlanıb. Ondan aşağıda dırnaqlı heyvanın başı yerleşib, o buynuz və saqqal ilə birlikdə spirala bükülmüş formada buruq әmәлә gәtirib. Başı kiçik olub, zәrifdir. Badamvari iri gözlәri və ağızının хәtlәri göstәrilib. Buynuzu qabarıqdır və sonlara doğru daralır. Buynuzun üzәrindә bir-birindән çox da aralı olmayan mәsafәdә “v” formalı üç хәtt verilib. Görünür, bununla onun quruluşu göstәrilib. Buynuzun daxili tәrәfindә kәsilmiş oval formasında qulaq tәsviri çәkilib. Uzun, nazik saqqal buynuzu xaricdән әhatә edir və sonda buruq şəklində tamamlanır.

Pendant with the image of the head of a mountain ramThe 4th – 3rd centuries BC

Wood, carving

11,8 × 8,8 × 9 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО тк6-8705

The base is made in the form of a hollow cylinder with corrugated outlines. Bottom of it is the head of the ungulate, which, together with the horns and beard, forms a figure in the form of a curl, twisted into a spiral. The head is small, graceful, showing a large almond-shaped eyes and a line of the mouth. The horn is massive, gradually narrows to the end. At a short distance from each other on the surface of the horn, three lines are marked in the form of a tick, apparently, thus showing its structure. At the base of the horn on the inside, the ear is depicted in the form of a figure in the form of a cut oval. A very long, narrow beard surrounds the horn from the outside and at the end is rounded in the form of a curl.

Подвеска с изображением головы горного барана

IV–III вв. до н.э.

Дерево, резьба

11,8 × 8,8 × 9 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тк6-8705

Основание выполнено в виде полого цилиндра с рифлеными очертаниями. Снизу от нее размещена голова копытного, которая вкуче с рогами и бородой образует фигуру в виде завитка, закрученного в спираль. Голова небольшая, изящная, показаны крупный миндалевидной формы глаз и линия рта. Рог массивный, постепенно сужается к окончанию. На небольшом расстоянии друг от друга на поверхности рога нанесено по три линии в виде галочки, видимо, таким образом показана его структура. У основания рога с внутренней стороны изображено ухо в виде фигуры в форме срезанного овала. Очень длинная узкая борода окаймляет рог с внешней стороны и на окончании закругляется в виде завитка.

Қанатын жайған самұрық бейнелі салпыншақ

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, ою

6,9 × 6,8 × 10 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО тк6-8715

Мәнерлі түрде жасалған мүсін ұзынша түтікшенің үстіне орналастырылған. Самұрық екі қанатын жоғары көтеріп жайып тұрған қалыпта бейнеленген. Басы шағын, мойны жуын және тегіс қысқа жалы бар. Көзі мен құлағы шамалы дөңестеліп көрсетілген. Мойны мен денесі бірдей көлемде, аяқ жағы кішірейтілген. Құйрығы төмен қарай бағытталып сомдалған. Қанаттарының ұштары үшкір, үлкен етіп жасалған. Аяқтары да үлкен, ұзын және тік.

Grifon təsvirli asma

Е.э. IV–III ғғ.

Ағас, оюма

6,9 × 6,8 × 10 см

Берел, 11-құрған, Шәргі Қазақстан

З. Самашеваның қазыналарынан

Қазақстан Республикасының Milli Muzeyi,

Инв. № ҚРПМО тк6-8715

Stilizē edilmiş fiqur əsas rolunu oynayan uzunsov silindir üzərində yerləşdirilib. Baş, boyun, bədənənin yuxarı hissəsi eyni xətlə işlənilib və mərkəzdə qalınlaşib uclara doğru daralan dairəvi buruq əmələ gətirir. Dimdiyi iri olub, uzununa cızıq xətti var. Sivri qulağı kiçikdir, şaquli yerləşdirilib. Qanadları uzun və iri olub, uzununa xətlərlə örtülüdür. Bədənənin hər iki tərəfində iri və qısa ayaqları var. Quyuq qabarıq damcıvari formada olub, əsasın mərkəzində yerləşir.

Pendant with a picture of a griffinThe 4th – 3rd centuries BC

Wood, carving

6,9 × 6,8 × 10 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО тк6-8715

The stylized figure of the character is located on the elongated cylinder, which is the base. The head, neck, upper part of the body is done with one line and form a round curl with a slight thickening in the center and narrowing to the ends. The beak is large, with a longitudinal groove. The pointed ear is small, placed vertically. The outstretched wings are large, covered with longitudinal lines. On either side of the body are massive short legs. The tail in the form of three protuberances of a teardrop shape is placed above the base in the center.

Подвеска с изображением грифона

IV–III вв. до н.э.

Дерево, резьба

6,9 × 6,8 × 10 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тк6-8715

Стилизованная фигура персонажа расположена на удлиненном цилиндре, представляющем собой основание. Голова, шея, верхняя часть туловища выполнены одной линией и образуют округлый завиток с небольшим утолщением в центре и сужением к окончаниям. Клюв крупный, с продольной бороздкой. Заостренное ухо небольшое, размещено вертикально. Распростертые крылья крупные, покрыты продольными линиями. По обе стороны от туловища находятся массивные короткие ноги. Хвост в виде трех выпуклостей каплевидной формы размещен поверх основания по центру.

ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ НЫШАҢДАРЫ
TÜRK DÜNYASININ NIŞANƏLƏRİ
SIGNS OF THE TURKIC WORLD
ЗНАКИ ТЮРКСКОГО МИРА

Құмыра

IX–XI ғ.

Алтын, қалыптау

5,3 × 4,5 см

Сарыкөл, Шығыс Қазақстан

А.И. Исиннің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-2146 АЗ-424

Тұтқасы бар алтын құмыра. Тұтқасы қатты майысқан және түзетілген. Құмыраның денесі ұзынша етіп созылып жасалған. Бір жақ бүйіріне бекітілген шеңбер пішінді тұтқа, жіңішке алтын төсемшеден істелінген. Тұтқаны қосымша алтын төсемшелерді шегелеу тәсілімен бекіткен. Төбі тегіс. Табанында шеңбер пішінді қосымша тұғыры бар.

Dolça

IX–XI ғ.

Qızıl, basmaqelib

5,3 × 4,5 см

Sarıkol, Şərqi Qazaxıstan

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМтк1-2146 АЗ-424

Dolçanın ağızı kənarə doğru xeyli qatlanıb və deformatsiya olunub. Gövdəsi uzunsovdur. Bir tərəfdə nazik lövhədən hazırlanmış iri yumru qulpu var. Alçaq konusvari oturacaq üstündədir.

JugThe 9th – 11th centuries AD

Gold, stamping

5,3 × 4,5 cm

Sarykol, East Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-2146 АЗ-424

Corolla strongly bent and deformed. The body is elongated. On the one hand on the body there is a large round-shaped handle made of a thin plate. On a low conical pallet.

Кувшинчик

IX–XI вв.

Золото, штамповка

5,3 × 4,5 см

Сарыколь, Восточный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-2146 АЗ-424

Венчик сильно отогнут и деформирован. Тулово удлиненное. С одной стороны, на тулове имеется крупная ручка округлой формы, изготовленная из тонкой пластины. На невысоком коническом поддоне.

Тігілмелі жапсырма

VI–VIII ғғ.

Алтын, құйма

2,6 × 1,9 см

Қарақыстақ, 12-оба, Оңтүстік Қазақстан

А.М. Досымбаеваның қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО тк6-8153 ҚРҰМ АЗ-459

Жапсырма тіктөртбұрышты пішінді қырланған тор түрінде жасалған. Тордың қырлары ішінен басып дөңестеу әдісімен безендірілген. Тор жиегіндегі дөңестердің жалпы саны – 38. Сипатталып отырған рамканың ортасында геральдикалық қалыпта қанаттарын жайып тұрған құс бейнеленген. Бейнеленген құстың басы сынған, дегенмен оның тұмсығының жиектері сақталып қалған және бір қырына басын бұрып тұрған қалыпта жасалғаны көрініп тұр.

Pilək-tikmə

VI–VIII əsrlər.

Qızıl, basmaqəlib

2,6 × 1,9 sm

Qaraqıstak, 12-kurqan, Şərqi Qazaxıstan

A.M. Dosımbayevanın qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

Inv.№ ҚРПМО тк6-8153 ҚРҰМ АЗ-459

Nahamar çərçivəli düzbucaq lövhə. Çərçivənin kənarları içəri tərəfdən basılmış uzunsov çıxıntılarla bəzədilmişdir. Lövhənin mərkəzində heraldik vəziyyətdə qanadlarını qaldırmış quş təsvir olunub. Quşun başı yuxarı hissədən sınıb, anfasdan görünən çevrəsi və dimdiyinin hissəsi isə qorunub.

Sewn Plate

The 6th – 8th centuries

Gold, stamping

2,6 × 1,9 cm

Karakystak, Mound 12, South Kazakhstan

Excavations of A.M. Dosymbayeva

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО тк6-8153 ҚРҰМ АЗ-459

Rectangular plate with a ribbed frame. The edges of the frame are decorated with longitudinal protuberances, which are squeezed from the inside. In the center of the frame is a bird, in a heraldic poses, with its wings raised. The upper part of the bird's head is broken off, but its outline and part of the beak, shown in full-face, are well preserved.

Нашивная пластина

VI–VIII вв.

Золото, штамповка

2,6 × 1,9 см

Каракыстақ, курган 12, Южный Казахстан

Раскопки А.М. Досымбаевой

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тк6-8153 ҚРҰМ АЗ-459

Прямоугольная пластина с ребристой рамкой. Ребра рамки оформлены продольными выпуклостями, которые выдавлены с внутренней стороны. В центре рамки изображена птица, в геральдической позе, с поднятыми вверх крыльями. Верхняя часть головки птицы обломана, но хорошо сохранился ее контур и часть клюва, показанные анфас.

Жүзік

VIII–IX ғғ.

Алтын, құйма

2 × 0,2 × 0,9 см

Жайсан 10, 1-оба, Оңтүстік Қазақстан

А.М. Досымбаеваның қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРГМО тк6-8152 ҚРҰМ АЗ-458

Дөңестелген және дөңгелек пішінді қасы бар, қастың беті жылтыратылған жүзік. Жүзіктің бауыры қаспен түйіскен жері жуандап келіп біткен қалпында құйылған.

Ўзүк

VIII–IX əsrlər

Qızıl, tökmə

2 × 0,2 × 0,9 sm

Jaysan, 10-kurgan, Şərqi Qazaxıstan

A.M. Dosimbayevanın qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

İnv. № ҚРГМО тк6-8152 ҚРҰМ АЗ-458

Dəirəli formalı iri qabarıq qaş yeri, parıldayanadək cilalanmışdır. Halqa sonluqlarda enlənir və tədricən qaş yerinə keçir.

RingThe 8th – 9th centuries

Gold, castings

2 × 0,2 × 0,9 cm

Zhaysan, Mound 10, South Kazakhstan

Excavations of A.M. Dosymbayeva

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРГМО тк6-8152 ҚРҰМ АЗ-458

With a large convex flap rounded, polished to shine. The shank expands at the tips and smoothly passes into the scutellum.

Кольцо

VIII–IX вв.

Золото, литье

2 × 0,2 × 0,9 см

Жайсан, курган 10, Южный Казахстан

Раскопки А.М. Досымбаевой

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРГМО тк6-8152 ҚРҰМ АЗ-458

С крупным выпуклым щитком округлой формы, отполированным до блеска. Шинка расширяется на окончаниях и плавно переходит в щиток.

Терракота мүсіні

VI–VII ғғ.

Саз, жапсыру

10,5 × 5,7 × 2,2 см

Жуантөбе қалашығы, Оңтүстік Қазақстан

К.М. Байпақовтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № Кп 16.270 Каф 677 ҚРҰМ УҚ ТК2-1277

Көлемді дөңес мұрны және бадам дәні тәріздес көзі бедерленген ер адам мүсіні сопақша пішінде жасалған. Шаштары жоғары көтерілген шаш үлгісі түрінде, мұрты бедерлі түрде сомдалған. Ер адамның үстінде халат бар. Халаттың жиектері тік сызықты жолақтармен әшекейленген. Ер адамның бір қолында түйреуіш, екінші қолында аса таяқ бар.

Terrakot figur

VI–VII əsrlər.

Gil, yarpa

10,5 × 5,7 × 2,2 sm

Juantobe şəhər yeri, Mərkəzi Qazaxıstan

K.M. Baypakovun qazıntıları

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

Inv. № Кп 16.270 Каф 677 ҚРҰМ УҚ ТК2-1277

Oval səth üzərində iri donqar burunlu və badamgözlü kişi təsvir olunub. Saçları yuxarı qaldırılıb. Bığları isə relyeflə verilib. Kişinin əynində baldırına çatan xalat var. Xalatın kənarı şaquli zolaqla bəzədilib. Bir əlində toppuz, o biri əlində isə əsa var.

Terracious figureThe 6th – 7th centuries

Clay, modeling

10,5 × 5,7 × 2,2 cm

The settlement Zhuantobe, South Kazakhstan

Excavations of K.M. Baypakov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № Кп 16.270 Каф 677 ҚРҰМ УҚ ТК2-1277

In the oval field a bas-relief image of a man with a large hump-shaped nose and large almond-shaped eyes are made. Hairstyle in the form of raising hair, mustaches is indicated by relief. The man is dressed in a robe reaching the middle of the calves. The edge of the dressing gown is decorated with a strip of vertical lines. In one hand a man has a mace, and in the other a rod.

Терракотовая фигурка

VI–VII вв.

Глина, лепка

10,5 × 5,7 × 2,2 см

Городище Жуантөбе, Южный Казахстан

Раскопки К.М. Байпакова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № Кп 16.270 Каф 677 ҚРҰМ УҚ ТК2-1277

В овальном поле выполнено барельефное изображение мужчины с крупным горбатым носом и большими миндалевидными глазами. Прическа в виде поднятых вверх волос, усы обозначены рельефом. Мужчина одет в халат, доходящий до середины икр. Край халата украшен полосой из вертикальных линий. В одной руке у мужчины булава, а в другой – жезл.

<p>Түрік қағанының қалпына келтірілген антропологиялық келбеті VI–VIII ғғ. Гипс, полимер, құйма 51,5 × 34 × 25 см Қарақыстақ 1, 1-оба, Оңтүстік Қазақстан А.М. Досымбаеваның қазбасы Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Инв. № ҚРҰМ АРХ тК6-8398</p>	<p>Anthropological reconstruction of the appearance of the Turkic kagan The 6th – 8th centuries Gypsum, polymer, casting 51,5 × 34 × 25 cm Karakystak 1, kurgan 1, South Kazakhstan Excavations by A.M. Dosymbayeva National Museum of the Republic of Kazakhstan, Inv. № ҚРҰМ АРХ тК6-8398</p>
<p>Қарақыстақ 1 ғұрыптық-еске алу кешені 15 тасты-топырақты үйіндісі бар обалардан тұрады, обалар бір кеңістікте бірнеше топқа топтала орналасқан. 1-обадан табылған ер адамның бас сүйегінің негізінде қалпына келтірілді.</p> <p>Зерттелен бас сүйектің нәсілдік ерекшеліктері европеоидты-моңғолоидты антропологиялық типтердің араласқан түріне жатады, дегенмен европеоидты ерекшеліктердің басымдылығы байқалады.</p>	<p>The cult-memorial complex Karakystak 1 consists of 15 stone-earth mounds, organized in the valley space in groups of several burial mounds. The reconstruction was performed on the skull of a man from the burial mound 1.</p> <p>The racial features of the individual under consideration are characterized by a mixed Europoid-Mongoloid anthropological type with a predominance of Europoid features.</p>
<p>Türk хақанының zahiri görünüşünün antropoloji rekonstruksiyası VI–VIII əsrlər Gips, polimer, tökmə 51,5 × 34 × 25 sm Qarakıstak 1, 1-kurqan, Cənubi Qazaxıstan A.M. Dosımbayevin qazıntıları Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi, İnv. № ҚРҰМ АРХ тК6-8398</p>	<p>Антропологическая реконструкция облика тюркско-го кагана VI–VIII вв. Гипс, полимер, литье 51,5 × 34 × 25 см Карақыстақ 1, курган 1, Южный Казахстан Раскопки А.М. Досымбаевой Национальный музей Республики Казахстан, Инв. № ҚРҰМ АРХ тК6-8398</p>
<p>Qarakıstak 1 ayini-xatirə kompleksi 15 daş-torpaq tərədən ibarətdir. Təpələg vadinin ərazisində bir neçə kurqandan ibarət qruplar şəklində yaradılmışdır. Rekonstruksiya 1 sayılı kurqandan tapılmış kişi kəlləsi əsasında aparılmışdır. Həmin fərdin irqi xüsusiyyətləri avropoid əlamətlərinin üstünlük təşkil etdiyi qarışıq avropoid-monqoloid irqi kimi səciyyələnilir.</p>	<p>Культово-мемориальный комплекс Карақыстақ 1 состоит из 15 каменно-земляных насыпей, организованных в пространстве долины группами по несколько курганов. Реконструкция выполнена по черепу мужчины из кургана 1.</p> <p>Расовые особенности рассматриваемого индивидуума характеризуются смешанным европеоидно-монголоидным антропологическим типом с преобладанием европеоидных особенностей.</p>

ЕЖЕЛГІ ӨНЕРДІҢ МҰРАГЕРЛЕРІ
QƏDIM SƏNƏTIN VARISLƏRI
HEIRS OF ANCIENT ART
НАСЛЕДНИКИ ДРЕВНЕГО ИСКУССТВА

Жүген

XIX ғ.

Қайыс, металл, ақық, соғу, күміс өрнектер, қалыптау, ой-малау

50 × 68 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ АӘ10 (ГМЗ КП 995/2ГМЗ ОФ 685/2)

Жүген тері қайыстан жасалған, оған өсімдік өрнекпен әшекейленген көздер бекітілген. Ауыздығы темірден жасалған. Жоғарғы жағындағы жабық қаста орнатылған ақық көздері бар қастар қайысқа шеге арқылы бекітілген.

Үйуен

XIX ғср.

Дәрі, метал, әқіқ, дөүмә, гүмүшішләмә, ҫахма, оума

50 × 68 см

Сәнуби Qazaxıstan

Qazaxıstan Respublikasınıń Milli muzeyi,

Инв. № ҚРҰМ АӘ10 (ГМЗ КП 995/2ГМЗ ОФ 685/2)

Үйуен бәзәкли қоымалар бәркидилмиш дәриден һазıрланмишдир. Қоымалар исә нәбати нахıшларла бәзәдилмишдир. Гәм дәмirdән һазıрланмишдир. Кәмәрләр пәрҫимләрлә мөһкәмләндирилмишдир. Бәзи пәрҫимләрин уухарı һиссәсинә уувасıқда әқіқлә тәртibat verilмишдир.

Bridle

19th century

Leather, metal, carnelian, forging, notching with silver, stamp, engraving

50 × 68 cm

South Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ АӘ10 (ГМЗ КП 995/2ГМЗ ОФ 685/2)

The bridle is made of leather, to which is attached decorative inserts, decorated with floral ornament. The rods are made of iron. The belts are fastened with rivets, the upper part of which is framed by a carnelian in a deaf caste.

Узда

XIX в.

Кожа, металл, сердолик, ковка, насечка серебром, штамп, гравировка

50 × 68 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ АӘ10 (ГМЗ КП 995/2ГМЗ ОФ 685/2)

Узда выполнена из кожи, к которой прикреплены декоративные вставки, украшенные растительным орнаментом. Удила выполнены из железа. Ремни крепятся заклепками, верхняя часть которых оформлена сердоликом в глухом касте.

Үзеңгі

XIX ғ. аяғы

Металл, құйма, соғу, ою

20 × 13 см

Шығыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ АӘ29 (ГМЗ КП 732/1,2 ГМЗ ОФ 516/1-2)

Ұзынша пішінді, жоғарғы жағы кішірейтілген. Жоғарғы бөлігі көлемді, төртбұрыш пішінді. Өсімдік үлгісіндегі өрнектермен безендірілген. Төменгі табаны сопақша пішінді.

Үзәңгі

XIX ғәsrin sonu

Metal, tökmә, döymә, оуma

20 × 13 sm

Şәrqі Qazaxıstan

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМ АӘ29 (ГМЗ КП 732/1,2 ГМЗ ОФ 516/1-2)

Uzunsov üzәngilәr, yuxarıya doğru ensizleşirler. Yuxarı hissәsi iridir, düzbucaqlı formadadır. Nәbati naхışlarla bәzәdilib. Ayaq yeri oval formadadır, ensizdir.

Stirrups

The end of the 19th century

Metal, casting, forging, carving

20 × 13 cm

Eastern Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ АӘ29 (ГМЗ КП 732/1,2 ГМЗ ОФ 516/1-2)

Elongated shape, narrowed from above. The upper part is massive, rectangular in shape. Decorated with floral ornament. The step is oval in shape, with a low rim.

Стремена

Конец XIX в.

Металл, литье, ковка, резьба

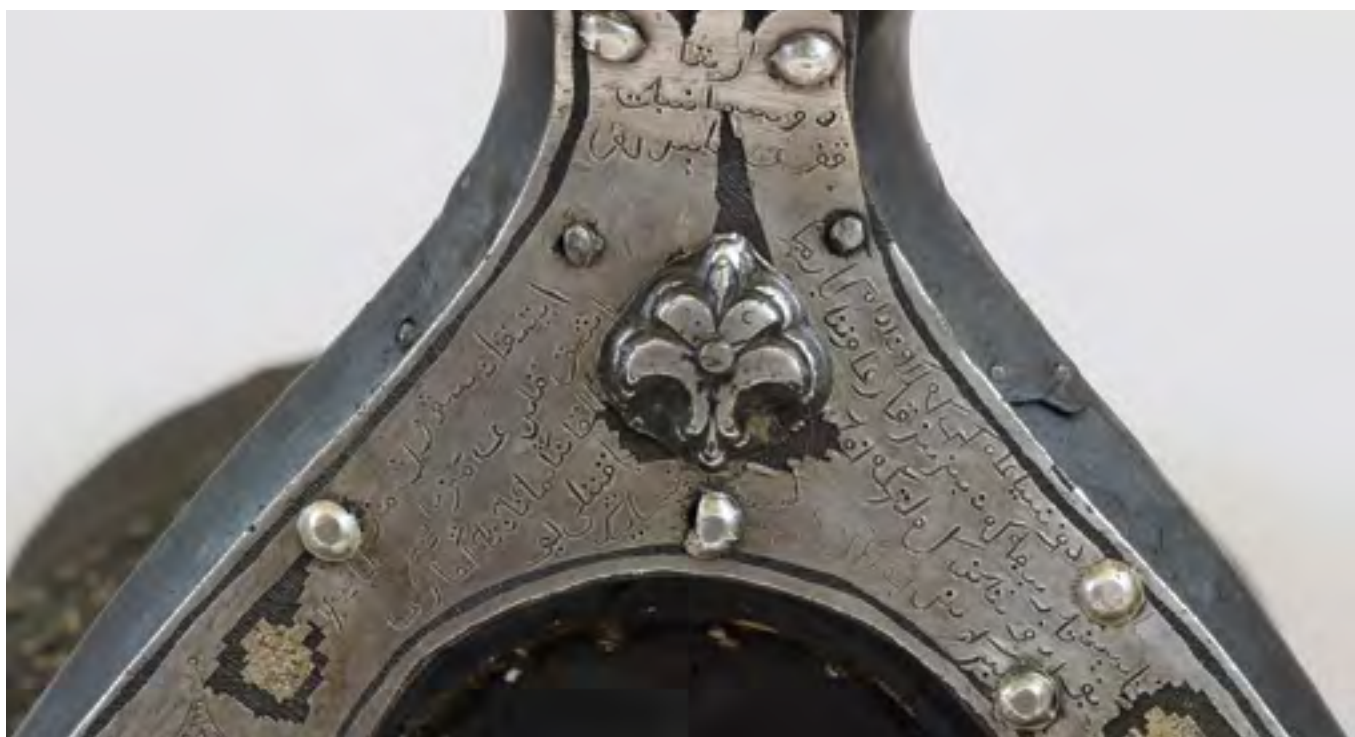
20 × 13 см

Восточный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ АӘ29 (ГМЗ КП 732/1,2 ГМЗ ОФ 516/1-2)

Удлиненной формы, сужаются сверху. Верхняя часть массивная, прямоугольной формы. Украшена растительным орнаментом. Подножка овальной формы, с невысоким бортиком.

Ер

XIX ғ. аяғы

Ағаш, қайыс, металл, күміс жапсырмалар, қалыптау, ой-малау

50 × 34 × 36 см

Жетісу

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ АӘЗЗ (ПМОТк1-590/1)

Кейбір бөліктері қайыспен қапталған. Ердің алдыңғы қапталына күмістен қалыпталған өрнектермен безендірілген көздер орнатылған. Көзде зооморфты және өсімдік үлгісіндегі мәнерде жасалған өрнектер бар, сонымен қатар араб қарпімен жазылған қазақша мәтін тізбегі бар.

Үеһәр

XIX ғ. аяғы

Ағас, дәрі, метал, гүмүшісләмә, ҫахма, оума

50 × 34 × 36 см

Жетісу

Qazaxıstan Respublikasınıń Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМ АӘЗЗ (ПМОТк1-590/1)

Qısmən dəri ilə örtülmüşdür. Ön үеһәр qaşı gümüş ҫахма qoymalarla bəzədilmişdir. Qoymalar zoomorf-nəbatı üslubunda hazırlanmışlar. Həmçinin qoymalarda qazax və ərəb dillərində hörmə yazılar da var.

Saddle

The end of the 19th century

Wood, leather, metal, notch by silver, stamp, engraving

50 × 34 × 36 cm

Zhetysu

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. No. ҚРҰМ АӘЗЗ (ПМОТк1-590/1)

Partially covered with skin. The front bow is decorated with silver stamped inserts. The inserts are made with zoomorphic-vegetative style, there is also an inscription in Kazakh, Arabic script.

Седло

Конец XIX в.

Дерево, кожа, металл, насечка серебром, штамп, гравировка

50 × 34 × 36 см

Жетісу

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ АӘЗЗ (ПМОТк1-590/1)

Покрыто частично кожей. Передняя лука украшена серебряными штампованными вставками. Вставки выполнены в зооморфном-растительном стиле, также имеется надпись на казахском, арабской вязью.

Шолпы

XX ғ. басы

Күміс, ақық, шыны, тиындар, оймыштау, қаралау, қалыптау, ию

35,8 × 15,7 см

Солтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ 2431 КЗ-389 (ГМЗ КП-299 ГМЗ ОФ-249)

Төрт негізгі бөлшектен және салпыншақ түріндегі он үш тиыннан тұрады. Бөлшектер мен тиындардың арасы ілмектер және сақиналар арқылы қозғалмалы жалғанған. Жапырақ пішіндес төрт бөлшектің бетерінің ортасы ақық көз орнатылып айналасы ұсақ тастармен безендірілген. Жапырақшалардың жиектерінде салпыншақтарды жалғауға арналған ілмектер бар.

Şolpy – hörüklər üçün bəzək

XX əsrin başlanğıcı

Gümüş, əqiq, şüşə, sikkələr, oyma, qarasaavad, çaxma, әумә

35,8 × 15,7 см

Şimali Qazaxıstan

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

Инв. № ҚРҰМ 2431 КЗ-389 (ГМЗ КП-299 ГМЗ ОФ-249)

Bəzək dörd əsas hissədən və on üç asma sikkədən ibarətdir. Əsas hissə və sikkələr oynaq şəkildə bir-birlərinə ilgək və halqalarla birləşdirilib. Yarpaq şəklində olan dörd hissənin mərkəzində ayrı yuvacıqda əqiq və hər yarpağın üzərində kiçik daşlar qoyulub. Yarpaqların kənarında asmaların birləşdirilməsi üçün ilgəklər var.

Sholpy – plate decoration

The early of the 20th century

Silver, cornelian, glass, coins, engraving, mobile, stamp, bending

35,8 × 15,7 cm

Northern Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ 2431 КЗ-389 (ГМЗ КП-299 ГМЗ ОФ-249)

They consist of four basic parts and thirteen coins as pendants. Parts and coins are connected together loops and rings. Four details are petal-shaped, decorated, centrally in a cornelian in a deaf caste, also on each petal there is a small pebble in a deaf caste. Each side of the petal has a loop with which the suspension is connected.

Шолпы – украшение для кос

Начало XX в.

Серебро, сердолик, стекло, монеты, гравировка, чернь, штамп, гнутье

35,8 × 15,7 см

Северный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ 2431 КЗ-389 (ГМЗ КП-299 ГМЗ ОФ-249)

Состоят из четырех основных деталей и тринадцати монет в качестве подвесок. Детали и монеты подвижно соединены между собой петлями и кольцами. Четыре детали лепестковидной формы, украшены по центру сердоликом в глухом касте, также на каждом лепестке имеется по мелкому камешку в глухом касте. Каждая из сторон лепестка имеет петельку, с помощью которой соединена подвеска.

Tartpa

XIX ғ.

Қайыс, металл, қалыптау, күміс, ақық көз

100 × 9 см

Шығыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ 2926 (ГМЗ КП 1107 ГМЗ ОФ 795)

Аттың ер-тұрманын тартып бауырына қысып тұруға арналған, жалпақ қайыстан жасалған тартпа белдемше. Тартпа өңделген қайыстан жасалған және әшекейлі көздермен безендірілген. Ақық көздер қалыпталған тұйық қастарған орнатылған. Ортасындағы көздер қаңылтырдан жасалған жабық қастың ортасында үш қатар етіп орнатылған.

Тарқыр

XIX ғср.

Дәрі, метал, ҫахма, gүмүш үзәріндә сызма, әқиқ қашлар

100 × 9 см

Ғәрqi Qazaxıstan

Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi,

Инв. № ҚРҰМ 2926 (ГМЗ КП 1107 ГМЗ ОФ 795)

Тарқыр атın қарнінın алтından кеçіртмәклә үәһәри бәркітмәүә хідмәт едән енли кәмәри іфадә едір. О бәзәкли қашларла ішләнмiш ҫотур дәридән һазıрланмıшdır. Қашлар ҫахманмıш вә ауғı-ауғı yувасıqlарда мәркәзboyу әқиqlәрлә бәзәдилмiшdır. Мәркәздә yerләшән қаш ісә yувасıqда үҫ daшдан ibarәtdir, zәrif formaya malikdir.

GirthThe 19th century

Leather, metal, stamp, silver notched, carnelian inserts

100 × 9 cm

Eastern Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ 2926 (ГМЗ КП 1107 ГМЗ ОФ 795)

It is a wide belt, tightened under the belly of a horse and serving to fix the saddle. The girth is made of corrugated leather with decorative inserts. Inserts are stamped and decorated in the center with a carnelian in a deaf caste. The insert, located in the center, has an openwork form with three stones in a blind caste.

Подпруга

XIX в.

Кожа, металл, штамп, насечка серебром, вставки из сердолика

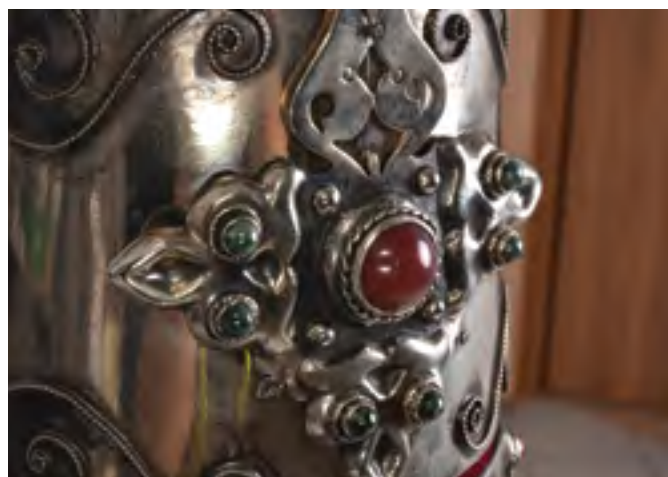
100 × 9 см

Восточный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ 2926 (ГМЗ КП 1107 ГМЗ ОФ 795)

Представляет собой широкий ремень, затягиваемый под брюхом лошади и служащий для крепления седла. Подпруга выполнена из рифленой кожи с декоративными вставками. Вставки штампованные и украшены по центру сердоликом в глухом касте. Вставка, расположенная по центру, имеет ажурную форму с тремя камнями в глухом касте.

Sәukele

XX ғ.

Күміс, мельхиор, ақық, амозонит, жадеит, халцедон, шыны, мата, киіз, қалыптау, сіркелеу, тігу, қаралау, көздер, оймыштау

63 × 54 см

Оңтүстік Қазақстан

Авторы: Алтынбек Құмаров

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ 3162 КЗ-1081 (ГМЗКП – 1348 ОФ-1035)

Сәукеле – биік конус тәрізді баскиім, биіктігі шамамен 70 см, қазақтарда XIX аяғына дейін қолданыста болған, тас және шыны көздермен, күміспен күптеліп әшекейленген, ежелден келе жатқан баскиім түрі. Бұл баскиім түрін әйелдер жаңадан тұрмыс құрған уақыттарда киетін болған, әйелдер одан кейінгі уақыттарда баскиімнің қарапайым түрі «желек» деп аталатын күнделікті тұрмысқа қолайлы баскиім киетін болған. Бала босанған жас келіндер бас киімнің кимешек деп аталатын үшінші түрін киетін болған.

Сәукеле негізгі екі бөліктен: сәу (бүтін) және келе (жоғарғы бөлігі) тұрады. Сәукеленің негізгі сүйегі тығыз киізден жасалып, сыртына мата қапталған және оның беті шынымен, ақықпен және күміспен әшекейленген.

Sәukele

XX əsr.

Gümüş, melxiör, əqiq, amozonit, jadeit, xalsedon, şüşə, pařa, keçə, řaxma, řəbəkə, tikmə, qarasavad, qařlar, oyma

63 × 54 sm

Sənubi Qazaxıstan

Müəllif: Altınbek Kumarov

Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМ 3162 КЗ-1081 (ГМЗКП – 1348 ОФ-1035)

Sәukele – hündürlüyü təqribən 70 sm olan, gümüşü qařlarla, dařlarla və şüşə ilə bəzədilmiş konusşəkilli hündür baş geyimidir. Bu qazaxların XIX əsrin sonlarına kimi istifadə etdikləri ən qədim baş geyimlərindən biridir. Bu baş geyimindən qadınlar əgə getdikdən sonra ilk dövrlərdə istifadə edib, sonralar isə “jelek” adlı daha sadə, yararlı və rahat baş geyimini qoymuřlar. Uřaq dūnyaya gəldikdən sonra isə gənc qadın “kimeřek” adlı üçüncü növ baş geyiminə keçir.

Sәukele iki hissədən ibarətdir: sәu (bütöv, tam) və kele (yuxarı, qüllə). Sәukelenin karkası qalın keçədən hazırlanmış, pařa ilə tarım çəkilmiş, şüşə, əqiq, xalsedon və gümüşlə bəzədilmişdir.

SaukeleThe 20th century

Silver, cupronickel, carnelian, amozonite, jadeite, chalcedony, glass, fabric, felt, stamp, filigree, sewing, blackening, inserts, engraving

63 × 54 cm

South Kazakhstan

Author: Altynbek Kumarov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ 3162 КЗ-1081 (ГМЗКП - 1348 ОФ-1035)

The Saukele – high conical headdress, about 70 cm high, decorated with silver inserts, stones, glass, one of the ancient headdresses, which was common among the Kazakhs until the end of the 19th century. This headdress is worn only at the first time after marriage, then women begin to wear a simple, practical and convenient headdress – “zhelek”. After the birth of the children, the young woman passes to the third kind of headgear – “kimeshek”.

The Saukele consists of two parts: sau (whole, whole) and kele (top, tower). The Saukele’ frame is made of dense felt, covered with cloth, decorated with glass, carnelian, chalcedony and silver.

Saukele

XX в.

Серебро, мельхиор, сердолик, амозонит, жадеит, халцедон, стекло, ткань, войлок, штамп, скань, шитье, чернение, вставки, гравировка

63 × 54 см

Южный Казахстан

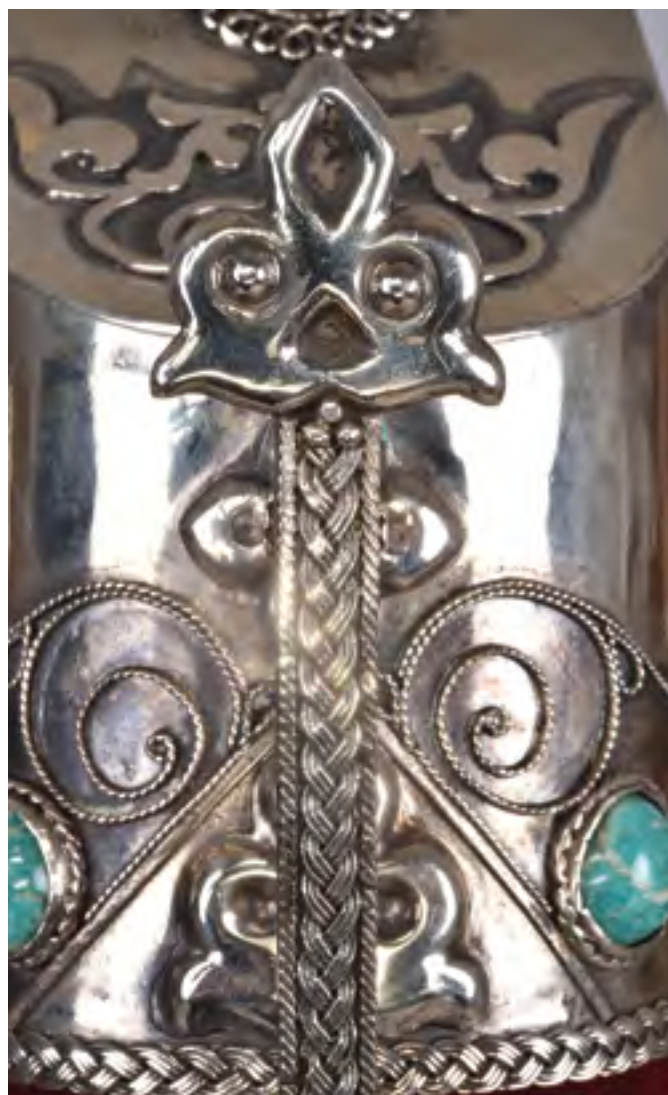
Автор: Алтынбек Кумаров

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ 3162 КЗ-1081 (ГМЗКП – 1348 ОФ-1035)

Saukele – высокий конусообразный головной убор, высотой около 70 см, украшенный серебряными вставками, камнями, стеклом, один из древних головных уборов, бытовавший у казахов до самого конца XIX в. Этот головной убор носят только в первое время после замужества, потом женщины начинают носить более простой, практичный и удобный головной убор – «желек». После рождения детей, молодая женщина переходит к третьему виду головного убора – «кимешек».

Saukele состоит из двух частей: sau (целый, цельный) и келе (верхушка, башня). Каркас саукеле сделан из плотного войлока, обтянутого тканью, украшен стеклом, сердоликом, халцедоном и серебром.

Түкті кілем

XX ғ. ортасы
Жүн, тоқу
268 × 190 см
Оңтүстік Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 5968 ККБ 384 (ГМРК 739)

Кілемнің композициясы аса күрделі емес – «қоршау» жиектерден құралған. Кілемнің ортасында орналасқан өсімдік үлгісіндегі гүлді өрнектерді айнала жиектеп тұрған – «су» тәрізді созылыңқы тізбектер жиектеп тұр.

Ховлу халча

Үн, тохучулуқ
268 × 190 см
Сәнуби Қазакыстан
Қазакыстан Республикасы Milli музейі,
Инв. № ҚРҰМ 5968 ККБ 384 (ГМРК 739)

Халчаның композициясы айырғы золақларла – “su” илө birlikдө kifayet qəder sadə quruluşlu haşiyədən – “korşau” dan (hərфи mənasi – çəpər) və onun əhatəyə aldıғы budaqlarla хончаларын мүрəkkəb ahəngi olan nəbati təsvirlərlə bəzədilmіş mərkəzi sahədən ibarətdir.

Carpet nap

Mid-twentieth century
Wool, weaving
268 × 190 cm
South Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 5968 ККБ 384 (ГМРК 739)

The composition of the carpet consists of a rather uncomplex rim – “Korshau” (literally – fence, curb), with dividing stripes – “su” (“water”), framing the central field of the carpet, where a plant-type pattern with a complex combination of curls and sockets.

Ковер ворсовый

Середина XX в.
Шерсть, ткачество
268 × 190 см
Южный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 5968 ККБ 384 (ГМРК 739)

Композиция ковра состоит из довольно несложной каймы – «қоршау» (дословно – ограда, бордюры), с разделительными полосами – «су» («вода»), обрамляющий центральное поле ковра, где расположен растительного типа рисунок со сложным сочетанием завитков и розеток.

Түкті кілем

XX ғ. ортасы

Жүн, тоқу

380 × 178 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ 5995 ККБ 411 (ПМО 7093)

Кілем композициясы ромбиктер тізбегінен құралған қарапайым өрнектер қоршауынан құралған. Өрнектердің ортасында қатарласа орналасқан «самаурын гүл» өрнектері салынған және олардың ішінде ромб пішінді өрнектер бейнеленген.

Ховлу халча

XX əsrin ortaları

Үн, тохучулуқ

380 × 178 см

Сəнуби Qazaxıstan

Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi

Инв. № ҚРҰМ 5995 ККБ 411 (ПМО 7093)

Халчаның композициясы қызығарлық қадері сәде олан һашиядән – «қоршау»дан ибарәтдир. Burada кичик ромбларын дүзүмү verilmişдир. Мәркәздә дөрд дәфә тәкратланан «Самаурин гүл» adlanan мотив yer almışдир. Нәмин мотивин daxilində gölün içində бәзәкли ромб yerleşir.

Carpet nap

Mid-twentieth century

Wool, weaving

380 × 178 cm

South Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ 5995 ККБ 411 (ПМО 7093)

The composition of the carpet consists of a rather uncomplicated rim – “Korshau”, along which diamonds come. In the center there is a fourfold motif “Samauryin Gul”, inside which is a diamond, and in it - an outlet.

Ковер ворсовый

Середина XX в.

Шерсть, ткачество

380 × 178 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ 5995 ККБ 411 (ПМО 7093)

Композиция ковра состоит из довольно несложной каймы – «қоршау», по которой идут ромбики. В центре расположены четырежды повторенный мотив «Самаурын гүл», внутри которого расположен ромб, а в нем – розетка.

Түкті кілем

XX ғ. ортасы

Жүн, тоқу

386 × 213 см

Қызыл-Орда облысы, Оңтүстік Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 6006 ККБ-422 (ПМО 7113)

Кілем композициясы ортада орналасқан «жұлдызша» түріндегі өрнектер тізбегінен және көп қатарлы күрделі тізбекті жиектерден құралған. Олардың арасындағы бос кеңістіктер ұсақ өрнектермен өрнектелген.

Ховлу халча

XX əsrin ortaları

Үн, тохучулуқ

386 × 213 см

Қызыл-Орда vilayəti, Cənubi Qazaxıstan
Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi,
Инв. № ҚРҰМ 6006 ККБ-422 (ПМО 7113)

Халчаның композициясы ара sahədə yer almış bir sıra оқшар ірі göllərdən – ulduzlardan (“juldız”lardan) və mürəkkəb çoxzolaqlı haşiyədən ibarətdir. Onların arasında olan məkanі isə çoxsaylı kiçik göllər bəzəyir.

Carpet nap

Mid-twentieth century

Wool, weaving

386 × 213 cm

Kyzyl-Orda region, South Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 6006 ККБ-422 (ПМО 7113)

The composition of the carpet consists of a number of identical large rosettes located in the center – stars (“zhuldyz”) and a complex multi-band rim. The space between them is occupied by numerous small rosettes.

Ковер ворсовый

Середина XX в.

Шерсть, ткачество

386 × 213 см

Қызыл-Ординская область, Южный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 6006 ККБ-422 (ПМО 7113)

Композиция ковра состоит из размещенного по центру ряда одинаковых крупных розеток – звезд («жұлдыз») и сложной многополосной каймы. Пространство между ними занимают многочисленные мелкие розетки.

Д. Жүнісованың фотосы
Фото Д. Жунусовой
Photo by D. Zhunusova

Қапсырма

XIX ғ. басы

Күміс, ақық, тиын, қалыптау, оймалау

12 × 4 см

Солтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ 2215/1-2 КЗ-173/1-2 (ГМЗ КП -2/а,б ГМЗ ОФ-2/а,б)

Жапырақ пішінді екі құрамдас бөлшектен және салпыншақтардан тұратын қапсырма. Бір бөлігінде ілгіш екінші бөлігінде ілмегі бар. Ілмектердің маңайы ақықпен безендірілген.

Қапсырманың әрбір бөлшегінің беті орта тұсына ақықтан көз орнатылып, шеттері биік қаспен бастырылған. Көздің айналасындағы кеңістік сіркеленген және түйіршіктермен безендірілген. Қапсырманың жиектері және шеті құйма таспалармен әшекейленген. Қапсырманың төменгі жағында ілмектер бар, оған екі түрлі – конус және тиын түріндегі салпыншақтар ілінген.

Тоққа

XIX ғ. басы

Гүмүш, әжік, сиккөләр, җахма, оума

12 × 4 см

Şimali Qazaxıstan

Qazaxıstan Respublikasınıń Milli muzeyi,

Инв. № ҚРҰМ 2215/1-2 КЗ-173/1-2 (ГМЗ КП -2/а,б ГМЗ ОФ-2/а,б)

Әsasән ләҗәк formalı iki hissәdән vә asmalardan ibarәtdir. Onlardan birindә qarmaq, digәrindә дәlik şәkilli ilgәk mövcuddur. Bәrkidilmә yeri әжіqlә dekorlanıb.

Toqqanın һәр bir hissәsinin ön tәrәfi mәrkәzdә һүndür yuvacıǵa әжіq qaş ilә bәzәdilmіşdir. Qaş yerinin sahәsi boyu sızma vә dәнәlәмә şәbәkә ilә һaşıyәlәнmişdir. Qarmaǵın kәnarları vә sahәsi җахма vә basma üsulları ilә bәzәdilmіşdir. Qarmaǵın ашаǵı hissәsi boyu ilgәklәр var. Ilgәklәrә iki tipdә – sikkә vә konus şәkilli asmalar baǵlanmışdır.

Clasp

The beginning of the 19th century

Silver, carnelian, coins, stamp, engraving

12 × 4 cm

Northern Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ 2215/1-2 КЗ-173/1-2 (ГМЗ КП -2/а,б ГМЗ ОФ-2/а,б)

It consists of two components in the form of a petal and pendants. On one there is a hook, on the other – a loop in the form of a hole. The fixing point is decorated with carnelian.

Each part of the fastener is decorated in the center of the front part with a carnelian insert in a deep high caste. The insert is edged along the perimeter of the cell by a groove with a notch and a grain. The edges and the area of the fasteners are decorated with an ornament by the method of stamp and stamping. On the lower part of the fastener there are loops, on them are attached two types of subterfuge – in the form of a coin and a cone.

Застежка

Начало XIX в.

Серебро, сердолик, монеты, штамп, гравировка

12 × 4 см

Северный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ 2215/1-2 КЗ-173/1-2 (ГМЗ КП -2/а,б ГМЗ ОФ-2/а,б)

Состоит из двух составных частей в форме лепестка и подвесок. На одном имеется крючок, на другом – петля в виде отверстия. Место крепления оформлено сердоликом. Каждая часть застежки декорирована по центру лицевой части вставкой из сердолика в глухом высоком касте. Вставка окантована по периметру ячейки филигранью с насечкой и зернью. Края и площадь застежек декорирована орнаментом методом штампа и тиснения. По нижней части застежки имеются петли, на них прикреплены подвески двух типов – в виде монеты и конуса.

Әйел ері

XIX ғ.

Ағаш, қайыс, плюш, металл, ақық, күмісті өрнектер

45 × 34 × 30 см

Шығыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ 2829/1-3(ГМЗ КП 995/1-3 ГМЗ ОФ 685/1

Толық сақталмаған. Ердің алдың қапталы күмістеп қалыпталған өрнектермен безендірілген. Қалыпталған металлдың бетіне зооморфты стилде, сондай-ақ жапырақшалы және зигзагпішінді, беті өсімдік үлгісіндегі өрнектермен көмкерілген. Өрнектердің орталық бөлігі жабық қаста орналасқан тастан қойылған үш көздер орналастырылған.

Qadın yəhəri

XIX ғср.

Ағас, дәрі, мәхмәр, metal, әқиқ, гүмүшісләмә, иkitәрәfli оума

45 × 34 × 30 см

Şerqi Qazaxıstan

Qazaxıstan Respublikasınıń Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМ 2829/1-3(ГМЗ КП 995/1-3 ГМЗ ОФ 685/1

Tam vəziyyətdə deyil. Ön yəhər qaşu gümüş çaxma qoymalarla bəzədilməşdir. Qoymalar zoomorf üslubunda hazırlanmışlar. Bundan başqa üzəri nəbatı naxışlarla örtülmüş ləçək və ziqzaqşəkilli qoymalar da var. Mərkəz boyu ayrı yuvacıqlarda üç daş da qoyulmuşdur.

Women's saddleThe 19th century

Wood, leather, plush, metal, carnelian, notch by silver, through thread

45 × 34 × 30 cm

Eastern Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. No. ҚРҰМ 2829/1-3(ГМЗ КП 995/1-3 ГМЗ ОФ 685/1

It is not completely preserved. The front bow is decorated with silver stamped inserts. The stands are made with zoomorphic style, there are also petal and zigzag forms, which are covered with a vegetative pattern. In the center are three stones in a deaf caste.

Седло женское

XIX в.

Дерево, кожа, плюш, металл, сердолик, насечка серебром, сквозная резьба

45 × 34 × 30 см

Восточный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ 2829/1-3(ГМЗ КП 995/1-3 ГМЗ ОФ 685/1

Сохранилось не полностью. Передняя лука украшена серебряными штампованными вставками. Вставки выполнены в зооморфном стиле, также имеются лепестковые и зигзагообразные формы, которые покрыты растительным узором. По центру вставлены три камня в глухом касте.

Ай сырғалар

XIX ғ. аяғы
 Күміс, эмаль, қалыптау, оймалау
 11,5 × 4 см
 Солтүстік Қазақстан
 Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
 Инв. № ҚРҰМ 3136/1-2 КЗ-1056/1-2 (ГМЗКП – 1321/1-2
 ОФ-1009/1,2

Доға тәрізді сырғалықтан және жарты ай түріндегі негізгі бөліктен тұратын ай сырға. Сырғаның орталық бөлігі өсімдік үлгісіндегі өрнектермен безендірілген, өрнектер қалыптау және оймалау әдістерімен жасалған, беткі қабаты эмальмен жабылған.

Ай пішінді төсемшелі негізгі бөлшектің төменгі жағында сақина түріндегі ілмектердің көмегімен жалғанған бес салпыншақ бар. Салпыншақтар екі бөлек төсемшені дәнекерлеу арқылы жасалған.

Aypara sırğalar

XIX əsrin sonu.
 Gümüş, mina, çaxma, oyma
 11,5 × 4 sm
 Şimali Qazaxıstan
 Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi,
 İnv. № ҚРҰМ 3136/1-2 КЗ-1056/1-2 (ГМЗКП – 1321/1-2
 ОФ-1009/1,2

Sırğa qövşəkilli qarmaqdan və aypara şəkilli əsas hissədən ibarətdir («ay sırğa»). Sırğanın mərkəzi hissəsi çaxma və oyma üsulu ilə nəbatî naxışlarla örtülmüş, üzərinə mina çəkilmişdir. Lövhənin aşağı hissəsinə ilgək və birləşdirici halqaların köməyi ilə beş asma bərkidilmişdir. Asmalar iki lövhədən lehimlənmişdir. Üst hissənin yuxarısı iri və qabarıq zolaqlıdır, alt isə nisbətən batıqdır.

Earrings-lunnitsy (Moon earrings)

The end of the 19th century
 Silver, enamel, stamp, engraving
 11,5 × 4 cm
 Northern Kazakhstan
 National Museum of the Republic of Kazakhstan,
 Inv. No. ҚРҰМ 3136/1-2 КЗ-1056/1-2 (ГМЗКП – 1321/1-2
 ОФ-1009/1,2

They consist of an arcuate arch and the main part in the form of a crescent (“ah cheese”). The central part of the earring is decorated with a vegetable pattern, made in the technique of a stamp and engraving, enamel is applied on top.

To the lower part of the plate, five hangers are attached to the ends with the help of loops and connecting rings. Suspension brackets are welded from two plates – the upper is bulky, with bulging strips in the upper part, the bottom is slightly concave.

Серьги-лунницы

Конец XIX в.
 Серебро, эмаль, штамп, гравировка
 11,5 × 4 см
 Северный Казахстан
 Национальный музей Республики Казахстан,
 Инв. № ҚРҰМ 3136/1-2 КЗ-1056/1-2 (ГМЗКП – 1321/1-2
 ОФ-1009/1,2

Состоят из дугообразной дужки и основной части в виде полумесяца («ай сырға»). Центральная часть серьги украшена растительным узором, выполненным в технике штампа и гравировки, поверх нанесена эмаль.

К нижней части пластины с помощью петель и соединительных колец крепятся пять подвесок на концах. Подвески спаяны из двух пластин – верхняя объемная, с выпуклыми полосками в верхней части, нижняя чуть вогнутая.

Жүзік

XIX ғ.

Күміс, шыны, бүршіктеу, бедерлеу

5 × 3 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1274 (ГМРК тк1-377)

Бауырдан және сопақша пішінді қастан құралған жүзік. Бауыры тегіс, негізгі бөліктен ортаға қарай тарылады.

Жүзіктің қасы екі жұқа төсемшені және бүйір қабырғасындағы ені 0,9 см ленталы төсемшені дәнекерлеу арқылы жасалған. Қастың ішкі қуысы пастамен толтырылған. Бетінде сопақша пішінді ақыққа ұқсас шыны көз орнатылған. Шыны көздің бетіне түйіршіктерден құралған үш бұрышты өрнектер дәнекерленген. Биіктігі 0,2 см ұяшықтар төсемшеге дәнекерленген, көздің жоғарғы жиектері бұдырлы және тегіс таспалармен бастырылы безендірілген.

Ўзүк

XIX əsr.

Gümüş, şüşə, dənələmə, basma

5 × 3 sm

Qərbi Qazaxıstan

Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМ КЗ-1274 (ГМРК тк1-377)

Halqadan və oval formalı yuvacıqdan ibarətdir. Halqa hamardır, əsasdan mərkəzə doğru tədricən daralır.

Qaş hissəsi iki nazik lövhədən və eni 0,9 sm olan yan zolaqdan lehimlənmişdir. Daxili boş sahə pasta ilə doldurulmuşdur. Ön tərəf əqiqə oxşar ovalvari şüşə qaş ilə bəzədilmişdi. Şüşənin üzərində dənəciklərdən ibarət üçbucaqlar lehimlənmişdi. 0,2 sm hündürlükdə olan yuvacıqlar lövhəyə lehimlənmiş, yuxarı kənarları qaş ətrafında sıxılmış, çaxmalanmış burma, qabarıq və hamar şəbəkələrlə bəzədilmişdi. Qaşlar arasındakı sahə isə «qaytan» formalı qabarıq örtüklə işlənmişdi. Oval qaşların və «qaytanın» kənarı boyunca dənələrdən ibarət zolaq gedir. Qalxancığın yuxarı və aşağı hissələri tərəpində dənəciklərdən ibarət naxışlarla və dənəvari sınaq xətlərlə doldurulmuşdu. Qalxancığın kənarları çaxmalanmış burma və hamar şəbəkə zolağı ilə və dənəvari çıxıntılarla haşiyələnmişdi.

Signet ringThe 19th century

Silver, glass, grain, embossing

5 × 3 cm

Western Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ КЗ-1274 (ГМРК тк1-377)

It consists of a tussock and an oval caste. Shank smooth, smoothly tapers from the base to the center. The cast is welded from two thin plates and a side band 0,9 cm wide. The interior space is filled with paste. The front side is decorated with an oval insert of glass, simulating carnelian. On the surface of the glass soldered triangles of grains. The cells are 0,2 cm high, soldered to the plate, the upper edges are crimped around the inserts and decorated with a stamped twisted, tuberculate and smooth filigree. The space between the inserts is decorated with a convex lining in the form of a "cord". On the rim of the oval inserts and the "cord" comes a strip of grains. The upper and lower parts of the flap are filled with patterns from the grains on the top and granular broken lines. The edges of the flap are edged with a frame of stamped strips of twisted and smooth filigree and false grains.

Перстень

XIX в.

Серебро, стекло, зернь, тиснение

5 × 3 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1274 (ГМРК тк1-377)

Состоит из шинки и каста овальной формы. Шинка гладкая, плавно сужается от основания к центру.

Каст спаян из двух тонких пластин и боковой ленты шириной 0,9 см. Внутреннее пространство заполнено пастой. Лицевая сторона украшена овальной вставкой из стекла, имитирующего сердолик. На поверхности стекла впаяны треугольники из зерни. Ячейки высотой 0,2 см, припаяны к пластине, верхние края обжаты вокруг вставок и декорированы штампованной витой, бугорчатой и гладкой филигранью. Пространство между вставками украшено выпуклой накладкой в форме «шнура». По ободу овальных вставок и «шнура» идет полоса из зерни. Верхняя и нижняя части щитка заполнены узорами из зерни на вершине и зернистых ломаных линий. Края щитка окантованы рамкой из штампованных полос витой и гладкой филигрании и ложной зерни.

Бойтұмар

XIX ғ.

Күміс, эмаль, соғу, қалыптау, шекіме

16 × 15,5 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1470 (ПМО ТК1-1055)

Түтікшелі екі негізгі бөліктен және ілмекті күрделі салпыншақтардан тұрады. Түтікшелі бөліктер конус түріндегі екі бөлшекке бөлінетін іші қуыс бөлшектерден құралған. Конус түріндегі ұштары эмальмен жабылған.

Тұмардың төменгі жағында – тегіс созылыңқы төсемшеден жасалған ілмектер бар, ілмектердің ұшы зооморфты өрнектермен безендірілген. Ортасы эмальды жұлдызшалармен безендірілген. Жалпақ ілмектің төменгі жағына тең бүйірлі үш бұрышты салпыншақтар ілінген.

Нəmayil qabi

XIX əsr.

Gümüş, mina, döymə, çaxma, zərb

16 × 15,5 sm

Sənuhi Qazaxıstan

Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМ КЗ-1470 (ПМО ТК1-1055)

İki əsas boruvari hissədən və ilgəklərdən asılmış mürəkkəb tərkibli asmadan ibarətdir. Boş boru hissə, çıxarılıb taxılan və konusvari sonluqlara malik iki tərkib hissədən ibarətdir. Konusvari sonluqlar mina ilə bəzədilmişdir.

Nəmayilin aşağı hissəsində üç kiçik ilgəkdən sonluqları zoomorf naxışlarla bəzədilmiş yastı uzunsov lövhə asılmışdır. Mərkəzi minalı ulduzcuqlarla bəzədilmişdir. Yastı lövhənin aşağısına ilgəklər vasitəsilə çərx-i-fələk təsviri və üç bərabəryanlı üçbucaq və iki boş pəncəli asma bərkidilmişdir.

Amulet-itemThe 19th century

Silver, enamel, forging, stamp, chasing

16 × 15,5 cm

South Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ КЗ-1470 (ПМО ТК1-1055)

It consists of two main tubular parts and a compound suspension on the eyelets. Tubular part, hollow, consists of two composite removable parts with conical ends. The conical ends are decorated with enamel.

In the lower part of the amulet there are three small loops with an elongated flat plate, the ends of which are decorated with zoomorphic ornament. The center is decorated with starfish with enamel. From the bottom to the flat suspension are attached with the help of loops three isosceles triangles with a swastika and two hollow pawl pendants.

Амулетница

XIX в.

Серебро, эмаль, ковка, штамп, чеканка

16 × 15,5 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1470 (ПМО ТК1-1055)

Состоит из двух основных трубчатых частей и сложно-составной подвески на петельках. Трубчатая часть, полая, состоит из двух составных съемных частей с конусообразными концами. Конусообразные концы декорированы эмалью.

В нижней части оберега – три маленьких петли с плоской вытянутой пластинкой, концы которого украшены зооморфным орнаментом. Центр украшен звездочками из эмали. Снизу к плоской подвеске прикреплены при помощи петель три равнобедренных треугольника со свастикой и две полые лапчатые подвески.

Белдік

XIX ғ. аяғы

Қайыс, металл, шыны, қалыптау, күміс жалату

91 × 8,8 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1483 (ПМО ТК1- 1154)

Бір метр қайыстан, безендірілген қапсырмадан және жапсырмалардан тұратын белдік. Қапсырма тіктөртбұрышты екі бөліктен тұрады және өзара топсалар арқылы байланыстырылған. Қапсырманың бұрыштары жарты шар түріндегі дөңестелген төсемшелермен безендірілген. Ортасында шыны көз жабық қаста орнатылған. Жапсырмалар ұзынша пішінді. Жапсырмалар өсімдік үлгісінде жасалған өрнектермен безендірілген.

Қайыс

XIX əsrin sonu

Dəri, metal, şüşə ərintisi, җахма, gümüşləmə

91 × 8,8 sm

Сəнуби Qazaxıstan

Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМ КЗ-1483 (ПМО ТК1- 1154)

Қайыс метрлік дәрі көмәрдән, тоққадан вә бәзәкли пиләкләрдән ибарәтдир. Тоққа iki düzbucaqlı hissədən ибарәтдир, һәнсама үсulu илә бағланır. Тоққа күнclәрдән дörd җıxıntılı вә қабарıq yarımkүрәләрлә бәзәдilmişдир. Мәркәздә ишә ayrı yuvacıqда şüşә qoyulmuşдур. Пиләкләр uzunsov formadadır, səthləri nəbatı naxışlarla örtülmüşләр. Bəziləri ayrı yuvacıqlarda şüşә qaşlarla бәзәдilmişләр.

Belt

The end of the 19th century

Leather, metal, fiberglass, stamp, silvering

91 × 8,8 cm

South Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ КЗ-1483 (ПМО ТК1- 1154)

Belt consists of a meter leather belt, fasteners and decorative plaques. The fastener consists of two parts of a rectangular shape and is connected in a hinged way. The clasp is decorated at the corners of the plate with four convex tuberculate hemispheres. The center of the window is a glass in a deaf caste. Plaques are elongated. They are covered with floral ornaments, and some are decorated with a glass insert in a deaf caste.

Пояс

Конец XIX в.

Кожа, металл, стеклосплав, штамп, серебрение

91 × 8,8 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1483 (ПМО ТК1- 1154)

Пояс состоит из метрового кожаного ремня, застежки и декоративных бляшек.

Застежка состоит из двух частей прямоугольной формы и соединяется шарнирным способом. Застежка украшена по углам пластины четырьмя выпуклыми бугорчатыми полусферами. По центру вставлено стекло в глухом касте. Бляшки удлиненной формы. Они покрыты растительным орнаментом, а некоторые украшены вставкой из стекла в глухом касте.

Kise beldik

XX ғ. басы

Қайыс, металл, күміс жалату, оймыштау

158 × 23 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музей,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-2069 (ПМО ткЗ—4350)

Белдік екі метрлік қайыстан, қапсырмадан, әшекейлі жапсырмалардан және оқшантай түріндегі қалтадан тұрады.

Қапсырмалар ұзынша келген екі бөліктен тұрады және өзара ілгек пен ілмек арқылы жалғанады. Қапсырма өрнектермен әшекейленген. Жасырмалардың пішіні әртүрлі: жарты шар түрінде, көп жапырақшалы гүл түріндегі жапсырма. Оқшантай қалта жұқа қаңылтырдан ойылған зооморфты мәнерде жасалған өрнектермен безендірілген.

Овцу қайысы

XX ғ. басы

Дәрі, металл, күміс жалату, оймыштау

158 × 23 см

Сәуби Қазақстан

Қазақстан Республикасының Milli muzeyi,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-2069 (ПМО ткЗ—4350)

Қайыс екі метрлік дәрі көмәрдән, тоққадан, бәзәкәлі піләкләрдән вә патрон қабі-қантадан ибарәтдир. Тоққа екі узунсов hissәдән ибарәтдир, өз араларында қармақ вә ілгәк vasitәsilә бағланırlar. Тоққа naxışlarla бәзәдилмиşдир. Піләкләр yarımкүгә вә çoxләçәкәлі гүл kimi müxtәlif formalara malikdirләр. Patron қабі-қанта zoomorf üslubunda şәбәкәлі qoymalarla бәзәдилмиşдир.

Hunting belt

The early of the 20th century

Leather, metal, silvering, engraving

158 × 23 cm

South Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ КЗ-2069 (ПМО ткЗ-4350)

Belt consists of a two-meter leather belt, clasps, decorative plaques and bag-cartridge.

The fastener consists of two elongated parts and is joined together by a hook and an eyelet. The clasp is decorated with ornament. Plaques have different shapes: in the form of a hemisphere, a multilobed flower. The bag-cartridge belt is decorated with openwork inserts in zoomorphic style.

Пояс охотничий

Начало XX в.

Кожа, металл, серебрение, гравировка

158 × 23 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-2069 (ПМО ткЗ—4350)

Пояс состоит из двухметрового кожаного ремня, застежки, декоративных бляшек и сумки-патронташа.

Застежка выполнена из двух продолговатых частей и соединяется между собой крючком и петелькой. Застежка украшена орнаментом. Бляшки имеют разную форму: в виде полусферы, многолепесткового цветка. Сумка-патронташ украшена ажурными вставками в зооморфном стиле.

Құс тұмсық жүзік

XX ғ. басы

Күміс, шыны, алтын жалату, бедерлеу, бүршіктеу

2,8 × 7,5 × 5,1 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв.№ ҚРҰМ КЗ-2164 (ПМО ткЗ – 4594)

Орта тұсынан жоғары қарай кеңейетін бауырдан және құстың тұмсығына ұқсас қастан тұрады.

Жүзіктің қасы құстың тұмсығына ұқсас пішіндегі екі төсемшеден және бүйір қабырғасындағы ленталы төсемшені дәнекерлеу арқылы жасалған. Беткі бөлігі жұқа қаңылтыр, өрім түріндегі таспамен безендірілген, жоғарғы жиегі түйіршікті өрнектермен жектелген. Ортасында жапық қасқа орнатылған шыны көз бар.

“Қуш dimdiyi” шәkilli üzük

XX əsrin əvvəli.

Gümüş, şüşə, qızıl suyu, basma, dənələmə

2,8 × 7,5 × 5,1 sm

Qərbi Qazaxıstan

Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi,

İnv. № ҚРҰМ КЗ-2164 (ПМО ткЗ – 4594)

Yuxarisinin mərkəzinə doğru enlənən halqadan və quş dimdiyi şəkilli qaşdan ibarətdir. Yuvacıq quş dimdiyi formasında iki lövhədən və yan zolaqdan ibarətdir. Ön lövhə incədir, burma “höruk” şəbəkə ilə bəzədilmişdir. Yuxarı haşiyəsi dənəli naxışlarla işlənmişdir. Mərkəzdə yuvacıqda şüşədən qaş yerləşdirilmişdir.

Signet ring in the form of a “bird’s beak”The early of the 20th century

Silver, glass, gilding, embossing, granules

2,8 × 7,5 × 5,1 cm

Western Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inventory No. ҚРҰМ КЗ-2164 (ПМО ткЗ – 4594)

It consists of a tippet, widening toward the center of the apex, and the apex in the form of a bird’s beak.

The cast consists of two plates in the form of a bird’s beak and a side band. The faceplate is delicate, decorated with a twisted “pigtail” filigree, the upper contour is made of a pattern of grains. Centered in a deaf caste is a glass insert.

Перстень в виде птичьего клюва

Начало XX в.

Серебро, стекло, позолота, тиснение, зернь

2,8 × 7,5 × 5,1 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв.№ ҚРҰМ КЗ-2164 (ПМО ткЗ – 4594)

Состоит из шинки, расширяющейся к центру верхушки, и верхушки в виде птичьего клюва.

Каст состоит из двух пластин в форме птичьего клюва и боковой ленты. Лицевая пластина ажурная, украшена витой «косичкой» филигрании, верхний контур выполнен узором из зерни. По центру в глухом касте установлена вставка из стекла.

Тамақша

XIX ғ. аяғы

Күміс, шыны, алтын жалату, қалыптау, таспалау, оймау

11,5 × 13,9 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв.№ ҚРҰМ КЗ-1517/1-2 (ПМО тк1-1187/1-2)

Тіктөртбұрыш пішінді негізгі екі бөліктен және шынжырға ілінген он екі салпыншақтан тұрады. Бұйымның орталық бөлігі сары түсті, зооморфты-өсімдік үлгісіндегі оюлармен безендірілген. Әр бөліктің ортасындағы қастарда қызыл-қоңыр түсті тастан көз орнатылған. Бұйымның әр бөлшегі өрнекті таспалармен жиектелген. Бұйымның негізгі бөлшектері өзара қозғалмалы жалғанған. Әшекейдің төменгі бөлігінде шың тәрізді он екі салпыншақтар шынжырлар арқылы ілінген.

Tamakşa – әнәнәви qadın boyun bəzəyi

XIX əsrin sonu.

Gümüş, şüşə, qızıl suyu, çaxma, şəbəkə, oyma

11,5 × 13,9 sm

Sənubi Qazaxıstan

Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМ КЗ-1517/1-2 (ПМО тк1-1187/1-2)

Düzbucaqlı formalı iki əsas hissədən və zəncirdən asılmış on iki asmadan ibarətdir. Bəzəyin mərkəzi sarı rəngdədir, zoomorf-nəbatı naxışlarla bəzədilmişdir. Hər bir hissənin mərkəzindəki yuvacıqda qırmızımtıl qəhvəyi daş vardır. Bəzəyin hər bir detalı şəbəkədən ibarət naxışlı haşiyəyə alınmışdır. Əsas detallar həcama üsulu ilə birləşmişlər. Bəzəyin aşağı hissəsinə zəncirlərlə (hər tərəfə altı olmaqla) mizraq formalı on iki asma bərkidilmişdir.

Tamaksha – traditional female neck decorationThe end of the 19th century

Silver, glass, gilding, stamp, filigree, engraving

11,5 × 13,9 cm

South Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ КЗ-1517 / 1-2 (ПМО тк1-1187/1-2)

It consists of two main parts of a rectangular shape and twelve pendants on chains. The central field of the object is yellow, decorated with zoomorphic and vegetative patterns. In the center of each part in caste there is a red-brown stone. Each detail of the object is enclosed in an ornamental frame made of filigree. The main parts of the product are connected in a hinged way. Twelve pike-shaped pendants on chains are attached to the bottom of the decoration (six on each side).

Tamaksha – традиционное женское шейное украшение

Конец XIX в.

Серебро, стекло, позолота, штамп, филигрань, гравировка

11,5 × 13,9 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв.№ ҚРҰМ КЗ-1517/1-2 (ПМО тк1-1187/1-2)

Состоит из двух основных частей прямоугольной формы и двенадцати подвесок на цепочках. Центральное поле предмета желтого цвета, украшено зооморфно-растительными узорами. В центре каждой части в касте имеется красно-коричневый камень. Каждая деталь предмета заключена в орнаментальную рамку из филигрании. Основные детали изделия соединяются шарнирным способом. К нижней части украшения прикреплены двенадцать пикообразных подвесок на цепочках (по шесть с каждой стороны).

Қос білезік

XIX ғ. аяғы

Күміс, шыны, қалыптау, сіркелеу, бедерлеу

6,2 × 5,8 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1978/1-2 (ПМО ткЗ – 3993/1-2)

Ұштары қайрылмаған төсемшелі. Орталық бөлігінде жабық қаста орнатылған шыны көзбен безендірілген. Беті тік және штрихты сызықтар түріндегі таспалармен әшекейлендірілген.

Qoşa bilərziklər

XIX əsrin sonu.

Gümüş, şüşə, çaxma, şəbəkə, basma

6,2 × 5,8 см

Qərbi Qazaxıstan

Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМ КЗ-1978/1-2 (ПМО ткЗ – 3993/1-2)

Sonluqları birləşməyən lövhəşəkillidirlər. Mərkəzi hissəsi ayrıca yuvacıqda şüşə ilə bəzədilmişdir. Üzərinə xətlərlə, ştrixlərlə və hörmə şəbəkə ilə bədii tərtibat verilmişdir.

Pair braceletsThe end of the 19th century

Silver, glass, stamp, filigree, embossing

6,2 × 5,8 cm

Western Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ КЗ-1978 / 1-2 (ПМО ткЗ - 3993 / 1-2)

Plate, with unclosed ends. The central part is decorated with glass in a deaf caste. The surface is decorated with lines, strokes and twisted filigree.

Парные браслеты

Конец XIX в.

Серебро, стекло, штамп, филигрань, тиснение

6,2 × 5,8 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1978/1-2 (ПМО ткЗ – 3993/1-2)

Пластинчатые, с несомкнутыми концами. Центральная часть украшена стеклом в глухом касте. Поверхность декорирована линиями, штрихами и витой филигранью.

Тақыр қоржын

XX ғ.

Жібек, тоқыма

110 × 55 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ ККБ-2 (ГМРК 137).

Бір-біріне жалғанып тұратын екі қалтасы бар дәстүрлі қоржын түрі. Тоқымасы қалтаның сыртқы жағынан басталған. Әдетте қоржын түкті немесе тықыр етіп тоқылып, композициялық өрнектермен безендіріледі. Алдымен оң қалтаның артқы жағы тоқылып, қалтаның сыртына қарай өтеді, одан кейін ортасы, соңынан екінші қалтасының артқы жағынан сыртына қарай тоқылып, өрнекті композициясы оң жақ қалтасын айна қатесіз қайталайды. Нәтижесінде толық тоқыма кенеп пайда болады.

Xovsuz xurcun

XX ғсғ.

Үн, toxuma

110 × 55 см

Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi,
Inv. № ҚРҰМ ККБ-2 (ГМРК 137).

Xurcunun әнәнәви formasını öz aralarında birləşmiş iki cib – “kalta” teşkil edir. Toxuma cibin ön hissəsindən başlayır. Adəten o hovlu və ya xovsuz toxumadan istifadə olumaqla naxış kompozisiyası ilə bəzədilir. Sonra isə birinci cibin ön hissəyə keçməklə arxa tərəfi, daha sonra isə birləşdirici zolaq və ikinci cibin ön hissəyə keçməklə arxa tərəfi toxunulur. Toxunma ikinci cibin naxış kompozisiyası birincinin kompozisiyasını güzgü tək əks etdirir. Bu halda bütöv toxunmuş parça meydana çıxır.

Korzhynt-freeThe 20th century

Wool, weaving

110 × 55 centimeters

National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ ККБ-2 (ГМРК 137).

Traditionally Korzhyn represents two pockets – “kalta”, connected with each other. Weaving starts from the front of the pocket. Usually it is decorated with ornamental composition using pile or lint-free weaving, then the back side of the first pocket is poked with the transition into the front, connecting strip and the back side is poked again and the front part of the second pocket is already ornamental composition which mirrors the composition of the first one. It turns out a whole woven fabric.

Коржын безворсовый

XX в.

Шерсть, ткачество

110 × 55 см

Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ ККБ-2 (ГМРК 137).

Традиционно коржын представляет собой два кармана – калта, соединенных между собой. Ткачество начинается с лицевой части кармана. Обычно она украшается орнаментальной композицией с использованием ворсового или безворсового ткачества, затем ткется тыльная сторона первого кармана с переходом в лицевую, соединительную полосу и снова ткется тыльная сторона и лицевая часть уже второго кармана, орнаментальная композиция которого зеркально отражает композицию первого. Получается цельно сотканное полотно.

Басқұр

XX ғ. ортасы

Жүн, тоқыма

460 × 20 см

520 × 20 см

420 × 20 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ ККБ-89 (ГМРК 504)

Инв. № ҚРҰМ ККБ- 479 (ФКҚ -20/1-2)

Инв. № ҚРҰМ 5736 ККБ-154 (ГМРК 521)

Басқұр – киіз үйді әшекейлеуге арналған ою-өрнекпен өрілген бау, сонымен қатар оны керегелер түйіскен жерлерді сыртынан тартып тұруға пайдаланады. Басқұрдың ұзындығы киіз үйді айналдырып тартуға жететіндей болуы керек. Оның жалпақтығы көбінде 20–30 см, кейде 45 см болатындары да кездеседі. Осындай әшекейлердің бай-болуы үй иесінің әл-аухатын көрсетеді, сондықтан ауқатты қазақтардың үйінде бір ғана емес, екі немесе үш басқұрдан кездесетін болған. Киіз үйдің ішкі әшекейінде басқұр мен шашақ бау күмбезді айнала орап, бастырып тұрған және бөлме ішіне көрік берген. Басқұр киіз үйдің сүйегіндегі керегелерді және уықтарды қысып тартып тұру қызметін атқырған.

Naxışlı zolaqlar

XX əsrin ortaları.

Yun, toxuculuq

460 × 20 sm

520 × 20 sm

420 × 20 sm

Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi,

İnv. № ҚРҰМ ККБ-89 (ГМРК 504)

İnv. № ҚРҰМ ККБ- 479 (ФКҚ -20/1-2)

İnv. № ҚРҰМ 5736 ККБ-154 (ГМРК 521)

Baskür – alaçıǵın tərıbatı üçün, eləcə də calağ yerlərini üzden dartıb bağlamağ üçün naxışlı toxunma zolaqdır. Baskürün uzunluǵı alaçıǵı dövrəsi boyu bağlamağ üçün kifayət qədər olmalıdır. Onun naxışlarının zənginliyi ev sahibinin ictimai mənşəyindən xəbər verir. Buna görə də zəngin qazaxlarda bir yox, iki hətta üç baskürə rast gəlmək mümkündür. Məkanın daxili tərıbatında onlar gümbəzin kənarlarını əhatə edərək bağlamış və “şasak bau” (asılan naxışlı və qotazlı zolaqlarla) birlikdə məkana yaraşlıq görkəm verirdilər. Həmçinin baskürler təkəcə bəzək olmamış, həmçinin alaçıqların qurulmasında konstruktiv rol oynamışdır.

Patterned ribbons

Mid-twentieth century

Wool, weaving

460 × 20 cm

520 × 20 cm

420 × 20 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ ККБ-89 (ГМРК 504)

Inv. № ҚРҰМ ККБ-479 (ФКҚ -20 / 1-2)

Inv. No. ҚРҰМ 5736 ККБ-154 (ГМРК 521)

Baskur – patterned woven braid for the design of the yurt, as well as for the outer tightening of the junctions with the kerege. The length of baskur should be sufficient to cover the yurt round. The richness of such decor speaks about the status of the owner of the house, therefore, among well-off Kazakhs one could meet not one but two or even three baskurs. In the interior, they encircled the edge of the dome and along with the “shashak bau” (hanging patterned ribbons with brushes) gave the room an elegant look. Also, baskur performed not only a decorative, but also an important constructive role in the establishment of the yurt.

Баскур – узорные ленты

Середина XX в.

Шерсть, ткачество

460 × 20 см

520 × 20 см

420 × 20 см

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ ККБ-89 (ГМРК 504)

Инв. № ҚРҰМ ККБ- 479 (ФКҚ -20/1-2)

Инв. № ҚРҰМ 5736 ККБ-154 (ГМРК 521)

Баскур (каз. басқұр) – узорчатая вытканная тесьма для оформления юрты, а также для наружного стягивания мест стыка с кереге. Длина баскура должна быть достаточной, чтобы обтянуть юрту вкруговую. Богатство такого декора говорит о статусе владельца дома, поэтому у зажиточных казахов можно было встретить не один, а два или даже три баскура. В интерьере они опоясывали край купола и вместе с шашак бау (свисающие узорные ленты с кистями) придавали помещению нарядный вид. Также баскур выполнял не только декоративную, но и важную конструктивную роль в установлении юрты.

Тақыр қоржын

XX ғ. 50 ж.

Жүн, тоқыма

120 × 55 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ ККБ-242 (ПМО 1043)

Бір-біріне жалғанып тұрған екі қалтасы бар дәстүрлі қоржын түрі. Қалтаның сыртқы беті «су» бейнесіндегі сызықпен өрнектелген. Қалтаның шетіне кескінді өрнектермен жиектеме салынған.

Ховсuz хурcun

XX əsrin 50-ci illəri

Үн, тохуцулуқ

120 × 55 см

Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi,
Inv. № ҚРҰМ ККБ-242 (ПМО 1043)

Хурcunun əнənəvi formasını öz aralarında birləşmiş iki cib – “kalta” təşkil edir. Ciblərin ön tərəfinə “su”yu təlqin edən ayırıcı zolaqlar toxunmuşdur. Ciblərin altlarını hündəsi naxışlı digər parça zolaqları tikilmişdi.

Korzhy n lint-free

The 50s of the 20th century

Wool, weaving

120 × 55 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ ККБ-242 (ПМО 1043)

Traditional Korzhyn form represents two pockets – «kalta», connected with each other. The front part of the pocket is woven with dividing stripes – «su» (water). To the ends of the pocket another tape is sewn, covered with geometric ornament.

Коржын безворсовый

50-е годы XX в.

Шерсть, ткачество

120 × 55 см

Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ ККБ-242 (ПМО 1043)

Традиционная форма коржына представляет собой два кармана – «қалта», соединенных между собой. Лицевая часть кармана выткана с разделительными полосами – «су» (вода). К концам кармана пришита другая тесьма, покрытая геометрическим орнаментом.

Kilem

XX ғ. 50-ші ж.

Жүн, басу, аппликация

218 × 380 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ – 4029 ККБ- 470А

Өртүрлі түсті киіз бөліктерінен құрап жасалған сырмақ-кілем; қара, қоңыр және ақ түстерді құрақ құрау әдісі бойынша жасаған: беткі құрақ оюлары бөлек, астыңғы бөлігі бөлек дайындалады; арнай түсті баулармен оюлар жиіктеліп ба-стырылады.

Кілемшенің бетіндегі өрнектер күрделі өрнектерден құралған қоршаумен – көлденең және тік орналасқан өрнектер тізбегімен жиіктеліп қоршалған. Екі жақ шетіндегі тігінен тұрған қоршауда зооморфты өрнек салынған, бірінде ақ түсті төсемшеге қара түсті ою, қара түсті төсемшеге ақ түсті ою салынған. Кілемшенің ортасында қошқар мүйіз оюларынан құралған үш ромб түріндегі оюлар кешені орналастырылған.

Xalça

XX ғ. 50-ші illeri.

Yun, basma, applikasiya (qurama)

218 × 380 cm

Qərbi Qazaxıstan

Qazaxıstan Respublikası Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМ – 4029 ККБ- 470

Xalça-sırmak müxtəlif rənglərdən – qara, qəhvəyi və ağ keçə hissələrindən qurama üslubunda hazırlanmışdır. Burada naxışlar xalçanın ara sahəsilə eyni səviyyədə yerləşdirilib. Naxışlar digər keçənin üzərinə qoyularaq naxışın kənarları boyunca rəngli qaytanla sınırlanır.

Xalçanın kompozisiyası budaqlar şəklində şaquli və üfüqi naxışlara bölünmüş kifayət qədər mürəkkəb haşiyədən – “korşau”dan (hərfi mənası çəpər) ibarətdir. Şaquli kənarənin üzərinə ağdan qaraya, digəri isə qaradan ağa keçən zoomorf naxışlar vurulub. Xalçanın ortası üç mərkəzi rombdan ibarətdir. Onların daxilində isə zoomorf naxışlı xoşşalar – “koşkar müyüz” verilmişdir.

CarpetThe 50s of the 20th century

Wool, felting, applique

218 × 380 cm

Western Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ – 4029 ККБ-470

Carpet-sirmak made from individual pieces of felt in different colors; black, brown and white, the so-called mosaic technique: the pattern cuts into the background level with its surface; this composition is superimposed on another felt and is quilted, and then stitched with a colored cord along the contour of the pattern.

The composition of the carpet consists of a rather complex rim – “Korshau” (literally - fence, curb), which is divided into vertical and horizontal patterns in the form of curls. Vertical rim on both sides is zoomorphic ornament, decorated one with black on white, the other from white to black. The central field consists of three central rhombuses, inside which are located rosettes in the form of a zoomorphic pattern “koshkar müjiz”.

Ковер

50-ые гг. XX в.

Шерсть, валяние, аппликация

218 × 380 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ – 4029 ККБ- 470

Ковер-сырмак изготовлен из отдельных кусков войлока разных цветов; черного, коричневого и белого, так называемой техникой мозаики: узор врезается в фон вровень с его поверхностью; эта композиция накладывается на другой войлок и простегивается, а затем прошивается цветным шнуром по контуру узора.

Композиция ковра состоит из довольно сложной каймы – «коршау» (дословно – ограда, бордюр), которая разделена на вертикальный и горизонтальные узоры в виде завитков. На вертикальной кайме с двух сторон имеется зооморфный орнамент, оформленный один черным на белом, другой белым на черном. Центральное поле состоит из трех центральных ромбов, внутри которого расположены розетки в виде зооморфного узора «кошкар мүйіз».

Өңіржиек

XIX ғ.

Күміс, шыны, алтын жалатпа

67 × 9,5 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ-2097 (ПМО тк3-4378)

Негізгі үш бөлшектен және бес салпыншақтан тұрады. Бөлшектер мен салпыншақтар өзара ілмектер мен сақиналар арқылы қозғалмалы жалғанған. Негізгі бөлшектер көпбұрышты және төртбұрышты пішінді, бөлшектердің беті сопақша пішінді және тамшы тәрізді пішіндегі ақыққа ұқсас шыны көздермен безендірілген. Көз ұяшығының биіктігі 0,2 см, ұяшықтың төменгі жағы төсемшеге дәнекерленген және жоғарғы жағы көзді бастырып тұр және қалыпталған теріс және бұдыр ширатпалармен безендірілген. Төменгі бөлігіне бес салпыншақ ілінген.

Onirjiyek – әнәнәви синә бәзәуи

XIX ғср.

Gümüş, şüşə, qızıl suyu

67 × 9,5 sm

Qərbi Qazaxıstan

Qazaxıstan Respublikasının Milli muzeyi,

Inv. № ҚРҰМ-2097 (ПМО тк3-4378)

Үч əsas hissədən və beş asmadan ibarətdir. Hissələr və asmalar öz aralarında ilgək və halqalar vasitəsilə oynaқ şəkildə birləşmişlər. Əsas oynaқ hissələr çoxüzlü və kvadrat formalara malikdir. Onlar əqiqi xatırladan ovalvari və damcıvari şüşə qaşlarla bəzədilmişdi. Hündürlüyü 0,2 sm olan yuvacıqlar lövhələrə lehirlənmişdir. Yuxarı kənarları qaş ətrafında sıxılmış və çaxmalanmış hörmə, qabarıq və hamar şəbəkələrle işlənmişdir. Aşağı hissəsi isə beş asma ilə bəzədilmişdir.

Onirjiek – traditional breast decorationThe 19th century

Silver, glass, gilding

67 × 9,5 cm

Western Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ-2097 (ПМО тк3-4378)

It consists of three main parts and five suspensions. Parts and pendants are connected together loops and rings. The main moving parts have the form of a polyhedron and a square, which are decorated with oval and drop-shaped glass inserts simulating carnelian. The cells are 0,2 cm high, soldered to the plate, the upper edges are crimped around the inserts and decorated with a stamped twisted, tuberculate and smooth filigree. The lower part is decorated with five pendants.

Ониржиек – традиционное нагрудное украшение

XIX в.

Серебро, стекло, позолота

67 × 9,5 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ-2097 (ПМО тк3-4378)

Состоит из трех основных деталей и пяти подвесок. Детали и подвески подвижно соединены между собой петлями и кольцами. Основные подвижные детали имеют форму многогранника и квадрата, которые украшены овальными и каплевидными вставками из стекла, имитирующими сердолик. Ячейки высотой 0,2 см, припаяны к пластине, верхние края обжаты вокруг вставок и декорированы штампованной витой, бугорчатой и гладкой филигранью. Нижняя часть украшена пятью подвесками.

Д. Жүнісованың фотосы
Фото Д. Жунусовой
Photo by D. Zhunusova

Д. Жүнісованың фотосы
Фото Д. Жунусовой
Photo by D. Zhunusova

Ғылыми-көпшілік басылым
Научно-популярное издание

«Ұлы дала мұрасы: зергерлік өнер жауһарлары» сериясы,
II-том, «Дәстүрлер мен инновациялар»
(22.05–01.07.2018 ж., Әзірбайжан Республикасы, Баку қ.)

«Heritage of the Great Steppe: masterpieces of jewelry art» series,
Volume II, «Tradition and innovation»
(22.05–01.07.2018, Republic of Azerbaijan, Baku city)

Серия «Наследие Великой степи: шедевры ювелирного искусства»
Том II, «Традиции и инновации»
(22.05–01.07.2018 г., Республика Азербайжан, г. Баку)

Дизайн и верстка: А. Исмаилова

www.altynadamworld.com

Подписано в печать _____ 2018 г.
Формат: 60х90/8
Бумага мелованная глянцевая, 150 г.
Тираж 1000 экз. Заказ № _____

Отпечатано с файлов заказчика
в ТОО «Ехропат»
г. Астана, ул. К. Аманжолова 28/2, НП-2